

Бровко Наталія Іванівна

**ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ
ПРАВОСВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ В ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ І
ВИХОВАННЯ**

МОНОГРАФІЯ

Біла Церква - 2018

УДК 340.12.

ББК 87

*Рекомендовано Вченою радою Національної
академії внутрішніх справ
(протоколом № 17 від 30 жовтня 2018 року)*

Науковий редактор:

М. В. Костицький,

доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України,
член-кореспондент НАПН України, заслужений юрист України

Рецензенти:

Камінська Н.В., доктор юридичних наук, професор;

Гвоздик О.І., доктор філософських наук, професор;

Марчак В.Я., доктор юридичних наук, професор

Бровко Н.І.

Б 87 Філософсько-правові засади формування правосвідомості особистості в процесі навчання і виховання: монографія / наук. ред. М. В. Костицький. Біла Церква: — ТОВ «Білоцерківдрук», 2018. — 432 с.

ISBN 978-617-736768-9

Монографія присвячена дослідженню актуальних питань визначення змісту, суті та закономірностей генезису процесу формування правосвідомості людської особистості. Автор пропонує власну концепцію «родина — школа — соціум» як загальнодержавну програму правового виховання повноправного учасника суспільних відносин у демократичній, правовій та соціальній державі.

Видання розраховане на працівників органів законодавчої, виконавчої та судової влади, органів місцевого самоврядування, науковців та студентів юридичних факультетів вищих навчальних закладів.

УДК 340.12.

ISBN 978-617-736768-9

© Н. Бровко, 2018

АНОТАЦІЯ

Монографія присвячена дослідженню актуальних питань визначення змісту, суті та закономірностей генезису процесу формування правосвідомості людської особистості.

Автор пропонує власну концепцію «родина – школа - соціум» як загальнодержавну програму правового виховання повноправного учасника суспільних відносин у демократичній, правовій та соціальній державі.

Видання розраховане на працівників органів законодавчої, виконавчої та судової влади, органів місцевого самоврядування, науковців та студентів юридичних факультетів вищих навчальних закладів.

SUMMARY

The monograph is devoted to the study of topical issues of determining the content, essence and patterns of the genesis of the process of forming the consciousness of the human person.

The author proposes his own concept of "family - school - socium" as a national program of legal education of a full member of social relations in a democratic, legal and social state.

The publication is intended for employees of legislative, executive and judicial authorities, local self-government bodies, scientists and students of legal faculties of higher educational institutions.

ЗМІСТ

ВСТУП

9

РОЗДІЛ 1. ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Джерельна база дослідження	25
1.2. Методологія вивчення категорії «правосвідомість особистості»	42
1.3. Історичні етапи генезису головних факторів формування правосвідомості особистості	64
1.4. Теоретичний аналіз формування правосвідомості особистості як філософсько-правової категорії	91
Висновки до розділу 1	103
Література до розділу 1	106

РОЗДІЛ 2. ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ І ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЗМІСТ ПРАВОСВІДОМОСТІ ОСОБИСТІСТІ

2.1. Онтологічна сутність процесів виховання і навчання та їх вплив на особистість	115
2.2. Педагогічна психологія як наукова галузь, яка досліджує особливості процесу формування людської особистості	118
2.3. Особистісна спрямованість процесів виховання і навчання	137
2.4. Поняття, методи та прийоми психологічного впливу на особистість у сучасному суспільстві	148
2.5. Утворення підконтрольних владі дитячих та молодіжних організацій як форма державного психологічного впливу	156
2.6. Вплив молодіжної субкультури на формування правосвідомості особистості	171
Висновки до розділу 2	182
Література до розділу 2	186

РОЗДІЛ 3. ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ В УКРАЇНІ

3.1. Національна освіта та педагогіка Радянської України	192
3.2. Світоглядний характер та ідеологія процесу формування правосвідомості особистості у пострадянський період	222
3.3. Основні етапи реформування вітчизняної освіти у незалежній Україні	229
3.4. Протидія корупційним проявам у системі освіти	254
Висновки до розділу 3	267
Література до розділу 3	269

РОЗДІЛ 4. ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВЕ ОБГРУНТУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ ТРИЄДНОСТІ ГОЛОВНИХ СУБ'ЄКТІВ ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ ЛЮДСЬКОЇ ОСОБИСТОСТІ: РОДИНИ, ШКОЛИ, СОЦІУМУ

4.1. Правове виховання як визначальний фактор взаємовідносин людської особистості та соціуму	276
4.2. Роль родини у формуванні правосвідомості особистості	286
4.3. Концептуальний аналіз ролі школи як одного з трьох основних суб'єктів формування правосвідомості особистості	297
4.4. Суспільство (соціум): філософсько-правові виміри участі у процесі формування людської особистості	305
4.5. Особлива роль інститутів громадянського суспільства у процесі формування правосвідомості особистості	309
4.6. Обов'язки та права держави щодо формування особистості	321
4.7. Особливості процесу формування правосвідомості окремих верств населення в сучасному українському суспільстві (на прикладі жителів сільської місцевості)	327
Висновки до розділу 4	331
Література до розділу 4	334

РОЗДІЛ 5. ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ В КРАЇНАХ ЄС ТА ПЕРСПЕКТИВИ В ЦЬОМУ КОНТЕКСТІ ДЛЯ УКРАЇНИ

5.1. Специфіка формування правосвідомості особистості в країнах Європейського Союзу	339
5.2. Освіта та виховання молоді в деяких країнах, які не входять до Європейського Союзу	350
5.3. Трансформація процесу освіти та виховання у деяких пострадянських країнах	361
5.4. Правові (юридичні) міжнародні стандарти в галузі належного захисту прав дитини у процесі формування правосвідомої особистості та їх імплементація у вітчизняну систему законодавства	369
5.5. Врахування європейського досвіду при формуванні правосвідомості особистості в навчальних закладах системи МВС	381
5.6. Законодавчі та методико-функціональні заходи щодо запровадження концепції триєдності головних суб'єктів процесу формування людської особистості у життєдіяльність сучасного вітчизняного суспільства	389
Висновки до розділу 5	395
Література до розділу 5	399

ВИСНОВКИ	403

CONTENT

INTRODUCTION	9
 SECTION 1. PHILOSOPHICAL AND LEGAL AND METHODOLOGICAL BASES OF RESEARCH	
1.1. Source research base	25
1.2. Methodology of studying the category of "legal consciousness"personality "	42
1.3. Historical stages of the genesis the main factors of formationlegal consciousness of personality	64
1.4. Theoretical analysis of formation legal consciousness of a person as a philosophical and legal category	91
Conclusions to section 1	103
Literature to section 1	106
 SECTION 2. PHILOSOPHICAL AND LEGAL AND PSYCHOLOGICAL CONTENT OF RIGHTS OF PERSONALITY	
2.1. Ontological essence of the processes of education and training and theirinfluence on personality	115
2.2. Pedagogical psychology as a scientific branch that explores the peculiarities of the process of formation of a human person	118
2.3. Personality orientation processes of education and training	137
2.4. Concepts, methods and techniques of psychological influence onpersonality in modern society	148
2.5. The creation of children and children under the control of the authoritiesyouth organizations as a form of state psychologicalimpact	156
2.6. Influence of youth subculture on formationlegal consciousness of the person	171
Conclusions to section 2	182
Literature to section 2	186

SECTION 3. PHILOSOPHICAL AND LEGAL PECULIARITIES OF TRANSFORMATION OF THE EDUCATIONAL PROCESS IN UKRAINE

3.1. National Education and Pedagogy of Soviet Ukraine	192
3.2. The worldview character and ideology of the formation of the person's legal consciousness in the post-Soviet period	222
3.3. The main stages of the reformation of native education in independent Ukraine	229
3.4. Countering Corruption in the Education System	254
Conclusions to section 3	267
Literature to section 3	269

SECTION 4. PHILOSOPHICAL AND LEGAL SUBSTANTIATION OF THE CONCEPT OF THREATITY OF MAJOR SUBJECTS OF THE PROCESS OF FORMATION OF RIGHTS OF HUMAN PERSONALITY: FAMILIES, SCHOOLS, SOCIETY

4.1. Trained parenting as a determining factor of the relationship between the human person and the society	276
4.2. The role of the family in the formation of the personality of justice	286
4.3. Conceptual analysis of the role of the school as one of the three main subjects of the formation of the personality consciousness	297
4.4. Society (socium): philosophical and legal dimensions participation in the process of forming a human person	305
4.5. Special role of institutes of civil society in the process of formation of the personality consciousness	309
4.6. Obligations and rights of the state regarding formation personality	321
4.7. Features of the process of forming the legal consciousness of individual layers of the population in modern Ukrainian society (for example residents of rural areas)	327
Conclusions to section 4	331

SECTION 5. FEATURES OF ESTABLISHMENT OF PERSONALITY RIGHTS IN EU COUNTRIES AND PROSPECTS IN THIS CONTEXT FOR UKRAINE

5.1. Specificity of the formation of personality consciousness in countries of the European Union	339
5.2. Education and upbringing of youth in some countries that not included in the European Union	350
5.3. Transformation of the process of education and education in some post-Soviet countries	361
5.4. Legal (legal) international standards in the field of proper protection of the rights of the child in the process of formation of a legal personality and their implementation into the domestic legal system	369
5.5. Considering European experience in formation of personality consciousness in educational institutions of the Ministry of Internal Affairs system	381
5.6. Legislative and methodological and functional measures concerning introduction of the concept of triune of the main actors of the process of the formation of a human personality in the life of modern domestic society	389
Conclusions to section 5	395
Literature to Section 5	399

CONCLUSIONS	403

ВСТУП

Монографія присвячена дослідженню актуальних питань визначення змісту, суті та закономірностей генезису суспільних відносин у процесі формування правосвідомості людської особистості. Результати цього дослідження переконливо показують, що прогресивність або регресивність процесу в контексті формування суспільних відносин у соціумі безпосередньо залежить від форми та методів його основних складових: виховання, навчання, набуття освіти населення.

При цьому саме освітній рівень є головною складовою психологічно-соціального портрету правосвідомості особистості як складної категорії, яка формується не тільки під впливом економічних, а й соціальних, правових, політичних, національних, морально-етичних, культурних, духовних та інших чинників і за всіх часів була визначальним оціночним фактором цивілізованості суспільства та демократичності державного устрою.

Актуальність обраної теми дослідження обумовлена, зокрема, тим, що трансформація системи виховання, навчання та освіти в Україні є одним із головних напрямів на шляху інноваційного, європейського розвитку українського суспільства з метою формування правосвідомості освіченого молодого покоління, здатного професійно вирішувати нагальні проблеми сучасного суспільно-політичного життя та вчасно і правильно реагувати на виклики сьогодення.

Правосвідомість як філософсько-правову категорію вивчали знані вітчизняні та зарубіжні філософи і правознавці. Починали досліджувати правосвідомість такі науковці, як М.М. Алексєєв, М.А. Бердяєв, І.А. Ільїн, Б.А. Кістяківський, П.І. Новгородцев, Л.І. Петражицький, В.С. Соловйов, П.А. Сорокін та інші. У радянський час категорію правосвідомості почали досліджувати на основі синтезу правового позитивізму та марксизму С.С. Алексєєв, К.Т. Бельський, Ю.М. Грошев, Г.Х. Єфремов, Н.І. Козюбра,

В.М. Кудрявцев, О.А. Лукашева, М.І. Матузов, І.Ф. Рябко, В.П. Сальніков, В.А. Сапун, І.Е. Фарбер, В.А. Щегорцов та інші.

З позиції аксіології права вичалили дану категорію С.С. Алексєєв, М.М. Байніязов, В.М. Баранов, Ю.А. Баскін, Н.М. Кейзеров, Д.А. Керімов, Є.В. Кузнєцов, В.В. Лазарєв, Р.З. Лівшиц, В.П. Малахов, В.С. Нерсєсянц, Е.Ю. Соловійов, Ю.В. Тихонравов, П.М. Рабинович, проте в більшості це питання розглядали з позиції теорії держави і права та соціології права.

Філософські та юридичні аспекти правової свідомості розкриваються у працях відомих українських науковців О. Гвоздіка, В. Головченка, В. Бабкіна, С.Бобровник, Г. Балюка, В. Копейчикова, М. Костицького, В. Котюка, А. Крижановського, С. Максимова, Є.Назаренко, В. Оксамитного, М. Орзіха, В. Селіванова, В. Сіренка, С.Станіка, В. Тація, А. Токарської.

Як показує аналіз праць цих та інших вітчизняних науковців, більшість з них схилиються до необхідності здійснення комплексних заходів щодо модернізації форм і методів утвердження правосвідомості людської особистості у процесі виховання та отримання освіти в Україні відповідно до принципів демократизації, автономізації, участі усіх зацікавлених сторін у діяльності навчальних закладів, досягнення високого рівня наукового забезпечення навчального процесу, застосування інноваційних методик викладання матеріалу.

Зокрема, ці принципи є складовими комплексу заходів щодо структурного реформування національних освітянських систем країн Європи, зміни освітніх програм і потрібних інституційних перетворень у європейських вищих навчальних закладах, який отримав назву «Болонський процес» [1]. Україна, яка приєдналася до Болонського процесу в 2005 році, вже більш ніж 10 років послідовно та системно здійснює теоретико-методологічний та методичний супровід становлення і вдосконалення вищої школи відповідно до вимог цього процесу.

Водночас, як зазначає професор А. Павко, окрім створення ґрунтовної нормативної бази для впровадження додатка до диплома європейського зразка[2], мають місце певні помилки, пов'язані із впровадженням Болонської декларації [2].

У цьому контексті, на наш погляд, варто прислухатися до академіка М.Згуровського, який влучно зауважує, що «участь системи вищої освіти України в болонських перетвореннях має бути спрямована лише на її розвиток і набуття нових якісних ознак, а не на втрату кращих традицій, зниження національних стандартів її якості. Орієнтація на Болонський процес не має призводити до надмірної перебудови вітчизняної системи освіти. Навпаки, її стан треба глибоко осмислити, порівнявши з європейськими критеріями і стандартами, та визначити можливості її вдосконалення на новому етапі. При цьому еволюцію системи освіти не слід відокремлювати від інших сфер суспільства. Вона має розвиватися в гармонійному взаємозв'язку з суспільством в цілому, беручи на себе роль його провідника у процесі формування людської особистості»[3].

О.Клименко до числа проблем, пов'язаних із реалізацією вимог Болонського процесу, відносить також не вирішення питання «щодо місця в цій системі технікумів і коледжів, у той час як проблема нестачі фахівців виробничих професій є загальноновизнаною»[4, с. 61]. Автор зауважує, що «за відсутності практичної профорієнтації бакалавра нині існує суттєва проблема щодо суспільної затребуваності даного освітнього рівня як професійно-самодостатнього»[4, с. 61].

На наш погляд, актуальність проведеного дослідження також визначає наявність ще одної, не менш важливої, проблеми. Річ у тім, що, згідно з ідеологією Болонського процесу, країни, які до нього приєдналися, зобов'язуються вжити заходів щодо реформування виключно національних систем вищої освіти. Тому поза увагою, як це нерідко трапляється у країнах молоді демократії, можуть лишитися не тільки питання середньої

спеціальної освіти, на що слушно звертає увагу О.Клименко, а й інші складові вітчизняної системи освіти (дошкільна, початкова та середня).

Йдеться про те, що до вишу вступають молоді люди у віці до 20 років, тобто за такого періоду життя, коли основи правосвідомості особистості вже повинні бути сформовані. До таких основ потрібно віднести не лише опанування загальних норм суспільно-дозволеної поведінки, а й таку специфічну рису характеру як правосвідомість, яка, на нашу думку, складається з навиків правомірної поведінки, вміння об'єктивно оцінювати соціально-політичну ситуацію, що оточує особу, та протидіяти спробам маніпулювання її свідомістю, зокрема так званому «ефекту натовпу».

Таким чином **метою дослідження** варто визначити розкриття філософсько-правових вимірів процесів виховання, навчання й отримання освіти індивідуума та їх вплив на формування правосвідомості особистості, як активного суб'єкта суспільних відносин у економічних, соціальних, правових, політичних, національних, морально-етичних, культурних, духовних та інших сферах життєдіяльності соціуму, а також засад і принципів взаємовідносин інститутів державної влади та громадянського суспільства, які по суті визначають рівень як його демократичності, так і національної правосвідомості громадян, їх добробуту та благополуччя.

Крім цього, виходячи з результатів дослідження, автор мав намір окреслити шляхи та визначити, з урахуванням принципу субсидіарності*, найбільш прийнятні методи і заходи щодо адаптації системи формування правосвідомості особистості в Україні до загальноновизнаних європейських стандартів.

Основним **завданням**, яке ставив перед собою автор, є вивчення джерельної бази формування філософсько-правових засад і принципів виховання та навчально-освітньої діяльності людства протягом всього

*Субсидіарність (лат.*subsidiūm* - допомога) — організаційний і правовий принцип, згідно з яким спільнота вдається до будь-яких заходів лише в тому разі, якщо вони ефективніші за відповідні заходи на національному, регіональному або місцевому рівнях (виняток становлять сфери виняткової компетенції спільноти); один з основоположних принципів Європейського Союзу (прим. автора).

періоду його трансформації та, на підставі отриманих результатів, виявлення закономірностей впливу цих факторів на генезис людської правосвідомості як складової особистості та однієї з умов переходу людства на вищі стадії розвитку в контексті утвердження демократичних принципів життєдіяльності соціуму.

При цьому варто зазначити, що, незважаючи на те що окремі наукові праці, зокрема наших видатних співвітчизників-апостолів українського просвітництва М.Драгоманова, Б.Грінченка, І.Франко, С.Русової, Г.Ващенко, К.Ушинського та багато інших, написані задовго до набуття Україною незалежності, вони й сьогодні не втратили своєї актуальності та по праву належать до золотого фонду вітчизняного шкільництва та педагогіки.

Таким чином, **об'єктом дослідження** є філософські, психологічні та юридичні (правові) виміри основних складових процесу формування правосвідомості особистості: виховання та навчально-освітньої діяльності у їх історичному та сучасному розумінні. Відповідно до його **предмету** необхідно віднести філософський, правовий (юридичний), психологічний, а також певною мірою соціологічний зміст понять виховання, навчання та отримання освіти у їх відмінності як окремих категорій та їх сукупності як визначального фактору формування правосвідомості індивіда.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження обумовлюється насамперед тим, що вперше було здійснено комплексне дослідження філософських, юридичних, а також педагогічно-психологічних і соціологічних вимірів генезису виховання та навчально-освітньої діяльності в контексті їх впливу на державотворчу та правотворчу діяльність у різні періоди історичного розвитку людства. На підставі результатів дослідження, автор обґрунтував та визначив філософсько-правові засади концепції триєдності головних суб'єктів процесу формування правосвідомості людської особистості - сім'ї (родини), школи (навчального

закладу) та соціуму (суспільства) - в контексті запровадження спеціальної державної програм.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що сформульовані в роботі положення, висновки і пропозиції можуть бути використані в науково-дослідній діяльності та навчальному процесі, зокрема, як теоретична та методологічна основа для проведення подальших досліджень питань виховання та навчально-освітньої діяльності в межах науки педагогіки та інших філософських, психологічних юридичних і суспільних наук, а також у практичній діяльності органів виконавчої влади і місцевого самоврядування в галузі освіти.

Основна частина монографії складається з п'яти розділів та висновків.

У **розділі 1 «Філософсько-правові та методологічні основи дослідження»** автор вивчає історичні джерела та визначає теоретичні та методичні засади дослідження.

Зокрема, виходячи з мети та завдання дослідження, у якості наукових та науково-методичних джерел використовувалися праці класиків філософії, психології та юриспруденції, відомих та молодих вітчизняних, а також зарубіжних вчених у цих галузях з питань, які стосуються усіх складових системи виховання, навчання та освіти, як у їх взаємозв'язку, так і щодо характерних особливостей кожної з них.

У цьому розділі автор також:

- визначає методологію цього дослідження як сукупність прийомів, методів та логічної організації пізнання філософських, психологічних та юридичних засад трансформації системи формування людської особистості з метою визначення основних напрямів реалізації результатів цього дослідження;

- робить висновок, що успішне вирішення завдань, які ставить перед собою дослідник будь-якого соціально-політичного явища, в тому числі трансформаційних тенденцій у процесі формування правосвідомості

особистості, багато в чому залежить від правильного розуміння ключових понять та термінів, сукупність яких складає понятійний апарат дослідження;

- надає перелік основних методів та прийомів, які складають методологічний інструментарій дослідження, а також понять і термінів, які використовуються як його понятійний апарат.

До розділу 2 «Філософсько-правовий і психологічний зміст процесів виховання та навчання та їх вплив на особистість» увійшли питання, пов'язані із визначенням ролі філософсько-правових вимірів та психологічних засад формування правосвідомості особистості у ході процесів виховання, навчання та отримання освіти. Зокрема, досліджувалися загальне поняття педагогічної психології, закономірності її становлення як науки та основні етапи розвитку.

У цьому контексті вивчалися питання, пов'язані із визначенням онтологічної суті процесів виховання та навчання та їх вплив на формування правосвідомості особистості.

Особливу увагу було приділено визначенню ролі у цьому педагогічної психології та вивченню проблем використання методів психологічного впливу на процес формування правосвідомості особистості в умовах суспільно-політичної трансформації. До таких автор відносить:

- застосування державою або політичною силою методів психологічного впливу, у тому числі шляхом утворення підконтрольних владі дитячих та молодіжних організацій;

- маніпуляцію як приховане управління людською свідомістю та психологію натовпу;

- виникнення субкультур як форм протестного самовираження молоді та як результат конфлікту поколінь.

До розділу 3 «Філософсько-правові особливості трансформації освітнього процесу в Україні» включено результати дослідження філософських та правових (юридичних) засад регулювання процесу формування правосвідомості особистості в Україні, зокрема з питань,

пов'язаних із трансформацією нормативно-правової бази навчально-виховної та освітянської діяльності з набуттям Україною незалежності, у тому числі:

- основні етапи реформування системи виховання, навчання та отримання освіти у пострадянський період;
- засади вітчизняної політики та принципи керування в галузі навчально-виховної та освітянської діяльності;
- законодавство України про освіту (дошкільну, початкову, середню, вищу та післядипломну).

Особливу увагу було приділено правовому вихованню як обов'язковому компоненту процесу формування правосвідомості – визначального фактору взаємовідносин людської особистості та соціуму.

Розглядається також актуальне питання протидії корупційним проявам у системі освіти.

У розділі 4. «Філософсько-правове обґрунтування концепції триєдності головних суб'єктів процесу формування правосвідомості людської особистості: родини, школи, соціуму», зокрема, досліджуються питання, пов'язані:

- з правовим вихованням як визначальним фактором взаємовідносин людської особистості та соціуму;
- з визначенням ролі родини у формуванні правосвідомості особистості;
- з концептуальним аналізом ролі школи в триєдності суб'єктів формування правосвідомості особистості;
- з особливостями процесу формування правосвідомості окремих верств населення в сучасному українському суспільстві (на прикладі жителів сільської місцевості).

За результатами дослідження автор визначає філософсько-правові засади та обґрунтовує необхідність запровадження концепції триєдності головних суб'єктів процесу формування правосвідомості людської особистості: сім'ї, школи (навчального закладу) та соціуму (суспільства) як наукове підґрунтя спеціальної довгострокової державної програми.

Розділ 5. «Особливості становлення правосвідомості особистості в країнах ЄС та перспективи в цьому контексті для України» присвячено вивченню специфіки формування правосвідомості особистості в країнах ЄС та впливу європейського досвіду на українську практику формування правосвідомості особистості, зокрема, з метою визначення можливості врахування європейського досвіду при формуванні правосвідомості особистості в навчальних закладах системи МВС.

У останній частині монографії «Висновки» узагальнено найбільш значимі для висвітлення мети дослідження філософські, правові (юридичні), а також психологічні та соціологічні концепції, історичні закономірності генезису та сучасний стан і проблеми процесу формування правосвідомості особистості в контексті його основних складових: виховання, навчання, набуття освіти - в умовах формування демократичної, правової, соціальної української держави та надано пропозиції щодо шляхів їх подолання.

INTRODUCTION

The monograph is devoted to the study of topical issues in determining the content, essence and patterns of the genesis of social relations in the process of forming the consciousness of the human person. The results of this study convincingly show that the progressiveness or progressivity of this process in the context of the formation of social relations in society, depends directly on the form and methods of its main components: education, education, education acquisition of the population.

At the same time, the educational level itself is the main component of the psycho-social portrait of the person's legal consciousness as a complex category, which is formed not only under the influence of economic, but also social, legal, political, national, moral, ethical, cultural, spiritual and other factors, and for all

times was the determining factor in the civilization of society and the democratic nature of the state system.

The urgency of the chosen topic of research is due, in particular, to the fact that the transformation of the system of education and training in Ukraine is one of the main directions on the path of innovative, European development of Ukrainian society, with the purpose of forming the legal awareness of an educated young generation capable of professionally solving urgent problems of contemporary social and political life and timely and correctly respond to the challenges of the present.

Legal consciousness as a philosophical and legal category was studied by well-known domestic and foreign philosophers and lawyers. They began to investigate the legal consciousness of such scholars as MM Alekseev, MA Berdyaev, IA Ilyin, B.A. Kistyakovsky, P.I. Novgorodtsev, L.I. Petrazhitsky, VS Solovyov, PA Sorokin, and others. In the Soviet period, the category of legal consciousness began to be studied on the basis of the synthesis of legal positivism and Marxism in the works of S. S. Alekseeva, K.T. Belsky, Yu.M. Groshevo, G.H. Efremova, N.I. Kozyubri, V.M. Kudryavtseva, OA Lukasheva, MI Matusova, I.F. Ryabko, VP Salsnykova, V.A. Sapuna, IE Farbera, VA Schegortsov and others.

From the perspective of the axiology of law considered this category SS Alekseev, MM Bayniyazov, VM Baranov, Yu.A. Baskin, NM Keyserov, D.A. Kerimov, Ye.V. Kuznetsov, VV Lazarev, RZ Livshits, VP Malakhov, VS Nersesyants, E.Yu. Solovyov, Yu.V. Tikhonravov, P.M. Rabinovich, however, in most of this issue was considered from the standpoint of the theory of state and law and sociology of law.

Philosophical and legal aspects of legal consciousness are disclosed in the writings of famous Ukrainian scholars O. Gvozdk, V. Golovchenko, V. Babkin, S. Bobrovnik, G. Balyuk, V. Kopeichikov, M. Kostytsky, V. Kotyuk, A. Kryzhanovsky, S. Maksimova, Y.Nazarenko, V.Oksamytnogo, M.Orzykha, V. Selivanova, V.Sirenka, S.Stanica, V.Tatsiya, A. Tokarska.

As the analysis of the works of these and other domestic scholars shows, most of them tend to take comprehensive measures to modernize the forms and methods of asserting the human consciousness in the process of education and education in Ukraine in accordance with the principles of democratization, autonomy, participation of all stakeholders in the activities of educational establishments, achievement of a high level of scientific support of educational process, application of innovative methods of teaching material.

In particular, these principles are part of a set of measures for the structural reform of national educational systems in Europe, changes in educational programs and the necessary institutional transformations in European higher education institutions, known as the Bologna Process. Ukraine, which joined the Bologna Process in 2005, for more than 10 years, consistently and systematically implements the theoretical and methodological and methodological support for the establishment and improvement of higher education in accordance with the requirements of this process. imposition of the material.

At the same time, as Professor A.Pavko notes, apart from establishing a thorough regulatory framework for the implementation of the appendix to the European model diploma, there are some errors associated with the implementation of the Bologna Declaration.

In this context, in our opinion, one should listen to Academician M.Zgurovsky, who rightly notes that "the participation of the system of higher education of Ukraine in Bologna transformations should be aimed only at its development and acquisition of new qualitative features, rather than the loss of the best traditions, reduction of national standards of its quality. Focusing on the Bologna process should not lead to excessive restructuring of the domestic education system. On the contrary, its state of affairs must be deeply interpreted, compared with European criteria and standards, and identify the possibilities for its improvement at a new stage. At the same time, the evolution of the education system should not be separated from other spheres of society. It must develop in a

harmonious relationship with society as a whole, assuming the role of its leader in the process of forming a human person. "

O.Klymenko, among the problems associated with the implementation of the requirements of the Bologna process, also refers not to the question of "the place in this system of technical schools and colleges, while the problem of the lack of specialists in manufacturing professions is generally accepted." The author observes that "in the absence of a practical vocational guidance of a bachelor, there is now a significant problem regarding the public demand for this educational level as a self-sufficient professional."

In our opinion, the relevance of the study also determines the presence of another, equally important, problem. The fact is that, according to the ideology of the Bologna process, the countries that joined him are committed to take measures to reform exclusively national systems of higher education. Therefore, apart from the attention, as it often happens in young democracies, not only the issue of secondary specialized education may be left, which O.Klimentko draws attention to, but also other components of the domestic system of education (pre-school, primary and secondary).

It is a matter of the fact that young people under the age of 20 come to higher education, that is, for such a period of life, when the bases of legal consciousness of an individual must already be formed. Such bases should include not only mastering the general norms of socially permissible behaviour, but also such a specific feature of character as legal awareness, which, in our opinion, consists of the skills of lawful behaviour, the ability to objectively assess the socio-political situation surrounding the person, and to counteract attempts to manipulate its consciousness, in particular, the so-called "crowd effect".

Thus, the purpose of the study should be to determine the disclosure of philosophical and legal dimensions of the processes of education, training and education of the individual and their influence on the formation of the legal consciousness of the individual as an active subject of social relations in economic, social, legal, political, national, moral, ethical, cultural , spiritual and other spheres

of vital activity of society, as well as the principles and principles of the relations between the institutions of state power and civil society, which essentially determine the level of its democratic and of justice and national citizens, their welfare and well-being.

In addition, based on the results of the study, the author intended to outline the ways and determine, considering the principle of subsidiarity, the most acceptable methods and measures for adapting the system of formation of the person's legal consciousness in Ukraine to the generally accepted European standards,

The main task posed by the author is the study of the source base for the formation of the philosophical and legal principles and principles of education and educational and educational activities of humanity throughout the period of its transformation and, on the basis of the results, the revealing of the laws of the influence of these factors on the genesis of human justice, as a component of personality and one of the conditions for the transition of humanity to the higher stages of development, in the context of the establishment of democratic principles of the life of society.

Thus, the object of research is the philosophical, psychological and legal (legal) dimensions of the main components of the process of formation of the legal consciousness of the human person: education and educational and educational activities in their historical and modern sense. In accordance with his subject should include the philosophical, legal (legal), psychological, as well as to a certain extent, sociological, the content of the concepts of education, training and education, in their differences as separate categories and their totality as a determining factor in the formation of the individual's sense of justice.

Scientific novelty of the obtained results of research is conditioned, first of all, by the fact that in the first time a comprehensive study of philosophical, legal, as well as pedagogical-psychological and sociological dimensions of the genesis of education and educational and educational activities in the context of their influence on state-building and law-making activity in different periods of the

historical the development of humanity. Based on the results of the research, the author substantiated and determined the philosophical and legal principles of the concept of trinity of the main subjects of the process of forming the legal consciousness of the human person: family (family), school (educational institution) and society (society) in the context of the introduction of special state programs.

The practical significance of the results obtained is that the provisions, conclusions and proposals formulated in the work can be used in the research and educational process, in particular, as a theoretical and methodological basis for further research on issues of education and educational and educational activity within the limits of science. pedagogy and other philosophical, psychological legal and social sciences, as well as in the practice of executive authorities and local self-government in the field of education.

The bulk of the monograph consists of five sections and conclusions.

Section 1. "Philosophical and legal and methodological foundations of research" the author studies historical sources and defines the theoretical and methodological principles of the research.

In particular, based on the purpose and tasks of the study, the works of the classics of philosophy, psychology and jurisprudence, the well-known and young domestic, as well as foreign scientists in these branches, were used as scientific and scientific-methodical sources on issues related to all components of the system of education, training and education, both in their interrelationship, and in relation to the characteristic features of each of them.

In this section the author also:

- defines the methodology of this study as a set of techniques, methods and logical organization of knowledge of the philosophical, psychological and legal foundations of the transformation of the formation of a human personality, with the aim of identifying the main directions of realization of the results of this study;

- concludes that the successful solution of the tasks posed by the researcher of any socio-political phenomenon, including the transformational tendencies in

the process of formation of the person's legal consciousness, largely depends on the correct understanding of key concepts and terms, the totality of which is the conceptual apparatus research;

- provides a list of the main methods and techniques that make up the methodological research tool, as well as the strokes and terms used as its conceptual apparatus.

Section 2. "Philosophical, legal and psychological content of the processes of education and training and their impact on the person" included questions related to the definition of the role of philosophical and legal dimensions and psychological principles of the formation of the consciousness of the individual in the process of education, training and education. In particular, the general concept of pedagogical psychology, the laws of its formation as a science and the main stages of development were studied.

In this context, the issues related to the definition of the ontological nature of the processes of education and training and their impact on the formation of a person's legal consciousness were studied.

Particular attention was paid to determining the role of this pedagogical psychology and the study of the problems of using the methods of psychological influence on the process of formation of the person's legal consciousness in the conditions of socio-political transformation. These authors include:

- the use of methods of psychological influence by the state or political force, including by creating children and youth organizations under the control of the authorities;
- manipulation as a hidden management of human consciousness and the psychology of the crowd;
- the emergence of subcultures as forms of protest expression of youth and as a result of conflict of generations.

Section 3. "Philosophical and Legal Peculiarities of the Transformation of the Educational Process in Ukraine" includes the results of the study of the philosophical and legal (legal) principles of regulation of the process of forming

the personality of justice in Ukraine, in particular, on issues related to the transformation of the legal and regulatory framework of the educational, educational and educational activities with Ukraine's acquisition of independence, including:

- the main stages of reforming the system of education, training and education in the post-Soviet period;
- principles of domestic policy and principles of management in the field of educational and educational activities;
- Ukrainian legislation on education (pre-school, primary, secondary, higher and postgraduate).

Particular attention was paid to legal education as a compulsory component of the process of formation of legal consciousness - a determining factor in the relationship of the human person and society.

The issue of counteraction to corruptive manifestations in the education system is also considered.

In section 4. "Philosophical and legal substantiation of the concept of trinity of the main subjects of the process of forming the legal consciousness of the human person: family, school, and society," in particular, the issues related to:

- with legal education as a determining factor in the relationship of human personality and society;
- with the definition of the role of the family in the formation of the consciousness of the individual;
- with a conceptual analysis of the role of the school in the trinity of subjects of the formation of the consciousness of the individual;
- with the peculiarities of the process of forming the legal consciousness of certain segments of the population in the modern Ukrainian society (for example, the inhabitants of the countryside)

According to the results of the research, the author defines the philosophical and legal principles and justifies the necessity of introducing the concept of trinity of the main subjects of the process of forming the legal consciousness of the

human person: family, school (educational institution) and society (society) as a scientific basis for a special long-term state program.

Section 5. "Peculiarities of the formation of personal legal consciousness in the EU countries and perspectives in this context for Ukraine" is devoted to the study of the specificity of the formation of the personality of justice in the EU countries and the impact of European experience on the Ukrainian practice of forming the legal consciousness of the individual, in particular, in order to determine the possibility of taking European experience into account when forming legal personality in educational institutions of the Ministry of Internal Affairs.

In the last part of the monograph - "Conclusions" - summarized, the most significant for the purpose of the study, philosophical, legal (legal), as well as psychological and sociological concepts, historical patterns of genesis and the current state and problems of the process of forming the consciousness of the individual in the context of its main components: education, education, acquisition of education, in the conditions of formation of a democratic, legal, social Ukrainian state, and proposals on how to overcome them.

РОЗДІЛ 1. ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

*Учитесь, читайте, і чужому навчайтесь, й свого не цурайтесь
Т.Шевченко*

1.1. Джерельна база дослідження

У ході дослідження, метою якого, зокрема, є окреслення шляхів та розробка методів і заходів адаптації процесу формування правосвідомості особистості людини, як вітчизняної системи заходів щодо її виховання, навчання та отримання освіти, до загальновизнаних європейських стандартів, у якості наукових та науково-методичних джерел були викоистані праці

класиків філософії та психології, відомих та молодих вітчизняних, а також зарубіжних вчених-освітян з питань, які стосуються як характерних особливостей усіх складових системи освіти окремо, так і питань їх аксіологічних та онтологічних вимірів.

З цього приводу варто зазначити, що аналіз і розуміння правосвідомості, як певного соціально-психологічного феномену, сягає давніх часів, охоплюючи міфологічний та релігійний світогляди, згідно яких суспільний порядок повинен породжувати космічний і природний порядок. Людське існування має ґрунтуватись на космологічних міфах, які оцінюють хаос і безлад негативно.

Правосвідомість - багатогранне поняття, яке визначається, зокрема, як сукупність раціональних факторів, які не тільки відображають усвідомлення правової дійсності, але і впливають на неї, формуючи готовність особистості до правової поведінки, і завжди викликають особливу увагу з боку мислителів, філософів, вчених-правознавців та інших видатних особистостей в історії розвитку суспільства.

Ці питання найшли своє відображення у багатьох пам'ятках філософії, права, моралі, релігії тощо, які увійшли до золотого фонду культурної спадщини людства, серед яких, зокрема, варто відзначити такі:

«*Шицзін*», «*Шу Цзин*», «*Ліцзі*», «*Юе Цзин*»- праці Конфуція* (який здобув славу як найбільш знаменитий філософ і педагог Китаю, в школі якого викладалися чотири дисципліни: мораль, мова, політика та література) [5, с. 278];

"Лалітавістара" (Життєпис Будди), "Трипітака" (Трипітака Пали - букв. «три кошики») - звід священних книг, у яких описано космогонію, правила життя ченців в сангхе, логіку, вчення про спасіння Будди*, центральним елементом якого є «чотири благородні істини»: 1) все людське

*Конфуцій (кит. 孔子 — Кун-цзи або 孔夫子 — Кун Фу-цзи; 551 до н.е.- 479 до н.е.), - давньокитайський філософ, засновник конфуціанства, який в літературі найчастіше іменується Кун-цзи - учитель Кун (прим. автора).

*Будда (санскр. बुद्ध - просвітлений; бл. 567 до н.е. - 488 до н.е.) - засновник світової релігії буддизму і творець оригінальної філософської концепції (прим. автора).

життя є страждання; 2) причиною страждання є бажання; 3) можливе припинення страждання; 4) є шлях, що веде до припинення страждання ("благородний вісімковий шлях", який визначається як "серединний" - розумно уникає крайностей як низинного прагнення до насолоди, так і марного аскетичного самокатування) [6, с. 136 - 137];

«*Апологія Сократа*», у якій автор вирізняє два ступені освіти:

- перший - основний полягає у вивченні та засвоєнні етики;
- другий - надбудова – вивчення та засвоєння спеціальних практичних занять.

Сократ заперечував пізнання світу та природи через їх недоступність людському розуму. Намагався довести, що люди повинні пізнавати самих себе і вдосконалювати свою мораль. На його думку, це і є метою виховання. Сократ вів бесіди з питань моралі на площах, змушував своїх слухачів шляхом запитань та відповідей знаходити "істину", сам при цьому не пропонував готових положень і висновків. Такий стиль ведення бесід зі слухачами стали називати сократівським, а з часом – евристичним [7, с.328-329].

«*Політика*» авторства Арістотеля*, який у книгах 7 – 8, зокрема, писав:

«Все виховання треба поділити за віковими особливостями на два класи:

- 1) від семирічного віку до статевої зрілості;
- 2) від настання статевої зрілості до 21 року...

Отже, спершу слід розглянути, чи треба встановлювати певні правила у вихованні дітей; потім: чи корисніше покласти це на державу, чи на приватних осіб, — а це нині спостерігається у більшості держав; і, нарешті, (з'ясувати), в чому полягає зміст виховання:

з корисних предметів необхідно вивчати ті, в чому існує потреба, але не всі; оскільки одні види діяльності притаманні вільним за походженням особам, інші — невільним, то, мабуть, із перших видів діяльності слід брати

*Арістотель або Аристотель (грец.*Αριστοτέλης*; 384 до н. е.— 322 до н. е.) - давньогрецький вчений-енциклопедист, філософ, логік, засновник класичної (формальної) логіки (прим. автора).

ті, що не перетворюють вільної особи на ремісника. До ремісничих занять ми відносимо такі мистецтва й предмети навчання, що роблять фізичні, психічні й інтелектуальні сили вільної людини непридатними для застосування їх у чеснотливих діях. Тому і вважаємо ремісничими такі мистецтва й заняття, якими послаблюються фізичні сили; до них належать поденні роботи, через що інтелект, зайнятий ними, розвивається слабо» [8, с. 210].

Особливу увагу філософ приділяв правовому вихованню молоді людини, він писав, що «ставлення людини до закону і справедливості є суперечливим». Це пов'язано з тим, що, на думку філософа, свідомість людини - це досить суперечлива категорія. Аристотель розвиває ідею інерційного впливу закону на свідомість, традиції й звички людини. Він писав, що «не варто часто змінювати закони, тому що такі зміни негативно впливають на свідомість людей. Тобто правосвідомість безпосередньо залежить не лише від змісту закону, але і від його стабільності, адже закон не змінює правову поведінку людей відразу, а лише змушує їх поступово звикати до нових норм поведінки» [9, с. 319].

Мала енциклопедія Варрона* під назвою *«Книга досвіду»*, до якої увійшли його праці з права, граматики, діалектики, риторики*, геометрії, арифметики, астрології, музики, медицини та архітектури, які у подальшому склали основу розуміння процесу формування правосвідомості особистості у середньовічній європейській системі виховання та освіти [10].

«Листи на моральні теми», «Моральні листи до Луцилія»- філософські праці Сенеки*, які високо цінувалися філософами-моралістами і зробили помітний вплив на розвиток європейської гуманітарної думки епохи Ренесансу і класицизму [11].

*Варрон Марк Теренцій (лат. *Marcus Terentius Varro*; 116 до н. е.— 27 до н. е.), - римський письменник і вчений (прим. автора).

*Риторика(давн.-греч. *ῥητορική* — «ораторське мистецтво»), — наука про способи переконання та впливу на аудиторію з урахуванням її особливостей (прим. автора).

*Сенека Луцій Антей (лат. *Lucius Annaeus Seneca*; 54 до н.е. — 39н.е.), - філософ і ритор епохи імператорського Риму (прим. автора).

*«Про підбір матеріалу», «Про ритора», «Про обов'язки», «Про природу Добра і Зла», «Тускуланські бесіди»*¹ - праці, в яких відображено педагогічні ідеї Цицерона*, в основу яких було закладено філософську концепцію, зміст якої полягає у тому, що освіченість невіддільна від моральності. Цицерон притримувався думки про те, що природне право значною мірою впливає на формування правосвідомості особи. Таким чином можна зазначити, що, хоча позиції, які досліджувалися нами, і різняться, вони не заперечують феномен правосвідомості та його чималу роль у формуванні соціуму, держави, суспільства [12].

«Дванадцять книг риторичних настанов» - книга, яку написав Квінтіліан* і яка вважається першою педагогічною книгою в галузі риторики та естетичного виховання. Автор також сформулював вимоги до вчителя, основними з яких були любов до дітей, високий рівень інтелекту та правосвідомості, його позитивний приклад щодо моралі та культури поведінки [13].

«Коран» (араб. القرآن — читання вголос, декламація) — головна священна книга мусульман, запис проповідей, що виголошені пророком Мухаммедом у формі пророчих одкровень, головним чином в Мецці та Медині між 610 і 632 роками [14, с. 168].

«Святе Письмо, Священне Писання» - збірник книг, що утворюють *«Біблію»** — книги релігійного (історично-повчального) змісту. Святе Письмо поділяється на Старий Завіт (іврито-арамейські писання) і Новий Завіт (писання давньогрецькою мовою діалекту «койне»). Окрім канонічних книг, існують і неканонічні книги (навколо-канонічні), апокрифи, які мають важливе значення для істориків, філологів тощо [15].

¹М. TvllivsCicero (196-43 в.с.): [електронний ресурс].

*Цицерон Марк Тулій (лат.*Marcus Tullius Cicero*; 106 - 43 до н. е.) – видатний римський філософ, ритор, політичний діяч та педагог (прим. автора).

*Квінтіліан Марк Фабій(лат.*MarcusFabiusQuintilianus*; 35— 100), -найвідоміший із римських педагогів, ритор (прим. автора).

*Біблія - грец.*tá biblía* - «біблія», тобто «збірка книг» (прим. автора).

«Половина Душі Моєї ("Сповідь")» авторства Августина «Блаженного»* – один з його чисельних творів, в яких відстоюється необхідність використання античних авторів у шкільній освіті. Історію, наголошував у своїх педагогічних творах Августин, необхідно вивчати у школі, оскільки вона є відображенням поступального руху суспільства до формування особистості у душі правослухняності та моральної досконалості [16].

«Розрада від філософії», цією та попередніми філософськими творами **"Про Трійцю", "І Отець, і Син", "Проти Євтихія та Несторія"** філософ-неоплатоник* Боецій* заклав основи на той час системи освіти, яка, за його задумом, має ґрунтуватися на "математичній" освіті як передумови істинної науки — філософії [17].

«Устав святого Бенедикта» (Бенедиктів закон 529 р.), який регламентував організаційні форми монастирських шкіл, розробив та виклав Св. Бенедикт*. При заснованих ним монастирях неодмінно були притулки для сиріт і школи для хлопців, незалежно від майнового стану, які мали намір стати монахами або бажали здобути освіту [18, с.291].

«Variae» - унікальний пам'ятник, який є одночасно і літературним твором, і збіркою державних документів за авторства Ф. Магнуса*. Монастир Кассіодера, який він заснував на півдні Італії в середині 50-х років VI ст., мав три атрибути структури культурного центру, які стали традиційними для всього Середньовіччя: бібліотека — сховище книжок і рукописів; скрипторій - майстерня письма для розмноження й поширення

*Августин «Блаженный» Аврелій (лат. *Aurelius Augustinus Hipponensis*; 354-430) – філософ, церковний ієрарх, політичний діяч (прим. автора).

*Неоплатонізм — ідеалістичний напрям античної філософії III-VI ст., що з'єднує і систематизує елементи філософії Платона, Аристотеля та східної філософії. Ідеалістична теорія ідей Платона прийняла в неоплатонізмі форму вчення про еманції (випромінювання) матеріального світу з духовного першоджерела (прим. автора).

*Боецієм Аніцій (лат. *Anicius Manlius Severinus Boethius Junior*; 480—525) — римський філософ-неоплатонік, математик і теоретик музики, теолог та політичний діяч пізньої античності (прим. автора).

*Бенедикт з Нурсії, Святий (італ. *Benedetto da Norcia*, 480— 547) — засновник ордену бенедиктинців (прим. автора).

*Магнус Флавій (лат. *Flavius Magnus Aurelius Cassiodorus Senator*; 487 - 578) — римський письменник-панегірист, історик, державний діяч (прим. автора).

рукописів, що використовувалися для потреб монастиря й на продаж; школа — навчальний заклад. Члени "Віварію" (так звався маєток, у якому було засновано монастир) знайомилися зі священними науками та вільними мистецтвами [19].

«Розмова про істину філософію» філософа-теолога, схоласта* і педагога А.Альбіна*, який застосовував методи навчання латини у навчальному процесі, що стимулювало у молоді інтерес до права, риторики, діалектики, астрономії [20].

«Похвала дурості. Дружні розмови. Скарга світу» за авторства Е.Роттердамського*, який у своїх памфлетах висміював середньовічні школи і виховання, католицьке духовництво, критикував схоластику, формалізм у навчанні, тілесні покарання, грубість та недолугість самих вихователів. Процес навчання, на переконання письменника, має бути легким, приємним для учнів, урахувати інтереси дітей та розвивати активність, прививати тягу до самостійного вивчення матеріалу [21].

«Будинок Радості» Вітторіно да Фельтре» - книга про школу, засновану В. да Фельтре*, якою він уславився як «батько гуманності» та учитель нового типу. Він перший втілював ідею школи на природі, про яку згодом говорили і мріяли багато педагогів. Школа була розташована в палаці на березі мальовничого озера, серед алей і фонтанів, стіни прикрашали фрески із зображенням дітей. У школі не було тілесних покарань, виховання здійснювалося на особистому прикладі вихователів і наглядом за дітьми [22].

*Схоластика— тип релігійної філософії, для якого характерне принципове панування теології над усіма іншими формами пізнання знання. З іншого боку, схоластика є методом, що полягав переважно у перегляді та порівнянні висловів попередніх мислителів і Біблії та виведенні нового синтезу. Витоки схоластики можна знайти у пізньоантичній філософії, насамперед— у Прокла, який абсолютизував дедуктивізм (шукав відповіді на всі питання, виходячи з текстів Платона). Значного впливу схоластика зазнала з боку антично-грецької діалектики, а також науки та логіки в розумінні Аристотеля (прим. автора).

*Альбін Алкуїн Флакк (англ.*Alcuin*; 735— 804) - управитель «Академії» - школи при дворі імператора Карла Великого — філософ-теолог, схоласт і педагог (прим. автора).

*Еразм Роттердамський (лат.*Desiderius Erasmus Roterodamus*; 1469 — 1536) — відомий нідерландський письменник-педагог, один з видатних гуманістів епохи Відродження (прим. автора).

*Фельтре да Вітторіно (італ.*VittorinodaFeltre*; 1378 — 1446) - італійський педагог-гуманіст (прим. автора).

«*Утопія*»— твір Т. Мора*, у якому обстоюється необхідність надання всім громадянам можливості «духовної свободи і освіти» [23].

«*Місто Сонця*» Т. Кампанелли*— твір, у якому автор у фантастичній формі показав життя людей в соціалістичній державі. Діти виховуються у спеціальних групах під керівництвом нянь-виховательок. У школах вивчають науки рідною мовою, займаються гімнастичними вправами, працюють у майстернях, у полі, на городі. Головним завданням навчального процесу, на думку вченого, є формування правосвідомості учнів для того, щоб із шкіл не виходили «дармоїди і злодії» [23].

«*Бургомістрам усіх міст німецької країни про влаштування та утримання християнських шкіл*» - послання М. Лютера*, щоб за допомогою держави звільнити освіту від надмірного впливу церкви, підняти її роль, створити кращі умови та можливості для шкільного навчання [24].

«*Еміль або про виховання*» - роман-трактат Ж.-Ж. Руссо*, найвідоміший педагогічний твір, у якому ідеї великого представника Просвітництва отримали своє яскраве відображення. Згідно з Руссо, існують три види виховання і три типи вчителя: Природа, Люди, Предмети. Всі вони беруть участь у вихованні людини: природа внутрішньо розвиває наші задатки й органи; люди допомагають використовувати цей розвиток; предмети діють на нас і дають досвід. Природне виховання не залежить від нас, оскільки діє самостійно, натомість предметне виховання від нас залежить, хоча й лише частково, разом вони формують свідоме підкорення правилам поведінки у соціумі [25].

*Мор Томас (англ.*Sir Thomas More*; 1478 — 1535) - один з основоположників утопічного соціалізму, англійський письменник, філософ, державний діяч (прим. автора).

*Кампанелла Томаззо (італ.*Tommaso Campanella*; 1568 — 1639) — італійський мислитель—утопіст (прим. автора).

*Лютер Мартін (нім.*Martin Luther*; 1483— 1546) - християнській богослов, ініціатор Реформації (прим. автора).

*Руссо Жан-Жак (фр.*Jean-Jacques Rousseau*; 1712— 1778) - французький філософ-просвітанин, письменник та композитор (прим. автора).

«Феноменологія духа» Г.Гегеля*, особливість філософсько-правового розуміння категорії правосвідомості якого полягала у підході до права з позицій моральної філософії як феномену, який здобуває свій вищий зміст та значення в сукупності з етичними категоріями, тобто за умови його взаємозв'язку з принципами і нормами моралі [24, с.126].

«Критика чистого розуму», «Критика практичного розуму», «Критика спроможності судження» - основні праці І. Канта*, в яких він виклав свою позицію щодо розуміння того, що стосується власне права. У загальному розумінні право, на його думку, є сукупністю певних умов, за яких свавілля однієї особи сумісне зі свавіллям іншої з точки зору загального закону свободи [27, с. 112–116]. У правосвідомості І. Кант виділяє «правовий стан», тобто такі взаємовідносини між людьми, за наявності яких кожен може користуватися своїм правом, та «неправовий стан», тобто такий, у якому немає ніякої справедливості. Неправовий стан він називає станом приватного права, а громадянський стан – станом публічного права [27, с. 114–117].

«Введення до філософії виховання» - твір Дж. Дьюї*, у якому знайшли втілення його роздуми з питань філософії прагматизму як засновника функціональної психології, пропагандиста прогресивного та прогресивно-популістського напрямку в галузі навчання. На його переконання, для справжньої демократії важливі та потребують постійної уваги два основні елементи: формування правосвідомості особистості й громадянське суспільство [28].

*Гегель Георг Вільгельм Фрідріх (нім.*GeorgWilhelmFriedrichHegel*, 1770 — 1831) — німецький філософ, який створив систематичну теорію діалектики. Її центральне поняття—розвиток— характеристика діяльності світового духу, його надрухи в царині чистої думки у висхідному ряду чимраз конкретніших категорій. Діалектика розглядалася також як протиставлення тези, антитезій синтезу, розв'язання суперечностей (прим. автора).

*Кант Іммануїл (нім.*ImmanuelKant*; 1724 — 1804), німецький філософ, родоначальник німецької класичної філософії. У своїх численних роботах стверджував, зокрема, що умова пізнання —загально значимі апіорні форми, що упорядковують хаос відчуттів (прим. автора).

*Дьюї Джон (англ.*JohnDewey*, 1859 — 1952) — американський філософ, психолог та реформатор освіти (прим. автора).

«Momenty wychowawcze (Виховні моменти)» [29] Ян. Корчака*, який за дітей відмовився врятувати своє життя тричі:

- коли прийняв рішення не емігрувати до Палестини перед окупацією Польщі, щоб не залишати «Будинок сиріт» напризволяще напередодні страшних подій;

- коли відмовився втікати з варшавського гетто;

- коли всі мешканці «Будинку сиріт» вже піднялися у вагон поїзда, що відправляється в табір, до Корчаку підійшов офіцер СС і запитав:

- Це ви написали «Короля Матіуша»? Я читав цю книгу в дитинстві. Хороша книга. Ви можете бути вільні.

- А діти?

- Діти пойдуть. Але ви можете покинути вагон.

- Помиляєтесь. Не можу. Не всі люди - мерзотники.

«Самовиховання і самонавчання в початковій школі» - одна з багатьох педагогічних праць М. Монтессорі*, яка здобула світове визнання за розробку педагогічної «Методики Монтессорі», що ґрунтується на принципі вільного розвитку дітей [30].

«Основи педагогіки. Введення до прикладної філософії» С. Гессена* - науковий твір, в основу якого лягла освітня концепція «педагогіки культури», яка, будучи відображенням його філософських поглядів, пропонує конкретні шляхи вирішення багатьох глобальних філософських проблем, а педагогіка, як наука, предметом якої є утворення, трактується як усвідомлення виховання освіченої, культурної та правосвідомої особистості [31].

*Корчак Януш (польск.*Janusz Korczak*; 1878 - 1942) - видатний польський педагог, письменник, лікар та громадський діяч (прим. автора).

*Монтессорі Марія (італ.*Maria Montessori*; 1870 - 1952) — італійський лікар, педагог, перша італійка, що стала доктором медицини (прим. автора).

*Гессен Сергій Йосифович (польськ.*Sergiusz Hessen*; 1887— 1950) — філософ-неокантианець, педагог, правознавець, публіцист (прим. автора).

«Філософія нестабільності» І. Пригожина* - науковий твір, у якому викладено ідею автора, згідно з якою теорія складних систем (синергетика) повинна стати універсальним засобом вирішення протиріч між різними культурами сучасного людського суспільства[32].

Протягом всього періоду багатовікового існування автохтонного українського народу безпосередній вплив на його життєві цінності мали цілі та інтереси соціуму, релігійні догмати та ідеологічні установки, моральні та правові норми, що панували та панують нині у суспільстві.

Ці принципи та моральні устої формувалися під впливом філософсько-правових, морально-етичних, ментально-традиційних та інших факторів, які знайшли своє відображення у працях видатних представників українського народу – представників усіх національностей, що проживали та проживають нині на території української держави.

«Повесть временных лет», «Кревський лѣтописный сводъ» літописи, які отримали свою назву за належністю старшого списку Костромському Іпатіївському монастирю, але за змістом представляють південноруський літописний звід кінця XIII ст. Це зведення є компіляцією двох пам'яток: Київського зводу 1198 року і Галицько-волинських (непорочних) оповідей, що доходить до кінця XIII в. Втім останні вісті (помічені в Іпатіївському списку 1292 року) стосуються історії пінсько-туровського князівства. Є підстави вважати, що з'єднання галицько-волинського літописання з київським «склепінням» 1198 року відбулося у Володимирі-Волинському за князя Володимира Васильковича [33].

«Требник Митрополита Петра Могили» за авторства П. Могили*, засновника Києво-Могилянської академії [34].

*Пригожин Ілля Романович (1917— 2003) — бельгійський хімік, лауреат Нобелівської премії з хімії 1977 року, іноземний член НАН України (прим. автора).

*Могила Петро (рум.*Petru Movilă*; 1597 — 1647) — молдовський боярин, український політичний, церковний і освітній діяч, архимандрит Києво-Печерського монастиря, Митрополит Київський, Галицький і всієї Русі (прим. автора).

«Ключ розуміння» - збірка праць у стилі риторичної культури бароко І.Гаятовського* морально-духовного спрямування з представленими проповідями і гомілетичним* трактатом [35, с. 221].

Повне зібрання творів: У 2-х т. Григорія Сковороди*, у яких він зі злою іронією критикує розповсюджену в ті часи систему навчання та виховання, яка передбачала не виховання справжньої освіченої особистості, а нанесення зовнішнього манерного лоску на тлі презирства до суспільно-корисної праці. Натомість мислитель вважав метою виховання навчити людину знаходити істину, пізнати явища природи та, головне, прищепити благородні почуття, такі як любов, дружба, вдячність, безкорисна діяльність на благо суспільства [36].

«Про вчені товариства і періодичні твори в Росії» - книга, у якій В.Каразін* обґрунтовує необхідність побудови навчального процесу у відповідності з практичними потребами суспільства, а не за панівними тоді традиціями німецьких університетів [37].

«Людина як предмет виховання»- головна наукова праця К.Ушинського*, у якій він використав дані на той час анатомії та фізіології. З позицій цілісного підходу до педагогічних явищ автор рекомендував колегам-вчителям вивчати основні закони людської природи і тільки на основі такого вивчення обґрунтовувати педагогічні положення, які полягають у такому:

- народ має право й повинен мати школу рідною мовою, побудовану на власних національних засадах;

*Гаятовський Іоанікій (1620 — 1688) - український письменник, церковний та громадсько-політичний діяч, професор і ректор Києво-Могилянської колегії (прим. автора).

*Гомілетика (давн.- грец. *ὁμιλική*, - мистецтво бесіди) - богословська наука, вчення про ведення християнської проповіді (прим. автора).

*Сковорода Григорій Савич (1722 - 1794) — видатний український просвітителі-гуманіст, філософ, поет, педагог (прим. автора).

*Каразін Василь Назарович (1773 — 1842) — вчений, винахідник, громадський діяч, засновник Харківського університету, ініціатор створення одного з перших у Європі Міністерства народної освіти, розробник ліберальних проектів реформування державного устрою і народного господарства (прим. автора).

*Ушинський Костянтин Дмитрович (1823 - 1870) - видатний вітчизняний педагог, автор педагогічної системи, яка нині відома під назвою «педагогічна система Ушинського» (прим. автора).

- наукові істини, психологічні прийоми, набуті в різних країнах, можуть використовуватися всіма народами, але система виховання кожного з них враховує певні національні особливості, історичні традиції та ін. [38].

Збірник наукових статей з питань суспільної психології, виховання і нервово-психологічної гігієни (в п'яти томах) І. Сікорського*, у яких автор, виходячи зі своєї концепції про наявність взаємозв'язку педагогіки з психологією дитини, наполягає на тому, що знання психології є важливим для успішної педагогічної діяльності. На його думку, лише завдяки дослідженню особливостей психічного розвитку дитини, є можливим вирішення завдань її виховання та навчання правосвідомої особистості [39].

«Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії» - найбільш вагома педагогічна праця М. Драгоманова*, в якій він аналізує стан освіти в країні та узагальнює свої думки з проблем історії та організації народної освіти та виховання в Україні [40].

«Педагогічні бесіди» - головна праця Т. Лубенця*, в якій автор, опираючись на 50-тирічний досвід педагогічної діяльності, розглядає проблеми поширення грамотності серед широких народних мас, розвитку навчальних інтересів та пізнавальних здібностей дітей, використання наочності та активних методів навчання [41].

«Дидактика» - книга, у якій С. Русова* виклала своє бачення організації навчального процесу у школах та яка здобула визнання у фахівців як одного з перших українських підручників дошкільного й шкільного виховання [42].

*Сікорський Іван Олексійович (1842 — 1919) - психіатр, видатний психолог у галузі дитячої психології, професор Київського університету Св. Володимира (прим. автора).

*Драгоманов Михайло Петрович (1841 — 1895) — видатний український публіцист, історик, філософ, економіст, літературознавець, фольклорист, громадський діяч, представник відомого роду українських громадських і культурних діячів Драгоманових (прим. автора).

*Лубенець Тимофій Григорович (1855 - 1936) - педагог, методист, громадський діяч (прим. автора).

*Русова Софія Федорівна (1856 - 1940) - видатний діяч національно-визвольного руху, педагог, автор підручників, письменниця, літературознавець, перекладачка, автор багатьох досліджень з педагогіки та історії, співзасновниця Академії наук в Україні (прим. автора).

«Словник української мови у 4-х томах» - фундаментальна наукова праця Б. Грінченка*, вихід у світ якої став знаковою подією не лише в царині мовознавства, а й педагогіки, оскільки сприяв вихованню національної самосвідомості [43].

«Интерес по учению современной психологии и педагогике» - наукова праця С. Ананьїна*, присвячена дослідженню питань психології та педагогіки, основним завданням яких було визначення поняття інтересу у навчанні й вихованні. Зокрема, автор вважав, що інтерес у педагогіці є одним з основоположних понять, оскільки виступає то як мета, то як засіб виховання, то йому приписують одну природу, то іншу, а у більшості випадків взагалі обходять питання про його існування [44].

«Середні школи в Галичині у 1875-1883 рр.» - робота, у якій І. Франко* засуджує соціальну й національну дискримінацію українців у галузі освіти з боку австрійських і польських можновладців, відрив навчання від нагальних потреб українського народу, зашкарублість дидактичних методів, тілесні покарання учнів [45].

«Вивчення та виховання особистості» - наукова праця В.Бехтерєва*, у якій він першим застосував науковий підхід до виховання дітей раннього віку та на основі вивчення рухів грудних дітей показав, що формування особистості починається вже в перші місяці життя [46].

«На захист права (інтелігенція и правосвідомість)» - стаття Б.Кістяківського*, у якій він, аналізуючи "повний текст протоколів Другого чергового з'їзду Р.С.-Д.Р.П.", дійшов висновку, що «навіть ідейні вожді і

*Грінченко Борис Дмитрович (1863 - 1910) - педагог, мовознавець, драматург, літературний критик, фольклорист та громадський діяч (прим. автора).

*Ананьїн Степан Андрійович (1874 - 1942) - видатний український педагог і психолог, фахівець з теорії виховання (прим. автора).

*Франко Іван Якович (1856 - 1916) - письменник, педагог, учений та громадський діяч (прим. автора).

*Бехтерев Володимир Михайлович (1857 — 1927) - видатний невролог, психіатр і психолог, морфолог і фізіолог нервової системи (прим. автора).

*Кістяківський Богдан (Федір) Олександрович (1868 — 1920) — правознавець, громадський діяч, український філософ права і соціолог неокантіанської орієнтації, один з організаторів Академії наук України. Наукові праці присвячені теорії права і соціології. Писав на політичні теми в російських журналах: обороняв правопорядок і демократичні принципи, обстоював конечність конституції, критикував «убожество правової свідомості» російської інтелігенції. Завзятий драгомановець. За гетьманської держави член юридичної комісії для громадянства(прим. автора).

керівники партії часто відстоювали положення, що суперечили основним принципам права» [47].

«Початки громадянства: генетична соціологія» — головна соціологічна праця М. Грушевського*, в якій автор досліджує та визначає передумови, обставини й перспективи розвитку українського суспільства та робить висновок, що український народ, як окремий культурний і етнічний суб'єкт світового історичного процесу, має теоретичне та юридичне право на власну державу [48].

«Проект програми для досвідної роботи у справі вивчення ланкової системи в трудовій школі», розроблений В. Дурдуківським*, охоплює головні складові виховно-навчального процесу: достатню матеріально-технічну базу та фінансове забезпечення; організаційно-методичну роботу; схему діяльності на уроці та в позаурочний час; учнівське самоврядування; способи оцінки рівня знань [49].

«Проект системи освіти в самостійній Україні» — праця Г.Ващенко*, у якій автор, виходячи з об'єктивної оцінки стану освітньої науки та практики у Радянській Україні, робить висновок, що за період більшовицької влади національні риси зазнали великого ушкодження і їх треба відновити у процесі реальної розбудови національної системи освіти. Її головними елементами Г.Ващенко назвав:

ідеалістичне світосприймання, яке виключає більшовизм з його матеріалізмом і атеїзмом;

християнську мораль як основу родини і здорового суспільства;

високий рівень педагогічних наук;

організацію педагогічних досліджень і розбудову дослідних педагогічних станцій та лабораторій;

*Грушевський МихайлоСергійович(1866 - 1934) — видатний історик, філософ, педагог, громадський та політичний діяч (прим. автора).

*Дурдуківський Володимира Федорович (1874 – 1937) — літературознавець, мовознавець, директор Першої Трудової школи у Києві (прим. автора).

*Ващенко Григорій Григорович (1878 - 1967) – видатний філософ-гуманіст, професор педагогіки (прим. автора).

видання педагогічних творів, шкільних підручників й іншої літератури для молоді [50].

«Що таке педагогіка і чого вона вчить» за авторства О. Музиченка* - наукова праця, присвячена необхідності розвитку форм мислення, для чого потрібно відбирати певні навчальні предмети, зокрема історію і літературу. Решта дисциплін має концентруватися і певним чином співвідноситися з вивченням історії та літератури. Ця система давала змогу встановити діалектичні зв'язки між окремими галузями знань, забезпечити зв'язок навчання з життям і працею [51].

«Система народної освіти в Україні» - відома наукова праця Я.Ряппа*, в якій він виклав свої ідеї в галузі освіти, соціального виховання та захисту підростаючого покоління. Зокрема, одна з основних ідей автора полягала у тому, що соціальне виховання є процесом формування особистості під впливом соціального середовища, а не сім'ї чи родинних зав'язків [52].

«Історія України: У 2-х томах» - фундаментальне дослідження історії Української державності від Н. Полонської-Василенко*, у якому особливу увагу приділено розвитку та становленню освіти в українському суспільстві, починаючи з княжої доби до початку XX сторіччя [53], [54].

«Книга для батьків» А. Макаренка* - науково-популярна книга, до якої увійшли дві основні його праці, присвячені складним проблемам виховання дітей в сім'ї, призначені спеціально для батьків [55].

«Навчання і психічний розвиток учнів» - одна з численних наукових праць Г. Костюка*, у якій він, зокрема, зазначав, що «генеральним шляхом

*Музиченко Олександр Федорович (1879 — 1937) — педагог, методист та соціолог (прим. автора).

*Ряппо Ян Петрович (1880 — 1958) — педагог-реформатор, розробник системи народної освіти УРСР (прим. автора).

*Полонська-Василенко Наталія Дмитрівна (1884 - 1942) - педагог, історик, археолог, перша жінка-професор Київського університету (прим. автора).

*Макаренко Антон Семенович (1888 — 1939) - педагог, письменник, один із засновників системи дитячо-підліткового виховання (прим. автора).

*Костюк Григорій Сілович (1899 — 1982) — вчений-психолог, професор Київського педагогічного інституту (прим. автора).

вдосконалення навчання школярів вважають його активізацію. Але пасивного навчання не буває. Вчитися - означає проявляти активність, спрямовану на засвоєння певних знань, вироблення умінь, навичок ». На його думку, у процесі навчання також варто звертати увагу на необхідність диференційованої характеристики різних видів активності, наприклад мнемічної* та розумової, перцептивної* та імагінативної* тощо [56].

«Принципи радянської дидактики» - єдине монографічне видання С.Чавдарова*, у якому обґрунтовується розроблена вченим система дидактичних принципів, якими він вважав: науковість, систематичність, усвідомлення учнями засвоєних знань, зв'язок теорії з практикою, наочність у навчанні, міцність знань учнів, врахування вікових та індивідуальних особливостей психічного розвитку дітей, роль учителя в навчальному процесі [57].

«Проблеми виховання всесторонньо розвинутої особистості» - фундаментальне наукове дослідження В. Сухомлинського*, який наголошував, що «кожна людина вже в роки дитинства й особливо в отрочстві й ранній юності повинна досягти щастя повноти свого духовного життя, радості праці та творчості». У цьому контексті вчений, не встановлюючи чітких меж між різними сторонами виховання, у будь-якому діянні виділяв необхідність та єдність розумового розвитку і праці, морального, естетичного

*Мнемоніка(грец.та *μνημονιχα*— мистецтво запам'ятовування), - сукупність спеціальних прийомів і способів, що полегшують запам'ятовування і збільшують обсяг пам'яті шляхом утворення штучних асоціацій (прим. автора).

*Перцепція (від лат. *perceptio* - сприйняття) — пізнавальний психічний процес, який полягає у відображенні людиною предметів і явищ, у сукупності всіх їх якостей при безпосередній дії на органи чуття (прим. автора).

*Імагінація (від лат. *actus* — дія і *imago* — уява) - психічний процес, пов'язаний з уявою (фантазією) (прим. автора).

*Чавдаров Сава Христофорович (1892 — 1962) - вчений, педагог та методист (прим. автора).

*Сухомлинський Василь Олександрович (1918 — 1970) – є одним першим у радянській педагогіці розробником та пропагандистом гуманістичного напрямку у вітчизняній педагогічній думці (прим. автора).

та екологічного виховання, вивчення й урахування індивідуальних і вікових особливостей учнів, взаємин родини та школи [58].

«*Філософія сучасної освіти*» - книга В. Лута́я*, у якій він розглядає питання, пов'язані з вирішенням головних суперечностей педагогічного процесу й становленням сучасної філософії освіти, яка ґрунтується на принципі поєднання досягнень холістського* та індивідуально-плюралістичного* напрямів освітянської діяльності [59].

1.2. Методологія вивчення категорії «правосвідомість особистості»

У літературі існує декілька визначень поняття «методологія» (від грец. *methodos* — шлях дослідження, спосіб пізнання і *logos* — слово, поняття, вчення).

Так відомий російський філолог Е.Юдин* вважав, що «методологія, в широкому розумінні цього слова, є вчення про структуру, логічну організацію, методи та засоби діяльності. У такому розумінні методологія утворює необхідний компонент всякої діяльності, оскільки остання стає предметом усвідомлення, навчання та раціоналізації. Основною функцією методологічного знання є внутрішня організація і регулювання процесу пізнання або практичного перетворення того чи іншого об'єкта» [60, с. 30].

На думку ж професора І.Новокрещенова, методологія — це «система принципів наукового дослідження та вчення про науковий метод пізнання законів природи за допомогою сукупності методів дослідження, що застосовуються в будь-якій науці відповідно до специфіки об'єкта її пізнання

*Лута́й Владлен Степанович (1926 - 2013) — філософ, доктор філософських наук, професор, один з визнаних наукових авторитетів в галузі дослідження теорії діалектики (прим. автора).

*Хо́лізм (від лат.*holos*— цілий, увесь) — «філософія цілісності» — напрям у сучасній західній європейській філософії, який розглядає цілісність світу як наслідок творчої еволюції, що спрямовується нематеріальним і непізнаваним «фактором цілісності» (прим. автора).

*Плюра́лізм (лат. *pluralis*— множинний) в філософії означає «доктрина множинності», згідно з якою існує кілька незалежних основ буття чи істинного знання, часто використовується як протилежність монізму («доктрина єдиності») та дуалізму («доктрині подвійності») (прим. автора).

*Ю́дін Ерік Григо́рович (1930— 1976) — російський філософ, методолог, один із засновників Московського методологічного гуртка (перша половина 1960-х рр.) та наукової школи «Філософія і методологія системних досліджень» (прим. автора).

Саме методологія визначає, якою мірою отримана інформація може служити реальною та надійною основою економічних знань. З формальної точки зору методологія пов'язана з операціями, за допомогою яких формується пізнання. Методологія — це сукупність дослідницьких процедур, техніки та методів, у тому числі і прийоми збору й обробки техніко-економічних, екологічних і соціальних даних» [61, с. 50].

Методологія, за визначенням професора Ю.Сурміна, - це «вчення про метод діяльності, який включає принципи, методи діяльності і знання, відображає їх та складається з методології пізнання, методології практичної цільності та методології оцінки (аксіометодології)» [62, с. 8].

У посібнику за редакції члена-кореспондента НАН України А.Конверського стверджують, що методологія є типом раціонально-рефлексивної свідомості, спрямованого на вивчення, удосконалення і конструювання методів, та має два основних значення:

по-перше, це система певних правил, принципів і операцій, що застосовуються у тій чи іншій сфері діяльності (в науці, політиці, мистецтві тощо);

по-друге, це вчення про цю систему, загальна теорія методу [63, с. 18].

Відповідно до системно-діяльного підходу, запропонованого професором А.Ракитовим, методологія досліджує взаємообумовленість, взаємозв'язок і залежність систем знань та систем діяльності [64, с. 21 - 22].

Дуже вдале, на наш погляд, визначення поняття «методологія» надав М.Костицький, за яким це «вчення, цілісна теорія з поняттями й категоріями, світогляд, через призму яких і здійснюється пізнання з допомогою методів у відповідності з технологією їх застосування - методикою. Тобто є метод, методика й методологія. Вони, з одного боку, перебувають в ієрархічному зв'язку, з іншого - можуть існувати доволі автономно. Так, наприклад, метод спостереження може застосовуватися в більшості наук, незважаючи на те що він, на мій погляд, найбільше пов'язаний з позитивістською методологією, емпіризмом. Тобто, щоб спостерігати за природою, соціумом, процесами і

явищами, у них не обов'язково себе позиціонувати як позитивіста чи емпіриста» [65, с. 6].

Головною методологічною парадигмою філософсько-правового дослідження категорії «правосвідомість», на нашу думку, стала антропо-етнологічна (або “антропо-етнічна”, як називають її дослідники новітнього періоду) парадигма. Її основу складає ідея про людину, яка виступає як індивід, та про людину як про члена соціальної групи. Діалектика взаємозв'язку цих двох іпостасей розкривається через використання парних категорій “одиничне – загальне”, а також “частина – ціле”. Індивід, як одиничне, представляє людину в своїй тілесно-духовній, психофізіологічній єдності та цілісності, але як член людського співтовариства, індивід уже виступає в якості елемента етносу, який втягнутий у виробничу, політичну, правову, релігійну (тобто культурну, в найширшому значенні цього слова) діяльність і характеризується набором специфічних соціальних ознак. Він взагалі існує й розвивається лише завдяки соціуму. Будучи феноменом природи, людина виступає носієм індивідуальних прав, індивідуальної свободи [66, с. 225 - 226].

Таким чином, на підставі викладено, методологію цього монографічного дослідження можна визначити як *сукупність прийомів, методів та логічної організації пізнання філософських, правових (юридичних), а також психологічних та соціологічних засад процесу формування людської особистості (виховання, навчання та отримання освіти) з метою визначення основних напрямів реалізації результатів цього дослідження.*

Отже, методологічна основа дослідження процесу формування правосвідомості в особистості ґрунтується на застосуванні як методів юридичної науки, так і на загальнонаукових методів інших наук, зокрема:

категоріального аналізу за результатами якого було визначено зміст поняття «правова свідомість» та особливості його використання у різних філософсько-правових концепціях, що дозволяє одночасно представляти

категоріальні змінні в кількісному вигляді й скорочує розмірність даних [67, с. 12];

системного аналізу з метою пізнання аксіологічного зв'язку філософсько-правових вимірів правосвідомості особистості у їх системній цілісності, а також із зовнішнім середовищем та опирається на комплекс загальнонаукових, експериментальних, природничих, статистичних, математичних методів [68];

індуктивний* або емпірично-індуктивний, який полягає в переорієнтації ходу думки у зворотному напрямку — від конкретного до загального. Його засновник англійський філософ Френсіс Бекон*, зокрема, зазначав, що індукція, яка буде корисна для відкриття і доказування наук (у т.ч. педагогіки, філософії та психології*) і мистецтв, «повинна розділяти природу шляхом належних розмежуванні і винятків. І потім після достатньої кількості негативних суджень вона повинна робити висновок про позитивне»[69, с. 130];

дедуктивний або гіпотетично-дедуктивний, тобто заснований на дедукції, при якому окремі висновки дослідження формуються на підставі перевірки висунених гіпотез щодо причини досліджуваних явищ або виведенні з цих гіпотез шляхом дедукції, а інші логічно виводяться із загальних положень (аксіом, постулатів, законів)¹. У процесі цього дослідження такий спосіб, зокрема, застосовується при визначенні закономірності виникнення основних понять та методів педагогіки, філософії, психології та інших галузей науки, які мають відношення до основних складових процесу формування правосвідомості особистості (виховання, навчання, отримання освіти), а також їх змісту та сутності;

*Індуктивний- відлат. *inductio* — збудження (прим. автора).

*Френсіс Бекон (англ.*Francis Bacon*; 1561— 1626) — англійський політик, філософ і есеїст. Один із творців емпіризму— філософського напрямку, який твердить, що головне — власний досвід (прим. автора).

*Прим. автора.

¹Філософський словник. — К.: Головна ред. УРЕ, 1986.

раціоналістичний, тобто побудований на постулатах раціоналізму* – напряду філософської думки, яка виходить з примату розуму в процесі пізнання і компетентності логічного ходу міркування в пошуках правди. Основну ідею цього методу його засновник Р.Декарт* висловив у відомому афоризмі – «*cogito ergo sum*»(в перекладі з лат. - мислю, отже існую), який, на його думку, слід розуміти таким чином, що людина від народження має певні вроджені ідеї (у нашому випадку – також й набуті в процесі отримання знань у ході навчання*), які й становлять фундамент пізнання, їх потрібно уявити і з допомогою «раціоналістично-дедуктивного методу вивести на їхній основі всю систему знання... порядок набуття знань повинен відповідати порядку розумової діяльності: від знайомого до невідомого, від простого до складного» [70, с. 249];

діалектичний*, тобто філософський метод наукового пізнання, що розглядає дійсність в русі, розвитку і суперечностях, який походить із Стародавньої Греції завдяки популярності діалогів між Платоном та Сократом [71, с. 49]. Як зазначає М.Костицький, цей метод є тріадним (триєдиним) і полягає у наступному:

- «1) буття - сутність - поняття;
- 2) чуттєвість - розсудок - розум;
- 3) перехід - рефлексія - розвиток;
- 4) метод - логіка - пізнання;
- 5) теза - антитеза - синтез» [72, с. 7].

Діалектичний підхід до аналізу об'єкта цього дослідження - філософських, психологічних та юридичних (правових) вимірів складових процесу формування правосвідомості (виховання, навчання, отримання

*Раціоналістичний - від лат. *ratio*— розум (прим. автора).

*Декарт Рене (фр.*René Descartes*; 1596 — 1650) — французький філософ, фізик, фізіолог, математик, основоположник аналітичної геометрії, автор методу радикального сумніву в філософії, механіцизму у фізиці, предтеча рефлексології.

*Прим. автора.

*Діалектичний – від грец.*διαλεκτική*— мистецтво сперечатись, міркувати (прим. автора).

освіти) у їх історичному та сучасному розумінні - характеризується трьома основними принципами:

- **історизму**, тобто такого, що виходить із розуміння будь-якого явища чи події як нескінченного процесу народження, становлення, занепаду та відродження у новій, вищій ступені якості. Цей принцип, зокрема, ґрунтується на положеннях філософського закону «трьох стадій», авторства французького мислителя-позитивіста О.Конта*, згідно з яким основними етапами прогресу людського розуму є теологічний, метафізичний та позитивний, а одним із завдань - визначення на нинішньому етапі розвитку правосвідомості зразків (еталонів) правової поведінки¹;

- **герменевтичний метод загального зв'язку** згідно з яким, щоб зрозуміти суть об'єкта, необхідно досліджувати різноманіття його зовнішніх і внутрішніх зв'язків; виділити серед цього різноманіття закони, тобто суттєві, загальні, необхідні, повторювані зв'язки. За цим принципом ґрунтується, зокрема, герменевтика*, засновником якої вважається німецький теолог Ф.Шлейєрмахер*, та яка спочатку сформувалася як напрям наукової діяльності, пов'язаний з дослідженням, поясненням, тлумаченням філологічних, а також філософських, історичних і релігійних текстів. Нині, не в останню чергу завдяки зусиллям німецького філософа Г.Гадамера*, широко застосовується як метод, теорія чи філософія будь-якої інтерпретації. Зокрема, Г.Гадамер довів, що інтерпретаційна діяльність не може обмежуватися дослідженням виключно наданого тексту, а повинна здійснюватися із застосуванням методів як лінгвістики, так і філософії, зокрема подвійної і потрійної рефлексії*, за якими об'єктом пізнання може

*Конт Огюст (фр.*Isidore Marie Auguste François Xavier Comte*; 1798— 1857) — французький філософ, позитивіст (прим. автора).

¹Конт О. Дух позитивної філософії. – М.: «Либроком», 2011. - С.11 – 14.

*Герменевтика - від грец.*ερμηνεύειν*— тлумачити (прим. автора).)

*Шлейєрмахер Фридрих Даніель Ернст (нім.*Friedrich Daniel Ernst Schleiermacher*; 1768 – 1834) – німецький філософ, теолог і проповідник (прим. автора).

*Гадамер Ханс-Георг (нім.*Hans-Georg Gadamer*; 1900 – 2002) – німецький філософ, один з найбільш значних мислителів другої половини XX сторіччя, відомий насамперед як засновник „філософської герменевтики“ (прим. автора).

*Ефлексія - від лат. *reflexio* – звернення назад (прим. автора).

бути сам спосіб пізнання (гносеологія), а також знання (епістемологія), думка або вчинок. Тобто інтерпретації підлягає не тільки текст, а і його автор, конкретна історична ситуація, яка, зокрема, є наслідком державного регулювання, в тому числі у галузі формування правосвідомості громадян [73, с. 11 - 12];

єдності і боротьби протилежностей (протиріч), як результату взаємодії протилежних, взаємовиключних сторін і тенденцій в об'єкті, які разом з тим перебувають у внутрішній єдності й взаємопроникненні, виступаючи джерелом саморозвитку буття. «Закон єдності і боротьби протилежностей, - слушно зауважує вітчизняний педагог С.Максимюк, - буквально пронизує кожен акт навчально-виховного процесу. Наприклад, співвідношення емоційного й раціонального в процесі формування правосвідомості особистості» [74, с. 106 - 107];

феноменологічний* метод, авторство якого належить Е. Гуссерлю*, та суть якого полягає у такому:

- **по-перше**, це процедури феноменологічної індукції, за допомогою якої створюється особливе поле для феноменологічного аналізу і відбувається вирізнення від інших методів вивчення правосвідомості. Мається на увазі психологічна ейдетична* і трансцендентальна* або власне феноменологічна дедукція [72,с. 100];

- **по-друге**, поняття «феноменологічний метод» виражає сукупність взаємопов'язаних прийомів і способів аналізу правосвідомості, які відповідають вирізненню на першому етапі об'єкту дослідження, тобто в результаті застосування процедур феноменологічної редукції і виділення феноменологічної – «чистої свідомості» [72, с. 101];

*Феноменологічний від грец.*φαινόμενον*— незвичайне явище, рідкісний факт, який важко збагнути та *λογία* – вчення (прим. автора).

*Гуссерль Едмунд Густав Альбрехт (нім.*EdmundGustavAlbrechtHusserl*;1859— 1938) — німецький філософ, відомий як батько феноменології(прим. автора).

*Ейдетичний - від грец. *εἶδος*- образ, зовнішній вигляд; також «фотографічна пам'ять» (прим. автора).

*Трансцендентальна - від лат.*transcendens*— те, що виходить за межі (прим. автора).

системний метод або системний підхід*, який полягає в дослідженні об'єкта як цілісної множини елементів у сукупності відношень і зв'язків між ними, тобто розгляд об'єкта як системи, та який розвиває і конкретизує такі категорії діалектики, як зв'язок (філософія), відношення, зміст і форма, частина і ціле та ін. Основний засіб системного підходу — системний аналіз.

Ю. Сурмін, розглядаючи специфіку системного пізнання, виділяє певні етапи:

- 1) розгляд об'єкта діяльності (теоретичної і практичної) як системи, тобто як обмеженої множини взаємодіючих елементів;
- 2) визначення складу, структури та організації елементів і частин системи, виявлення головних зв'язків між ними;
- 3) виявлення зовнішніх зв'язків системи, виділення головних;
- 4) визначення функції системи та її ролі серед інших систем;
- 5) аналіз діалектики структури і функції системи;
- 6) виявлення на цій основі закономірностей і тенденцій розвитку системи;
- 7) виявлення різних класів систем, дослідження їх [62, с. 143].

Застосування систематизації дозволило поділити сукупні дані на однорідні в певних межах групи одиниць. Із множини ознак, які описують категорію «правосвідомість», обрали і розмежували ті, які характерні для різних категорій населення (діти, молодь, жителі міст або сільської місцевості тощо);

психологічний* метод, що складається зі сукупності засобів і прийомів вивчення фактів психічних явищ та проявів психічної діяльності, наприклад, у процесі формування правосвідомості особистості. Для того, щоб чіткіше виділити психологічну методологію в пізнанні, слушно зауважує М.Костицький, необхідно розібратися із самим пізнанням. «Пізнання в сучасній філософії та наукознавстві трактується як творча діяльність

*Системний підхід - англ.*systemsthinking*— системне мислення (прим. автора).

*Психологічний - від грецьк. *ψυχή* - душа, дух; *λόγος* - вчення, наука (прим. автора).

суб'єкта, орієнтована на отримання достовірних знань про світ та є сутнісною характеристикою буття в залежності від свого функціонального призначення, характеру знання і відповідних засобів і методів може здійснюватися як філософське, наукове, художнє, буденне та ін.»[76].

Проблема визначення змісту понять та їх ролі в оволодінні певними науковими знаннями, у тому числі у галузі дослідження філософського-правової категорії правосвідомості, завжди знаходилася під пильною увагою фахівців у галузі виховної та освітянської діяльності. У цьому аспекті варто відмітити праці доцента І.Герасимової, професорів А.Усової*, С.Гончаренка, О.Топузова, Є.Войшви́лла, Д. Горського* академіка Б.Кедрова*та багатьох інших.

Зокрема, Є. Войшвилло особливу увагу приділяв з'ясуванню поняття форми мислення, його роль в пізнанні, вивчав можливі логічні структури, види відносин між поняттями та основні операції з ними. Він переконував, що можливості застосування засобів сучасної логіки (понять логічної семіотики, формалізованого логічного мови та апарату дедукції) для аналізу структур понять, відносин між поняттями, є головними факторами для вирішення деяких історично сформованих спірних питань теорії поняття [77, с. 6].

За гіпотезою Б. Кедрова, для подолання пізнавально-психологічного бар'єру при вирішенні творчого завдання, необхідний якийсь «трамплін», в якості якого можуть виступити якась випадкова подія, фантазія тощо. «Зазвичай механізм впливу фантазії в тому, що вона вступає в реакцію з реальними «робочими» думками» [778, с. 80].

*Усова Антоні́на Васи́лівна (1921 - 2014) – видатний вчений у галузі теорії та методики навчання фізики, дійсний член РАО, доктор педагогічних наук, професор(прим. автора).

*Горський Дмитро Павлович (1920 - 1994) - логік, філософ, педагог, доктор філософських наук, професор (прим. автора).

*Кедров Боніфа́тій Миха́йлович (1903 - 1985) - філософ і логік, хімік, історик, популяризатор і методолог науки, психолог, доктор філософських наук, професор, академік АН СРСР (прим. автора).

Д.Горський вважав, що поняття – це «найважливіший засіб упорядкованого мислення, а система наукових понять є зосередженням знання, що дозволяє людині осмислювати навколишні явища»[79, с. 46].

При формулюванні визначень в різних теоріях і міркуваннях вчений писав, що «нерідко виникають питання про те, чи правильно запропоновано визначення термінів та чому одне визначення слід прийняти, а інше – відкинути; чому дане визначення потребує узагальнення; в силу яких підстав одне правильне визначення повинно розглядатися як більш ефективне, ніж інше правильне визначення; чому до одних визначень застосовуються одні вимоги, а до інших - інші і тощо» [80, с. 5].

Як зазначає І.Герасимов, поняття – це «думка, яка відображає істотні і необхідні ознаки предмета або явища. Загальні поняття пов'язані не з одним, а з безліччю предметів. Найбільш широкі поняття називаються категоріями і до них відносять деякі філософські поняття (про форму та зміст явищ), політекономії (товар, вартість) тощо. Одиничні поняття відносяться завжди тільки до одного певного предмету. Поняття характеризуються їх обсягом і змістом. Обсяг поняття - це коло тих предметів, на які дане поняття поширене. Змістом називають сукупність ознак, які об'єднані в даному понятті. Тотожними називають такі поняття, які мають однаковий зміст. Це одні й ті ж поняття, тільки виражені в різній словесній формі. Рівнозначні поняття мають один і той же обсяг, але відрізняються за змістом. Відносини тотожності і рівнозначності понять мають надзвичайно важливе значення в науці, так як роблять можливим заміщення одного поняття іншим. Цією операцією широко користуються в математиці при перетворенні і спрощенні алгебраїчних співвідношень. Для опису процесу формування нових складних понять з простіших використовується спосіб виведення складних співвідношень з елементарних. Формалізація процесу часто здійснюється мовою теорії множин»[81, с. 18].

Виходячи з викладеного, можна зробити висновок, що успішне вирішення завдань, які ставить перед собою дослідник будь-якого соціально-політичного явища, у тому числі пов'язаного з філософсько-правовим баченням формування правосвідомості в особистості в процесі навчання і виховання у їх історичному та сучасному розумінні, багато в чому залежить від правильного розуміння ключових понять та термінів, сукупність яких складає понятійний апарат дослідження.

Не випадково Я. Коменський, досліджуючи питання про сутність речей і поняття про речі, зазначав, що суперечка номіналістів і реалістів з цього приводу знаменувала собою практично всі середні віки й лише з приходом Нового часу, філософів прогресивної формації ця проблема втратила свою колишню гостроту. Він писав: «Якщо поняття не відповідають речам, які вони повинні відображати, то вони стають нетвердими, хиткими, сумнівними»[82, с. 68].

Його підтримує І.Герасимов, який зазначає, що «розкриття змісту поняття називають його визначенням. Останнє має відповідати двом найважливішим ознаками:

- 1) визначення повинне вказувати на найближче родове поняття;
- 2) визначення повинно вказувати на те, чим дане поняття відрізняється від інших понять[81, с. 18].

Згідно з В. Романчиковим, «понятійний апарат (дослідження) - це субординована система (ієрархія), що включає в себе всі терміни по проблемі конкретного дослідження». Він також додає, що понятійний апарат «у нестрогому змісті – тезаурус»[83, с. 151], тобто в етимологічному значенні - «одномовний тлумачний або тематичний словник, який прагне максимально охопити лексику конкретної мови, подає лексику певної мови в усьому її обсязі з прикладами їх використання в тексті, що належить до певної галузі знань, з наданням семантичних зв'язків між лексичними»[84, с. 333].

Інколи понятійний апарат ототожнюють з **глосарієм***, тобто словником до тексту, який пояснює маловідомі або застарілі слова, список понять в специфічній області знання з їх визначеннями[85, с. 174].

На наш погляд, зведення тлумачення понятійного апарату до форми, хоча й специфічної, словника не відповідає суті й змісту цього науково-дослідницького феномену. Понятійний апарат, образно кажучи, плоть і кров дослідження, його філософська та методологічна ідеологія, а інколи й сама мета монографії. У цьому контексті вбачається, що понятійний апарат по суті є відображенням **термінології*** дослідження - «сукупності термінів, тобто слів або словосполучень, що висловлюють специфічні поняття з певної галузі науки, техніки чи мистецтва, а також сукупність усіх термінів, наявних у тій чи тій мові» [86, с.3173]

Отже, розвиток знань та загальної теорії у будь-якій галузі наукового дослідження, у тому числі в галузі філософсько-правового бачення формування правосвідомості в особистості в процесі навчання і виховання у їх історичному та сучасному розумінні, що є предметом цього дослідження, полягає у розширенні та поглибленні понятійних схем опису проблем, які виникли, встановлення їх взаємозв'язків іншими понятійними схемами, виявлення, опису та фіксації результатів вивчення загальних та індивідуальних ознак, а також характеристик системи, предмета та об'єкта цього дослідження.

Складовими понятійного апарата будь-якого наукового дослідження є основні дефініції** – «визначення, за допомогою яких інтерпретуються сучасні наукові дані, має кожна наука»[87, с. 168], які умовно можна поділити на:

- загальні терміни та поняття, які автор сприймає як аксіоми (аксіоматизоване знання);

*Глосарій - лат.*glössarium*— словник (прим. автора).

**Термінологія - від лат.*terminus* — межа, кордон та *logos* – вчення (прим. автора).

*Дефініція – від лат.*definitio*— роз'яснення чи витлумачення (прим. автора).

- спеціальні терміни та поняття, які є притаманні об'єкту та предмету дослідження;

- терміни та поняття, які потребують авторського тлумачення та формуються у процесі дослідження.

До першої групи насамперед потрібно віднести такі:

- **автохтони*** — тобто корінні жителі місцевості або спільноти, які на цій місцевості виникли [88, с. 28];

- **аксіома*** (аксіоматизоване знання) - вихідне положення, самоочевидний принцип. У дедуктивних наукових теоріях *аксіомами* називають основні вихідні положення чи твердження якоїсь теорії, що приймаються без доведень, і з яких шляхом дедукції, тобто чисто логічними засобами, одержують весь інший її зміст[5, с. 16];

- **аргумент*** —багатозначний термін, зокрема, у логіці - твердження або група тверджень, які приводяться на підтвердження (доказу) іншого твердження (висновку)[5, с. 33];

- **генезис*** - походження, виникнення, народження, зародження. Походить від назви старозавітної Книги Буття [15];

- **гіпотеза*** - припущення, яке перевіряють експериментально з можливих розв'язань проблеми [89, с. 45];

- **деформація*** - незворотні зміни форми;

- **доказ**— незаперечний довід або факт, який підтверджує істинність чого-небудь; підтвердження. У різних галузях науки та людської діяльності цей термін має різні значення, наприклад, логічна операція обґрунтування істинності якого-небудь судження за допомогою інших істинних і пов'язаних з ним суджень[90, с. 350];

- **закон** – термін, який застосовується у декількох значеннях:

*Автохтони - від грец.*αυτοχθων*— місцевий, корінний, тубільний (прим. автора).

Аксиома - грец.*αξίωμα*— загальноприйняте, беззаперечне (прим. автора).

*Аргумент - лат. *argumentum*— доказ (прим. автора).

*Генезис - грец. *γένεσις, γένεση*, - лат. *genesis* (прим. автора).

*Гіпотеза - давн.-грец. *ὑπόθεσις*— припущення (прим. автора).

*Деформація - від лат.*deformatio*— «спотворення» (прим. автора).

у юриспруденції - нормативно-правовий акт, встановлене законодавчим органом загальнообов'язкове правило, яке має найвищу юридичну силу;

у наукових дослідження - вербальне та/або математично виражене твердження, що має докази (на відміну від аксіоми), узагальнення, що ґрунтується на емпіричному спостереженні за поведінкою природних тіл, яке вважається універсальним і незмінним фактом фізичного світу;

у теології (Закон Божий) - сукупність догматів віри, тлумачень[15];

- **законодавство** - згідно з правовою позицією Конституційного Суду України «у законах залежно від важливості і специфіки суспільних відносин, що регулюються, цей термін вживається в різних значеннях: в одних маються на увазі лише закони; в інших, передусім кодифікованих, в поняття "законодавство" включаються як закони та інші акти Верховної Ради України, так і акти Президента України, Кабінету Міністрів України, а в деяких випадках - також і нормативно-правові акти центральних органів виконавчої влади»[91];

- **імплементация***—сукупність цілеспрямованих організаційно-правових та інституційних заходів, що здійснюються державами індивідуально, колективно чи в рамках міжнародних організацій і спрямовані на реалізацію ними прийнятих на себе міжнародно-правових зобов'язань [92];

- **істина-**

при характеристиці знання – твердження або сукупність тверджень, що відповідають дійсності в найширшому розумінні цього слова;

у загальному і метафоричному. розумінні – «справжній», ідеальний, справедливий порядок речей, що визначає смисл людських. шукань у житті («правда») [93];

- **істота-**

живий організм; людина, тварина;

*Імплементация - від лат.*impleo*— «наповнюю», «виконую (прим. автора).

сукупність усіх фізичних і душевних сил та властивостей людини;
людина, тварина як носій якоїсь властивості, якості тощо [94, с. 52];

- **категорія*** — загальне поняття, що відображає універсальні властивості та відношення об'єктивної дійсності, загальні закономірності розвитку матеріальних, природних і духовних явищ; родове поняття, що позначає розряд предметів; група однорідних предметів, явищ, осіб [93];

- **модернізація***, модернізація освіти — це комплексне, всебічне оновлення всіх ланок освітньої системи й усіх сфер освітньої діяльності відповідно до вимог сучасного життя при збереженні та примноженні кращих традицій вітчизняної освіти [95, с. 3];

- **парадигма*** — теоретико-методологічна модель або, за Т.Куном, «прикладні фактичної практики наукових досліджень — приклади, що включають закон, теорію, їхнє практичне застосування і необхідне обладнання, — в сукупності дають нам моделі, з яких виникають конкретні традиції наукового дослідження» [96, с. 24 -25].

- **поняття** — символічне відображення істотних властивостей предметів навколишнього світу, виділених у результаті аналітичної роботи. У кожному понятті згорнуто особливу предметну дію, що відтворює предмет пізнання за допомогою використання певних інструментальних засобів. Виділяють емпіричні й теоретичні поняття [97, с. 306];

- **правило**—вимога для виконання якихось умов (норма поведінки) всіма учасниками якої-небудь дії (гри, навчального процесу, поведінки, правопису, судового процесу, організації, установи), за виконання якого передбачено заохочення, а за невиконання — покарання [98];

- **право-**

*Категорія - лат.*categoriae* – ознака (прим.автора).

*Модернізація - від англ. *modern*– сучасний (прим. автора).

*Парадигма - грец.*παράδειγμα* - приклад, взірць (прим. автора).

система соціальних загальнообов'язкових норм, дотримання і виконання яких забезпечується державою;

суб'єктивне право особи, закріплене у конституції, інших актах національного законодавства і міжнародних правових актах (право на життя, на працю, на вільний розвиток особистості тощо) [99, с. 5];

- **постулат*** — термін, що вживається як в логіці, так і в математиці, і в філософії та відповідає Аристотелевому *aithma*, що означає положення, яке, не будучи доведеним, приймається в силу теоретичної чи практичної необхідності за дійсне¹;

- **принцип***—в науковій теорії цей термін розуміють як абстрактне визначення ідеї, що виникла в результаті суб'єктивного вимірювання і аналізу досвіду людей ²;

- **психологія*** — наука, що вивчає психічні явища (мислення, почуття, волю) та поведінку людини, пояснення яких знаходимо в цих явищах. Психічне — філософська категорія, що відображає явища як людського, так і тваринного, навіть рослинного світу. Коли йде мова про *психіку людини*, притаманні їй явища, необхідно пам'ятати, що вона структурно та якісно відмінна від своїх еволюційних попередниць [101, с. 150];

- **свідомість** — вища, притаманна лише людині, форма відображення дійсності в діяльності та поведінці особи [99, с. 437];

- **стандарт*** — зразок, еталон, модель, які приймаються за вихідні для порівняння з ними інших подібних об'єктів[102, с. 13];

- **стереотип***—метафора щодо мислення, що прийшла з друкарської справи, де стереотип - монолітна друкована форма, копія з типографського

*Постулат - від лат. – вимагати (прим. автора).

¹Енциклопедія Брокгауза и Ефрона. - [електронний ресурс]. – Режим доступу:<https://dic.academic.ru/dic.nsf/brokgauz/17390/постулат>.

*Принцип - лат.*principium*— начало, основа(прим. автора).

²Принцип – Вікіпедія: [електронний ресурс].

*Психологія - від грецького *ψυχή (psuché)* — душа, дух; *λόγος (logos)* (прим. автора)

*Стандарт - від англ.*standard*— норма, зразок (прим. автора).

*Стереотип - від дав.-грець. *στερεός* — твердий, об'ємний і *τύπος* — «відбиток» (прим. автора)

набору або кліше, використовувана для друкарських машин. У сучасній соціальній теорії та психології існують різні визначення поняття «стереотип», залежно від методологічного напрямку наукової школи, усталене ставлення до подій, вироблене на основі порівняння їх з внутрішніми ідеалами. Соціальний стереотип - це система економії ресурсів в процесі оцінювання моделей середовища[15];

- суспільство (соціум) -

організована сукупність людей, об'єднаних характерними для них відносинами на певному етапі історичного розвитку, також соціальна самодостатня система, заснована на взаємовідносинах людей в процесі реалізації особистих потреб;

основоположна категорія філософії, соціології та антропології[103, с. 680];

- теорія -

в широкому сенсі - комплекс поглядів, уявлень, ідей, спрямованих на тлумачення і пояснення якогось явища;

в більш вузькому і спеціальному значенні - вища, найрозвиненіша форма організації наукового знання, що дає цілісне уявлення про закономірності та суттєві зв'язки в певній галузі дійсності - об'єкта даної теорії [5, с. 676];

- термін -

слово або словосполучення, що визначає чітко й однозначно окреслене поняття і його співвідношення з іншими поняттями в межах спеціальної сфери;

(у логіці) — необхідна складова частина судження (суб'єкт і предикат) чи силогізму[104, с. 1002];

-трансформація*—зміна, перетворення виду, форми, істотних властивостей і чого-небудь[105, с. 233];

*Трансформація - лат. *transformatio* – зміна (прим. автора).

- **умовивід** - логічна дія, за допомогою якої з одного або частіше кількох суджень виводиться нове судження, однак висновки, здобуті в результаті абстрактних умовиводів, ще не можна вважати остаточною істиною[105,с. 442];

- **філософія*** —особлива форма пізнання світу, що виробляє систему знань про фундаментальні принципи буття людини, про найзагальніші суттєві характеристики людського ставлення до природи, суспільства та духовного життяу всіх його основних проявах[106, с. 998].

Особливістю спеціальних термінів та понять є те, що вони не тільки визначають певні ознаки та характеристики, які притаманні об'єкту та предметам наукового дослідження, а й самі є такими предметами. Тому їх відмінність від понять та термінів, які складають першу групу понятійного апарату, полягає у тому, що дослідник в певних випадках не сприймає надані нижче визначення як аксіому, а критично їх осмислює та інколи коригує відповідно до власного розуміння;

- абітурієнт-

учень, що закінчує середній навчальний заклад, випускник;

особа, що вступає до вищого або середнього спеціального навчального закладу[107, с. 4];

- академія -

назва оливкового гаю поблизу Афін, де, за легендою, було поховано афінського героя Академа* та де розташовувалася школа філософа Платона;

різновид наукового або навчального закладу найвищого рівня, а також певних товариств із почесним членством;

урочисте дійство по закінченню навчального семестру[93];

- аудиторія*(авдиторія) -

зал для читання лекцій, доповідей;

*Філософія - дав.-гр.*φιλοσοφία*, дослівно: любов до мудрості (прим. автора).

*Академ - грец.*Ακαδημία* (прим. автора)

*Аудиторія (авдиторія)(лат.*auditorium*, відлат.*auditor*— «слухач» (прм. автора).

слухачі лекції, доповіді, промови тощо[107, с. 72];

- виховання -

у широкому соціальному йдеться про виховний вплив на людину всього суспільства і всієї дійсності, яка містить в собі не лише позитивну спрямованість, а й конфлікти та протиріччя;

у широкому педагогічному мається на увазі виховання в діяльності шкіл, технікумів, університетів та інших закладів, де персонал керується педагогічною теорією та її практичними методичними рекомендаціями;

у вузькому педагогічному - виховання є цілеспрямованою виховною діяльністю педагога (наприклад, класного керівника в школі, куратора у вищому навчальному закладі), щоб досягти певної мети в студентському колективі;

у гранично вузькому - коли педагог або батько вирішують конкретну індивідуальну проблему виховання або перевиховання (наприклад, у юнака прагнуть виховати чесність, ввічливість)[108];

- вихователь -

людина, яка здійснює цілеспрямований виховний вплив на іншу особу; особа, яка обіймає цю посаду в навчально-виховних закладах[15];

- дисципліна*

тврдо встановлений порядок, дотримання якого є обов'язковим для всіх членів його колективу;

своєчасне та належне виконання правил і зобов'язань, дотримання прийнятих законів і норм економічної діяльності;

конкретна галузь академічних наукових, навчальних та інших знань; навчальний предмет[90, с. 287];

- дитина — це кожна людська істота до досягнення 18-річного віку, якщо за законом, застосовуваним до даної особи, вона не досягає повноліття раніше[109];

*Дисципліна - від лат. *disciplina* - витриманість, строгість (прим. автора).

- **доцент*** — звання викладачів вищих навчальних закладів, що виконують функцію університетських лекторів; вчене звання співробітників наукових установ; посада у вищих навчальних закладах[93];

- **знання** — форма інформації, існування систематизованого результату інтелектуальної діяльності людини (пізнання). Виділяють різні види знання:

істинне (епістеме*);

наукове, якому властиві логічна обґрунтованість, доведеність, відтворення результатів, прагнення до усунення помилок і подолання суперечок;

повсякденне (здоровий глузд), яке слугує основою орієнтації людини в навколишньому світі;

інтуїтивне;

релігійне та інші[15];

- **клас** -

сукупність, розряд, група предметів або явищ, що мають спільні ознаки, якість;

природна систематична група, що об'єднує споріднені ряди тварин або порядки рослин;

сукупність цифр трьох сусідніх розрядів числа;

постійний колектив учнів початкової і середньої загальноосвітньої школи, що працює за єдиною програмою протягом навчального року;

в навчальному плані — річний курс навчання з визначенням дисциплін і розподілом часу між ними;

предмет викладання в деяких спеціальних навчальних закладах;

основне навчальне приміщення в школі, де проводяться заняття з учнями[85, с. 330 - 331];

*Доцент - (від лат.*docere* - навчати)

*Епістеме, або епістема (грец. *ἐπιστήμη*) — поняття в античній філософії, що позначає знання (також науку або пізнання (прим. автора).

- **людина*** — жива, наділена інтелектом істота, суб'єкт суспільно-історичної діяльності й культури. О.Найдьонов розрізняє не менше чотирьох підходів до розгляду цього терміна:

людина розумна як біологічний вид;

людина як щось, що виходить за рамки живого світу і в значній мірі протистоїть йому;

людина як людство в цілому;

людина як індивід, особистість[110, с. 107];

- **магістр** — освітній ступінь, що здобувається на другому рівні вищої освіти та присуджується вищим навчальним закладом у результаті успішного виконання здобувачем вищої освіти відповідної освітньої програми[111];

- **мова** -

система звукових і графічних знаків, що виникла на певному рівні розвитку людства, розвивається і має соціальне призначення;

правила мови, які нормалізують використання знаків та їх функціонування як засобів людськогоспілкування;

найважливіший засіб спілкування і пізнання[15].

- **навчання** — організована, двостороння діяльність, спрямована на максимальне засвоєння та усвідомлення навчального матеріалу і подальшого застосування отриманих знань, умінь та навичок на практиці. Цілеспрямований процес передачі і засвоєння знань, умінь, навичок і способів пізнавальної діяльності людини. Теорією навчання, за С.Гончаренком, є дидактика, а основним завданням - освіта, розвиток та виховання людини[112, с. 223 - 224];

- **освіта** — цілеспрямована пізнавальна діяльність людей з отримання знань, умінь та навичок або щодо їх вдосконалення;

- **особистість** — загальножиттєвий і науковий термін, що позначає

людського індивіда як суб'єкта відносин і свідомої діяльності (особу в широкому сенсі слова);

*Людина - лат.*homo*; українське слово походить відпрасл.*Ljudь*(прим. автора).

стійку систему соціально-значущих рис, що характеризують індивіда як члена того чи іншого суспільства або спільності[5, с. 315];

- **педагогіка*** — наука про спеціально організовану цілеспрямовану і систематичну діяльність з формування людини, про зміст, форми і методи виховання, освіти та навчання[113, с. 4];

- **педагогічна психологія** — розглядається як самостійна галузь загального психологічного знання, виділена переважно на підставі «конкретної діяльності», в якій висвітлюються і два інших його аспекти. Це твердження означає, що в фундаменті педагогічної психології знаходяться загальні психологічні закономірності й механізми самої освітньої діяльності, або, за визначенням одного з родоначальників педагогічної психології П.Каптерева, освітнього процесу[114, с.8];

- **писемність** -

система графічних знаків, уживаних в якій-небудь мові або групі мов; сукупність давніх писемних, літературних пам'яток[115];

- **письмо** — знакова система фіксації мови на площині за допомогою умовних графічних елементів двох вимірів для передавання інформації на віддалі й закріплення її в часі. Історично склалися чотири його типи залежно від смислового обсягу графічних знаків: піктографічне, ідеографічне, складове та літерно-звукове [116];

- **правосвідомість** — наявність у людини якої свідчить про те, що вона має законне право на здійснення або виконання певних дій; здатна вирішувати проблеми та конфлікти з правової точки зору, приймати юридично правильне рішення; знає, як вжити необхідних заходів, щоб уникнути проблем; знає, як і де знайти інформацію про закон, коли і як отримати відповідну юридичну допомогу; впевнена, що за допомогою права вирішить проблеми, які постали перед нею; розуміє та вірить в силу правосуддя [117, с. 195];

* педагогіка - грец.*paidagogikē* — майстерність виховання (прим. автора).

- **професор*** —учене звання і посада викладача вищого навчального закладу або наукового співробітника науково-дослідної установи [118];

- **учень** -

той, хто вчиться в загальноосвітній або спеціалізованій школі, що дає початкову й середню освіту;

той, хто навчається певному фаху, ремеслу тощо;

послідовник чийх-небудь поглядів, учення[105, с. 533];

- **учитель / педагог***(від грец.*παιδαγωγ* — вихователь) -

особа, що займається викладацькою чи виховною роботою і має необхідну підготовку в цій царині;

вчений, науковець що займається теоретичними проблемами педагогіки, зміст якої полягає у вихованні молодого покоління [119, с. 519];

- **філософія освіти**—це та сфера духовного освоєння світу, у якій здійснюється складний процес духовного виробництва й осмислення універсалій [106, с 281];

- **школа** -

навчальний заклад, який здійснює загальну освіту і виховання молодого покоління;

система загальної освіти, сукупність навчальних закладів;

приміщення, в якому міститься такий заклад;

колектив учнів навчально-виховного закладу; учні й учителі такого закладу [120, с. 480].

І, нарешті, останню групу складають терміни та поняття, які формуються у процесі дослідження та є предметом авторського тлумачення. Їх суть та зміст будуть розглядатися у подальших розділах цієї монографії. Автор вважає це доцільним, оскільки саме ці поняття та терміни значною мірою характеризують питання, які складають суть та зміст правовідносин,

*Професор - лат.*professor*— викладач, учитель (прим. автора).

*Учитель / педагог - від грец.*παιδαγωγ* — вихователь (прим. автора).

що виникають у галузі виховної та навчально-освітньої діяльності, яка є об'єктом дисертаційного дослідження.

1.3. Історичні етапи генезису головних факторів формування правосвідомості особистості

Людський мозок, як унікальний дарований нашим пращурам природою комп'ютер, завдовго до винаходу його електронного аналога блискавично вираховував, яку небезпеку може принести шелест листя або тінь, яка раптом виникла, не кажучи вже про рик дикого звіра.

Оскільки від правильного та найскорішого рішення залежало життя первісної людини, самого лише накопичення та систематизації інформації було замало. Тому найбільш пристосованими до виживання виявилися особи, що мали здатність до так званих «наочно-дійового» та «наочно-образного» розумових процесів.

Наочно-дійове мислення – генетично найбільш рання стадія розвитку мислення, яка характеризується тим, що розв'язання задач безпосередньо міститься у самій діяльності. «Саме з цього, - вважає С. Максименко, - починався розвиток первісної людини у процесі зародження трудової діяльності, коли розумовий і практичний її боки постають у органічній єдності, хоча розумова діяльність ще не виокремилася з предметно-практичної як самостійна» [121, с. 122].

«Мислячи наочно-образно, - зазначає О.Винославська, - людина прив'язана до дійсності, а самі необхідні для мислення образи представлені в її короткочасній та оперативній пам'яті» [122, с. 212].

Не випадково ці форми мислення нині найбільш повно і розгорнуто представлені у дітей дошкільного і молодшого шкільного віку, оскільки вони ще тільки почали процес пізнання оточуючого світу. До того ж по суті первісна людина й була дитиною у порівнянні з сучасним розвитком людської розумової діяльності.

Таким чином, можна дійти висновку, що, опанувавши ази розумової діяльності, наш прашур зробив перший крок на довгому шляху отримання знань про навколишній світ, тобто інформації, необхідної для виживання його виду та продовження роду.

Разом з тим інформація у суспільстві, тим більше у первісному, коли вижити поодиночі в суворих умовах дикої природи було неможливо, не може бути надбанням однієї особи. Така інформація крупинка за крупинкою трансформується у досвід, який має стати набуттям усього первісного соціального колективу (стадо, плем'я, рід), що логічно впливає із самого смислу об'єднання осіб у ці групи.

Отже, виникає комунікаційна проблема, яка полягає у необхідності запровадження дієвої системи заходів для передачі інформації від їх носія до їх приймача, що в принципі є основним завданням будь-якого виду навчального процесу. При цьому, оскільки первісне людське стадо від тваринного відрізняло те, що члени могли розраховувати на підтримку у старості або каліцтві*, ці заходи повинні сприяти ефективному сприйняттю та засвоєнню переданих знань. Тобто метою цього примітивного навчального процесу було забезпечення функціонування первісного колективу за принципом «старші виховують молодших, молодші, ставши дорослими – турбуються про старших», що є вкрай актуальним в умовах строків життя первісної людини. При цьому дотримання цього принципу обумовлювалося примітивною правосвідомістю, тобто свідомим дотриманням встановлених соціумом зачатків звичаєвих законів у вигляді категоричної заборони на різні дії людей, порушення яких повинно спричинити відповідні санкції (табу́)*.

*Найдавніші люди вже проявляли турботу про колективну хворих родичів. Знахідка Е. Дюбуа на о. Ява підтверджує цей висновок: без підтримки колективу родичів тяжкохворий індивід, по всій вірогідності, кульгавий, з обмеженими можливостями самозахисту, неминуче повинен був би загинути на ранніх стадіях захворювання; однак він жив довгі роки, будучи калікою. Див.Сорокина Т.С. Историямедицины: ученик / Т.С.Сорокина - 5-е изд., перераб., доп.- М.: Академия, 2006.- 560 с. // [Електронний ресурс]. – режим доступу: <http://bibliograph.com.ua/423/3.htm> (прим. автора).

*Табу (від полінезійського *tapu* або *tabu*, — заборона) — виникли і сформувалися на соціальній, магичній і релігійній основі в період первісного суспільства, у якому вони регламентували і регулювали життя індивідів і груп (прим. автора).

«При цьому, - зазначає професор М.Левківський, - молодші діти належали всьому роду, а виховання було безпосередньо пов'язане з виконанням побутових обов'язків і ще не виділялось в особливу соціальну діяльність. У цей же період виникає певна система звичаїв і традицій, а також ранні родоплемінні культи: магія, анімізм, фетишизм, тотемізм. Діти пізнавали сутність цих культів у процесі безпосередньої участі у їх виконанні поряд із дорослими»[123, с. 14].

Тобто спочатку у наших пращурів у якості засобів комунікації для передання знань слугували жести, що, мабуть, супроводжувалися ричанням різних тембрів, та власний приклад, тобто принцип «роби як я». З великим ступенем вірогідності з такою ж метою використовувалися й чисельні наскальні (печерні) малюнки. Однак справжню революцію у спілкуванні первісних людей, у тому числі з метою підвищення ефективності обміну інформацією, здійснив історичний феномен виникнення людської членороздільної мови.

Питання часу та умов набуття людиною здатності в усній формі та членороздільно висловлювати свої думки до цього часу є дискусійними, не зважаючи на значну кількість різноманітних теорій та гіпотез, які умовно можна поділити на біологічні та соціальні.

До перших, безумовно, необхідно віднести матеріалістичну теорію, яка, в свою чергу, ґрунтується на еволюційній теорії Ч.Дарвіна* про походження видів шляхом природного відбору, та визнавалася єдиною правильною у країнах з державною антирелігійною політикою. Основні постулати її було викладено німецьким філософом та істориком Фрідріхом Енгельсом* у роботі «Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину» [124].

*Дарвін Чарлз (Чарльз) Роберт (англ.*CharlesRobertDarwin*; 1809 — 1882) — англійський науковець, що створив теорію еволюції і запропонував природного добору (прим. автора).

*Фрідріх Енгельс (нім.*FriedrichEngels*; 1820— 1895) — німецький підприємець, політичний діяч, філософ, історик, публіцист. Один з основоположників марксизму— перший систематизатор та видавець творів Карла Маркса (прим. автора).

Не меншого розповсюдження в світі набула й теорія про божественне походження мови, яка полягає у концепції дарування людині властивості розмовляти Господом Богом, відразу після її створення*.

Платон в діалозі "Федр" пише, що Сократ йому розповів давню єгипетську легенду, за якою «поблизу єгипетського Навкратіс народився один із стародавніх богів тих місць, якому присвячена птиця, звана ібісом. А самому божеству ім'я було Тот (Тевт). Він перший винайшов число, рахунок, землемір, астрологію, в додаток гру в шашки і в кістки, а також і письмена. ... Прийшовши до царя, Тевт показав свої мистецтва і сказав, що їх треба передати іншим єгиптянам. Цар запитав, яку користь приносить кожне з них... Коли ж дійшла черга до письмен, Тевт сказав: "Ця наука, цар, зробить єгиптян мудрішими і пам'ятливішими, оскільки знайдено засіб для пам'яті і мудрості"» [125, с. 133].

Згідно з монгольським вірування – тенгіранством – основними божествами шанувалися Вічне Синє Небо (Менке Кеке Тенгрі) і Земля (Етуген), що уособлювали чоловіче і жіноче начала відповідно. Причому Небо вважалося головнішим. Від їх злиття народилося все живе [126].

Ведичний індійський світогляд розглядає людину як частинку Бога, свого роду клітинку, за даосизмом - людина є ланкою, яка пов'язує небо і землю. Фараони вважалися посланцями богів, а імператор Китаю - сином неба, а японці вірили, що вони походять від дочки неба [127].

*Наприклад, згідно з *індійськими ведами* (XX століття до н.е.), головний бог дав імена іншим богам, а імена речам дали святі мудреці за допомогою головного бога. В Упанішадах, релігійних текстах X століття до н.е., йдеться про те, що «суше створило жар, жар – воду, а вода – їжу», себто все живе. Бог, входячи в живе, створює в ньому ім'я і форму живої істоти.

Християни мають свій погляд на історію виникнення мови. Євангеліє від Іоанна починається такими словами, де Логос (слово, думка, розум) прирівнюється до Божественного: «На початку було Слово [Логос], і Слово було у Бога, і Слово було Бог. Воно було на початку у Бога». (Йоан, 1:1). Або у Старому Заповіті читаємо: «Господь Бог із землі всю польову і всіх птахів небесних зібрав, і привів їх до людини, щоб бачити, як він назве їх, і щоб, як покличе Адам до живої душі, так і було ім'я їй. І назвав Адам імена всієї худоби, і птаству небесному, і всій польовій звірині...» (Буття, 2, 15-22).

Відповідно до *Корану* Адам був створений Аллахом із пороку і «глини, що звучала»... «Вдихнувши в Адама життя, Аллах навчив його іменам всіх речей і цим підніс його над ангелами» (2:29) //Цит. за Остапчук А. Теорії і гіпотези походження мов: від Вавилону до есперанто / Анна Остапчук // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.alesco.com.ua/publications.php?id=4&lang=ukr> (прим. автора).

До речі, останнім часом основні постулати цієї теорії перейняли прихильники інопланетного втручання у розвиток людського суспільства та у сам процес виникнення розумного життя на землі (палеоконтакту*), серед яких насамперед варто відмітити американського історика Чарльза Гоя Форта*. Вони, опираючись на результати дослідження прадавніх письмових пам'яток та легенд, стверджують, що під поняттям «Бог»* потрібно розуміти не «найчистіший Дух, що не з'єднаний ні з яким тілом, тобто природа якого абсолютно нематеріальна» [128], а «Вищий розум» у вигляді матеріальних істот - прибульців з інших світів або іншого часу» [129].

Опосередковано це кореспондується з висновками інших дослідників. Зокрема, Ю.Овчинников* був переконаний, що у людини, на відміну від приматів, є генмови, що свідчить про походження людини від людини, а не від мавпи. Жодну мавпу, наголошував вчений, навчити мови неможливо [130].

Оскільки встановлення обставин виникнення мови не входить до предмету нашого дослідження, ми не будемо давати оцінку жодній з теорій, а перейдемо до наступного етапу розвитку комунікаційних технологій передачі інформації й, відповідно, удосконалення навчального процесу.

Цей етап пов'язаний з виникненням ще одного історичного феномена - письмової мови, - який за своїми наслідками у житті соціуму можна також віднести до розряду революційних.

*Палеоконтакт — гіпотеза про відвідання Землі у минулому розумними істотами позаземної цивілізації. Можливі палеоконтакти більшою мірою вивчаються неакадемічною наукою, яка пояснює впливом прибульців з космосу появу стародавніх цивілізацій, їхніх знань, технологій, або і людства чи життя на Землі взагалі (прим. автора).

*Форт Чарльз Гой(англ.*Charles Hoy Fort*;1874— 1932) — американський дослідник «непізнанного», складач довідників з сенсацій, публіцист, предтеча сучасного уфологічного руху (прим. автора).

*Бог або Господь (зі старосл. Богъ — «Благий», «Багатий», тобто господар багатьох благ і той, хто ними наділяє) — багатогранне поняття, яким віряни монотейстичних релігій описують надприродну, верховну, духовну субстанцію або ество. Для послідовників політеїстичних релігій боги — це надприродні істоти з різним ступенем могутності та різними сферами впливу (прим. автора).

*Овчинников Юрій Анатолійович (1934 - 1988) - вчений-біохімік, фахівець в газузі біоорганічної хімії та молекулярної біології, Президент Федерації європейських біохімічних товариств (прим. автора).

Як зазначається у спеціальній літературі, письмова мова або письмо - це «знакова система фіксації мови на площині за допомогою умовних графічних елементів двох вимірів для передавання інформації на віддалі й закріплення її в часі. Найперші спроби письмової фіксації думок і повідомлень виникли ще в первіснообщинному суспільстві (кінець кам'яного віку). Внаслідок культурного розвитку людства та зазнало еволюції, у ході якої історично склалися чотири його типи залежно від смислового обсягу графічних знаків: піктографічне, ідеографічне, складове та літерно-голосове» [131, с. 39].

«Цей поділ певною мірою умовний, тому що жоден із зазначених типів не виступає в «чистому» вигляді, - наголошував німецький мовознавець І.Фрідріх*, - кожен з них включає в себе елементи іншого типу листа» [132, с. 169]. Зокрема, в піктографії вже містяться зачатки ідеографії, а в ідеографічному листі виявляються численні елементи складового і буквено-звукового письма. Так, французький єгиптолог Ж-Ф Шампольйон* у цьому контексті відмічав, що єгипетська писемність, яка виникла десь у глибині IV тисячоліття до нашої ери, спочатку була піктографічною, тобто малюнковою, та полягала у простому замальовуванні предметів [133, с. 83].

У свою чергу літерно-голосове письмо часто поєднує в текстах ідеографічні знаки: цифри, математичні, фізичні та хімічні формули і т.д. Але такий розподіл дає можливість побачити послідовність основних етапів в історії письма, виявити своєрідність формування його основних типів і тим самим представити собі загальну картину становлення та розвитку нарисного (графічного) письма [134, с. 20].

Г.Півторак з цього приводу зазначає: «Досвід світової історії показує, що вокальне літерно-звукове письмо — це найдосконаліший різновид писемності, до якого людство прийшло не відразу, а через певні етапи більш

*Фрідріх Іоганнес (нім.*JohannesFriedrich*; 1893— 1972) — німецький філолог, фахівець з давніх мов Малої Азії і Близького Востоку (прим. автора).

*Шампольйон Жан-Франсуа (фр.*Jean-FrançoisChampollion*; 1790 - 1832) – видатний французький історик-орієнталіст і лінгвіст, визнаний засновник єгиптології (прим. автора).

примітивних форм (пiктографiчне, iдеографiчне, складове, консонантно-звукове письмо тощо)» [135, с. 11].

Исторична наука не дає однозначної відповіді щодо причин, які спонукали первісну людину винайти нову форму спілкування з собі подібними.

Так, Ф. Енгельс пов'язував появу літерно-голосових систем з переходом від епохи "варварства" до епохи "цивілізації", зокрема він писав, що «вища ступінь починається з плавки залізної руди і переходить в цивілізацію через винахід літерного листа і застосування його для записування словесної творчості» [136, с. 25].

На думку В.Істріна: «Писемність, з'являється тоді, коли в ній виникає настійна потреба, яка зумовлюється не зміною релігійних вірувань, не доброю волею місіонерів, не дипломатичними міркуваннями правителів, а виключно внутрішнім історичним розвитком суспільства. Конкретніше — писемність виникає тоді, коли саме лише усне мовлення виявляється уже не спроможним задовольнити зрослі і ускладнені потреби в спілкуванні, коли з'являється необхідність передавати мову на великій відстані й фіксувати її в часі. А це могло статися лише внаслідок утворення великих і стабільних форм спільностей людей, унаслідок розвитку серед них і між ними різноманітних суспільних (торговельних, дипломатичних, культурних та інших) зв'язків» [137, с. 100].

Е. Геллнер* був переконаний, що «писане слово увійшло в історію разом із скарбником та митарем: найдавніші способи записів найчастіше пов'язані з необхідністю обліку. Згодом письмо поширюється на інші сфери — право, торгівлю, управління. Зрештою сам Господь надсилає завіти і заповіді своєму найголовнішому творінню у письмовому вигляді. Теологія, законодавство, судочинство, управління, лікування — усе це множить клас письменних фахівців, який співіснує, але найчастіше — вступає в

*Геллнер Ернест Андре (англ.*Ernest Gellner*; 1925— 1995) — англійський філософ і соціальний антрополог, професор філософії, логіки та наукового методу Лондонської школи економіки Лондонського університету, професор соціальної антропології Кембриджського університету (прим. автора).

конкуренцію з неписьменними "позаштатними" волхвами. В аграрних суспільствах письменність посилює розрив між великими та малими традиціями (або культурами). Способи і форми організації письменною верстви у великих та писемних культурах урізноманітнюються, відповідно, глибина розколу між великими та малими традиціями також є різною. Це стосується і внутрішньої організації самої письменною верстви та її відносин з державою: ця верства може бути структурованою чи досить аморфною, може базуватися на системі спадкових взаємин або ж, навпаки, являти собою відкриту гільдію тощо.

Поява писемності, тобто виникнення достатньо стабільної та стандартизованої системи письма, уможливило процеси накопичення та централізації знання і культурного доробку. Централізація і кодифікація знання, яку забезпечує освічена письмена верства, і політична централізація, тобто формування держави, — не обов'язково ідуть поруч. Досить часто вони суперечать одне одному; іноді одне підкоряє собі інше; однак найчастіше Червоне і Чорне — люди меча і люди слова — змагаються одне з одним у відокремлених просторах, які не перетинаються» [138, с. 39].

Дійсно, із запровадженням письма з'явилася можливість накопичувати інформацію на носіях (скрижалі, глиняні пластини, панцирі черепах, береста, пергамент, папірус тощо). Певна річ, такий спосіб був більш надійним ніж пам'ять батьків та старійшин, які до цього виконували важливу для діяльності первісного суспільства функцію: були хранителями та передатчиками знань та звичаєвих законів, за якими не тільки вирішувалися спори між членами громади, а й формувалася свідоме шанобливе ставлення індивідуума до звичаїв та традицій соціуму (примітивна правосвідомість). Не випадково Притчі царя Соломона* містили такі педагогічні настанови молоді: «Слухай, сину мій, повчання батька твого і не відкидай заповіту

*Соломон (давн. євр. *Шломо*; 1011 до н.е - 928 до н. е) один із найбільш могутніх, розумних та заможних царівдавньої держави Ізраїль (прим. автора).

матері твоєї» [139]; «Мудрий син тішить батька, а людина безумна погорджує матір'ю своєю» [139].

Мал. № 1. Система засобів спілкування [140]

Крім цього, докорінно змінилася й система передачі знань. Фіксація інформації на носіях є по суті її кодуванням, і для того, щоб хтось інший міг нею скористатися, він повинен мати навички декодування. Отже, виникає потреба докорінної зміни навчального процесу, а саме на перший план виходить опанування письмової мови, оскільки її незнання перекриває шлях до отримання закодованої інформації.

Класичний приклад неправильного декодування інформації надає Геродот*. За його переказом, царі скіфів надіслали в дар перському цареві Дарію* птаха, мишу, жабу і п'ять стріл. Дарій висловив думку, що скіфи віддають йому і самих себе, і землю, і воду, виходячи з того, що миша живе в землі, харчуючись тими ж злаками, що і людина, жаба — у воді, птах найбільше походить на коня; стріли ж означають, що скіфи віддають свою військову міць. Насправді послання означало: «Якщо тільки ви, перси, не полетите в небо, звернувшись у птахів, не зібрані до землі, ставши мишами,

*Геродот Галікарнаський (грец. *Ῥόδωτος*; 485 до н.е. — 425 до н.е.) — давньогрецький історик, один з перших географів вчених-мандрівників. На підставі побаченого на власні очі і почутих розповідей створив перший загальний опис відомого тоді світу (прим. автора).

*Дарій I Великий (староперс. *Dārayavahuš*; 550 до н.е. — 486 до н.е.) — перський цар, один із найвизначніших правителів в історії Давнього Сходу (прим. автора).

або не стрибнете в болото, звернувшись до жаб, ви не повернетеся назад, уражені цими стрілами» [141, с. 201].

Отже, якщо незнання принципу кодування може призвести до протилежного тлумачення змісту інформації, яку містила комбінація лише з чотирьох символів, то що вже казати про більш складні, наприклад "кіпу"* перуанських інків. Основною частиною цього письма складала товста мотузка, до якої прикріплялися шнури з різного роду вузлами і сплетеннями. Кількістю шнурів і вузлів, їх величині, взаємним розташуванням та кольором надавалося певне смислове значення. Так, якщо вузли не були пофарбовані, вони слугували для числового обліку або для запам'ятовування знаменних дат. Пофарбовані вузли - для передачі більш складних повідомлень (чорні шнури позначали смерть, нещастя, червоні - війну, білі - світ, жовті - золото, зелені – маїс) [142, с.188].

Варто зазначити, що існували й більш складні лінгвістичні системи, наприклад: китайське письмо на кістках і черепаших щитах Іньської епохи, у якому, як зазначав відомий історик В.Рубін*, «досить широко були представлені складні ідеографічні, а також фонетичні логограми; зустрічалися смислові визначники, а загальна кількість знаків складала близько 2,5 тисяч» [143, с. 38], або давнє клинописне письмо Месопотамії, на дешифровку якого історики та лінгвісти витратили майже сто років [144, р. 16], чи орнаментне письмо предків автохтонної української нації - представників трипільської культури, у якому для логографічних повідомлень використовувалися кольори, які несли часову символіку: чорний колір — минуле, червоний — сьогодення, білий — майбуття [145] та щодо якого й нині точаться дискусії.

З огляду на те що зазначені та інші складні види письма починають опановувати значні території, тому так звана «домашнє-родова» система

*Кіпу (ісп.*quipu*— «вузол», «зав'язувати вузли», «рахунок») — прадавня мнемонічна рахункова система у зв'язі з рахунковим пристроєм юпаною (прим. автора).

*Рубін Віталій Аронович (1923 - 1981), китаєзнавець, історик філософії і культури (прим. автора).

навчання молодого покоління, як і більш пізніша «будинок молоді» вже не відповідали викликам, які стали перед людством в умовах формування нових видів суспільних відносин, пов'язаних з історичним феноменом трансформації родинно-племінних угруповань у державні утворення [123, с. 14].

Отже, на заміну системи виховання, як спеціальній соціальній діяльності, націленій на засвоєння навичок здобуванням засобів для виживання, поступово приходять система набуття знань, яку вже можна характеризувати як освітянська. Певна річ, ефективність такого навчання безпосередньо залежала від якості викладання матеріалу, тому сивобороді старійшини, за всієї поваги до їх авторитету, на роль викладачів загальноосвітніх дисциплін вже не підходили.

Люди вели спостереження за природними явищами, вчилися передбачати повені, накопичували досвід з споруд дамб і різного роду споруд. З'явилися зачатки наук: астрономії, геометрії, арифметики, медицини. Стали створювати для споруд найпростіші машини (воріт, «підкати» і т. п.). Всі ці відомості зосереджувалися в руках пануючих груп населення та, як правило, оточувалися містикою і таємничістю. Крім замкнених жрецьких або придворних шкіл, виникали і школи для потреб управління державою і господарством - це школи писарів, школи службовців і т. д. Поступово мінявся в деяких країнах і спосіб листа. Так, наприклад, в Єгипті в жрецьких школах навчали складному ієрогліфічному («священному») листу, а в школах для писарів був використаний спрощений (ієрархічний) лист.

При навчанні письму та рахуванню використовувалися деякі полегшуючі навчання прийоми, наприклад рахунок на різнокольорових камінчиках, спрощені прийоми розрахунку тощо. У всіх народів був поширений рахунок на пальцях. За словами знаменитого мандрівника

М.Міклухо-Макляя*, тубільці Нової Гвінеї рахували таким чином: «Папуас загинає один за іншим пальці руки, причому видає певний звук, наприклад, «бе, бе, бе ...», дорахувавши до п'яти, він говорить «ібон-бе» (рука), потім загинає пальці іншої руки, знову повторює «бе, бе, ...», поки не доходить до «ібон-али» (дві руки), і так далі» [146].

З'являються перші рахівниці – абаки (грец.*αβαξ* — дошка). У Древньому Вавилоні близько 3 тисяч років до н. е. цей пристрій являв собою дошку, розподілену на лінії або з вирізьбленими канавками. Рахункові помітки (камінці, кісточки тощо) рухали по лініях або канавках. В V сторіччі до н.е. у Єгипті замість ліній та канавок використовували палички та дроти з набраними на них камінцями.

Камінчик для грецького абаку називали псефос (грец.*πάθος* – *галька*); похідною від цього слова стала назва для підрахунку — псефоторія, «розкладання камінців». У країнах Сходу був розповсюджений китайський аналог абаку - суаньпаньта японський— соробан [147, с. 22].

У подальшому було винайдено систему письменого зображення цифр, спочатку Римську непозиційну систему числення (близько 500 років до н.е.), а протягом наступного тисячоліття - індо-арабську, тоді ж було відкрито і формалізоване поняття нуля (шунья*), яке дозволило перейти до позиційного запису чисел [148, с. 284].

Таким чином, людське суспільство в галузі розвитку та удосконалення системи передачі інформації впритул наблизилось до нового етапу – створення спеціалізованих навчальних закладів, за яким нині закріпилася загальна назва – «школа».

*Міклу́хо-Макла́й Мико́ла Микола́йович (1846 — 1888) –відомий мандрівник, антрополог, етнограф, географ; дослідник народів Південно-Східної Азії, Австралії і Океанії; автор близько 160 наукових праць; українського походження з козацького роду Миклух (прим. автора).

*Шунья, шуньята (санскр. - порожнеча) - в індійській філософії поняття, що означає відносність або обумовленість; фундаментальна категорія для всієї махаяни і домінуюча тема для всієї праджня-парамітської літератури (прим. автора).

Російський історик, професор А.Джуринський, описуючи організацію освітянської діяльності у стародавньому Межиріччі*, зокрема, зазначає: «Тут успішно розвивалися такі галузі знання: математика, астрономія, агротехніка, писемність, система нотного запису. Школи були майже в кожному місті, вони організовувалися при храмах. В основному школи були невеликі: 20-30 учнів, один учитель. По-шумерськи школа називалася "едуба"* - "будинок табличок". У великих "едубах" їх називали "будинками знань". Крім письма, навчали рахунку і малювання. Школу відвідували хлопчики, а дівчатка навчалися вдома у свого батька. До кінця I тисячоліття до н.е. шкільна освіта стає сферою впливу сімей, які з покоління в покоління передавали майстерність переписувачів [149, с. 13 - 14].

У Древньому Китаї існували нижчі і вищі школи. У вищих школах діти привілейованих вчилися читати і писати складним ієрогліфічним способом, вивчали філософію і мораль (релігійного характеру), твори письменників і поетів. Там повідомлялися і деякі відомості з астрономії.

Школи в Стародавньому Єгипті, пише російський філолог М.Мазалова, з'являються в III тисячолітті до н.е. Школа і виховання були покликані перевести дитину в світ дорослих. В основному школу відвідували хлопчики з родин жерців, чиновників, заможних громадян, землевласників, так як за навчання доводилося багато платити. Дівчатка часто навчалися вдома. Навчання в школі поділялося на етапи. Діти вчилися читати, писати і рахувати на початковому етапі навчання. На другому етапі відбувалася диференціація навчання за напрямками, які можна було вибрати: 1) музика, література, граматика, 2) математика, 3) основи ведення господарської діяльності [150, с. 12 - 13].

*Стародавнє Межиріччя або Стародавня Месопотамія — одна з великих цивілізацій Стародавнього світу, що існувала на Близькому Сході, в долині річок Тигрі Євфрат. Умовні хронологічні рамки— з середини IV тис до н.е. (епохаУрук) по 12 жовтня 539р. до н.е. («Падіння Вавилону»). У різний час тут існували царства Шумеру, Аккада, Вавілонії та Ассирії (прим. автора).

*Едуба чи е-дуба (шумерською *é-dub-(b)a*) — школа в пізньому династичному Шумеріта в ранній вавилонський період. Едуба не була закладом виключно початкової освіти, в разі доброї організації це був серйозний навчальний заклад, фактично університет (прим. автора).

Дисципліна, особливо в школах для писарів, була суворою, тілесні покарання широко застосовувалися. «Вуха хлопчика на спині його», - говориться в одному древньому єгипетському рукописі[151]. Натомість більшість дітей простих людей і рабів не отримували підготовки в школах - основним знанням, навикам та нормам поведінки навчали їх батьки.

Немало важливим є той факт, що фундамент Західної цивілізації закладався саме в античну епоху. Саме античність визнається колискою досягнень, що їх сучасний західний світ вважає основними для культурного розвитку. В цей період у Давній Греції зароджуються одні з перших педагогічних теорій, які залишаються актуальними до сьогодні і досить активно вивчаються науковцями всього світу. Греки першими розробили повноцінну концепцію батьківства і систему поглядів на розвиток дитини, заклавши тим самим теоретичний фундамент для виховної системи, що домінувала в Середньоземноморському світі протягом тисячоліття (з 600 р. до н.е. до 400р. н. е.) [123, с. 14].

«Порівняно з сучасними державами, - писав американський політолог Д.Г.Себайн*, - стародавнє місто-держава було надзвичайно маленьким як за площею, так і за населенням. Отож уся територія і Аттики лише трохи перевищувала дві третини площі Род-Айленда, а чисельність населення Афін можна порівняти з чисельністю населення таких міст, як Денвер чи Рочестер. Дані вельми непевні, але, думаємо, ми не набагато помилимося, назвавши цифру трохи більшу, ніж триста тисяч. Такий лад, коли над невеликою територією панувало одне місто, був типовий для міста-держави» [152, с. 135].

У Давній Греції, що складалася з невеликих міст-держав, існували дві протилежні системи виховання — афінська і спартанська [154, с. 44].

*Себайн Джордж Голланд(англ. *Sabine, George* Holland; 1880 – 1961) – американський філолог і політолог, професор філософії, декан Вищої школи і віце-президент Корнельського університету (прим. автора).

У ході розвитку античної духовної культури поступово виробляється ідеал людини, який передбачає гармонію, поєднання фізичної і духовної краси. З цим ідеалом співвідносилася вся система виховання і освіти, унікальна для свого часу. Саме в полісах Еллади уперше в історії виникло завдання навчати дітей усього вільного населення (мова йшла насамперед про хлопчиків). Причому увага зверталася як на придбання наукових знань, так і на фізичний розвиток, на засвоєння морального кодексу вільного громадянина. Існували приватні й державні навчальні заклади. У структурі освіти відбивалися політичні відмінності між полісами. У визнаному освітянському центрі - Афінах - з їх демократичним республіканським ладом оформилася власна система навчання [123, с.16].

Перші шкільні закони були складені древньогрецьким поетом і державним діячем Солоном*. У них було передбачено, що шкільний вчитель повинен час від часу складати іспити, щоб підтвердити своє право вчити інших. Заняття в школах проводилися лише при денному освітленні. Якщо батько не віддавав сина до школи, то син міг не утримувати батька в старості. Шкільний вчитель обов'язково показував дітям основні гімнастичні вправи, яким будуть навчати в гімназії. Серед афінських вчителів проводились змагання в декламації й різних видах атлетики [154, р. 76].

Замість руйнування сім'ї, у противагу Спарті, як зазначає вітчизняний історик Л.Маценко, афіняни не тільки зберігали, а й поклали на неї відповідальність за виховання молодого громадянина.

За часів Раннього Риму (VIII-III ст. до н. е.) молодь здобувала освіту в домашніх сімейних умовах. Відповідальність за результати морального і громадянського виховання покладалася на батька, який заохочував сина до участі у громадських і трудових справах. У V ст. до н. е. виникають перші початкові елементарні школи, які були приватними і платними, давали

*Солон(грец.Σόλων;640 до н. е.—558 до н. е.)—афінський політик, реформатор і законодавець, елегічний поет добирахкі, один із «семи мудреців», який заклав основи Афінської демократії (прим. автора).

початкове знання і не користувалися авторитетом, поступаючися рівню сімейного виховання [155, с. 34].

Школами підвищеного рівня вважалися граматичні школи, приватні школи, у які поступали хлопчики-підлітки віком від 12-ти до 16-ти років, після відповідної домашньої підготовки, інколи після навчання в елементарній школі. Створення граматичних шкіл було пов'язано із збільшенням вимог до рівня освіти і потребою римської інтелігенції в оволодінні еллінської культурою. У граматичних школах вивчали грецьку та латинську мови, основи римського права, риторику [156].

Перший атеней, який античні джерела називає «школою витончених мистецтв»* (лат. *ludus ingenuarum artium*), був заснований в Римі в 135 році н. е. імператором Адріаном* з метою попередження можливих конфліктів між державною владою і освіченими людьми, зокрема, шляхом встановлення контролю за вищою освітою. В атеней вивчали граматику, ораторське мистецтво – риторику або елоквенцію*, філософію, діалектику (логіку) і юриспруденцію. Оскільки школа мала статус офіційної установи, в ній був постійний склад професорів і вчителів, які отримували значні оклади [156].

В останні часи Римської імперії, коли християнство стало панівною релігією, на посади вчителів все більше приходять представники християнського духовенства, а навчально-виховна робота набуває релігійного характеру.

Серед видатних сподвижників освітян давнього Риму насамперед варто відзначити:

*Школа витончених мистецтв - лат. *ludus ingenuarum artium* (прим. автора)

*Публій Елій Траян Адріан, більш відомий як Адріан (лат. *Publius Aelius Traianus Hadrianus*; 76 - 138) - римський імператор в 117-138 рр (прим. автора).

*Елоквенція (лат. *eloquentia*) — підрозділ третій розділ риторики - елокуції (лат. *elocutio* - висловлююсь, викладаю), який називають серцевиною красномовства, тому що в ньому допускається використання різноманітних художніх засобів: епітетів, метафор, а також фразеологізмів і крилатих висловів (прим. автора).

- **Марка Теренція Варрона**, який встановив дев'ять основних шкільних навчальних предметів: граматику, риторику, діалектику, арифметику, геометрію, астрономію, музику, медицину й архітектуру [157, с. 14];

- **Марка Тулія Цицерона**, який визначав сутність людини поняттями «гуманність», «людяність» єдиним шляхом для досягнення справжньої людської зрілості - систематичну й неперервну освіту і самоосвіту, а ідеалом виховання - досконалого ратора, художника слова і громадського діяча [158];

- **Луція Антея Сенеку**, на думку якого, головним завданням виховання є моральне удосконалення людини, а кінцевою метою виховання - підготовка молоді до життя й діяльності «у співтоваристві богів і людей». Основним предметом шкільного навчання він вважав філософію, за допомогою якої можна пізнати природу і людину і яка є найважливішим засобом морального удосконалення людини [159, с. 145];

- **Марка Фабія Квінтіліана**, який протягом 20 років утримував відкриту ним риторику школу, що стала першою державною риторичною школою у Римі. Завданням виховання Квінтіліан вбачав підготовку високоосвіченого оратора. На його переконання, кожна вільна людина повинна вести активне громадське життя, а це можливо тільки за умови оволодіння ораторським мистецтвом. За його вченням, будь-яка повноправна людина обдарована певними талантами від природи. Тупих дітей немає, мова може йти лише про кращу чи гіршу обдарованість, тому, за умови щасливого поєднання природних дарувань і виховання, майже кожний може стати оратором [160].

Поступово, але невпинно в галузі освітянства формувався новий етап розвитку навчального процесу, характерною ознакою якого було утвердження принципу спеціалізації* та його організації за нині класичною поліступінчатою системою.

У цьому контексті необхідно зазначити, що спеціалізація освіти часів європейського Середньовіччя головним чином стосувалася гуманітарних

*Спеціалізація (від лат.*specialis*— особливий) — конкретизація, деталізація фаху, набуття особою здатностей виконувати окремі завдання та обов'язки, які мають особливості, в межах спеціальності(тощо (прим. автора).

наук, щодо технічних, то основною формою навчання в цих галузях було учнівство*. Воно полягало у тому, що майстер брав за певну плату одного - двох учнів, які де-факто ставали дармовим працівниками протягом обумовленого договором терміну (інколи доволі тривалого, навіть до 10 років). У разі, якщо майстер був зацікавлений у отриманні учнем початкової освіти, то згідно з договором учень був зобов'язаний відвідувати школу. У подальшому успішні учні могли отримати статус підмайстра* або відкрити власну справу за умови виконання вимог, які встановлювалися цехом* ремісників*.

Ця система функціонувала в більшості країн середньовічної Європи та Нового Світу, однак стала архаїчною в умовах промислової революції XVIII ст., оскільки необхідність забезпечення діяльності машинного фабрично-заводського виробництва висувала нові, більш високі, вимоги до рівня професійної майстерності учасників цього виробництва. Тобто виникла потреба докорінної зміни суті та змісту навчального процесу в галузі підготовки робітників та інженерно-технічного персоналу*. Саме тому в Німеччині на початку XVIII ст., у Франції на початку XIX ст., в США в 70-х рр. XIX ст., було започатковано діяльність професійно-технічних шкіл, завдання яких полягало у підготовці робітників, здатних забезпечити безперервну дію механізованого виробничого процесу [161, с. 10].

Хоча усю систему освіти і наукові знання, головним чином, запозичено з античності, натомість у практиці виховання і навчання фахівців з

*Перебування в стані учня (прим. автора).

*Підмайстер - ремісник, який не має власної майстерні і працюючий за наймом у повноправного члена цеху - майстри (прим. автора).

*Цехи (нім. *Zunft*) — закриті корпоративні спілки, що склалися з членів, приналежних до одного або кількох зближених ремісничих фахів, поширені в містах Західної Європи починаючи з XI—XII століття (прим. автора).

*Процес отримання звання майстра був складним, зокрема, потрібно було сплатити великий вступний внесок в касу цеху, виконати зразкову роботу - «шедевр», влаштувати багате чапування для членів цеху тощо (прим. автора).

*Промислова революція або промисловий переворот — перехід від ручного, ремісничо-мануфактурного й доморобного до великого машинного фабрично-заводського виробництва, який розпочався в Англії у другій половині XVIII ст. і впродовж XIX ст. поширився на інші країни Європи, США та Японію. Важливою складовою промислової революції було впровадження у виробництво і транспорт робочих машин і механізмів, які замінили ручну працю людей; створення самостійної машинобудівної галузі (прим. автора).

гуманітарних галузей Середньовіччя мав місце превалюючий вплив християнських догм [162, с. 14]. Зокрема, проявлялося у лише вибірковій імplementації античних філософських постулатів, при цьому прилаштованих до християнської доктрини, до допущених релігійною цензурою системи знань, які мали змогу отримувати студенти.

Не випадково, що формуванням навчальних програм та встановленням засад навчального процесу тих часів займалися в основному представники католицької церкви. Серед яких варто особливо відзначити таких:

Боецій, який систематизував основні положення вчення Аристотеля, відомі до XII століття, ввів вербальні* концептуальні категорії, що склали основу схоластики, яка по суті стала альтернативою античній філософії [17];

Кассіодор* - «батько» середньовічної риторики, в основу якої лягла риторика латинська, ініціатор залучення ченців до переписування стародавніх манускриптів [163];

Ісідор Севільський* - автор першого наукового енциклопедичного словника та розробник програми «семи вільних мистецтв» [164];

Беда Венерабіліс* - розробник теорії Чотирьох смислів Священного Письма, яка стала підґрунтям середньовічної екзегетики* – розділу богослов'я, що займається тлумаченням біблійних текстів [165];

Іоанн Скот Еріугена*, який переклав на латину знамениті «Ареопагітики» і коментарі до них візантійського мислителя Максима Сповідника*. У своєму трактаті "Про розділення природи" він змалював

*Вербальний - лат. *verbalis* - словесний, усний (прим. автора).

*Флавій Магн Аврелій Кассіодор Сенатор (лат. *Flavius Magnus Aurelius Cassiodorus Senator*; 480 - 573) видатний римський письменник і учений, державний діяч (прим. автора).

*Ісідор Севільський (лат. *Isidorus Hispalensis*; 560 - 636), архієпископ Севільї у вестготській Іспанії, останній латинський отець церкви ініціатор середньовічного енциклопедизму (прим. автора).

*Беда Преподобний (лат. *Beda Venerabilis*; 637 - 735), англійський історик та святий, бенедиктинський чернець, богослов, учитель церкви (прим. автора).

*Екзегетики - дав.-грец. *ἐξηγητικά* - тлумачення, виклад (прим. автора).

*Іоанн Скот Еріугена (англ. *Johannes Scotus Eriugena*; 810- 877) — ірландський філософ часів формування схоластики, представник освітницької тенденції в середньовічній філософії (прим. автора).

*Максїм Сповідник (грец. *Μάξιμος ο Ομολογητής*; 580— 662) — християнський подвижник, неоплатонік, чернець, богослов, коментатор «Ареопагітико», який вбачав завдання людини у відновленні цілісності своєї природи і космосу (прим. автора).

світовий космічний процес, який у неоплатоністській манері починається з "першої природи", представленої абсолютною "божественною єдністю" [166];

Ансельм Кентерберійський^{*} — засновник реалізму, як теологічного догмату, який ґрунтувався на принципі "онтологічного доведення буття Бога" та полягав у тому, що Бог існує, оскільки існує поняття найвищої, максимально досконалої істоти [165];

Таким чином, як зазначав французький історик Жак Ле Гофф^{*}, у всій Західній Європі Раннього Середньовіччя єдиними осередками культури були монастирі та королівські двори. Оскільки саме там відбувалося будівництво церков та замків, там збиралися майстри різних професій: будівники, каменярі, скульптори, швачки, ткачі, ювеліри, художники. При монастирях люди могли отримати освіту, у собори ходили прочани поклонитися святим мощам. У монастирях зберігалися цінні античні рукописи, а також середньовічні манускрипти, у яких містилися чарівні мініатюри, найчастіше виконані самими ченцями [167, с.56].

Серед східних популяризаторів науки та просвіти також переважали прихильники релігійних течій, серед яких необхідно відзначити таких:

Ібн-Сіна (Авіценна)^{*}, головна медична робота якого "Канон лікарської науки" є фундаментальною енциклопедією медичних знань епохи Східного середньовіччя [168, с.45];

Васил Ібн Ата^{*}, основним постулатом заснованого ним учення — мутазилизма — була теорія про те, що єдність та вічність Бога виключають множинність і тим більше антропоморфність його атрибутів, про які йдеться

^{*}Святий Ансельм Кентерберійський (лат. *Anselm*; 1033— 1109) — теолог і філософ італійського походження, бенедиктинець, архієпископ Кентерберійський, представник ранньої схоластики августинівського напрямку (вважається засновником схоластики), прихильник крайнього реалізму (прим. автора).

^{*}Гофф Жак Ле(фр.*Jacques Le Goff*; 1924— 2014) — французький філософ та історик-медієвіст (прим. автора).

^{*}Абу́ Алі аль-Хусейн ібн Абдалла́х ібн Сіна, латинізоване — Авіценна, (лат.*Avicenna*; 980— 1037) — перський вчений-енциклопедист, філософ, лікар, хімік, астроном, теолог, поет (прим. автора).

^{*}Абу́ Хузайфааль-ГаззальВасилібн Ата (699 — 748) — один з засновників мутазилизму (прим. автора).

у Корані. Приписування такого роду атрибутів божественній істоті зводить її до буття, притаманного скінченним та швидкоминучим речам. Про Бога ж, насправді, можна лише стверджувати те, що він існує [167, с. 47];

Аль Ашарі*, який вважав, що матеріальний світ складається з непротяжних атомів, відокремлених один від одного пустотою. Простір, час і рух також мають атомістичну структуру. Час складається з окремих моментів (атомів часу), між якими немає певного зв'язку — наступний момент не обумовлюється попереднім. Згідно з цим вченням, Бог — єдина причина всього існуючого у світі й всього, що в ньому відбувається [169];

Аль Кінді*, який не мислив філософії поза і без комплексу природничо-наукових знань. На його думку, філософія, характерна для Арістотеля, як вінець енциклопедичного наукового знання, відроджується у "філософії арабів". Він також був впевнений у тому, що знання математики обов'язкове для того, хто має серйозний намір займатися філософією [169];

Аль Фарабі*, згідно з розробленою ним системою філософських поглядів, перший розділ класифікації наук утворювала "наука про мову", другий — логіка, як мистецтво, споріднене з граматичним, третій — математика, четвертий — фізика та метафізика, яку він називав "божественною наукою" [170, с. 236].

Філософсько-освітня наука Китаю, засновником якої вважається Конфуцій, у середні віки представляли такі діячі:

Фань Чжень* - філософ-матеріаліст, який брав участь у двох офіційних диспутах, організованих з приводу трактату «Роздуми про знищуваність

*Абуль-Хасан Аліїбн Ісмаїляль-Ашарі (араб.الأشعري أبو الحسن علي بن إسماعيل; 873 — 936) — арабський богослов, засновник однієї зі шкіл калама (раціоналістських шкіл), яка отримала назву за його ім'ям — ашаріти (прим. автора).

*Абу Юсуф Якуб ібн Ісхак ібн Саббах аль-Кінді (англ. *Abū Yūsuf Yaʿqūb ibn Ishāq al-Kindī*; 801– 873) — арабський філософ, математик, теоретик музики, астроном (прим. автора).

*Абу Наср Мухаммед ібн Тархан ат-Туркі аль-Фарабі (лат. *Alpharabius*; 870— 950) — великий узбецький вчений і філософ, систематизатор східного перипателізму (аристотелізм), представник етико-філософського напрямку (прим. автора).

*Фань Чжень (кит. 范缜; 450— 510) — китайський філософ, ідеолог антибуддистської пропаганди часів династій Південна Ціталянь (прим. автора).

духу», де відстоювалася традиційна концепція єдності тіла і духу в людині, розсіювання духу із загибеллю тіла [171];

Чжан Чжунцзин* - лікар, автор трактату “Про тиф”, у якому об’єднувалися теорія медицини та клінічна практика [171];

Сюй Гуанці* - автор великої енциклопедії “Зібрання книг із сільського господарства”, у якій висвітлений розвиток рільництва не лише в Китаї, а й у Європі [171];

Сун Інсин, який у своїй технічній енциклопедії Сунн Инсина «Тян гун кай у» (речі, народжені зусиллями неба) розповідав про розвиток ремісничого виробництва у Китаї [172];

Фан Ічжи* - автор енциклопедії природничих наук під назвою “Початок законів природи” [173, р. 45].

Значний внесок у розвиток культури та освіти зробили індійські середньовікові вчені та філософи, серед яких можна вирізнити послідовників філософії Вайшешика, яка була заснована мудрецем на ім'я Улук і прізвисько **Махарши Канада***. Він став автором твору «Вайшешика-сутра», першого систематичного викладу її теорії, в якій особлива увага приділяється атомарній структурі Всесвіту та логічним проблемам його пізнання (сприйняття, висновки, причинність) [174].

Безумовно, щоб засвоїти, а тим більше творчо осмислити та застосовувати інформацію, накопичену зазначеними та іншими видатними мислителями та просвітниками, вже було недостатньо обмеженої освіти, яку надавали середньовічні європейські монастирські (при монастирях для

*ЧжанЧжунцзин (кит. 張仲景; 150— 219) — китайський лікар, державний службовець часів династії Хань, автор класичних медичних трактатів, в яких вперше з'єдналися теорія і клінічна практика, видатний терапевт, противник надприродного і магійного цілителства (прим. автора).

*Сюй Гуанці (кит. 徐光启; 1562— 1633) — китайський математик, астроном, політичний діяч часів династії Мін найвпливовіший китайський новонавернений християнин (прим. автора).

*Фан Ічжи (кит. 方以智; 1611— 1671) — китайський філософ, вчений-енциклопедист часів династії Мін, який займався астрономією, філологією, лінгвістикою, музикознавством, медициною та іншими науками, першим в Китаї запропонував термінологічне розрізнення «філософії» та «науки», стверджував єдність конфуціанства, даосизму і буддизму (прим. автора).

*Махарши Канада (справжнє ім'я – Улук; після 300 до н. е.) - один з творців давньоіндійської філософії, системи Вайтешіка і перший її систематизатор (прим. автора).

хлопчиків, яких готували до релігійної діяльності), "внутрішні школи" та "зовнішні школи" (для синів світських феодалів), єпископські чи кафедральні (відкривалися при єпископських резиденціях) чи церковно-приходські школи (що утримувалися повітовими священиками), чи їх арабські, китайські, індійські або інші аналоги.

До того ж назрівав конфлікт між духовною і світською освітою, що призводило до виникнення нових типів шкіл, зокрема, гільдійських та цехових, які утримувалися коштом міського самоврядування (магістрату). У цих школах дітей навчали читати, писати, рахувати, знайомили з основами релігійних знань.

На протигагу їх орден єзуїтів (засновник І.Лойола*) створив цілу систему свого виховання, яке спрямоване на підготовку активних поборників католицької церкви. Вони не пропагували широкої освіти для народу, тому всі свої зусилля кинули на відкриття недоступних простим людям середніх і вищих єзуїтських шкіл, призначених для дітей феодалної знаті [175, с. 7].

Єзуїтські школи, які детально описані у романі доктора історичних наук Д.Райта, поділялися на колегіуми з 7-річним терміном навчання, які надавали середню освіту, і семінарії – вищі освітні заклади з 6-ти річним терміном навчання. Ці заклади були інтернатного* типу і, як правило, розміщувались у просторих спорудах з добрим обладнанням, де дотримувалися відмінної чистоти і порядку. Режим дня і навчальний рік були побудовані з умілим чергуванням занять і відпочинку (часті свята, тривалі перерви). Велика увага приділялася фізичному розвитку вихованців через впровадження гімнастики, ігор. Все це приваблювало сюди дітей з багатих аристократичних сімей.

*Св.Ігнатій Лойола (ісп. *Ignacio (Ñigo) LópezdeLoyola*; 1491— 1556) — християнський святий, наварський шляхтич, засновник католицького ордену освітян і місіонерів Товариства Ісуса, члени якого відомі як єзуїти, був активним борцем з протестантською Реформацією, поборником католицьких цінностей і захисником Папськогоавторитету у Європі (прим. автора).

*Інтернат (від лат.*internus* - всередині) — заклад з цілодобовим перебуванням дітей, створений з метою їх проживання, розвитку, виховання, освіти, професійної орієнтації, підготовки до самостійного життя (прим. автора).

Єзуїтами була розроблена методика навчання, коли майже весь навчальний матеріал засвоювався під час шкільних занять. Щоденно проводилося повторення матеріалу, вивченого перед цим. У кінці тижня повторювали матеріал за тиждень, у кінці місяця – за місяць, у кінці року – за рік. Від учителів вимагалось уміння ясно викладати, поступово переходити від легкого до важкого. Кожне заняття вчителя, кожне його слово регламентувалися шкільними статутами [176].

У XII-XIII ст. з метою поширення знань з'являється особлива форма вищих навчальних закладів – університети. У певному сенсі попередниками університетів були деякі навчальні заклади класичної давнини: філософська школа в Афінах (4 ст. до н. е.), школа права в Бейруті (3-6 ст.), Імператорський університет у Константинополі (424 - 1453), а найстаршим у світі постійним вищим навчальним закладом, що діє, вважається Університет Аль-Карауїн, який було засновано у 859 році в місті Фес (Марокко), як духовний і освітній центр ісламського світу [157]. Їх організація і програма окремих курсів нагадують середньовічні. Так, наприклад, у Бейруті існував обов'язковий п'ятирічний академічний курс з певними циклами, в Константинополі в одному центрі були зібрані вчителі граматики, риторики, філософії та права тощо [177].

Однак, попри все, середньовічний університет, безсумнівно, був надбанням саме західноєвропейської середньовічної цивілізації, так би мовити «супротивною реакцією» середньовічної європейської науки на зневагу церковною школою нових знань. Таким чином, у XII ст. було започатковано процес об'єднання поза церковних вищих шкіл у нові освітні заклади, які стали називатися університетами*.

*Університет - від лат. *universitas*— «сукупність», *universitas magistrorum et scholarium*- сукупність, об'єднання тих, хто вчить, і тих, хто навчається (прим. автора).

«До XII ст. університети розквітли настільки, - писав англійський соціолог Дж. Бернал*, - що були спроможні стати освітніми закладами з жорсткими курсами вивчення семи вільних мистецтв, філософії та найвищого ступеня освіти теології» [178, с. 176].

В університетах, як зазначає професор П.Самигін, вивчалоя богослов'я (виклад і тлумачення християнського віровчення), право (наука про закони і їх застосуванні), медицина. Заняття у всіх університетах велися латинською мовою. Поширеними формами занять в університетах були:

- лекції* - викладач, що називався професором або магістром, читав уривки з книг і пояснював їх зміст, а студенти на слух записували висловлені ним думки: така форма занять пояснювалася тим, що рукописні книги коштували дорого і далеко не всі студенти* їх мали;

- диспути* - словесні суперечки на заздалегідь оголошену тему; учасники диспуту (вони могли бути як викладачами, так і студентами) захищали свою точку зору, посилаючись на Біблію і твори церковних письменників; теми диспутів нерідко були далекі від життя, але участь у них розвивало у тих, хто сперечався, вміння доводити свої думки, використовувати накопичені знання [179, с. 90].

У XV ст. в Європі було більше 60 університетів. Викладанням права славився університет у Болоньї (Італія), медицини - університет у Са-Лерна (Італія), богослов'я - університет в Парижі, придбали популярність також університети в Оксфордї (Англія), Празї (Чехія), Кракові (Польща) [179, с. 91]. Система управління університетами, що користувалися певною автономією щодо церкви, міських магістратів, мала елементи демократизму: виборність керівних посад (ректор, рада студентів), самоврядування.

*Бернал Джон Десмонд (англ. *John Desmond Bernal*; 1901 - 1971) - англійський фізик і соціолог науки, громадський діяч, професор Кембриджського і Лондонського університетів, член Лондонського Королівського товариства (прим. автора).

*Лекція - від лат. *lectio* - читання (прим. автора).

*Студент - лат. *studens* - такий, що займається (прим. автора).

*Диспут - від лат. *disputare* - міркувати, сперечатися (прим. автора).

«Знання як наукові, так і прикладні за тих часів в основному концентрувалися у книгах, тому книгодрукування з перших кроків виконувало функцію обслуговування університетів, - пише вітчизняний філолог Л.Головата, - і незабаром у ньому почала формуватися відокремлена гілка — власне університетське книговидання, призначене виконувати внутрішні університетські завдання, які сприятимуть розвитку науки, суспільної думки, літератури, культурних зв'язків з іншими країнами, що стимулюватиме розвиток книжкової справи» [180, с. 115 -116].

Наукова діяльність Середньовіччя, головним чином зводилася до абстрактного мислення і лише незначною мірою спиралася на експеримент, оскільки ще не ставила перед собою прагматичної мети, не втручалася у природний хід подій, а намагалася зрозуміти світ у процесі споглядання [168, с. 64].

Як зазначається в історичній літературі, у науці тих часів вирізнялося чотири напрями:

- фізико-космологічний, який ґрунтувався на положеннях вчення про рух натуральної філософії Аристотеля та об'єднував сукупність фізичних, астрономічних і математичних знань, що підготували засади для розвитку математичної фізики* Нового часу;

- вчення про світло – «метафізика світла усталене в античній і особливо середньовічній культурі уявлення про світло як першофеномені світу, що об'єднує в собі все суще. Поєднуючи у своїй природі несумісні засновки і будучи споконвічно пов'язаним з поняттями «порядку», «числа», «відносини», а отже, з «розумом», «істиною», «словом», світло грає роль посередницької ланки, скріплює в єдине онтологічне ціле тілесне та духовне (в макро- і мікрокосмі), чуттєве і розумово пізнане, речове і ідеальне, тваринне і нетваринне [182, с. 424];

*Математична фізика — загальна назва математичних методів дослідження і розв'язання диференціальних рівнянь, які виникають, зокрема, в фізиці (прим. автора).

- наука про живе, яка охоплювала комплекс питань про душу, як джерело рослинного, тваринного і людського життя, в душі аристотелізму*;
- астрологічно-медичний, у тому числі алхімічний [183, с. 18].

Однак, на наш погляд, необхідно погодитися з італійським філософом Е.Умберто, що «середні віки по-своєму зберегли спадщину минулого, але не для того щоб, зручно влаштувавшись у ньому, поринути в зимову сплячку, а щоб постійно заново перекладати його й використовувати, це був бриколаж* у гігантських масштабах на грані ностальгії, надії та розпачу. За всієї зовнішньої нерухомості й догматизму це була, як не парадоксально, мить "культурної революції". Увесь процес природно супроводжувався епідеміями й кривавими побоїщами, нетерпимістю й смертю. Ніхто не каже, що нові Середні віки відкривають нам нескінченно веселу перспективу. Як казали китайці, коли бажали послати кому-небудь прокляття: "Щоб тобі довелося жити в епоху перемін"» [184].

Американський філолог Є.Кассіер* з цього приводу наголошував: «У Середньовіччі різноманітні напрями духовної творчості, наука та мистецтво, метафізика та історія, пов'язані загальним виключно релігійним інтересом. У даний час вони відокремлені, самостійні та отримали власні підвалини, а також центр» [185, с. 506].

Лише у Відродженні починає відбуватися певна децентралізація духовного життя, оскільки її попередній зв'язок із церквою та релігією поступово послаблюється.

Так у XV-XVI ст. назустріч тенденції теоретично-філософського подолання розрізнення між «технічним» та «природним» йде зняття меж між теоретиком - вченим та практиком - художником чи інженером. Людина - митець Відродження, намагається побачити закон побудови природних

*Аристотелізм. - у вузькому сенсі - вчення послідовників Аристотеля, - в більш широкому сенсі про аристотелізм говорять стосовно історії тлумачення, поширення, перекладів та впливу творів Аристотеля, а також у зв'язку із засвоєнням його вчення в різних середньовічних теологічних традиціях (прим. автора).

*Бриколаж - фр.*bricolage* – дрібничка (прим. автора).

*Кассіер Ернст (нім. *Ernst Cassirer*; 1874— 1945) — німецький і американський філософ і культуролог, представник Марбургської школи неокантіанства (прим. автора).

речей, створених Богом. Лише у період Відродження людина починає відчувати себе творцем - справжнім майстром, праця якого нічим не обмежена, тому дуже символічного значення отримує постать художника - людини, наділеної творчими властивостями [185, с. 507].

Отже, можна стверджувати, що саме університети епохи Середньовіччя стали підґрунтям для формування ефективної методології знання та системи викладання, що справило значний позитивний вплив на розвиток правосвідомості студентської молоді. Вони не тільки стали моделлю сучасного класичного вищого навчального закладу, а й заклали основи наукової та просвітницької діяльності в галузі формування правосвідомості населення, яка є не тільки формою суспільної свідомості, а й у поєднанні з політичною, моральною, філософською та іншими формами свідомості відображає суспільне буття та стала протиположністю намаганням реакційного духовенства та можновладної верхівки суспільства не допустити значного підвищення освіти широких мас населення, оскільки вбачали у цьому реальну загрозу для своєї влади.

1.4. Теоретичний аналіз формування правосвідомості особистості як філософського-правової категорії

Історія політичної і правової думки, зазначає В.Нерсисянц, дозволяє зрозуміти, як у боротьбі й зіткненні різних поглядів і позицій одночасно йшов процес розвитку пізнання природи держави і права, поглиблення уявлень про свободу, справедливість і право, закон і законність, про належний громадський і державний устрій, про права і свободи людини, форми і принципи взаємин особистості і влади тощо [186, с. 176].

У цьому контексті не можна залишити поза увагою теорію суспільного договору – як неявної згоди між членами суспільства щодо співпраці та допомоги один одному, яка займала значне місце у працях філософів XVII–XVIII (Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо та інш.).

«Люди наділені свободою та рівністю від природи, - писав Ж.-Ж. Руссо, - проте за певний період історії вони втратили свої природні права. Можна подолати ці проблеми. Метою уряду повинне стати досягнення свободи та рівності громадян. Жодний з громадян не повинен бути настільки заможним, щоб бути в змозі купити іншого, і жодний не повинен бути настільки бідним, щоб бути змушений продавати себе» [27, с. 126].

Натомість у середньовічній Європі існувала й інша думка, зокрема, у макіавеллівському «Государі», як зазначає В.Нерсисянц, домінує «аж ніяк не звеличення високої гідності людської особистості, що створює і творить саму себе. Немає в ньому апології вільної волі, спрямованої на добро і загальне благо; немає міркувань про покликання індивіда до цивільно-моральної діяльності на терені політики. У фокусі цього твору - ідеальний правитель і технологія його владарювання» [186, с. 176].

З цього випливає, що у розумінні середньовічних філософів формування таких факторів існування людської особистості як її свобода, рівність у правах та добробут, є похідними від умов, які йому поставив соціум у вигляді законів або традицій та звичаїв, а успішність її існування – від свідомого підкорення цим умовам (правової свідомості).

Однак люди не були б людьми, у розумінні їх як свідомих особистостей, якщо б, у переважній своїй кількості, не піддавали сумніву існуючі правила поведінки, нав'язані ним правителями та не прагнули їх змінити.

Як слушно зауважував Е. Соловйов: «Правосвідомість це не просте відбиття в індивідуальній свідомості змісту й характеру вже чинних законів, у правосвідомості «активний темперамент» всього адекватніше виявляє себе саме тоді, коли суб'єкт права критикує й корегує чинні закони в дусі ідеальної справедливості. Особа повинна навчитися поважати чуже і відстоювати своє власне право, утверджувати примат справедливості над жалем, правопорядку над простим порядком і громадянської чесності над іншими досить гідними чеснотами» [187, с. 233 - 234].

Таким чином, сутність правової свідомості, як соціально-правової концепції та напряму емпіричного дослідження, *de facto*, полягає у встановленні закономірностей розвитку зв'язків між індивідумом і соціумом, які формуються та підтримуються завдяки інституційної сили права у проміжках часу, простору та в умовах мінливої реальності.

Одним із прикладів впливу реальності на правосвідомість населення країн Європи другої половини XIX ст. стала широка підтримка феномену марксизму як сукупності теоретичних поглядів німецьких мислителів К.Маркса та Ф. Енгельса «на історію, політику, особистість та суспільство загалом, а також як вчення про систему революційних поглядів робітничого класу, що відображає закони розвитку людського суспільства та досвід класової боротьби народних мас проти експлуататорів, і що постійно розвивається на основі узагальнення цього досвіду» [188, p. 254].

Задля справедливості варто зазначити, що ідеї та постулати марксизму сприймалися філософами неоднозначно. Так Ж.-П. Сартр*, колишній марксист, вважав, що Маркс «ставить у центр своїх досліджень конкретну людину - ту людину, яка визначається одночасно своїми потребами, матеріальними умовами свого існування і родом своєї діяльності...» [188, с. 123]. «Власне,- пише Н.Білоцерківець,- у цьому столітті Сартр побачив усе крім, хіба, краху (чи ж остаточного?) комуністичної ідеї, якою захоплювався і яку прагнув доповнити екзистенціальним психоаналізом: ввести в універсальне знання про історію (яким вважав марксизм) «не усунену своєрідність людської авантюри» («Критика діалектичного розуму», 1960). «Гегель в новому вбранні», за влучним висловом А.Мердок*, Сартр навіть спробував, згідно з гегелівським методом, виправдати існування тоталітарних комуністичних режимів — а втім на цьому шляху його

*Сартр Жан-Поль Шарль Емар(фр.*Jean-Paul Charles Aymard Sartre*; 1905— 1980) —французький філософ, драматург, письменник, був одним із найвідоміших і найвпливовіших мислителівсвого часу (прим. автора).

*Дама Джин Айріс Мердок (англ.*JeanIrisMurdoch*; 1919— 1999) — британська письменниця і філософ, ірландського походження, Дама-Командор Ордену Британськоїімперії.

стримувала природна огида до фашизму, чия схожість із комунізмом сталінського зразка ставала все очевиднішою» [189, с. 460].

Натомість Ф.Ніцше* зазначав, що «соціалізм, прагнучи до усунення всіх існуючих держав, може розраховувати лише на коротке і випадкове існування за допомогою самого крайнього тероризму». Якби передбачаючи вигляд майбутнього тоталітаризму, Ніцше говорив про знищення особистості при соціалізмі та насильницьке запровадження режиму покірності громадян [186, с. 732].

А С. Булгаков взагалі вважав марксизм «похоронною піснею» особи й особистої творчості. «Маркс, - зауважував він, - зашнурував життя й історію у «соціалістичний корсет», який ламає ребра, та до кінця розчинив ядро особи в соціології» [189, с. 123].

П. Юркевич*, послідовник Г.Сковороди, на противагу марксизму, складовою частиною якого, як відомо, були утопічні ідеї знеособлення соціуму Т.Мора, Т.Кампанелли, Морелі та ін., був переконаний, що кожна людина - найглибша основа і духовно-етичне джерело людського суспільства. У діяльності його серця - в почуттях, переживаннях, емоціях, реакціях, а не в думках, в їх все загальності - відображається індивідуальність особистості. Філософ підкреслював, що «розум лише вершина, а не коріння духовного життя людини. Знання ми отримуємо в результаті духовної діяльності; лише тоді, коли воно проникло в серце, знання може бути засвоєним» [191, с.191 - 192].

Б.Кістяківський писав: «Г.Плеханов* виступив на з'їзді з проповіддю відносності всіх демократичних принципів, рівносильній запереченню твердого та сталого правового порядку і самої конституційної держави. Тобто він вважає, що кожен демократичний принцип повинен розглядатися

*Фрідріх Вільгельм Ніцше (нім.Friedrich Wilhelm Nietzsche 1844 -1900) — відомий німецький філософ, психолог і класичний філолог, представник ірраціоналізму.

*Памфіл Данилович Юркевич (1826— 1874) — український філософ і педагог родом з Полтавщини.

*Плеханов Георгій Валентинович (1856— 1918) — російський теоретик і пропагандист марксизму, філософ, діяч російського і міжнародного соціалістичного рухів (прим. автора).

не сам по собі у своїй абстрактності, а в його відношенні до успіху революції, як найвищого закону. І якщо заради успіху революції потрібно буде тимчасово обмежити дію того чи іншого демократичного принципу, то перед таким обмеженням злочинно було б зупинитися, ... проголошена у цій промові ідея панування сили і загарбної влади замість панування принципів права просто жаклива» [192, с. 169 - 170].

На жаль, частина українського народу, спокусившись більшовицькими лозунгами, піднялася «за землю, волю та кращу долю», а пізніше весь народ повною мірою відчув на собі усі наслідки реалізації на практиці постулатів ідеологів соціалістичної революції у вигляді позасудових страт, сибірських таборів, голодомору, тотальної русифікації тощо.

Специфіка буття людини, як слушно зауважує С.Щерба, полягає в поєднанні, взаємодії трьох буттєвих вимірів. По-перше, кожна людина існує як така, що здатна мислити й відчувати «річ» (тіло). По-друге, кожна людина є індивідуальним представником виду *Homo sapiens*, результатом біологічної еволюції. По-третє, людина існує як соціально-історична сутність, що виражається у свідомому підкоренні її особистості правилам існування у суспільстві (правосвідомості). Все це в єдності становить вихідні характеристики людського буття [193, с. 32].

Правова свідомість, як вважає професор С.Каудіва (Університет Тарту, Естонія), - це сукупність ідей, поглядів, почуттів та традицій, що відображає ставлення людей до правових питань у суспільстві. Розробка та впровадження законів у суспільстві відбувається через юридичну свідомість, оскільки будь-який окремий закон, який розробляється або виконується, повинен відповідати принципам розробника та виконавця закону в його обґрунтуванні та ефективності. Юридична свідомість відіграє важливу роль у розробці імперативної моделі поведінки. Це здійснюється шляхом широкого вивчення поглядів людей на низку економічних, політичних, етичних, релігійних та інших взаємин на рівні суспільства в цілому, у соціальних

групах та конкретної особистості. Правова свідомість оцінює існуючий закон, а також має на увазі образ бажаного або ідеального закону [194, р. 17].

Концепція правової свідомості, зазначає у цьому контексті професор Р.Евік (Університет Кларк Ворчестер, США), використовується для аналітичного дослідження процесу розуміння та встановлення значення права, норми якого регулюють суспільні відносини. Дослідження філософсько-правових та психологічних вимірів феномену правової свідомості, на її думку, варто проводити у таких формах:

- інтерпретації (офіційної та неофіційної), за результатами якої підтримуються, відтворюються або змінюються суперечливі чи гегемонічні структури правових норм;
- вивчення ознак правової свідомості, шляхом спостереження за поведінкою різних верств населення, їх розповідей про особистий досвід спілкування з правозастосовуючими органами (суд, поліція, митниця, податкові органи тощо);
- приєднання до соціальних рухів на підтримку законності або верховенства права [195, р. 46].

У наукових працях інколи поняття правосвідомості розуміється як правослухняність. На наш погляд, це не відповідає дійсності, оскільки ці поняття не є тотожними, а співвідносяться між собою, як, наприклад, пасивне та активне виборче право. Йдеться про те, що правосвідомість і правослухняність є складовими загального поняття – правова культура, при цьому, якщо правосвідомість передбачає можливість розумової діяльності щодо оцінки норм права, то правослухняність, - лише безумовне їм підкорення *«dura lex autem non est lex»*. Тобто, якщо правосвідомість не лише відображає соціальну реальність, але й активно на неї впливає, то мотивацією правослухняної поведінки є переконаність особистості в соціальній цінності вчинку, який здійснюється.

Індикатором високорозвиненої правової культури, зазначає професор В.Надареїшвілі (Тбіліський університет, Грузія), є залучення соціальної

інтеграції та соціального регулювання до єдиної системи соціального контролю. Тобто до системи, яка забезпечує саморегулювання і самореалізацію соціальних суб'єктів, у випадках коли виникає необхідність дотримання нормативної поведінки, що забезпечується синергізмом свідомої та несвідомої форм [196, р. 124].

У цьому контексті, на наш погляд, варто погодитися з професором В.Бедьом, який пише, що «законослухняна поведінка є результатом правової соціалізації, у ході якої відбувається засвоєння особистістю моральних і правових заборон, соціальних стереотипів поведінки. Вона визначається почуттям соціальної відповідальності, соціальної справедливості, повагою до права. При формуванні особистості в нормальних умовах соціалізації правові заборони приймаються людиною і стають звичними нормами її поведінки. У неї розвивається механізм соціального саморегулювання, під яким розуміється звична готовність чинити і діяти в конкретній обстановці певним чином» [197, с. 63].

При цьому, як зауважує О. Ратінов, «правослухняна особистість діє на підставі засвоєних правових та моральних приписів, які включені до її системи цінностей, а правопорушник – тільки із страху бути викритим та покараним» [198, с. 102].

Таким чином, викладене дає підстави для визначення основних елементів правової культури як особистості, так і соціуму в цілому, зміст і генезис якої обумовлені матеріальними і духовними умовами існування суспільства:

- по-перше, це правове виховання як пізнавальний (когнітивний) процес, метою якого є утвердження у суспільстві правових знань та навиків їх застосування на практиці;

- по-друге, формування таких умов соціалізації, за яких правові заборони приймаються індивідом як необхідні для життєдіяльності соціуму, а їх дотримання стає звичними правилами його поведінки.

- по-третє, утворення розумного балансу між психологічною установкою на правослухняну поведінку і нетерпиме ставлення до правопорушників та критичним відношенням до існуючих норм права в контексті їх відповідності принципу справедливості та утвердженням у суспільстві таким критеріям соціально-правової психології, як моральність, відношення до релігії, культура та правила поведінки тощо.

Закон складається з складного конгломерату значень і категорій, які розуміються особистістю в залежності від рівня їх правових знань, зауважує професор М.Меррі (Університет Амстердама, Нідерланди). Те, як особистість тлумачить та застосовує закон і складає сутність правосвідомості (сумління права). Правослухняність - це те, коли особистість, керуючись здоровим глуздом, вважає свої слова і дії «природними» і звичайними формами взаємовідносин іншими особистостями [199, р. 275].

Водночас потрібно відзначити, що й сучасні теорії особистості суттєво різняться. Так деякі з них не включають біологічні характеристики людини, інші, приміром фрейдизм, надають біологічним чинникам визначального значення, натомість більш виваженим є трактування особистості як динамічної єдності біологічного та соціального.

Таким чином, на нашу дуку, варто погодитися з тим, що правова культура особистості у сучасному її розумінні - це відображення соціальної природи людини, розгляду її як індивідуальності та суб'єкта соціокультурного життя, що розкривається в контекстах соціальних відносин, спілкування і предметної діяльності, соціально зумовлена система психічних якостей індивіда, що визначається залученістю людини до конкретних правових, суспільних, культурних, історичних відносин [200].

Згідно з Л.Божович, існують два критерії особистості, що сформувалася:

по-перше, людину можна вважати особистістю, якщо в її мотивах існує ієрархія в одному певному сенсі, а саме якщо вона здатна долати власні спонукання заради чогось іншого. У таких випадках кажуть, що суб'єкт

здатний до опосередкованої поведінки. При цьому передбачається, що мотиви, через які долаються безпосередні спонуки, соціально значущі;

по-друге, особистість характеризується здатністю до свідомого керівництва власною поведінкою, яке здійснюється на основі усвідомлених мотивів-цілей і принципів [201, с. 114].

Вирішенню споконвічної філософсько-правової проблеми справедливого врегулювання взаємовідносин особистості та соціуму, тобто індивіда та держави в особі її владних законодавчих та виконавчих органів, а також інститутів громадянського суспільства як провідників суспільно-політичної думки, були присвячені праці прихильників екзистенціалізму як філософії існування.

Екзистенціалістський підхід до права сформувався на початку ХХ ст. Як зазначається у спеціальній літературі, самі засновники різних напрямків філософського екзистенціалізму (М. Гайдеггер, К. Ясперс, Ж. П. Сартр і ін.) спеціально не займалися проблематикою права і закону і не залишили відповідних концепцій екзистенціалістського вчення про право. Однак розроблені ними ідеї та положення філософського екзистенціалізму стали вихідною основою для формування ряду філософсько-правових концепцій екзистенціалістському профілю [202].

В екзистенціалізмі, зазначає Г.Торгашев, справжнє існування людини (екзистенція), "буття-в-світі", протиставляється його недійсності існування в світі об'єктивації*, тобто у культурній сфері суспільства, держави, закону тощо. «В екзистенції людина виступає як справжня особистість і є самим собою. Поза цим екзистенціальним станом вона постає "як всі", як "інший" для себе і для інших, виявляється безособовою істотою* в світі об'єктивованих цінностей, відносин і форм спілкування. В такому

*Об'єктивація (від лат.*objectivus*— предметний)—опредметнення, перетворення на об'єкт, мисленнєвий процес, завдяки якому відчуття, що виникло як суб'єктивний стан, перетворюється у сприйняття об'єкта (прим. автора).

*"man" згідно німецьким філософом Мартіном Гайдеггером (нім.*Martin Heidegger*; 1889—1976), фахівцем у галузях феноменології та герменевтики (прим. автора).

безособовому світі людина лише в ситуаціях глибокого потрясіння* осягає істота своєї екзистенції, сенс свого буття в світі» [203, с. 127].

«З такої точки зору, - продовжує учений, - основне завдання філософії права полягає в розумінні і трактуванні права як екзистенціального явища в його розрізненні і співвідношенні з офіційним законом (позитивним правом). У цьому контексті екзистенціальне право виступає як справжнє право (як вираз "справжнього існування", екзистенції), а закон (позитивне право) - як щось несправжнє, відчужене від людини і що протистойть його екзистенціальній суті, як знеособлена, об'єктивувати форма вираження "несправжнього існування" [203, с.128].

Таким чином, дійшов висновку О.Мартішин, держава і право, стандартизуючи соціальне життя, укладаючи її в абстрактні, обов'язкові для усіх норми, гноблять унікальність особистості, нав'язуючи людині руйнуючий її автоматизм. Мета екзистенціального методу – доказати принципову можливість існування права як суми унікальних рішень щодо врегулювання конфліктів, які не наносять ушкоджень самотності особи [204, с. 302].

Варто також відзначити, що становлення особистості розглядається дослідниками як процес зміни трьох фаз – адаптації, індивідуалізації, інтеграції. При цьому адаптація постає як інтегративний процес, індивідуалізація – як процес розщеплення соціальної цілісності, а інтеграція – як повторення початкової фази, але на більш високому рівні розвитку.

У цьому контексті особливого значення набуває методологічна функція філософії, яка не зводиться лише до методології пізнання, а й охоплює весь рівень методології людської діяльності. Так, згідно з С.Щербою, до таких функцій відносяться:

а) ідеологічна, яка показує, що філософські вчення й напрями виражають не тільки «чисте прагнення до істини», а й інтереси та позиції

* «Прикордонній ситуації» згідно з німецьким філософом і психіатром Карлом Теодором Ясперсом (нім. *Karl Theodor Jaspers*; 1883—1969), одним з творців екзистенціалізму (прим. автора).

певних суспільних сил, спільнот (націй, класів тощо). Тому будь-яка філософська школа з позицій певного класу формує світогляд та правосвідомість особистості й впливає на суспільну діяльність з тих же соціальних (класових) позицій;

б) виховна, яка показує, що опанування філософськими знаннями, філософським мисленням сприяє формуванню в людині потреб і прагнень до розумного осягнення світу й самої себе, свідомого визначення свого місця в світі, своїх найвищих цінностей, ідеалів, життєвих орієнтирів і цілей, сенсу життя;

в) аксіологічна, яка вказує на місце цінностей в житті, на структуру ціннісного світу, тобто на зв'язок різних цінностей між собою, із соціальними й культурними факторами та структурою особистості. Вона досліджує моральне й естетичне ставлення людини до дійсності;

г) інтегруюча (інтегративна), яка показує, що філософія робить узагальнення з висновків часткових (спеціальних, «конкретних») наук, пов'язуючи їх з постановкою й розв'язанням корінних світоглядних проблем; тим самим філософія сприяє створенню цілісної системи наукового знання, елементи якої (окремі науки, галузі, розділи) між собою не пов'язані. При цьому філософія не підміняє конкретних наук, не претендує на розв'язання «своїми методами» їх проблем [193, с. 21 - 22].

Для правильного розуміння соціально-філософської теорії особистості, на думку В.Лисовського, важливо чітко розмежувати поняття «людина», «індивід», «особистість». «Людина - родове поняття, яке вказує на приналежність даної особини до людського роду-вищого ступеня розвитку живої природи, генетично пов'язаної з іншими формами життя. Як жива істота вона підпорядкована основним біологічним та фізіологічним законам, як соціальна - законам розвитку суспільства. Специфіка людини в порівнянні з іншими живими істотами полягає в тому, що вона володіє членороздільною промовою, мисленням, свідомістю, потребою і здатністю до практичної діяльності» [206, с. 34].

«Поняття «індивід», - зазначає учений, - характеризує окрему людину. Точніше кажучи, індивід - це одинична особина, що належить людському роду. Аналогічне смислове навантаження несе поняття «індивідуальність». Воно може бути віднесено до людини як до організму і до особистості. Особистість завжди індивідуальна, оскільки кожна особистість неповторна, але індивідуальність також властива тваринам, рослинам, речам. Під особистістю розуміється «конкретне вираження сутності людини, певним чином реалізована інтеграція в індивіді соціально значущих рис і соціальних відносин даного суспільства. Як бачимо, поняття «особистість» охоплює як загальні, так і індивідуальні риси людини. Людина не народжується особистістю, а стає нею в процесі розвитку» [206, с. 34 - 35].

Схожої позиції дотримувався й академік О.Леонтьєв, який наголошував, що особистість — це насамперед результат процесу виховання і самовиховання, тобто «особистістю не народжуються, а стають. Діти не мають особистості, оскільки відповідальність за їх вчинки ставиться їхнім батькам» [207, с. 103]. «Формування особистості, - писав учений, - передбачає розвиток процесу цілеутворення і, відповідно, розвитку дій суб'єкта. Дії, все більше збагачуючись, як би переростають те коло діяльності, які вони реалізують, і вступають в протиріччя з породили їх мотивами. Явища такого переростання добре відомі і постійно описуються в літературі по віковій психології, хоча і в інших термінах; вони-то і утворюють так звані кризи розвитку - криза трьох років, семи років, підліткового періоду, як і набагато менше вивчені кризи зрілості. В результаті відбувається зрушення мотивів на цілі, зміна їх ієрархії і народження нових мотивів — нових видів діяльності; колишні цілі психологічно дискредитуються, а що відповідають їм дії або зовсім перестають існувати, або перетворюються в безособові операції» [207, с. 104].

Отже, філософсько-правові виміри, а також теоретико-методологічні та ідеологічні фактори обумовлюють поведінку індивідууму у його

взаємовідносинах з соціумом на засадах суспільної та індивідуальної правосвідомості й правової культури. При цьому фактори духовно-психологічного й соціокультурного життя формуються згідно з загальновизнаними людськими цінностями (аксіологічні виміри), політичними, економічними, соціально-культурними, морально-духовними умовами буття (онтологічні виміри), які лягають в основу права, як обумовленою цими вимірами системи регулювання суспільних відносин, що виражає свободу особистості, та якій притаманні нормативність, формальна визначеність в офіційних джерелах і забезпеченість можливістю державного примусу.

Висновки до розділу 1

1. Правосвідомість - багатогранне поняття, яке визначається, зокрема, як сукупність раціональних факторів, які не тільки відображають усвідомлення правової дійсності, але і впливають на неї, формуючи готовність особистості до правової поведінки, завжди викликала особливу увагу з боку мислителів, філософів, вчених-правознавців та інших видатних особистостей в історії розвитку суспільства. Ці питання найшли своє відображення у багатьох пам'ятках філософії, права, моралі, релігії тощо, які увійшли до золотого фонду культурної спадщини людства.

2. Методологію цього дослідження можна визначити як сукупність прийомів, методів та логічної організації пізнання філософських, правових (юридичних), а також психологічних та соціологічних засад процесу формування людської особистості (виховання, навчання та отримання освіти) з метою визначення основних напрямів реалізації результатів цього дослідження.

3. Успішне вирішення завдань, які ставить перед собою дослідник будь-якого соціально-політичного явища, у тому числі пов'язаного з філософсько-правовим баченням формування правосвідомості в особистості в процесі навчання і виховання у їх історичному та сучасному розумінні, багато в чому

залежить від правильного розуміння ключових понять та термінів, сукупність яких складає понятійний апарат дослідження.

4. Ціллю примітивного навчального процесу було забезпечення функціонування первісного колективу за принципом: «старші виховують молодших, молодші, ставши дорослими – турбуються про старших», що є вкрай актуальним в умовах строків життя первісної людини. При цьому дотримання цього принципу обумовлювалося примітивною правосвідомістю, тобто свідомим дотриманням встановлених соціумом зачатків звичаєвих правил і заборон (табу) у вигляді категоричної заборони на різні дії людей, порушення яких повинно спричинити відповідні санкції.

5. Письмова мова або письмо - це «знакова система фіксації мови на площині за допомогою умовних графічних елементів двох вимірів для передавання інформації на віддалі й закріплення її в часі. Найперші спроби письмової фіксації думок і повідомлень виникли ще в первіснообщинному суспільстві (кінець кам'яного віку). Внаслідок культурного розвитку людства зазнало еволюції, у ході якої історично склалися чотири його типи залежно від смислового обсягу графічних знаків: піктографічне, ідеографічне, складове та літерно-голосове».

6. Фундамент Західної цивілізації закладався в античну епоху. Саме античність визнається колискою досягнень, що їх сучасний західний світ вважає основними для культурного розвитку. У цей період у Давній Греції зароджуються одні з перших педагогічних теорій, які залишаються актуальними до сьогодення і досить активно вивчаються науковцями всього світу.

7. У практиці виховання і навчання фахівців із гуманітарних галузей Середньовіччя мав місце превалюючий вплив, що проявлялося у лише вибірковій імплементації античних філософських постулатів, при цьому прилаштованих до християнської доктрини, до допущених релігійною цензурою системи знань, які мали змогу отримувати студенти.

8. Конфлікт між духовною і світською освітою призвів до виникнення нових типів шкіл, зокрема гілдідейських та цехових, які утримувалися коштом міського самоврядування (магістрату). У цих школах дітей навчали читати, писати, рахувати, знайомили з основами релігійних знань.

9. Історія політичної й правової думки допомагає зрозуміти, як в боротьбі та зіткненні різних поглядів і позицій одночасно йшов процес розвитку пізнання природи держави і права, поглиблення уявлень про свободу, справедливість і право, закон і законність, про належний громадський і державний устрій, про права і свободи людини, форми і принципи взаємин особистості і влади тощо.

10. Правова свідомість - це сукупність ідей, поглядів, почуттів та традицій, що відображає ставлення людей до правових питань у суспільстві. Розробка та впровадження законів у суспільстві відбувається через юридичну свідомість, оскільки будь-який окремий закон, який розробляється або виконується, повинен відповідати принципам розробника та виконавця закону в його обґрунтуванні та ефективності.

11. Для правильного розуміння соціально-філософської теорії особистості важливо чітко розмежувати поняття «людина», «індивід», «особистість».

12. Теоретико-методологічний та ідеологічний ракурс припускає певні змістовні вимоги до всього простору людських учинків і соціальних інституцій, у тому числі до суспільної та індивідуальної правосвідомості й правової культури. При цьому на перше місце постає деонтологічне бачення світу: прояви духовно-психологічного й соціокультурного життя є своєрідними проекціями безумовного морального принципу. Звідси й право розглядається насамперед як «закон, що містить у собі вимоги належного» і не може бути чимось принципово іншим, ніж, наприклад, мораль, а правосвідомість — сприймається в якості одного з різновидів, форм категоричного імперативу і являє собою усвідомлення людиною навколишнього світу й самого себе через призму належного».

Література до розділу 1

1. Болонський процес і освіта в Україні. - [електронний ресурс]. – Режим доступу: https://pidruchniki.com/20080215/pedagogika/bolonskiy_protse_ostvita_ukrayini (Дата доступу 2018, 07, 12).
2. Павко Анатолій. Болонський процес в Україні: плюси і мінуси / Анатолій Павко. - [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.euroosvita.net/index.php/?Category=1&id=1682> (Дата доступу 2018, 07, 12)..
3. Згуровський М.З. Болонський процес – структурна реформа вищої освіти на європейському просторі / М.З.Згуровський: [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kpi.ua/bologna#sthash.bK2aXmPo.dpuf> (Дата доступу 2018, 07, 12).
4. Клименко О.М. Болонський процес в Україні: в пошуку національної моделі системи вищої освіти / О.М. Клименко, Г. О. Михайлюк // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. - 2013. - № 3. – С. 58-63.
5. Философский энциклопедический словарь.— М.: Советская энциклопедия. Гл. редакция: Л.Ф.Ильичёв, П.Н.Федосеев, С.М.Ковалёв, В.Г.Панов. 1983. — 840 с.
6. Новейший философский словарь:3-е изд., исправл./ В.В. Лобач— Мн.: Книжный Дом. 2003.—1280 с.
7. Платон. Сочинения: в 4 т. / Под общ. ред. А.Ф.Лосева и В.Ф. Асмуса. Санкт-Петербург: «Изд-во Олега Абышко», 2007. Т. 3. Ч. 1. - 752 с.
8. Аристотель. Політика / Аристотель. - Пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. — К.: Основи, 2000. — 239 с.
9. Аристотель. Сочинения: в 4 т. Т. 4. Москва: Мысль, 1983. — 830с.
10. М. Terentivs Varro (116 – 27 В.С.): [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.thelatinlibrary.com/varro.html> (Дата доступу 2018, 04, 27)..
11. Сенека. Моральні листи до Луцілія / Сенека. - Переклад, примітки, покажчик власних назв А.Содомора. - К.: Основи, 1999 (2-е вид.). - 608 с.
12. М. Tvllivs Cicero (196-43 в.с.): [електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.thelatinlibrary.com/cic.html> (Дата доступу 2018, 04, 27)..
13. Марка Фабия Квинтилиана Двенадцать книг риторических наставлений /Санкт-Петербург, типография Императорской Российской Академии, Переведены с Латинского Императорской Российской Академии Членом Александром Никольским и оною Академиею изданы, 1834 – 521 с.
14. Релігійзнавчий словник / За ред. проф. А. Колодного і Б.Лобовика.— К.: Четверта хвиля, 1996. - 392 с.
15. Вікіпедія, - [електронний ресурс]. – Режим доступу:<https://ru.wikipedia.org/wiki>.
16. «Блаженный» Августин Аврелий. Половина душі моєї ("Сповідь") /Аврелій Августин «Блаженный»: [електронний ресурс]. – Режим доступу:http://territory-of-good-events.blogspot.com/2012/04/blog-post_9746.html (Дата доступу 2018, 04, 27).
17. Боеций С. Розрада від філософії/Северин Боецій; пер. с лат, под заг. кер.А. Содомора. – Київ: Видавництво Соломії Павличко "Основи", 2002. - 146 с.
18. Устав святого Бенедикта// Опыт тысячелетия. Средние века и эпоха Возрождения: Быт, нравы, идеалы. М.: Юристъ, 1996. - С. 291-297.
19. Школа і педагогіка епохи Середньовіччя: [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://istorpedagoglpk.blogspot.com/2014/12/14.html> (Дата доступу 2018, 08, 17).
20. Alcuini (Albini). Carmina / Alcuini (Albini). // MGH. Poet. Berlin, 1881. - T.I. - S. 160–351.
21. Эразм Роттердамский. Похвала глупости. Дружеские разговоры. Жалоба мира.– М.: Сов. Россия, 1991. – 464 с.
22. Будинок Радості» Вітторіно да Фельтре // Гуманістична педагогіка епохи Відродження: [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://studall.org/all2-35459.html> (Дата доступу 2018, 08, 12).
23. Мор Томас. Утопия. Кампанелла Томмазо. Город Солнца / Серия: Проза Великих. - М.: Из-во «Алгоритм, 2014. – 256 с.

24. Лютер М. Бургомистрам всех городов немецкой страны про устройство та содержание христианских школ: [Сборник сочинений М. Лютера; в приложении разл. авторы о Лютере и о Реформации в Европе] / М.Лютер.— Уфа: ARC, 2013.— 728 с.
25. Руссо Ж.-Ж. Эмил или о воспитании/ Ж.-Ж. Руссо; [пер.с фр. М. А.Энгельгардт]. – С.-Пб.: Изд. газ. «Школа и жизнь», 1912. – 489 с.
26. Гегель Г.В.Ф. Система наук. Часть первая. Феноменология духа /Г.В.Г.Гегель. - Соч. Т.4. – М., 1959. – 488 с.
27. Філософія права: [навч. посіб.] / О. Г. Данильян, Л. Д. Байрачна, С. І. Максимов [та ін.]; за заг. ред. О. Г. Данильяна. – Харків: Право, 2009. – 208 с
28. Дьюи Дж. Введение в философию воспитания / Дж. Дьюи. - Пер. с англ. –М.: Работник просвещения, 1921. – 63 с.
29. Korczak J. Momenty wychowawcze / J. Korczak. – WydanieII, Warszawa, Łódź: Nakładem Spółki Akcyjnej „Nasza Księgarnia”, 1924. – 66 s.
30. Монтессори М. Самовоспитание и самообучение в начальной школе/ Мария Монтессори. - Пер. с итал. — М.: Московский Центр Монтессори, 1993.— 203с.
31. Гессен С.И. Основы педагогики. Введение в прикладную философию / С.И. Гессен. - Отв. ред. и сост. П.В.Алексеев. —М.: "Школа-Пресс", 1995. - 448 с.
32. Пригожин И. Философия нестабильности/ И Пригожин // Вопросы философии. – 1991, № 6. - С. 46–52.
33. Полное собраніе русскихъ лѣтописей. Изданноепо Высочайшему повелѣнію Императорскою Археографическою Коммиссією.Томъ второй. Ипатьевская лѣтопись.Изданіе второе.С.-Пб. -Типографія М. А. Александрова (Надеждинская, 43).1908.
34. Требнік Митрополіта Петра Могили. - К. Інформаційно-видавничий центр Української православної церкви, 1996 – 859 с.
35. Галятівський Іоанікій. Ключ розуміння / Іоанікій Галятівський. - Підг. І.П.Чепіга. — К., Наукова думка, 1985. — 445 с.
36. СковородаГ. Повне зібрання творів: У 2-х т./ Григорій Сковорода. - К., 1973. — Т. 1. — 532 с.
37. Каразин В. Н. Об учёных обществах и периодических сочинениях в России/ В.Н.Каразин // Русская старина. – 1871. – Т. 3. – С. 330–335.
38. Ушинський К.Д. Про користь педагогічної літератури. Вибрані педагогічні твори / К.Д.Ушинський. –К.: Радянська школа, 1949. - 419 с.
39. Сикорский И. А.Сборник научных статей по вопросам общественной психологии, воспитания и нервно-психологической гигиены (в пяти томах) / И. А. Сикорский. – К.: Южно-русское книгоиздательство Ф. А. Иогансона, 1899. - Т. 2. – 226 с.
40. Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії М. Драгоманова (LesEcolesPopulairesenUkraineparM. Dragomanow) / Geneve; Bale; Lyon: Вид. "Троада"; Н. Georg, 1877. - 152 с.
41. Лубенец Т. Педагогические беседы / Т. Лубенец. - Изд. 2-е, доп. и перераб. - СПб.: Изд. книжного магазина П. В. Луковникова, 1913 (Книгопечатня Шмидт). - 578 с.
42. Русова Софія. Дидактика / Софія Русова. – Прага: Укр. Гром. Вид. фонд „Січя”, 1925. – 191 с.
43. Грінченко Б. Д. Словарь української мови в 4-х томах / Б. Д. Грінченко. - Київ: Лексикон, 1996 – 2220 с.
44. Ананьинъ С. А. Интересъ по ученію современной психологіи и педагогіки/ С.А.Ананьинъ. – Киевъ:Тип. Акціонерн. О-ва «Петръ Барскій в Киевъ», 1915. – 502 с.
45. Франко І.Я. Зібрання творів у 50-и томах / І.Я.Франко. – К.: Наукова думка, 1985 р., т. 46, ч. 1, с. 418 – 434.
46. Бехтерев В. Вопросы эволюции нервно-психической деятельности и отношение их к педагогике [Доклад, сделанный на III съезде по экспериментальной педагогике, 5.01. 1916] / В. Бехтерев– Пг., 1916. – 16 с.

47. Кистяковский Б.А. В защиту права (интеллигенция и правосознание) / Богдан Александрович Кистяковский (журнал «Вехи» 1912 год) // Конституционный вестник - М., 2010. - № 2(20). - С. 252-271.
48. Грушевський М.С. Початки громадянства (генетична соціологія)/ М.С.Грушевський. - Відень: Український соціологічний інститут, 1921. - 328 с.
49. Дурдуківський В. Проект програми для досвідної роботи у справі вивчення ланкової системи в трудовій школі // Рад. освіта. 1927. № 1.
50. Ващенко Г. Проект системи освіти в самостійній Україні/ Г.Ващенко. - Мюнхен: Накладом Центрального Комітету Спілки Української Молоді (СУМ), 1957. - 48 с.
51. Музыченко А. Что такое педагогика и чему она учит?/Александр Музыченко.- Москва: [б.и.], 1912.- 47 с.
52. Ряппо Я.П. Система народної освіти на Україні. Соціальне виховання, професійна освіта й наука/ Я.П. Ряппо. - Х.: Держвидав, 1927. - 141 с.
53. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2-х томах/ Н.Полонська-Василенко. - 2-вид. - К.: Либідь, 1993. - Т. 1. - 603 с.
54. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2-х томах/ Н.Полонська-Василенко. - 3-е вид. - К.: Либідь, 1995. - Т. 2. - 608 с.
55. Макаренко А.С. Книга для батьків/ А.С.Макаренко. - Київ: Рад. школа, 1980. - 330 с.
56. Костюк Г.С. Обучение и психическое развитие учащихся / Г.С.Костюк — В кн.: Психологическая наука, учитель, ученик. Киев, 1979. - С. 19—32.
57. Чавдаров С.Х. Принципи радянської дидактики / С.Х.Чавдаров. - К., 1949. -91 с.
58. Сухомлинський В.О. Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості/ В.О.Сухомлинський / Вибр. твори: у 5 т. - Т. 1. - К.: Рад. школа, 1976. - 202 с.
59. Лутай В.С. Філософія сучасної освіти: Навч. Посіб. / В. С.Лутай. - М.: Magistr-S, 1996. - 255с.
60. Юдин Э.Г. Системный подход и принцип деятельности. Методологические проблемы современной науки / Э.Г. Юдин. - Составители: А. П. Огурцов, Б. Г. Юдин. - М.: Наука, 1978. -392 с.
61. Навчально-методичний посібник для студентів економічних спеціальностей денної та заочної форм навчання з дисципліни «Методологія та організація наукових досліджень»/ Укладачі: Новокрещенов І.О., Бойко О.В., Дідовець І.В.– К.: Вид-во ДЕТУТ, 2009. – 175 с.
62. Сурмін Ю.П. Майстерня вченого: Підручник для науковця / Ю.П.Сурмін. - К.: Навчально-методичний центр «Консорціум з удосконалення менеджмент-освіти в Україні», 2006. - 302 с.
63. Основи методології та організації наукових досліджень: Навч. посіб. для студентів, курсантів, аспірантів і ад'юнтів / за ред. А. Є. Конверського. - автори-упорядники: Конверський А. Є.; Лубський В. І.; Горбаченко Т. Г.; Бугров В. А.; Кондратьєва І. В.; Руденко О. В.; Юштин К. Е.— К.: Центр учбової літератури, 2010. — 352 с.
64. Ракитов А.И. Курс лекций по логике науки / А.И.Ракитов. - М.: Высш.шк., 1971. - 176 с.
65. Костицький М. Деякі питання методології юридичної науки / М.Костицький // Науковий вісник національної академії внутрішніх справ. - 2013. - № 1 – С. 3 – 11.
66. Бровко Н.І. Методологія досліджень категорії правосвідомості жителів сільської місцевості / Н.І.Бровко // Науковий вісник публічного та приватного права: Збірник наукових праць. Випуск 3. - К.: Науково-дослідний інститут публічного права. 2017. - С.235 – 228.
67. Горнштейн Т.Н. Философия Николая Гартмана (критический анализ основных проблем онтологии) / Т.Н. Горнштейн. - Ленинград: Наука, 1969. - 278 с.
68. Лямец В.И., Тевяшев А.Д. Системный анализ. / В. И Лямец., А.Д.Тевяшев — Харьков: ХТУРЭ, 1998—252 с.

69. Бекон Ф. Новый Органон: Соч. У 2 т. / Ф. Бекон. — пер. з англ. - Т.2. — М.: Мысль, 1972. — 486 с.
70. Декарт Р. Твори в 2 т. / Рене Декарт. - Пер. з лат. і франц.; Упоряд., ред., вступ. ст. В.В.Соколова. - М.: Думка, 1989. — Т. I. - 654 с.
71. Попов М.С. Полный словарь иностранных слов, вошедших в употребление в русском языке/ М.С.Попов. — М.: Типография Товарищества И.Д. Сытина, 1911. — 466 с.
72. Костицький М.В. Про діалектику як методологію юридичної науки / М.В.Костицький // Філософські та методологічні проблеми права, 2012. - № 1. — С. 3 — 17.
73. Конт О. Дух позитивної філософії: Слово о положительном мышлении / Огюст Конт. — пер. с франц. И.А.Шапиро, пред проф. М.М.Ковалевского. — Изд. 2-е. — М.: Книжный дом «Либроком», 2011 — 80с.
74. Максимюк С. П.Педагогіка: навчальний посібник для вузів / С.П.Максимюк. - К.: Кондор, 2009. - 670 с.
75. Решетник М. Феноменологічний метод Макса Шелера/ М.Решетник // Вісник КНУ ім. Т.Шевченка. — 2011. - № 105. — С. 100-103.
76. Костицький М.В. Про психологічне пізнання в юридичній теорії і практиці / М.В.Костицький: [електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/old_jpr/soc_gum/Jurtp/2011_1/kostuts.htm (Дата доступу 2018, 04, 15).
77. Войшвилло Е.К. Понятие как форма мышления: логико-гносеологический анализ / Войшвилло Е.К. М.: Изд-во МГУ, 1989. — 239 с.
78. Кедров Б. М. О теории научного открытия / Б. М. Кедров// «Научное творчество». - М.: «Наука», 1969 г. - С. 78-82.
79. Горский Д.П.Определение (логико-методологические проблемы)/ Д.П.Горский. - М.: Мысль, 1974 - 311 с.
80. Горский Д.П. Вопросы абстракции и образования понятий/ Д.П.Горский. - М.: Мысль, 1961. — 351 с.
81. Герасимов І.Г. Структура наукового дослідження / І.Г. Герасимов - М.: Мысль, 1985. — 215 с.
82. Джуринский А. Н. История образования и педагогической мысли [учеб. для студ. высш.учеб. заведений] / А. Н. Джуринский. — М.: Изд-во ВЛАДОС—ПРЕСС, 2003. — 400 с.
83. Романчиков В.І. Основи наукових досліджень. Нав. посіб. / В.О.Романчиков. - К.: ЦУЛ, 2007. — 254 с.
84. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / АН УРСР. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні; Редкол. О. С. Мельничук (головний ред.) та ін. — К.: Наук. думка, 1983 — Т.3. - 552 с.
85. Словник іншомовних слів: тлумачення, словотворення та слововживання / С.П.Бибик, Г.М. Сютя. - За ред. С. Я. Єрмоленко. —Харків: Фоліо,2006. —623с.
86. Енциклопедія українознавства: Словникова частина: в 11 т./Наукове Товариство ім. Шевченка; гол. ред. проф., д-р Володимир Кубійович.— Париж; Нью-Йорк; Львів:Молоде життя, 1954—2003.- Т.8. — 2800-3200.
87. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І.К.Білодіда. — К.: Наукова думка, — Т. 8. - 1970—1980— 927 с.
88. Енциклопедія історії України: у 10т./ редкол.В.А.Смолий(голова) та ін.; Інститут історії України НАН України.—К.:Наук. думка, 2003.— Т.1: А—В.—688 с.
89. Українська радянська енциклопедія: [в 17-ти т.] / гол. ред. М. П. Бажан; редкол.: І. К. Білодід та ін. — 1-ше вид. — Т. 3.: Волочіння — Данія. — К.: Голов. ред. УРЕ, 1960. — 576 с.
90. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І.К.Білодіда. — К.: Наукова думка, — Том 2, 1971. — 899 с.
91. Рішення Конституційного Суду України від 9 липня 1998 року № 12-рп/1998 у справі про тлумачення терміну "законодавство" // Офіційний вісник України. — 1998. - № 32. - С. 59. — Ст. 1209.

92. Словотвір: [електронний ресурс]. -Режим доступу: <http://slovotvir.org.ua/words/implementuvaty> (Дата доступу 2018, 01, 23).
93. Енциклопедія сучасної України, - [електронний ресурс]. - Режим доступу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=12757 (Дата доступу 2018, 01, 23).
94. Словник української мови: в 11 т. / [ред.колег. І. К. Білодід (голова) та ін.]. - К.: Наукова думка, 1970 - 1980. - Т. 4: І - М / [ред.А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, П. П. Доценко]. - К.: Наукова думка, 1973. - 840 с.
95. Пінчук С.А. Модернізація української системи освіти як теоретико-філософська і практична проблема / С.А. Пінчук. - автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук за спеціальністю 09.00.10 - філософія освіти // Київ Національна академія педагогічних наук України Інститут вищої освіти, - 2010. - 25 с.
96. Кун Т. Структура наукових революцій / Томас Кун. — К.: Port-Royal, 2001. - 228 с.
97. Головин С.Ю. Словарь практического психолога / С.Ю. Головин. - Минск.: Харвест, 1998 - 301 с.
98. Філософський словник /За ред. В.І.Шинкарука. — 2. вид. І доп. — К.: Голов. ред. УРЕ, 1986. — 800 с.
99. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С.Шемшученко (голова рекол.) та ін. - К.: «Укр. Енцикл.», 1998. - Т. 5: П - С, 2003. - 736 с.
100. Енциклопедія Брокгауза і Ефрона. - [електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/brokgauz/17390/постулат> (Дата доступу 2018, 03, 12).
101. Немов Р. С. Психологія. Словарь-справочник / Р. С. Немов. — М.: ВЛАДОС-ПРЕСС, 2003. — Т. 2. — 352 с.
102. Шестаков Г. К. Государственные образовательные стандарты в вузе: вчера, сегодня, завтра/ Г. К. Шестаков //Знание. Понимание. Умение.— 2005.— № 4.— 13—15.
103. Політична енциклопедія. Редкол.: Ю.Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. — К.: Парламентське видавництво, 2011.— 808 с.
104. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і гол. ред. В.Т.Бусел.— 5-те вид.—К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. -1728 с.
105. Словник української мови: в 11 томах /АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І.К.Білодіда. — К.: Наукова думка — Том 10. - 1979. — 961 с.
106. Степин В.С. Философия: Новейший философский словарь: 3-е изд., исправл./ В.С.Степин— Мн.: Книжный Дом. 2003.— 1280 с.
107. Словник української мови: в 11 т. / [ред. колег. І. К. Білодід (голова) та ін.]. - К.: Наукова думка, 1970 - 1980. - Т. 1: А - В [ред. П. Й. Горещький, А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, Н. І. Швидка]. - К.: Наукова думка, 1970. - 799 с.
108. Педагогика: Учебное пособие для студентов пед. ин-тов /Ю.К.Бабанский, В.А.Сластенин, Н.А. Сорокин и др.; Подред.Ю.К.Бабанского. - 2-е изд., доп. и перераб. - М.: Просвещение, 1988.-479 с.
109. Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 року редакція зі змінами, схваленими резолюцією 50/155 Генеральної Асамблеї ООН від 21 грудня 1995 року (Конвенцію ратифіковано Постановою ВР № 789-XII від 27.02.91) //Зібрання чинних міжнародних договорів України — 1990 р., № 1, стор. 205.
110. Найдюнов О.Г. Людина як універсум науки / О.Г.Найдюнов // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського. Том 24 (65). №1-2.— Сімферополь, 2013.— С. 107—111.
111. Закон України «Про вищу освіту» від 1 липня 2014 року № 1556-VII// Відомості Верховної Ради України, 2014, № 37-38, ст.2004.
112. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник. / Семен Устимович Гончаренко. — Київ: Либідь, 1997. - 376 с.

113. Педагогіка (опорний конспект). Навчально—методичний посібник/ Яковенко Валерій Семенович, Рацул Анатолій Борисович, Турчак Анатолій Леонідович.— Кіровоград, 2001. — 72с.
114. Зимняя И.А. Педагогическая психология. Учебник для вузов. Изд. второе, доп., испр. и перераб. / И.А. Зимняя — М.: Издательская корпорация «Логос», 2000. — 384с.
115. Словопедія, [електронний ресурс]. — Режим доступа: <http://slovopedia.org.ua/30/53407/26415.html> (Дата доступу 2018, 02, 23).
116. Українська мова: Енциклопедія. - К.: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2000, [електронний ресурс]. - Режим доступа: <http://litopys.org.ua/ukrmova/um.htm> (2018, 04, 28).
117. Бровко Н.І. Філософсько-правовий аналіз категорії «правосвідомість» / Н.І. Бровко // Електронне наукове фахове видання «Юридичний науковий електронний журнал». — Запоріжжя, 2017. - № 1. - С. 194 — 196.
118. Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» від 26 листопада 2015 року № 848-VIII // Відомості Верховної Ради України, 2016, №3, ст.25.
119. Українська радянська енциклопедія: [в 12-ти т.] / гол. ред. М.П.Бажан; редкол.: О.К.Антонов та ін. — 2-ге вид. — Т.11, кн.1: Стодола— Фітогеографія.— К.: Голов. ред. УРЕ, 1984.— 660 с.
120. Словник української мови: в 11 томах. АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І.К. Білодіда. — К.: Наукова думка — Том 3, 1972. - 957 с.
121. Максименко С.Д., Соловієнко В.О. Загальна психологія: Навчальний посібник/ С.Д.Максименко, В.О. Соловієнко В.О. — К.: МАУП, 2000. — 256 с.
122. Винославська О.В. Психологія: Навч. посібник / О.В. Винославська, О.А. Бреусенко-Кузнецов, В.Л. Злишков та ін.. - За наук. ред. О.В. Винославської. - Київ: ІНКОС, 2005. — 352 с.
123. Левківський М.В. Історія педагогіки: Навч.-метод. посібник. Вид. 4-те. Навч. пос. / М.В.Левківський. - К.: Центр учбової літератури, 2011. - 190 с.
124. Енгельс Ф. Роль праці в перетворенні мавпи в людину // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 20. — М., 1961. — С. 486–499.
125. Платон. Федр / Платон. — Пер. А.Н. Егунова. М.: Прогресс, 1989. - 274 с.
126. Захаров Б.А. О тенгрианстве - исконной религии ойратов / Б.А.Захаров: [електронний ресурс]. - Режим доступа: <http://www.nutug.ru/kulitura/zaharov5.htm> (Дата доступу 2018, 05, 12).
127. Тарнавська С. Концепції виникнення людини, її місці на землі і у всесвіті, наявності чи відсутності у неї свободи вибору / С. Тарнавська: [електронний ресурс]. - Режим доступу: http://sacral.lviv.ua/index.php?option=com_content&view=article&id (Дата доступу 2018, 05, 12).
128. Бог це хто? Це чоловік чи жінка? Це людина чи ні? [електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://qe.zao.com.ua/bog-ce-hto> (Дата доступу 2018, 05, 12).
129. Форт Ч. Тайны древних цивилизаций/ Чарльз Гой Форт. — пер. з англ. Г. Соловьева. — М.: Эксмо, Мидгард, 2007. - 240 с.
130. Овчинников Ю.А. Жизнь и научная деятельность. - М.: Наука, 1991 — 255с.
131. Українська мова: Енциклопедія. — кол. авторів. - К.: Вид-во Українська енциклопедія, 2004. - 833 с.
132. Фрідріх І. Історія письма / І. Фрідріх.- переклад з нім. - М.: Наука, 1979. - 464 с.
133. Champollion J.F. Panthéon égyptien, collection des personnages mythologiques de l'ancienne Égypte / J.F. Champollion. — P.: French Edition Board book— 1986. — 193 p
134. Павленко Н.А. Історія письма / Н.А. Павленко. - Мн.: Виш. школа, 1987. - 228 с.
135. Півторак Г. П. Виникнення писемності у східних слов'ян за сучасними науковими даними / Г.П.Півторак// Мовознавство. — 1984. — № 6. — С. 9—21.
136. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства / Ф. Энгельс. - Пер. с нем. - М.: Политиздат, 1952, - 192 с.
137. Истрин В.А. Развитие письма/ В.А.Истрин. - М.: Изд-во Академии Наук СССР, 1961. — 396 с.

138. Геллнер Е. Нації та націоналізм: Націоналізм/ Е. Геллнер. - Пер. з англ. — К.: Таксон, 2003. — 300 с.
139. Притчи Соломона: глава 1, стих 8.: [електронний ресурс]. - Режим доступу: http://murtonsys.com/bibledatabase/html/ukrainian/20_015.htm (Дата доступу 2018, 06, 02).
140. Система засобів спілкування, -[електронний ресурс]. - Режим доступа: <http://ua-referat.com/> невербальні канали передачі інформації (Дата доступу 2018, 06, 02).
141. Геродот. Історії в дев'яти книгах: Книга IV Мельпомена / Геродот. - Переклад, примітки А. Білецького. - К.: Наукова думка, 1993. — 576 с.
142. Стингл М. Государство инков. Слава и смерть «сыновей Солнца»/ Милослав Стингл. — Перевод с чешского. - М.: Гермес, 1986г. — 269с.
143. Рубин В.А. К 50-летию изучения инских надписей в Китае: Вестник древней истории / В.А. Рубин. — М., 1954. — С. 36—51.
144. Foxvog Daniel A. Introduction to Sumerian grammar/ Daniel A Foxvog. - University of California at Berkeley, Revisit, 2014. —169 p.
145. Історія трипільської культури: Трипільське письмо: [електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://sites.google.com/site/trypilliakolomiets/tripilske-pismo-1> (Дата доступу 2018, 03, 14).
146. Інформація і ми: роздуми, цікавинки, запитання і відповіді, задачі для дітей і дорослих, новини, - [електронний ресурс]. - Режим доступу: http://informaciaforall.blogspot.com/2015/12/blog-post_18.html (Дата доступу 2018, 08, 18)
147. Могилев А.В., Листрова Л.В. Средства информации. Телекоммуникационные технологии / А.В.Могилев, Л.В.Листрова. — СПб.: БХВ-Петербург, 2009. —256 с.
148. Володарский А. И. Математика в древней Индии // Историко-математические исследования.—М.: Наука, 1975.— № 20. — С. 282-298.
149. Джуринский А.Н. История педагогики: Учеб. пособие для студ. Педвузов/ А.Н.Джуринский. - М.: Гуман. изд. центр ВЛАДОС, 2000. -432с.
150. Мазалова М.А., Уракова Т.В. История педагогики и образования: Пособие для сдачи экзамена/ Марина Алексеевна Мазалова, Татьяна Владимировна Уракова. — М.: Высшее образование, 2006. — 184 с.
151. Історія стародавнього сходу. Стародавній Єгипет. Культура у Стародавньому Єгипті: [електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://history.vn.ua/book/zarubzno/9.html> (Дата доступу 2018, 05, 23).
152. Себайн Джордж Г., Торсон Томас Л. Історія політичної думки / Джордж Г Себайн., Томас Л.Торсон — К., 1997. — 838 с.
153. Білецька С. Особливості античної концепції дитинства/ С. Білецька// Шлях освіти. - 2008. - №1(47). С. 42 - 48.
154. Stanton G.R. Athenian Politics c800-500BC / G.R.Stanton. -A Sourcebook, Routledge, London, 1990. - 244 p.
155. Історія педагогіки: курслекцій. Навчальний посібник. - К., 2004. - 171 с.
156. Виховання і школа в Стародавньому Римі, - [електронний ресурс] — Режим доступу: http://ipw1.com.ua/Teoretichni_osnovi_pedagogiki/Vihovannya_i_shkola_v_Starodavnomu_Rim_i.html (Дата доступу 2018, 07, 03).
157. Зайченко І.В. Історія педагогіки. Книга І. Історія зарубіжної педагогіки. Навчальний посібник / І. В. Зайченко. - К.: Видавничий Дім "Слово", 2010. — 624 с.
158. Андреева Т.Ф. Педагогические взгляды Марка Талия Цицерона /106 - 43 гг. до н.э./ Т.Ф.Андреева:[електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.studfiles.ru/preview/2902085> (Дата доступу 2018, 03, 04).
159. Зайченко І. В. Педагогіка. Навчальний посібник для студентів вищих педагогічних навчальних закладів / І. В. Зайченко. - 2-е вид. — К.: «Освіта України», 2008. — 528 с.
160. Лютко О. Толерантність як імператив сучасного виховного процесу / О.Лютко: [електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.stationline.org.ua/pedagog/106/18784-tolerantnist-yak-imperativ-suchasnogo-vihovnogo-procesu.html> (Дата доступу 2018, 05, 21).
161. Коваленко И.Г., Омеляненко Б. Л. Технический прогресс и рабочие кадры. Зарубежный опыт / И.Г.Коваленко, Б.Л. Омеляненко. — М.: Профиздат, 1969. — 232 с.

162. Література Середньовіччя / Автор-укладач Т.В. Баратова. – Харків: Веста: Вид-во „Ранок”, 2001. – 64 с.
163. Cassiodorus A. Epistulaetheodericianaevariae / Aurelius Cassiodorus, – [електронний ресурс] – Режим доступу: <http://antology.rchgi.spb.ru/Cassiodorus/variae.html> (Дата доступу 2018, 02, 20).
164. Исидор Севильский и его сочинение "О природе вещей" // Социально-политическое развитие Пиренейского полуострова при феодализме. - М.: Институт всеобщей истории, 1985, – [електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.vostlit.info/Texts/rus/Isidor_S/framepred2.htm (Дата доступу 2018, 02, 20).
165. Средневековый мир в терминах, именах и названиях: словарь-справочник / Е.Д.Смирнова; Л. П. Сушкевич; В. А. Федосик.— Минск: Беларусь, 1999. — 383 с.
166. Философия Иоанна Скота Эриугены / Русская историческая библиотека, – [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rushist.com/index.php/philosophical-articles/2667-filosofiya-iaonna-skota-eriyenyu> (Дата доступу 2018, 01, 19).
167. Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада / Жак Ле Гофф; [пер.с фр.; общ. ред. Ю.Л. Бессмертного, послесл. А. Я. Гуревича А.Я.]. – М.: Изд. группа Прогресс, Прогресс Академия, 1992. – 376 с.
168. Энциклопедический словарь. - М.: «Наука», Главная редакция восточной литературы, 1991.— 315 с.
169. Мірошніченко М.І., Мірошніченко В.І. Історія вчень про державу і право / М.І.Мірошніченко, В.І.Мірошніченко. — К.: Атіка, 2010.— 460 с.
170. Аль-Фарабі, Абу Наср. Книга релігії / Аль-Фарабі, Абу Наср. - переклад з арабської та коментарі Михайла Якубовича // Українське релігієзнавство. — № 47. — 2008. - С. 236-252.
171. Фицджеральд Ч.П. Китай: Краткая история культуры /Чарльз Патрик Фицджеральд. – М.: Евразия, 1998. – 456с.
172. Лунь Сун Инсинд эцзыжань чжэсюэ (О философии природы Сун Инсина) // Цзянсиши фаньсюэ зюаньсюэ бао. 1987. №4.
173. Peterson Willard J.,Gourd Bitter:Fungi-chihand theImpetus forIntellectual Change / Willard J.Peterson,Bitter Gourd. - New Haven, 1979. –Р. 44-47.
174. Чаттерджи Сатисчандра, Дхирендрамохан Датта. Введение в индийскую философию / Сатисчандра Чаттерджи, Датта Дхирендрамохан. - перевод сделан Радугиным А.В. (главы I-III), Тучинской Е.А. (глава IV) и Романенко А.Р. (главы V-X). Перевод в целом просмотрен советским индологом Каляновым В. И., который также составил и примечания к тексту книги. - Москва: Изд-во иностранной литературы, 1955. – 376 с.
175. Бёмер Г. История ордена иезуитов/ Бёмер Г. // Орден иезуитов: правда и вымысел. - сб. сост. А. Лактионов. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2004. – 260с.
176. Райт Д. Иезуиты/ Джонатан Райт. - пер. с англ. С. В.Головой, А.М.Голова – М.: Эксмо, 2006. – 464с.
177. Історія педагогіки та освіти. Від зародження виховання в первісному суспільстві до кінця ХХ століття. Навчальний посібник / За редакцією А.І.Піскунова. - М.: Видавництво: ТЦ Сфера, 2004. - 512 с
178. Бернал Дж. Наука в истории общества / Дж.Бернал. - М.: Изд-во «Иностранной литературы», 1956. – 736с.
179. Самигин П.С. Історія / П.С. Самигин. - Вид. 7-е. – Р-в н / Д: «Фенікс», 2007. - 478 с.
180. Головата Л. В. Университеты и научное книгоиздание (вторая половина XVIII – первая четверть XIX в.) / Л. В. Головата // Книга. Исследования и матер. — Сб. 60. — М.: Кн. палата, 1990. — С. 115–131.
181. Захарків О.Т. Культурологія / О. Т. Захарків. - Л., 2001 - 165 с.
182. Лосев А.Ф. История античной эстетики в 8 т. / А.Ф. Лосев. – М.: Фолио; АСТ, 2000. - Т.2. –846 с.
183. Теорія та історія світової і вітчизняної культури: Підручник / Н.Я.Горбач; С. Д.Гелей,З. П. Російська та ін. – Львів: Каменяр. 1992, – 166 с.

184. Умберто Е. Середні віки вже розпочалися. Політологія / Е. Умберто, - [електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.osvita.org.ua/library/politics/2727> (Дата доступу 2018, 02, 19).
185. Гайденок П.П. Эволюция понятия науки. Становление и развитие первых научных программ / П.П. Гайденок; Отв. ред. И. Д. Рожанский. — М.: Наука, 1980. — 568с.
186. История политических и правовых учений: Учебник для вузов / Под общ. ред. акад. РАН, д. ю. н., проф. В. С. Нерсисянца. — 4-е изд., перераб. и доп. — М.: Норма, 2004. — 944 с.
187. Соловьев Э.Ю. Правовой нигилизм и гуманистический смысл права / Э.Ю. Соловьев // Квинтэссенция. Философский альманах, - сост.: В.И.Мудрагей, В. И. Усанов. - М.: Политиздат, 1990. - 447 с.
188. Duden. Deutsches Universalwörterbuch / . Duden - Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich: Dudenverlag, 1996. — 1816 p.
189. Сартр Жан Поль. Нудота. Мур. Слова / Жан Поль Сартр Перекл. з французької В. Борсука та О.Жупанського; Післямова Н. Білоцерківець — К.: Основи, 1993. — 464 с.
190. Філософія: курс лекцій. У 2 ч. Ч. 1. Історія світової та української філософії / [уклад. О. П. Бойко]; Державний вищий навчальний заклад “Українська академія банківської справи Національного банку України”. - Суми: ДВНЗ “УАБС НБУ”, 2010. — 187 с.
191. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Д.Чижевський — К.: Вид-во Оріє при УКСП Кобза, 1992. — 230 с.
192. Протоколы Второго съезда Р.С.-Д.Р.П.: точная перепечатка с Женевского издания 1903 г. // Российская социал-демократическая рабочая партия, М.: Прибой, 1924 — 421 с.
193. Філософія: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / С. П. Щербя, В. К. Щедрін, О. А. Заглада; За заг. ред. С. П. Щербя. — К.: МАУП, 2004. — 216 с.
194. Kaugia S. Structure of Legal Consciousness / Silvia Kaugia // Juridica international. Law review. University of Tartu, 1996. — P. 16-20.
195. Ewick P., Silbey Susan, The Common Place of Law: Stories From Everyday Life / Patricia Ewick, Susan Silbey // University of Chicago Press, Jul 6, 1998 — 318 p.
196. Nadareishvili V. Legal culture and legal consciousness in terms of set and attitude / Vakhtang Nadareishvili, // European Scientific Journal December 2015 / SPECIAL/ edition Vol.2 - P. 123 – 129.
197. Бедь В. В. Юридична психологія: Навч. Посіб / В.В.Бедь. - 2-ге вид., доп. і переробл. - К.: МАУП. — 436 с.
198. Ратинов А.Р. Правовая психология и преступное поведение: Теория и методология исследования / А.Р. Ратинов, Г.Х. Ефремова. — Красноярск: Изд-во Красноярского ун-та. Актуальные проблемы психологии. Т.7. Вип.16. (32), 1988. — 253с.
199. Merry S M. Outline of a Theory of Practice / Michael S. Merry // American Sociological Review. - Cambridge, New York. vol. 51, 1986. - P.273-286.
200. Українська психологічна термінологія: словник-довідник. За ред. М.-Лі. А. Чепи. — К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2010. — 302 с.
201. Божович Л.І. Проблеми формування особистості: обрані психологічні праці / Л.І. Божович; під ред. Д.І. Фельдштейна. - [3-є вид.] - М.: Московський психолого-соціальний інститут; Воронеж: МОДЕК, 2001. - 352 с.
202. Экзистенциальная философия права: [електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://cribs.me/filosofiya-prava/ekzistentsialnaya-filosofiya-prava> (Дата доступу 2018, 05, 29).
203. Торгашев Г.А. Філософія права. Курс лекцій / Г.А.Торгашев. - М.: «Проспект», 2017. — 192с.
204. Мартышин О.В. Теория государства и права. Учебник / О.В. Мартышин. Изд. 3-е. — М.: «Проспект», 2016. - 430 с.
205. Психология развивающейся личности. / Под ред. А. В. Петровского. — М.: Педагогика, 1987. — 240 с.
206. Социология молодежи: Учебник / Под ред. проф. В.Т.Лисовского.—СПб: Изд-во С.-Петербургского университета, 1996. - 460 с.

Розділ 2. Філософсько-правовий і психологічний зміст правосвідомості особистості

2.1. Онтологічна сутність процесів виховання та навчання та їх вплив на особистість

Загальновідомо, що зміст та сутність поняття «онтологія» складають основи, витоки, первоначала всього існуючого, найзагальніші принципи буття світу, індивідууму, соціуму, які існують об'єктивно, тобто незалежно від людини і її свідомості. Тобто особливістю онтології як філософського вчення є те, що вона дає найбільш узагальнене знання про те, що існує та ґрунтується на узагальненому, абстрактному, теоретичному відображенні дійсності. Таке відображення здійснюється з допомогою найзагальніших понять, категорій, найдавніше з яких є поняття «буття».

«Буття в первісному суспільстві, - пише В.Павленко, - визначало образ мети конкретної особи, план її діяльності існував на рівні загальних схем предметних дій, вплетений в конкретну дійсність і не актуалізується поза неї. Потім ці предметні дії проявляються в образах, культах, все більш абстрагуючись, поки не досягнуть рівня вербалізації, що може бути реалізованим в наговорах, фольклорі тощо. У подальшому спостерігається процес згортання магічно-фольклорного компоненту культури, який виштовхується у сферу архетипів. У критичних ситуаціях в суспільстві вмикається процес, що зумовлює рух до образно-культових (міфологічних) форм поведінки його членів» [1, с. 59].

До речі, в ті часи поняття особистості в сучасному розумінні взагалі не існувало. «А те, що називалося в ті часи особистістю, - писав О. Лосев*, - трактувалося і як те, що відбувається предметно (із матеріальних стихій, чи елементів), і як предметно призначене (для сходження в такий же чуттєво-матеріальний космос і для розчинення в ньому)» [2, с. 453] .

*Лосев Олексій Фёдорович (1893 — 1988) — відомий російський філософ і філолог, професор, доктор філологічних наук.

Як зазначається у філософській літературі, питання визначення поняття «особистість» було дискусійним практично протягом всього часу існування людської цивілізації та предметом дослідження філософів, правознавців, соціологів та представників інших галузей науки. Наприклад, у психології існує більш як 90 визначень особистості, що пояснюється її унікальністю [3].

Одним із перших проблему визначення онтологічного виміру перебування людини в соціумі поставив у центр філософських міркувань, спрямованих на визнання особистості як рушійної сили генезису суспільних відносин, Сократ, автор так званого «сократівського методу» [4].

Натомість основою трактату «Держава» його учня Платона була необхідність досягнення благаго і досконалого життя суспільства в цілому, а не питання особистості з її неповторною долею та потребою в багатосторонній діяльності [4, с. 546]. Відтоді, суб'єктом свободи і вищої досконалості у Платона, - писала А. Тахо-Годі, - є не окрема особистість і навіть не клас, а тільки все суспільство, вся держава в цілому. Утопія Платона не теорія індивідуальної свободи громадян, а теорія тотальної свободи - свободи держави в його сукупності, цілісності, неподільності [5, с. 546].

Як зазначав у цьому контексті Г. Гегель, в «Державі» Платона «усі сторони, в яких стверджує себе особистість як така, розчиняються в загальному, - все визнається лише як загальне людство» [6, с. 217].

З плином часу характерною ознакою вже середньовічного світогляду з питань людської особистості є панування теологічної ідеї духовності. При цьому, зазначається у теологічній літературі, йдеться не лише про Бога як найдосконаліше втілення духовності, але й про людину. Середньовіччя вперше в історії людства звернуло увагу на людину як на особистість, як на духовну, а не тільки природну і тілесну істоту. Тобто, якщо антична філософія дійшла висновку про наявність у людській природі душі і тіла, то християнство відкриває ще один «вимір» людського існування - дух [7, с. 52].

Як сказано у Євангеліє від Івана: «Народжене від плоті є плоть, а народжене від Духа є дух» [8].

«Особистістю, - писав Т.Гоббс*, - є той, чиї слова або дії розглядаються або як його власність, або як представляють слова або дії іншої людини або якого-небудь іншого предмета, яким ці слова або дії належать воістину або за допомогою фікції» [9, с. 123].

«Хоча абсолютна свобода і чиста діяльність, - слушно зауважує у цьому контексті В.Нерсисянц, - вільні від будь-якого зла, доступні лише Богу, а й «людина вільна». Як розумне і духовне виробництво, вища з усіх земних монад вона здатна до самопізнання і самовизначення і завдяки цьому є самостійною особою, вільною істотою, що володіє свободою вибору, можливістю моральної мотивації своїх вчинків і успішного морального вдосконалення на шляху до кращого» [10, с. 394].

«Я вміщую тебе, людино, у центр світу, щоб звідти тобі було зручніше оглядати все, що є у світі, - писав Дж. Піко делла Мірандола*, - я не зробив твоє буття ні небесним, ні земним, ні смертним, ні безсмертним, щоб ти сам, вільний та славний майстер, сформував себе за тим взірцем, якому віддаєш перевагу», - так визначав місію людини в житті» [11, с. 45].

«Людська особистість,— дійшов висновку С. Франк*, - є, з одного боку, для себе самої, так, як вона інтуїтивно усвідомлює себе у самопереживанні, якийсь нескінченний живий внутрішній світ, зсередини зв'язаний з буттям і вкорінений в бутті як цілому; з другого боку, ззовні вона є "душею" одиничного тілесного організму, приуроченої до останнього і з ним пов'язаної; через цей зв'язок з тілом, якому властива непроникність і просторова роздільність, вона сама є щось "окреме", що протистоїть іншим "душам" або живим людям і лише ззовні з ними зустрічається» [12, с. 55].

*Гоббс Томас (англ. *Thomas Hobbes*; 1588 -1679) — англійський філософ (прим. автора).

*Джованні Піко делла Мірандолла (італ. *Giovanni Pico dei conti della Mirandola e della Concordia*; 1463—1494) — італійський мислитель та філософ епохи Відродження, представник раннього гуманізму.

*Франк Семен Лєодвігович (1877— 1950) — російський філософ і релігійний мислитель.

Найяскравішим представником вітчизняної гуманістичної філософії був Г.Сковорода, який вважав, що світ складається з двох чинників: матеріалістичного - безвартісного і вищого – духовного, цінного. «Глибина його думок, - пише Н.Полонська-Василенко, - аскетичне життя, прагнення свободи, рівності прав та справедливості ставить його на один рівень із Сократом, Аристотелем, Платоном та іншими видатними філософами людства» [13, с. 222 - 223]. На противагу раціоналізму XVIII ст. Г. Сковорода створює вчення про «серце», як позасвідомі й надрозумові глибини людської душі. Серце - це «безодня» людської душі, через яку відкривається божественна «безодня», тому «безодня кличе безодню», через пізнання себе людина пізнає Бога. Серце, а не розум виступає джерелом бажань, почуттів і думок. Разом з тим людське серце є засобом пізнання, саме у ньому повинні з'єднатися розум і віра, розум і воля людини [13, с. 223].

Таким чином, процес формування особистості можна визначити як *цілеспрямований вплив буття у його онтологічному розумінні на індивідуума з метою засвоєння ним правил поведінки, необхідних для інтеграції у суспільство.*

2.2. Педагогічна психологія як наукова галузь, яка досліджує особливості процесу формування людської особистості

Існують декілька визначень поняття «педагогічна психологія».

Так вітчизняний психолог О.Власова вважає, що «педагогічна психологія — це галузь психологічної науки, яка досліджує психологічні проблеми виховання й навчання особистості — основних механізмів спрямованої соціалізації людини» [14, с. 6].

На думку доктора психологічних наук, професора О. Сергєєнкової: «Педагогічна психологія вивчає: закономірності розвитку психічних властивостей і якостей особистості; психологічні закономірності та

індивідуальні відмінності в оволодінні знаннями, уміннями і навичками; закономірності формування у школярів творчого мислення (здібностей), становлення особистості; спричинені навчанням і вихованням зміни у психіці дитини, формування психічних і особистісних новоутворень» [15, с. 6].

«Педагогічна психологія, - зазначає вітчизняний психолог і педагог О.Степанов, - вивчає закономірності психічної діяльності учнів у процесах навчання, виховання і самовиховання. Вона досліджує, проектує і організовує складні освітні процеси, які, з одного боку, забезпечують соціалізацію особистості дитини через навчання, а з іншого — сприяють становленню її як індивідуальності в динаміці вікового розвитку. До її компетенції належать пошук, виявлення і вивчення ефективних способів керування процесами навчання та виховання, розроблення критеріїв розумового розвитку і вихованості, які б відповідали сучасним вимогам до рівня знань і поведінки підростаючого покоління [16, с. 6].

Певна річ, такі погляди на зміст та суть педагогічної психології мають право на життя, однак вважаємо, що у такому разі не виправдано віддається перевага одному із суб'єктів начального процесу – учню – та недостатньо приділяється іншому – вчителю (педагогу).

Тому, на наш погляд, більш змістовно відображає суть поняття «педагогічна психологія» концепція, згідно з якою вона вивчає психологічні закономірності навчання і виховання людини, досліджує формування в учнів (студентів) мислення, вивчає проблеми управління процесом засвоєння методів і навичок інтелектуальної діяльності; визначає психологічні чинники, які впливають на успішність процесу навчання; вивчає взаємостосунки між педагогом і учнями та стосунки в учнівському колективі; індивідуально-психологічну різницю між учнями, психологічні особливості навчально-виховної роботи з дітьми, які мають відхилення в психічному розвитку; досліджує психологічну специфіку роботи з дорослими в процесі їхнього навчання тощо» [17].

Такої ж позиції дотримується і відомий вітчизняний психолог Г.Щокін, який у цьому контексті зазначив, що «педагогічна психологія - галузь психології, що вивчає психологічні проблеми навчання і виховання. Вона досліджує психологічні питання і цілеспрямованого формування пізнавальної діяльності і суспільно важливих якостей особистості; умови, що забезпечують нормальний розвиваючий ефект навчання; можливості врахування індивідуальних психологічних особливостей учнів; взаємовідносини між педагогом і учнем, а також усередині навчального колективу; психологічні питання власне педагогічної діяльності (психологія вчителя)» [18, с. 87].

Суттєво вплинув на теорію та практику вітчизняної виховної та навчально-освітньої діяльності, як складових формування правосвідомості особистості, науковий доробок академіка Г.Костюка* в галузі дослідження фундаментальних проблем загальної, вікової та педагогічної психології.

Це передусім розкриття цілей, форм і змісту взаємодії психології як самостійної науки із суміжними дисциплінами — фізіологією, педагогікою, соціологією, логікою, кібернетикою — обґрунтування шляхів цієї взаємодії, які взаємно збагачують суміжні науки і забезпечують їх спільне плідне застосування у суспільній практиці (зразком тут є активна співпраця Г.Костюка з академіком В. Глушковым: спільні публікації, дослідження і розробки психологічно-кібернетичного напрямку).

Важлива складова наукового доробку Г.Костюка і його послідовників полягає у такому:

- з'ясування психологічних передумов ефективності педагогічних впливів, засад індивідуального підходу до учнів, вимог до методу навчання

*Костюк Григорій Сілович (1899 - 1982) — український радянський психолог, професор Київського педагогічного інституту, член-кореспондент Академії педагогічних наук РРФСР, дійсний член АПН СРСР, директор науково-дослідного інституту психології УРСР у 1945–1973 роках (нині Інститут психології імені Г.С.Костюка Національної АПН України) (прим. автора).

як способу організації дій учнів з навчальним матеріалом, а також до побудови останнього, як і навчальних ситуацій, де він функціонує;

- вивчення закономірностей психічного розвитку, генези здібностей, становлення особистості, характеристика чинників і етапів цих процесів; розкриття ролі, яку відіграє в їх детермінації активність суб'єкта, а також зовнішні впливи, в тім числі педагогічні, що стимулюють і організують цю активність;

- аналіз властивих суб'єктові внутрішніх суперечностей як рушійної сили психічного розвитку. Це, зокрема, суперечності між новими потребами й прагненнями суб'єкта і наявним рівнем оволодіння засобами їх задоволення; між рівнем розвитку, що його досяг суб'єкт, і функціями, які йому доводиться виконувати; між тенденціями до інертності, сталості, з одного боку, і до рухливості, змін — з іншого. Педагогічні впливи повинні сприяти розв'язанню наявних суперечностей і водночас виникненню нових, без яких є неможливим подальший розвиток [19, с. 194].

Загальновизнано, що педагогічна психологія є результатом успішного розвитку двох наук - психології та педагогіки. У цьому контексті професор О.Видра зазначає, що «педагогічна психологія як і вікова психологія і є галузями психологічної науки, які відокремилися від неї відповідно у XVIII та XIX ст.» [20, с. 7]. При цьому більшість науковців у галузі педагогічної психології впевнені, що необхідність створення нових психологічних галузей була викликана суттєвим розширенням їхніх наукових інтересів та досягнень.

Доктор психологічних наук, професор Н.Клюєва вважає, що об'єктивними умовами формування педагогічної психології були, насамперед:

1. Еволюційна теорія Ч. Дарвіна, згідно з якою розвиток відбувається за певними законами, а отже, педагогічна психологія повинна виявляти закони дитячого розвитку.

2. Розвиток експериментальної психології, розробка об'єктивних методів дослідження пам'яті, індивідуальних відмінностей та розумового розвитку, які виокремилися в основні тенденції у розвитку педагогічної психології:

- комплексна розробка проблем психічного розвитку дітей, їх навчання та виховання, професійної діяльності вчителя;
- самостійне формування окремих розділів педагогічної психології, зокрема психології навчання та психології виховання [21].

Не заперечуючи досягнення психології та педагогіки, необхідно зазначити, що їх розвитку сприяли досягнення іншої, не менш важливої для розуміння закономірностей освітньої діяльності, науки – філософії. Не випадково засновниками психолого-педагогічних ідей були видатні середньовічні філософи Дж. Локк* та Ж.-Ж. Руссо*.

Так, О.Власова вирізняє декілька етапів розвитку науки педагогічної психології:

1) Етап філософсько-педагогічного або загальнодидактичного розвитку психолого-педагогічних ідей тривав із середини XVII ст. до середини XIX і був, на її думку, пов'язаний, окрім зазначених філософів, з іменами видатних педагогів Я. Коменського, Й.Песталоцці*, Й.Гербарта, А. Дістервега*, які у своїх творах висловлювали численні психологічні ідеї щодо суті й особливостей ефективної організації освітніх процесів, проте всі вони ще не були системними.

*Джон Локк (англ.*John Locke*; 1632— 1704) — англійський філософ, один із основних представників англійського емпіризму Просвітництва (прим. автора).

*Руссо Жан-Жак (фр.*Jean-Jacques Rousseau*; 1712— 1778) — французький філософ-просвітник, письменник, композитор (прим. автора).

* Песталоцці Йоганн Генріх (італ. *Johann Heinrich Pestalozzi*; 1746 — 1827) — видатний швейцарський педагог-демократ. Протягом третини століття керував навчально-виховними закладами, де на основі дослідної роботи здійснював і розвивав свої педагогічні ідеї, організував у своїй садибі «Нойгоф» «Установу для бідних» — один з перших в історії дослідний навчально-виховний заклад (прим. автора).

* Дістервег Фрідріх Адольф Вільгельм (нім.*Friedrich Adolph Wilhelm Diesterweg*; 1790—1866) — видатний німецький педагог-демократ, який вважав, що правильно організоване навчання повинно будуватися з урахуванням трьох принципів: природо відповідності; культуровідповідності; самодіяльності (прим. автора).

2) Етап теоретичного обґрунтування педагогічної психології як науки припадає на 50—70-ті роки XIX ст. та пов'язується з діяльністю М.Пирогова*, К. Ушинського і П. Каптерева*, які обґрунтували необхідність педагогічної психології як науки, визначили її предметний зміст і взаємозв'язки з іншими науками про людину.

3) Етап експериментального й організаційного становлення, який тривав з кінця 70-х років XIX ст. до 20—30-х років XX ст. та під час якого з'являються експериментальні роботи, присвячені розумовій утомі школярів (І. Сікорський), засновано лабораторію з проблем педагогічної психології (В.Бехтерев) та інститути педології і психоневрології.

У цей період у психології проводилась активна організаційна робота, відбувалися з'їзди психологів і педагогів, на яких, як і у фаховій пресі, точилися запеклі суперечки двох таборів науковців, які відстоювали різні погляди на шляхи розвитку науки педагогічної психології: експериментально-прикладний (О. Нечаєв*) і філософсько-теоретичний (Г.Челпанов*).

4) Радянський етап у розвитку вітчизняної педагогічної психології почався з 20-х років XX ст. У цей період на марксистській основі було створено низку психологічних концепцій, які увійшли в теоретичний арсенал світової психолого-педагогічної науки.

5) Сучасний етап розвитку педагогічної психології в Україні, починається з 1991 року та є по суті новим етапом організаційного становлення психологічної науки. Так, лише за останні 10 років поруч з

*Пирогов Мико́ла Іва́нович (1810 — 1881) — російський хірург, анатомі педагог, засновник атласу топографічної анатомії людини та військово-польової хірургії, започаткував використання анестезії при оперативних втручаннях (прим. автора).

* Каптерев Петро Федорович (1849 - 1922) - російський і радянський педагог і психолог, основоположник вітчизняної педагогічної психології.

* Нечаєв Олександр Петрович (1870 - 1948) - російський і радянський психолог, один з основоположників експериментальної педагогіки, доктор педагогічних наук (прим. автора).

* Челпанов Гео́ргій Іва́нович (1862—1936) — вітчизняний психолог і філософ, вихованець історико-філологічного факультету Новоросійського університету в Одесі, професор філософії Київського університету (прим. автора).

найстарішим центром розвитку психолого-педагогічної науки країни — Інститутом психології імені Г. С. Костюка (заснований у 1945 р.) при Академії педагогічних наук України— виникли науково-дослідні інститути, що досліджують різні аспекти педагогічної психології: НДІ проблем виховання, НДІ проблем професійної освіти, НДІ дефектології, НДІ проблем вищої школи та ін. У цих наукових закладах зосереджено потужний науковий потенціал, результати реалізації якого на сьогодні відомі далеко за межами України [14, с. 8 - 9].

У цьому контексті варто відзначити, що однією з найважливіших функцій педагогічної психології є правове виховання засобами психологічного впливу, який, за висловом видатного соціолога П.Сорокіна, є процесом, «матерією якого служать відчуття, сприйняття, уявлення і поняття, страждання, насолода і вольові акти у точному значенні цих термінів, що зобов'язує завжди вважати ці елементи свідомими; зобов'язує тому, що не усвідомлене будь-ким відчуття не є відчуттям чи уявленням, не усвідомлена воля не є волею» [22, с. 38].

Незважаючи на те що проблемі визначення предмету педагогічної психології було присвячено безліч публікацій в спеціальній літературі, це питання до цього часу лишається дискусійним. Так, О.Видра вважає, що «предметом педагогічної психології є психологічні закономірності навчання та виховання» [20, с. 8].

Вітчизняний психолог В.Поліщук стверджує, що об'єктом педагогічної психології є «людина та її життєвий шлях», а предметом - особливості становлення особистості в онтогенезі*:

- 1) організуючі та дезорганізуючі соціальні тенденції в навчальному процесі, провідних видах діяльності тощо;
- 2) психолого-педагогічне обґрунтування методів навчання і виховання;
- 3) індивідуально-типологічні особливості особистості та їх вияв у міжособистісній взаємодії;

*Онтогенез (від грец. *οντογένεσις*: *ον* — буття й *γένεσις* — походження, народження) — індивідуальний розвиток організму з моменту утворення зиготи до природної смерті (прим. автора).

4) рушійні сили індивідуального розвитку психіки;

5) вплив навчання і виховання на розвиток психіки (мислення, уяви, волі, емоцій і почуттів, характеру, темпераменту, здібностей тощо) [23, с. 198].

Російський психолог, професор М.Розенова визначає предмет педагогічної психології – «психологія навчання, психологія виховання, психологія вчителя та педагогічної діяльності» [24].

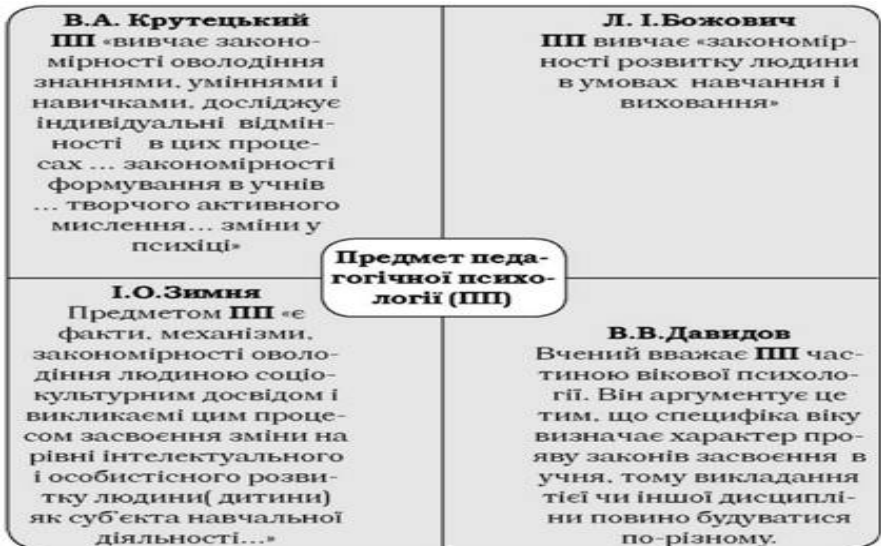
О.Сергеєнкова на підставі аналізу визначення предмету педагогічної психології в спеціальній літературі (див. мал. № 2) робить висновок, за яким до цього предмету відносяться:

закономірності розвитку психічних властивостей і якостей особистості;

психологічні закономірності та індивідуальні відмінності в оволодінні знаннями, уміннями і навичками;

закономірності формування у школярів творчого мислення (здібностей), становлення особистості;

спричинені навчанням і вихованням зміни у психіці дитини, формування психічних і особистісних новоутворень [15, с. 6].

За версією О.Власової, предметом педагогічної психології є дослідження психологічних закономірностей процесу спрямованої соціалізації*, тобто перетворення біологічної істоти в людську особистість у соціальному, спеціально організованому середовищі. Такий погляд на предмет педагогічної психології, на її думку, перш за все зумовлено розумінням неподільної єдності існування й розвитку таких соціальних утворень, якими є суспільство й людська особистість, а також безперечною зацікавленістю будь-якого суспільства в самовідтворюванні через підготовку нових поколінь компетентних носіїв і розбудовників його матеріальної й духовної культури [14, с. 6].

У цьому контексті потрібно зазначити, що визначення феномена соціалізації, як складової предмета психологічної педагогіки, на наш погляд, є слушною.

До того ж це ґрунтується, зокрема, на творчій спадщині С. Русової та М.Монтессорі, в якій соціалізація розглядається як одне з головних завдань формування особистості дитини в процесі виховання [25, с. 170 - 171].

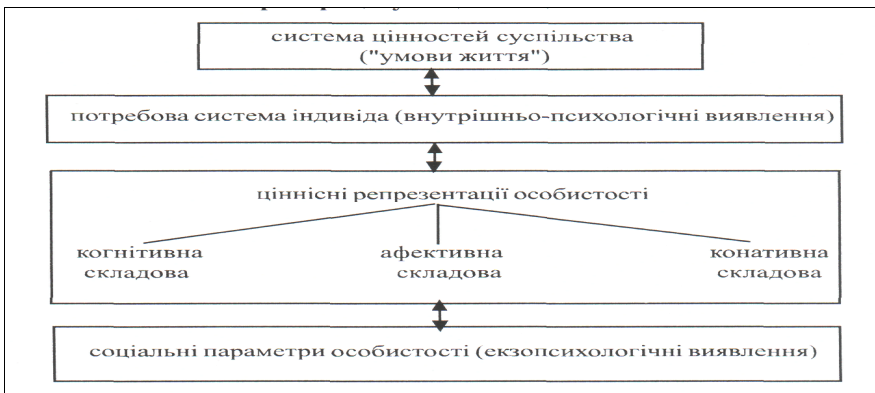
На важливість визначення сутності соціалізації при вихованні та навчанні звертають увагу й сучасні педагоги та психологи.

Так, зокрема, вважає доктор педагогічних наук Т.Кравченко, оскільки, на її думку, для особистісного рівня молоді в Україні за сучасних умов характерною є соціальна невизначеність, полісценарність розвитку в кожен наступний момент. Вона також визначає у найбільш загальному сенсі феномен соціалізації як вплив середовища на вибір індивідом певних соціальних норм, які спонукають його до участі в суспільному житті, впливають на самоствердження [26, с. 53].

*Соціалізація (лат. *socialis* — суспільний) — процес входження індивіда в суспільство, активного засвоєння ним соціального досвіду, соціальних ролей, норм, цінностей, необхідних для успішної життєдіяльності в певному суспільстві (прим. автора).

«Традиційно, - пише професор Т.Поніманська, - підрастаюче покоління включалось у певну виховну систему й ставало носієм відповідного способу життя. Сьогодні проблема розриву поколінь стає особливо гострою, адже старші покоління переживають ресоціалізацію. Відчутним є також брак життєздатних спільнот людей, що спричинює низку складних проблем виховання» [27, с. 14].

Як зазначає у цьому аспекті вітчизняний психолог В.Москаленко, «особливості соціалізації як цілісності виявляються у зміні співвідношення основних її структурних компонентів. Взаємодія (гармонійність - дисгармонійність) між структурними компонентами особистості, між психологічними і соціальними аспектами визначає якість, диференційованість, тенденції динаміки особистості. Тому зміна співвідношення структурних компонентів особистості може розглядатись як внутрішній чинник її розвитку» [28, с.63].

Мал. № 3. Фактори процесу соціалізації особистості (за В.Москаленко) [28, с. 65].

Водночас вітчизняний педагог М.Савчин слушно зауважує, що «педагогічна психологія реалізує теоретико-пізнавальну функцію (пізнання

психічної реальності, її структури, механізмів розвитку та функціонування людини, яка навчається і навчає, виховується і виховує, розвивається і розвиває; з'ясування умов закономірностей і чинників навчання, виховання і розвитку); прогностичну функцію (вироблення психологічних прогнозів щодо співвідношення навчання, виховання і розвитку в освітньому процесі); прикладну функцію (з'ясування на основі теоретичного та емпіричного аналізів шляхів удосконалення системи освіти, вироблення практичних рекомендацій щодо підвищення ефективності навчання, виховання і розвитку) та ін» [31, с. 24].

«Педагогічна психологія, - зазначає М. Розенова, - широко використовує різні методи, застосовувані у психології в цілому. Найчастіше в даній галузі психологічних знань використовуються: спостереження, усні та письмові опитування (з урахуванням віку дітей і характеру самої проблеми), організаційні, процедурні й оцінні методи, тестування, психолого-педагогічні висновки та рекомендації, психологічне консультування й корекція, у тому числі й соціально-психологічний тренінг. Особливе місце в педагогічній психології займає психолого-педагогічний експеримент. Специфіка його така: по-перше, він займає, як правило, досить багато часу (іноді кілька років), по-друге, у такому експерименті завжди має місце сукупний вплив дуже багатьох факторів, і, отже, важко простежити точний вплив якийсь окремої перемінної» [24].

Варто також зазначити, що у педагогічній психології широкого розповсюдження набув метод індивідуального підходу, згідно з яким у процесі навчання повинна враховуватися індивідуальність кожної дитини як прояв особливостей його психофізіологічної організації в її неповторності, своєрідності, унікальності. З цього приводу В. Сухомлинський наголошував, що у навчанні дітей «потрібні особливі заходи, необхідний тонкий, делікатний індивідуальний підхід» [29, с. 57].

До розділів педагогічної психології відносяться такі: психологія навчання (психологічні основи дидактики, приватних методик, формування

розумових дій і т.д.); психологія виховання (психологічні основи методики виховання, психологія учнівського колективу, психологічні основи виправно-трудова педагогіки); психологія вчителя, психологія навчально-виховної роботи з аномальними дітьми [30, с. 81].

На наш погляд, до таких розділів, потрібно віднести й педагогічну психологію вищої школи, яка розглядає вузівський педагогічний процес у комплексі інформаційно-навчальної, розвивальної й виховної його функцій.

«Загальна мета педагогічної психології, - вважає М.Савчин, - полягає у вивченні та описі психологічних умов, особливостей і закономірностей психічного та особистісного розвитку людини в освітньому процесі, пошуку методів оптимізації розвитку особистості (як, на якому етапі можна і потрібно намагатися досягти максимального розвитку розумових здібностей і моральних якостей, емоційної та вольової сфер). Не менш важливого значення для неї набуває пізнання особливостей оволодіння школярів знаннями, прийомами організації пізнавальної діяльності, їхнього сприйняття та інтерпретації знакової (текстової) інформації» [31, с. 24].

Водночас варто зазначити, що не зважаючи на значну кількість публікацій із порушеної у цьому підрозділі теми, питання, пов'язані із соціальними вимірами, завдання педагогічної психології все ще лишаються малодослідженими. Найбільшою мірою це стосується дослідження психології педагогічного процесу як особливої форми соціальної взаємодії, аналізу педагогічного середовища як соціально-психічної передумови навчання, виховання і розвитку з метою формування особистості та її правової свідомості.

Повертаючися до теми генезису науки педагогічної психології, потрібно зазначити, що психологічна педагогіка виникла не на рівному місці.

Зародки цієї науки можна знайти ще у працях античних філософів. «Два великих мислителя IV в. до н. е., - слушно зауважує Г.Щокін, - Платон і Аристотель створили системи, які протягом багатьох століть впливають на філософсько-психологічну думку людства» [18, с.8].

Стосовно історії розвитку вітчизняної педагогічної психології, то, на думку українського психолога та педагога Д.Ніколенка*, її аналіз варто починати з періоду Київської Русі.

Дійсно, історичні джерела свідчать про високий рівень навчання дітей за тих часів. Так, як зазначалося, ще у 988 році князь Володимир запровадив навчання дітей, а наприкінці XI ст. у Києві функціонувала жіноча школа.

Київська Русь виховала цілу когорту педагогів та філософів, які не тільки зважали на морально-психологічні якості дітей у процесі навчання і виховання, а й були авторами педагогічних творів, які хоча й зазнали впливу античної та західноєвропейської філософії, відзначалися своєю оригінальністю, відображаючи психологічні особливості укладу суспільного життя соціуму тих часів [33].

Наприклад, у «Повчаннях» Володимира Мономаха, які не мали рівного собі педагогічного твору у Західній Європі, наголошувалося: *«Якщо забуваєте [се] все, то часто перечитуйте: і мені буде без соромá, і вам буде добре. А коли добре щось умієте — того не забувайте, а чого не вмієте — то того учітесь, так же, як отець мій. Удома сидючи, він зумів знати п'ять мов,— а за се почессть єсть од інших країв. Лінощі ж — усьому [лихому] мати: що [людина] вміє — те забуде, а чого ж не вміє — то того не вчитьсья»* [35, с. 245].

У перекладених педагогічних трактатах, автором яких вважається І.Златоуст*, формувався ідеал тогочасної людини - громадянина Київської Русі - особистості без шкідливих звичок (лихослів'я, пияцтво, блуд тощо),

*Ніколенко Дмитро Федорович (1899— 1993) — український психолог, організатор психолого-педагогічної освіти, кандидат психологічних наук, професор, заслужений працівник вищої школи України, був автором концепції, за якої психолого-педагогічна освіта вчителя-предметника за своїм змістом повинна стати дисципліною в широкому його розумінні, забезпечити здатність бачити дитину в її розвитку, уявляти її зрілим громадянином, щоб засобами свого навчального предмету формувати у свого учня інтелект, почуття і волю, риси характеру і переконання відповідно до уявлюваного ідеалу громадянина країни (прим. автора).

* Златоуст Іоан (грец. *Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος*; 347—407) — святий, один із засновників Константинопольського патріархату, вселенський учитель, блискучий оратор, адвокат і релігійний полеміст, надзвичайна за колоритом постать, яка виділяється серед низки непересічних мислителів і проповідників східнохристиянської Церкви (прим. автора).

високоморальної, цнотливої та такої, що має вітиху у самовихованні та духовному удосконаленні.

До таких творів, насамперед можна віднести:

- «Ізмаград*», до якого увійшли тексти про необхідність милостині й жебраколюбія, повчання із засудженням неправедного багатства, заклики до дотримання посту, нагадування про Страшний суд і майбутній «кінець світу» тощо [36, с. 78];

- «Златоструй*», у якому знаходилося знамените «слово про злих жінок і самовладних, і язичних, і богобойних», що дало матеріал для зображення жінки в «Молінні Данила Заточника*», вплинула на освіту ідей про жінку, які у подальшому розвиваються в «Домострой*». Книга не призначалася для читання в храмах при богослужінні, а лише для домашнього вжитку як посібник організації сімейного життя, у тому числі виховання дітей [37, с. 197];

- збірник "Бджола", у якому зазначалося, що *"ум без книг, аки птиця без крил. Як і вона злетіти не може, так і ум не домислиться досконалого розуму без книг"* та було надано конкретні рекомендації щодо виховання любові до батьківщини, працьовитості, мужності, гуманності, доброзичливості, скромності [38].

Навіть за часів татарського поневолення та подальшого розділу українських земель між Польсько-Литовською державою та Московським татарським улусом у XV-XVI ст.ст. розвиток культури й освіти не припинявся.

* Ізмарад або Ісмарад (від грец. *Σμάραδος* - смарагд) - давньоруський літературний збірник сталого складу. Призначався для домашнього та келійного читання. Більшу частину його статей складають твори на теми християнської моралі (прим. автора).

*Златоструй - найдавніша «книга» древньої Болгарії, що містить у собі (у найповнішій редакції) 136 статей, вибраних з творів Іоанна Златоуста. (прим. автора)

* "Моління Данила Заточника" - письмовий пам'ятник початку XIII століття - являє собою послання ченця Данила до князя Переяслава північного Ярослав Всеволодовича (прим. автора).

* Домострой (повна назва - Книга, яка називається «Домострой», що містить в собі корисні відомості, повчання і настанови кожному християнинові - чоловікові, і дружині, і дітям, і слугам, і служницям) - пам'ятник слов'янської літератури XVI століття, який є збіркою правил, порад і настанов в усіх напрямках життя людини і сім'ї, включаючи громадські, сімейні, господарські та релігійні питання (прим. автора).

Переконливим доказом цього слугують чисельні педагогічні й психологічні пам'ятки.

Зокрема, червоною стрічкою проходила «Статутом» Н. Сорського* концепція особливостей потаємного духовного життя та розумової діяльності людини. «Розумова таємна молитва, - писав Сорський, - вище тілесної; тілесне творіння - лист, а внутрішнє, розумне – плід, хто молиться тільки вустами, про розум же нехтує, той молиться повітрю, - бо Бог слухає розуму. Вправа у внутрішній молитві доводить людину до вищого стану духовного, в якому дух не має навіть молитви, ні руху, ні самовладдя, а наставляється силою іншою. На цьому шляху, крім молитви, необхідна боротьба з помислами» [39].

Значну увагу вихованню дітей та психології сімейних взаємовідносин приділяв і невідомий автор “Домострою”, зокрема, стверджуючи у формі наказу, *«воспитай детей в запретах и найдешь в них покой и благословение. Понапрасну не смейся, играя с ним: в малом послабишь - в большем пострадаешь скорбя, и в будущем словно занозы вгонишь в душу свою. Так не дай ему воли в юности, но пройдишь по ребрам его, пока он растет, и тогда, возмужав, не провинится перед тобой и не станет тебе досадой и болезнью души, и разорением дома, погибелью имуществ, и укором соседей, и насмешкой врагов, и пеней властей, и злою досадой. Если воспитаешь детей своих в страхе божьем в поучении и наставлении, и до возмужания их сохранишь в целомудрии и в чистоте телесной, законным браком их сочетаешь, благословив, и обеспечишь всем, и станут наследниками имени твоего, и дома, и всего твоего прибитка, который имеешь, то упокоят они тебя в твоей старости, а после смерти вечную память отслужат по родителям своим, да и сами благословенны пребудут вовеки, и великую награду получают от Бога в сей жизни и в будущей, если живут они по заповедям господним»* [40].

*Сорський Ніл (в миру Микола Майков; 1433 - 1508) - православний святий, засновник скитського проживання на Русі, автор ряду послань, відомий своїми некористолубивими поглядами (прим. автора).

У запорізьких козаків також існувала особлива, власна система формування здорового способу життя, зазначає вітчизняний історик В.Золочевський та наголошує, що «козацька педагогіка як невід’ємна складова української народної педагогіки систематизувала в собі вироблені віками та адаптовані з часом традиції виховання тіла і духу молоді на глибинних цінностях православної віри» [41, с.45]. Важливою рисою системи навчання та виховання запорожців була практична реалізація психологічного принципу гармонійного виховання особистості, яка найповніше може бути простежена в діяльності шкіл, де поруч із загальноосвітніми дисциплінами багато уваги надавалося фізичному вихованню майбутніх козаків [42].

Повсюдно в школах при кошах тілесне і психофізичне загартування дітей та підлітків було складовою частиною цілісної психологічної педагогічної системи ідейно-морального, емоційно-естетичного та військово-спортивного виховання. У перших спудейських братствах у вільний від занять час та під час літніх вакацій улаштовувались «ігрища» (змагання з бігу, стрибків, плавання, боротьби) та «забави» (народні рухливі ігри і вправи) [43, с. 46].

При цьому відомий український вчений Є.Славинецький*, характеризуючи *defacto* психологічну атмосферу занять із фізичної підготовки козацької молоді, зазначав, що «під час рухливих ігор та вправ діти повинні проявляти витриманість, уважно відноситись до слабших», постійність, чесні веселощі, рухливість, «звичка грати чесно і правдиво, а не обманом чи підступом у грі перемагати» прикрашала дитину в очах дорослих та однолітків [4 с.137].

Особлива роль у психологічному загартуванні молодих козаків відводилася так званим «козакам-характерникам»*. Характерники були носіями ведичних, сакральних та езотеричних знань і практик, які вони

* Славинецький Єлифаний (поч. XVII ст. — 1675,) — український поет, ієромонах, перекладач, філолог, оратор, богослов. Послідовник чеського педагога й ученого Яна Коменського (прим. автора).

*Характерник — назва віщуна, чаклуна Запорозькій Січі, який, згідно з народними легендами, умів ворожити, лікувати поранених козаків, знав психотерапію, вправи з фізичної підготовки козаків, про що існує ряд історичних свідчень очевидців та народних переказів (прим. автора).

успадкували й протягом віків зберігали традиції та таємниці бойових мистецтв прашурів. Посвята в їх магічні ритуали та обряди дали можливість розвинути екстрасенсорні і паранормальні здібності – навіювання, ясновидіння, телепатії. Це спричинило до виникнення поголосу, що вони володіли секретами, які межують із міфами про те, що їх і кулі не брали, і шаблі не рубали, і що вони ядра руками ловили, ходили по воді та вогню, а через річки на повстині чи рогожі переправлялися [45, с. 20].

За однією з легенд, жив колись у Київській Русі ще за часів князя Ігоря, оспіваного у знаменитому „Слові...”, широко відомий майстер володіння мечем на прізвище Дубежич. Він довго мандрував світом, пройшовши від Індії і Китаю до гірського пасма Гімалаїв, які й до сьогодні дримають у споконвічній тиші та величі. Десь там ступив він на шлях людини Знання і приніс на Русь оте мистецтво володіння зброєю у змінених станах свідомості, коли людське єство набуває зовсім іншої якості й здібності його, з погляду звичайної людини, стають неймовірними. Повернувшись додому з тієї багаторічної мандрівки, Дубежич передав те Знання своїм синам Лано і Корі, з яких і пішло проростати те характерницьке сім’я в Ігоревих сотнях [46].

Інша версія виникнення назви характерник полягає у тому, що за переказами, характерників готували змалечку. Вчитель передавав учню ті знання, якими він сам був наділений від свого вчителя. Процес навчання був системою психофізичної підготовки, магічних ритуалів та військових навчань. В уяві найздібніших дітей «Богиня Слава згодом поступалася місцем іншій Богині - матері Хари. Можливо, саме слово “Хара” – одне з багатьох імен Великої Матері-Богині, культ якої існував в українців, починаючи ще з часів неоліту, а в пізні часи у запорозьких козаків, він трансформувався в культ Покрови Божої Матері (культ Матері-Землі), бо коли побачили, що викоренити в русичів-українців їхні прадавні свята не так легко, то прихильники віри Христової почали пристосовувати їх до своїх потреб, замінюючи слов’янські духовні образи на біблійні» [45, с. 20].

Найважливішими правилами, зазначають дослідники історичного феномену Козацтва, якими керувалися характерники, у тому числі при навчанні молоді, були такі:

“Ніколи не вчи того, хто ще не вміє”. На перший погляд, тут є алогізм, але парадоксу немає. Йдеться про те, що не можна навчити того, хто ще не досяг внутрішньої зрілості для оволодіння Знанням. У цього правила цікавий підтекст: людина сама у собі несе Знання, вчитель лише допомагає його виявити.

“Вмій робити те, чого бажаєш собі сам”. Тобто не відступати ні перед чим, не “захоплюватися” принадами світу, постійно прислухатися до свого внутрішнього голосу – він підкаже, як поводитися.

“Ніколи не будь таким, яким би вважали тебе інші”. Це про рамки вчинків, вихід за їх межі[47].

Навчання було тривалим і суворим. Вправи, які виконувала здібна козацька молодь, мали бути цікавими, повчальними, але і складними:

“Бачення “золотої середини”

Спочатку козака вчили пекти хліб. Потім – розрізняти лікарські рослини та готувати ліки, заздалегідь “бачити” вплив зілля на людину. До речі, знання корисних і шкідливих властивостей рослин вважалося необхідним для всіх козаків. Характерники вивчали їх особливо ретельно.

“Розуміння поведінки і мови тварин”

Характерник, наприклад, прикладав ліву руку до серця коня чи пса, а правим вухом слухав їхнє дихання і прагнув розуміти їх, поєднатися з ними. Через що нерідко мав вірного охоронця в таборі й товариша в бою. “Входити духом” у тварину чи птаха навчали так. Садовили юнака на стовбур дерева, як на коня. На праву руку саджали яструба. Після їх “енергетичного злиття” птаха відпускали. Козак відтоді мав бачити все те, що бачив птах з неба [47].

Методик навчання було безліч. Однак для кожного вони складалися індивідуально. Здібного юнака досвідчені характерники вели “шляхом Знання” кожного дня. Це не обов’язково передбачало спеціальні тренування:

біля вечірнього багаття точилися “звичайні” балачки про бойове життя, сутички з ворогами, події в Україні й за кордоном. А ще було доволі жартів, бо без них не міг існувати справжній “козацький дух”.

Коли вчитель-характерник вважав, що учень науку опанував, відбувався ритуал посвячення у характерники, яких існувало кілька різновидів. Один з них відбувався в степу, де опівночі розкладалося велике багаття, біля якого широким півколом сідали “старші”. Молодий характерник ставав між півколом і вогнем. Починали співати відповідних пісень, поступово створюючи у юнака належний настрій і водночас “приборкуючи полум’я”. Нарешті вогонь згасав, і відкривався широкий тунель, складений із тесаних брил. Ним ішов юнак – ніби внутрішнім простором. Місце входження туди позначали двома волячими рогами за багаттям. Через лівий, місячний, ріг відкривався шлях до простору, через правий, сонячний, молодикам іти заборонялося. Закінчувався ритуал ударом блискавки, після чого відкривався шлях до входження у різні енергетичні горизонти світу, шлях справжнього характерника [47].

Ще одна проблема, яка дісталася вітчизняній психологічній психології в спадок від радянської освітянської системи, – це перевантаження навчальних програм інформацією, яка у подальшому ніколи учню не знадобиться. Проти цього свого часу виступав ще К.Ушинський, а В. Вахтеров*, висловлюючи різке обурення тим, що навчальні програми переповнені не лише другорядним, а навіть третьорядним матеріалом, наголошував: «Скільки жорстокої винахідливості, скільки злого розуму і людиноненавистницької старанності вжито було на поповнення програм всією цією номенклатурою, датами, іноземними словами, формулами, цифрами» [32, с. 118].

Дійсно, за часів УРСР до заслуг радянської освіти зарахувалося те, що майбутні будівники комуністичного суспільства знали напам'ять прізвища членів Політбюро КППС, керівників компартій інших країн, виступали на

*Вахтеров Василь Порфирович (1853 - 1924) - російський педагог, учений, методист початкової школи, діяч народної освіти..

захист Анжели Девіс або борців за свободу, наприклад, Мозамбіка чи Анголи, тоді як переважна більшість американських школярів і навіть студентів престижних коледжів, не знали навіть прізвищ президентів США, не кажучи вже про сенаторів чи конгресменів, та й гадки не мали, де той Мозамбік знаходиться.

Водночас радянські ідеологи замовчували, що тим самим свідомо зводилася нанівець реалізація одного з головних завдань педагогічної психології – соціалізація особистості учня. Якщо американська молодь виходила у світ у переважній більшості адаптованою до вимог самостійного життя у соціумі, то від радянської молоді потребувалося лише одне - бути готовим виконати будь-яке завдання партійної верхівки, замасковане під трудовий або бойовий подвиг на благо Радянської Батьківщини.

2.3. Особистісна спрямованість процесів виховання і навчання

Питаннями особистого підходу до формування правосвідомості у процесі виховання та навчання споконвіку опікувалися відомі філософи, педагоги та психологи.

Так, Г. Сковорода в притчі *”Вдячний Єродій”* чітко обґрунтував положення про те, що діти з перших років життя повинні отримати не тільки фізичне виховання, а й моральне, яке «зміцнить їх таким чином, що допоможе краще пізнати науки» [48, с. 143]. Чистосердечна привітність, що відображала сутність педагогічної діяльності Г. Сковороди, стала основою особливого типу педагогіки – «педагогіки серця» — як форми вияву його життєдіяльності. Основними завданнями виховного процесу педагог уважав усебічний розвиток особистості на засадах природної та культурної відповідності, збереження і зміцнення морального, фізичного, психічного здоров'я дитини, здатної до свідомого вибору у різноманітних життєвих ситуаціях [49, с. 147].

До видатних заслуг філософа і гуманіста Г. Сковороди також варто віднести авторство концепції формування «істинної людини» у контексті вчення про дві натури людини «дух і плоть, серце й тіло» [50, с. 365].

Основними постулатами цієї концепції були такі:

Метою людського життя є "досягнення вищої доброчинності, і в цьому досягненні людина "не повинна ставити собі ніяких меж". Пізнаючи себе та самовдосконалюючись, шляхом "цілковитої перемоги духу та душевного спокою" кожний зможе досягнути щастя.

Праця - основа суспільного життя. У ній людина найповніше само-реалізується, морально самовдосконалюється. Це важливий шлях до добра, оскільки "чим краще добро, тим більшим трудом обкопалося воно як ровом", а "хто труда не перейде, і до добра той не прийде".

Обов'язки батьків: породити дітей, потурбуватися про їхнє здоров'я, навчити вдячності, оскільки останнє - основа морального виховання. Адже "у подяці заховалося всяке благо як вогонь і світло причаїлося в кремені. Вірую і сповідаю. Бо хто зможе покласти руки на чуже, якщо раніше не загубить вдячність, котра посилається їй від Бога? З невдячності - смуток, неувага і жадоба, з жадоби - заздрість, а із заздрості - лестощі, розкрадання, кровопролиття і всяка прірва без законів" [51, с. 211].

Ці ідеї розвивалися та доповнювалися новими концепціями на наступних етапах становлення педагогічної психології як науки та навчальної дисципліни видатними педагогами, психологами та філософами, серед яких потрібно відзначити таких:

М.Новиков*, на переконання якого, метою виховання є формування активної доброчинної (тобто правосвідомої*) особистості на засадах ідей народності, рівноправного спілкування з дітьми, особистого прикладу та моральних цінностей. На його думку, сформувати гідного правосвідомого громадянина можна завдяки фізичному, моральному, розумовому вихованню

*Новіков Микола Іванович (1744 —1818) - просвітитель, письменник, видавець (прим. автора).

*Примітка автора.

за певною системою. Новіков також був прихильником концепції психологічної педагогіки, яка ґрунтувалася на принципі тісного зв'язку між розвитком розуму, моралі й тіла [52].

Засновник і редактор першого в імперській Росії дитячого журналу "Дитяче читання для серця і розуму", у передмові до першого номера якого написав: «Усякому, хто любить свою батьківщину, досить сумно бачити багатьох з вас, які краще знають по-французькому, ніж рідною мовою, і які, замість того щоб, як говориться, з матірнім молоком всмоктувати в себе любов до батьківщини, всмоктують, харчують, вирощують і зміцнюють у собі різні упередження проти всього, що тільки вітчизняним називається» [53].

О.Духнович, один з фундаторів принципу виховного навчання та ідеї гуманістичного виховання, в контексті чого писав, що читання навчальних книг «є не лише засобом мудрості, а також має... науку моральну подавати". Він також вивчав значення почуттів у процесі індивідуального навчання і виховання особистості, зокрема в аспекті виховання патріотичних почуттів [54, с. 64].

К. Ушинський, якому належать психолого-педагогічні висновки про нову концепцію розвитку людини, за якою надається перевага психології в цілісному пізнанні людини, як засадної ідеології справи навчання і виховання:

- 1) психологія - це головна наука серед наук, які забезпечують мистецтво виховання;
- 2) створення педагогічної антропології (нервова система, звички, пам'ять, увага, уява, мислення, почування, тобто почуття, воля);
- 3) психічні процеси - це закономірний результат життя і необхідний чинник розвитку;
- 4) людина - найвищий продукт еволюції на Землі;

- 5) наявність спільних рис у будові та функціях нервової системи тварини і людини;
- 6) ідея народності виховання;
- 7) виховання є вирішальним чинником психічного розвитку;
- 8) зв'язок мови і мислення;
- 9) центральне місце в освіті належить вивченню рідної мови;
- 10) ідея виховального навчання, виховання вільної самостійної і активної людини є необхідною умовою суспільного розвитку; справа виховання полягає в тому, щоб виховати таку людину, яка була б самостійною в стосунках з оточенням [55, с. 24].

Л. Виготський*, відомий у Європі та США як один з основоположників та розробників когнітивної психології. З його ім'ям також пов'язують теорію розвитку психіки, понятійного мислення, мови, зв'язку навчання та розвитку, де перше має випереджати і вести за собою друге, поняття рівнів розвитку, «зони найближчого розвитку» та багато інших фундаментальних положень з тим або іншим ступенем повноти, що лягли в основу психолого-педагогічних концепцій формування особистості останніх десятиліть.

Суть індивідуального (особистісного) підходу до формування правосвідомості, на його думку, полягає у тому, що «з одного боку, розвиток підготовляє й уможливорює процес навчання, з іншого боку, навчання стимулює процес розвитку. Дана теорія розводить процеси навчання і розвитку і разом з тим встановлює їх взаємозв'язок» [56, с. 376]. Таким чином, дійшов висновку Л. Виготський, навчання та розвиток знаходяться в єдності, причому навчання, «випереджаючи розвиток, стимулює його і має орієнтуватися на завтрашній день дитячого розвитку» [56, с. 377].

* Виготський Лев Семіонович (1896 — 1934) — білоруський психолог, засновник культурно-історичної школи в психології, на якій базується психологічна теорія діяльності (прим. автора).

М. Басов*, один із засновників вітчизняної психології особистості, автор і перший в радянській психології розробник різнорівневої концепції організації поведінки, психології діяльності, психології особистості та психологічної теорії розвитку суб'єкта в різних видах активної (творчої) діяльності й спілкування (в ігровій, навчальній, трудовій, науково-теоретичної тощо) [57, с. 157].

О.Леонтьєв, який у своїй концепції теорії діяльності визначав особистість як цілісне утворення, яке є відносно пізнім продуктом суспільно-історичного й онтогенетичного розвитку людини. Ці відношення характеризуються подібністю своєї побудови і передбачають свідоме їх регулювання, тобто наявність свідомості, а на певних етапах — і самосвідомості суб'єкта.

За О.Леонтьєвим, існують декілька основних параметрів особистості, відповідно до яких

- реальною основою особистості людини визнається сукупність її відношень до світу, що є суспільними за своєю природою і реалізуються разом;
- широта зв'язків людини зі світом залежить від результатів інтеграції процесів, що представляють життєві відношення суб'єкта до об'єктивної дійсності;
- ступінь ієрархованості мотивів та діяльностей особистості, які утворюють відносно самостійні одиниці її життя;
- внутрішні співвідношення головних мотиваційних ліній у сукупності діяльностей людини, що характеризують загальний «психологічний профіль» особистості;
- психологічні підструктури особистості — темперамент, потреби і потяги, емоційні переживання й інтереси, навички та звички, моральні риси характеру тощо — виявляють себе в умовах життя особистості;

*Басов Михайло Якович (1892 - 1931) — видатний радянський психолог, один із засновників вітчизняної психології, педології, педагогічної психології та психології особистості (прим. автора).

- особистість характеризують тільки ті психічні процеси й особливості людини, які сприяють здійсненню її діяльностей;

- особистість розвивається не в межах задоволення потреб людини, а у творчості, яка не знає [58].

С. Рубінштейн*, до авторства якого належать загальні методологічні розробки самої категорії діяльності (особливо в плані суб'єктності), загальний інтегративний підхід до психіки, визначення специфіки її розвитку в період дорослості та виокремлення особливого вікового періоду - студентського віку [59].

С. Рубінштейн був також одним із авторів комунікативно-діяльнісного підходу до формування правосвідомості особистості, який полягає у інтенсифікації навчального процесу з максимальним використанням всіх здібностей особистості учня в умовах особливої взаємодії в навчальній групі при творчому впливі особистості викладача. Як зазначає з цього приводу Л.Абдаліна, комунікативно-діяльнісний підхід до навчання має на увазі навчальну співпрацю, у якій зацікавлені, як ті, хто навчається, так і ті, хто навчає та має на меті формування здатності до самостійного отримання знань та саморозвитку, вихованню комунікативної культури, гуманних моральних рис характеру, інтелектуальному, емоційному розвитку учнів в умовах колективної навчальної діяльності [60, с. 147].

Б.Ананьєв*, прихильник цілісного підходу до проблем психіки, починаючи з дитячого розвитку протягом цілісного життєвого циклу людини. Він вважав, що еволюція людини — це єдиний процес у всій множинності її станів і властивостей, детермінований історичними умовами

* Рубінштейн Сергій Леонідович (1889 — 1960) - український психолог філософ, член-кореспондент АН СРСР і дійсний член Академії Пед. Наук РРФСР (прим. автора).

*Ананьєв Борис Герасимович (1907— 1972)— радянський психолог, автор концепції сучасного цілісного підходу до проблем психіки (прим. автора).

життя людини у суспільстві в аспекті співвідношення понять індивідуальності, особистості, суб'єкта. За його вченням:

Індивідуальність — це продукт злиття соціального і біологічного в індивідуальному розвитку людини. Індивідуальність спрямовує розвиток індивіда, особистості й суб'єкта в загальній структурі людини, стабілізує її властивості і є важливим чинником високої життєздатності та довголіття.

Особистість — складова індивідуальності, її характеристика як суспільного індивіда, об'єкта і суб'єкта історичного процесу.

Як відкрита система, людина, знаходячись у постійній взаємодії з природою і суспільством, здійснює індивідуальний розвиток своїх властивостей і стає особистістю з її соціальними зв'язками [61].

Ю.Самарін*, який вів фундаментальні дослідження в трьох напрямках: вивчення розумової діяльності школярів (ним розроблена асоціативна теорія розумової діяльності);

вивчення особливостей розвитку особистості;

розробка методів викладання психології та психолого-дидактичних основ навчання [63].

М. Махмутов*, визначив основні етапи розвитку теорії та практики проблемного навчання:

- **перший етап** - період активізації навчального процесу шляхом більш ефективного застосування прийомів варіювання навчального матеріалу, його емоційного викладу, посилення елементів новизни, що викладається. Цей етап дав сильний поштовх у розвитку теорії й практики сучасного навчання;

- **другий етап** характеризується подальшими пошуками шляхів активізації навчання вже з опорою на нові теоретичні положення і з урахуванням досягнень практики першого етапу. Тут помітно посилюється

* Самарін Юрій Олександрович (1901 - 1984) - вітчизняний психолог, доктор психологічних наук, фахівець в області дитячої та педагогічної психології (прим. автора).

* Махмутов Мірза Ісмаїлович (1926 - 2008) - педагог-теоретик, сходознавець, академік АПН СРСР, академік-секретар АН Татарстану, доктор пед. наук, професор, один із засновників теорії проблемного навчання (прим. автора).

роль пізнавальних завдань, з'являються спроби організації процесу навчання за допомогою системи пізнавальних завдань і дослідницьких методів навчання;

- **третій етап**, на думку вченого, є найважливішим в становленні проблемного навчання, оскільки тут відбувається теоретичне осмислення ролі й місця проблемних ситуацій у навчальному процесі та побудова теорії проблемного навчання в умовах сучасної школи з опорою на принцип проблемності засвоєння і дослідницький принцип пізнання. Ця теорія органічно включає в себе всі досягнення попередніх етапів пошуку шляхів активізації навчального процесу і розвитку розумових здібностей учнів [64, с. 248].

За Махмутовим, проблемне навчання будується на основі принципу індивідуалізації проблемності, що реалізується через поєднання репродуктивної, продуктивної та творчої діяльності учня.

Наявність різних типів навчальних проблем забезпечує особистісний підхід до заохочення пошукової або конструкторсько-винахідницької діяльності учня, або його художньої творчості, або їх поєднання в ході виконання теоретичних і практичних самостійних робіт, під час викладу навчального матеріалу вчителем на уроці й позаурочних заняттях [64, с. 250].

Ю.Бабанський*, автор теорії оптимізації навчання як науково обґрунтованого вибору і здійснення варіанта навчання, який розглядався з точки зору успішності вирішення завдань і розвитку, освіти і виховання учнів. Вчений вважав за можливе використання цієї теорії для вирішення особистісних педагогічних проблем тактичного і стратегічного характеру.

Метод застосування оптимізації він інтерпретував як один із аспектів загальної теорії наукової організації педагогічної праці. Запропонував систему конкретних рекомендацій щодо вибору ефективних форм і методів попередження неуспішності і другорічництва, оснований на всебічному вивченні причин невдач школярів [65].

* Бабанський Юрій Костянтинович (1927 - 12 (прим. автора).

А.Макаренко, постать та діяльність якого неоднозначно оцінюється фахівцями в галузі педагогічної психології, однак його наукова спадщина займає особливе місце в історії розвитку цієї науки. Макаренко поставив перед собою завдання формування "нової людини", яке має здійснюватися в колективі, з використанням, зокрема, методу природного експерименту, за яким вихователь повинен сприймати вихованця не як об'єкт вивчення, а як об'єкт виховання.

До його авторства належать наукові розробки з таких питань:

- вчення про формування особистості в колективі;
- заперечення біогенетичних та генетичних поглядів, які претендують на одноосібну значущість у становленні особистості;
- виховання є вирішальним чинником розвитку та формування особистості;
- дослідження мотиваційної сфери дітей;
- концепція розвитку особистості (закон руху колективу, можливості самоуправління);
- проблема формування нової людини;
- особливості становлення особистості в системі групових стосунків [66, с. 67].

В. Сухомлинський, один із тих великих українців, якого шанують не лише у Старому та Новому світі, а також в Азії, передусім у Китаї. Вчений та практик, він у своїй науковій та практичній діяльності керувався концепцією своєрідної психотерапевтичної функції слова педагога.

На його переконання, слово вчителя-вихователя повинно бути лагідним, доброзичливим, використовувалося для «піднесення людини» та вважав це обов'язковою умовою особистісного спілкування-діалогу між вчителем-вихователем і дитиною. Вчений вважав, що педагог у слові виявляє себе, свою культуру, своє ставлення до вихованців, яке повинно відповідати ідеям гуманізму, враховувати особисту психологію кожної дитини, без знання якої не можливо побудувати повноцінний навчально-виховний процес [67].

Л.Занков*, дослідник особливості пам'яті, мислення, мовлення, співвідношення навчання і розвитку. Ввів до вжитку поняття "діти із затримкою розумового розвитку", а у 1950-х роках розробив систему навчання в початкових класах, яка вважалася в СРСР однією з найкращих із розвивальних навчальних систем, та й зараз додатково актуалізується сучасними освітніми реаліями за такими дидактичними ознаками:

максимальне засвоєння інформаційного масиву;

високий рівень складності матеріалу;

високий темп уроку [68, с. 49].

Л. Божович, засновниця концепції розвитку особистості як активної суспільної істоти: особистість - це людина, яка досягає певного рівня психічного розвитку. Вивчала самосвідомість, самооцінку, емпатію, афект неадекватності, конформізм, колективізм, запропонувала термін "емпатія" як визначення комплексу альтруїстичних почуттів, доброти, співпереживання співчуття тощо.

За результатами дослідження особливостей перебігу кризи 7 років, виникнення якої пов'язувала зі вступом до школи, ввела в науковий вжиток поняття "внутрішня позиція школяра" як особистісне новоутворення в молодшому шкільному віці [69].

В. Давидов*, який довів, що засвоєння теоретичних знань за допомогою відповідних дій вимагає орієнтації на істотні відносини досліджуваних предметів. Її здійснення припускає виконання аналізу, планування й рефлексії змістовного характеру. Тому при засвоєнні теоретичних знань виникають умови розвитку саме цих розумових дій як важливих компонентів теоретичного мислення. Вивчення змісту цих теорій дало можливість дослідникам стверджувати, що навчання дитини починається задовго до того, як вона приходить до школи. На думку В. Давидова, шкільне навчання ніколи не починається на порожньому місці, воно завжди спирається на

* Занков Леонід Володимирович (1901-1977) – видатний педагог, психолог і дефектолог (прим. автора).

* Давидов Василь Васильович (1930 - 1998) - радянський педагог і психолог, академік і віце-президент Російської академії освіти, доктор психологічних наук, професор (прим. автора).

певну стадію розвитку дитини. Процеси навчання і розвитку не зустрічаються вперше у шкільному віці, вони фактично пов'язані один з одним з перших днів життя дитини. Дошкільне навчання, яке сприяє формуванню уявлень, суттєво відрізняється від шкільного, яке має справу з засвоєннями знань. Носій навчальної діяльності – її суб'єкт. Молодший школяр у цій ролі виконує власну навчальну діяльність спочатку разом з іншими й за допомогою вчителя. Розвиток суб'єкта відбувається в самому процесі його становлення, коли школяр поступово перетворюється в учня, тобто в дитину, що змінює й удосконалює самого себе [70, с. 115].

В. Якунін, розробник управлінської моделі навчання, з позиції якої процес навчання здійснюється на основі співвіднесення далеких, середніх і ближніх цілей (стратегічних, тактичних, оперативних завдань). Вчений, розкриваючи процес навчання, виділяє такі етапи його організації як процесу управління:

- формування цілей;
- формування інформаційної основи навчання;
- прогнозування;
- прийняття рішення;
- організація виконання;
- комунікація;
- контроль і оцінка результатів;
- корекція [71, с. 12].

Ю.Машбіц*, розробник кібернетичної концепції навчання як управління навчальною діяльністю, а також концепції ієрархічного проектування комп'ютерних навчальних систем, згідно з якими навчання розглядається як процес передачі і переробки інформації. Тобто абсолютизується роль навчальної інформації та механізмів її засвоєння, а значить, процес засвоєння знань. Методологічною основою даного напрямку є теорія інформації та систем, а також кібернетичні закономірності передачі інформації [72].

*Машбіц Юхим Ізраїлевич (1929-2009) - один з яскравих представників наукової школи С. Костюка, доктор психологічних наук, почесний академік Академії педагогічних наук України, відомий дослідник психологічних закономірностей і механізмів навчання і виховання (прим. автора).

2.4. Поняття, методи та прийоми психологічного впливу на особистість у сучасному суспільстві

До нагальних проблемних завдань вітчизняної педагогіки варто віднести необхідність удосконалення процесів навчання і розвитку, перевиховання й перенавчання, локалізацію семантичної сфер психологічних проблем дитини, психопрофілактику антисоціальної поведінки окремих учнів, адаптацію цих процесів до викликів сучасної цивілізації (насамперед духовних та екологічних).

Одними з шляхів їх вирішення, на наш погляд, є гуманізація процесу навчання та виховання, а також правдивість навчального матеріалу, а не постійні коригування його під сьогочасні ідеологічні постулати.

Характерний приклад.

У кожній школі, а інколи й у кожному класі висів наказ школярам від «дідуса Леніна»: «Вчитися, вчитися і ще раз вчитися!», який тлумачився однозначно: сиди й вчись тому, що тобі викладають.

Правдою було те, що В. Ленін щось подібне говорив. Однак в умовах тоталітарного режиму працювала методика відриву цитати від тексту, аби уникнути зайвих питань, і такій цензурі підлягали навіть праці класиків марксизму-ленінізму. У цьому випадку ідеологічні цензори скоротили фразу вождя, яка в оригіналі мала суттєве доповнення, за яким треба не просто вчитися, а вчитися «будівництву комунізму справжнім чином». Тобто перш ніж затівати щось будувати, треба було б спершу розуміти, що ж воно таке, що ти будуєш, і лише після цього - весь світ насильства - до ноги.

Отже, якби цитату не скоротити, у більш-менш допитливого розуму могло виникнути небажане запитання – а чому ж таки спочатку все зламали, а вже потім почали будувати незрозуміло що?

Ще одним засобом психологічної обробки молоді, яка ще не має а ні життєвого досвіду, а ні знань для критичного осмислення інформації, була

заміна першоджерел сурогатними посібниками та ідеями на кшталт «Короткої історії ВКПб», замість історії, політичної економіки, замість економіки, хрестоматій літературних творів (ретельно відібраних), замість самих творів соціалістичної законності, замість законності «Морального кодексу будівника комунізму», замість Біблійних заповідей тощо.

На жаль, практика зміни змісту підручників, відповідно до політичних уподобань владних структур, продовжується і за нинішніх часів, що негативно впливає на психологічно-виховний процес у закладах освіти. Дійсно, про яку повагу з боку молодшої особистості до вчителя, як носія істини, може йти мова, коли він сьогодні змушений суперечити тому, про що казав учора.

Не менш важливим для дитячої психологічної стабільності є реалізація завдання педагогічної психології щодо гуманізації процесів навчання та виховання. Не можуть мати місце у цивілізованому суспільстві ганебні факти залякування дітей та розпалювання ненависті до сусідів по планеті.

Зокрема, як повідомлять ЗМІ, кремлівський пропагандист Іван Агулов, не дивлячись на протести батьків, продовжує свої агітаційної поїздки Уралом. Діти після його "лекцій", ключовим моментом якої є розповідь-вигадка про "розп'ятого хлопчика" зі Слов'янська, отримують психологічні травми, і, за словами батьків, до жаху залякані страшилками про Держдеп США [73].

Згідно з одним із постулатів вікової психології, після народження дитини процес його розвитку та формування основних рис особистості, характеризується декількома послідовними етапами: сприйняття та засвоєння інформації; наслідування або копіювання поведінки оточуючих; отримання власного досвіду.

Загальновідомо, що найбільш інтенсивно та ефективно інформація засвоюється дитиною в періоди дитинства (від народження до 1 року), перед

дошкільного дитинства (1-3 роки), дошкільного дитинства (3 - 6 років), молодшого шкільного віку (6 - 10 років) та підліткового віку (10 - 15 років). У цей період формування особистості людина ще не має достатнього життєвого досвіду та знань для критичного осмислення отриманої інформації і, як правило, більшість із них приймає на віру, не розділяючи на корисну та шкідливу, правдиву чи, як зараз прийнято назвати, - «фейкову»*.

Водночас життя будь-якої, навіть дуже молодій особистості складне та багатогранне, тому навіть невеликий її життєвий досвід певною мірою залежить від генетичної складової та інших чинників, які обов'язково необхідно враховувати у процесі навчання, виховання, а також у спробах психологічного впливу на неї.

У спеціальній літературі психологічний вплив нерідко називають сугестивним*, оскільки елемент навіювання присутній у ньому майже завжди, хоча б в непрямому вигляді, і на практиці використовується досить часто. Психологічний вплив або навіювання може бути оперативним і стратегічним, побутовим і професійним, аналітичним і конструктивним, відкритим і прихованим, зверненим до різних складових внутрішнього світу: до свідомості, до несвідомого, до внутрішніх почуттів, прямим і опосередкованим, руйнівним і творчим.

Питання визначення поняття психологічного впливу, не зважаючи на значну кількість публікацій та наукових досліджень, до цього часу лишається дискусійним.

«Проблема психологічного впливу, - зазначав із цього приводу Г.Ковальов*, - виступає як стрижнева, «результуюча» проблема в психології і одночасно як системно утворююча категорія, яка багато в чому визначає

*Фейкова інформація (від англ. *fake* - підробка), тобто підроблена, фальшива (прим. автора).

* Сугестивний (від лат. *suggestio* – навіювання) - який впливає на кого-небудь, викликає у когось певні уявлення, настрої, пов'язаний з навіюванням (прим. автора).

* Ковальов Георгій Олексійович (1947 - 1997) - російський психолог, доктор психологічних наук, професор Академії Державної служби при Президенті РФ (прим. автора).

цільову перспективу (пошук законів управління психічними явищами), прикладний потенціал, суспільне обличчя психологічної науки, пов'язане з дієздатністю виявлених у ній законів, їх застосовність до соціальної практики. Ефектом психологічної взаємодії і впливу щодо людини є зміна його суб'єктивних характеристик (потреб, установок, відносин, здібностей, діяльності, поведінки тощо) у результаті взаємодії з іншою людиною або елементами комунікаційної з нею системи. Якщо конкретизувати це положення, то у відношенні до психологічних ефектів виховного процесу, зокрема, необхідно забезпечити організацію такого роду дій, які б сприяли всебічному розвитку особистості, формуванню її високих моральних якостей, сприяли б розкриттю її творчого ядра і потенціалів, постійного самовдосконалення навичок просоціальної поведінки» [74, с. 41 - 42].

Кандидат психологічних наук О. Сидоренко вважає, що «психологічний вплив – це вплив на психічний стан, думки, почуття й дії іншої людини за допомогою винятково психологічних засобів (вербальних*, паралінгвістичних* або невербальних), з наданням йому права й часу відповідати на цей вплив» [75, с. 125].

На думку вітчизняного психолога Н.Ярем: «Психологічний вплив – це активна цілеспрямована діяльність, метою якої є отримання необхідної інформації або зміна психіки чи поведінки об'єкта (окремої людини чи групи людей), що йде в обхід свідомості, логіки і розуму: через навіювання і зараження, через звернення до почуттів і переживань, до несвідомого і звичкам, до живих враженнях і каламутним страхам» [76, с. 4].

Доктор психологічних наук, професор В. Куліков відзначає, що «за своєю сутністю психологічний вплив є «проникнення» однієї особистості (або групи осіб) у психіку іншої особистості (або групи осіб)... Метою й результатами цього «проникнення» є зміна, перебудова індивідуальних або

* Вербальний (лат. *verbalis*, від *verbum* – слово)- словесний, усний (прим. автора).

*Паралінгвістика(від грец.*para* - близько та *lingua* - мова) – розділ мовознавства, що вивчає невербальні (немовні) засоби, що передають спільно з вербальними смислове інформацію вскладі мовного повідомлення, а також сукупність таких засобів (прим. автора).

групових психічних явищ (поглядів, відносин, мотивів, установок, станів тощо)» [77, с. 160]. Він також слушно зауважує, що більш підданими психологічному впливу є «довірливі люди з низькою самооцінкою» і «низькою критичністю» [78, с. 22].

«Нам вбачається доцільним, - писала Т. Кабаченко*, - вважати вплив психологічним, коли він має зовнішнє стосовно адресата (реципієнта) походження й, будучи відображенням і усвідомленим ним, приводить до зміни психологічних регуляторів конкретної активності людини» [79, с. 22].

Останнє визначення феномену психологічного впливу, на наш погляд, є найбільш вдалим. Однак варто враховувати й застереження, яке зробив свого часу Г.Ковальов, згідно з яким «психолого-педагогічна теорія і практика показують, що далеко не всякий вплив може справляти позитивний вплив. Основні проблеми навчання і виховання в сучасній школі і сім'ї якраз і пов'язані з недостатньою виразністю або відсутністю у педагогів знань і навичок ефективної організації процесів міжособистісної взаємодії, спілкування, умінь правильного інструментування психологічних впливів відповідно до індивідуальних характеристик іншої особистості, а також навичок ефективної співучасті в цьому процесі» [75, с. 41 - 42].

Варто також погодитися і з С.Решетиною, яка зауважує, що «зміна особистості здійснюється в процесі тривалого діалогового контакту з людиною. Діалоговий вплив, спрямований на формування структури особистості, можливий при тривалому спілкуванні в процесі навчання і виховання» [81, с. 43].

«Діалог, - писав президент Римського клубу* А.Печчеї*, - є загальним принципом оптимальної організації та управління на всіх рівнях організації і

*Кабаченко Татяна Сергіївна (1948 – 2013) - доктор психологічних наук, заслужений професор МГУ імені М.В.Ломоносова, професор кафедри психології праці та інженерної психології (прим. автора).

*Римський клуб — міжнародна неурядова організація, що об'єднує в своїх рядах вчених, громадських діячів ділових людей більш, ніж з 30 країн світу, стурбованих перспективами розвитку людства (прим. автора).

* Печчеї Ауреліо (італ. *Aurelio Peccei*; 1908 - 1984) - італійський вчений, менеджер і громадський діяч, дослідник глобальної моделі розвитку людства (прим. автора).

розвитку життєдіяльності на Землі - від біологічного рівня до соціального і особистісного. І навпаки, саме порушення принципу діалогу, використання монологічних, об'єктних стратегій впливу і породжує найгостріші і складні проблеми для людства. Дати людині виговоритися - йому вже полегшало. Рационального впливу не було, але завдяки так організованій ситуації (непрямому впливу) ми йому допомогли. Людину відвернули від тяжких думок - йому стало легше без всяких раціональних процедур» [82, с. 112].

Теж саме можна сказати й про процес наслідування, який може сприяти як формуванню суспільно та особисто корисних рис характеру, так і шкідливих для себе та оточення звичок.

Наведемо декілька прикладів:

- батьки з повагою ставляться до один до одного, своїх батьків, сусідів, гостей, інших людей, за народною традицією шанобливо звертаються до них на «Ви» - «Мати, як Ваше здоров'я? Батько, що Ви бачили нового у місті? Куме, як Ваші справи?» тощо;

- після пікніка на природі батьки та їх знайомі загасили вогнище, прибрали за собою сміття, одноразовий посуд, порожні пляшки та віднесли їх до найближчого по дорозі додому смітника;

- батьки цікавляться успіхами у навчанні та заохочують хобі* дитини (заняття спортом, колекціонування, риболовля, інтернет, догляд за домашніми тваринами тощо), допомагають їй у цих справах.

Безумовно, повної гарантії дати не можна, але зі значною часткою вірогідності можна припустити, що, ставши дорослою, дитина буде таким же чином ставитися до своїх дітей, батьків та довкілля.

* Хобі (англ. *hobby*) — захоплення, узагальнена назва улюблених занять або розваг, що не є робочою спеціальністю і до яких вдаються у вільний час (прим. автора).

І навпаки, якщо дорослі палять у присутності дітей, вживають алкогольні напої, влаштовують гучні сварки, застосовують ненормативну лексику, знущаються з тварин, то вірогідність копіювання такої поведінки з боку молоді є досить високою.

Відомий лялькар та гуманіст Сергій Образцов* свого часу зауважив: «Не кожен, хто в дитинстві знущався з тварин, стане злочинцем, але кожен злочинець починав саме з цього!» [83].

Прикладів, які підтверджують це більше ніж достатньо, оскільки, як правило, дитяча жорстокість з віком не зникає, а перетворюється в жорстокість дорослу, яка зумовлює собою куди більш сумні наслідки.

За результатами дослідження, проведеного фахівцями ФБР* і Скотланд-Ярду*, насильство над тваринами є одним із п'яти ключових індикаторів того, що особа згодом вчинить насильство над людьми. Зокрема, за їх даними: «86% підлітків, які вчинили тяжкі злочини, раніше жорстоко поводитися з тваринами; 36% убивць мучили і вбивали тварин в дитинстві, 46% - в юнацькі роки. Коли штатного психолога в'язниці максимального режиму строгості Алана Бранлі запитали, скільки з серійних вбивць знущалися над тваринами, він відповів: запитайте краще - скільки не глушилися» [84].

У цьому контексті є неприпустимим, коли з цих нелюдів ще й роблять національних героїв. Наприклад, у так званій Донецькій Народній Республіці, у рядах терористів якої достойне місце займав житель Санкт-Петербурга О.Мильчаков, який в 2012 році "прославився" тим, що вбивав тварин і

*Образцов Сергій Володимирович (1901 — 1992) — російський актор, режисер лялькового театру, Герой Соціалістичної Праці, Народний артист СРСР (прим. автора).

*Федеральне бюро розслідувань (ФБР) (англ. *Federal Bureau of Investigation, FBI*) — агентство Міністерства юстиції США, яке служить у ролі федерального кримінального слідчого органу і внутрішньої розвідки (контррозвідки) (прим. автора).

*Скотланд-Ярд (англ. *New Scotland Yard*) — штаб-квартира поліції Лондона (Metropolitan Police Service), за винятком Лондонського Сіті, яке має свою поліцію, наразі воно налічує понад 50 тисяч оперативних співробітників і службовців, є також штаб-квартирою антитерористичного підрозділу Великої Британії і виконує унікальну роль у поліцейських силах країни, фактично поширюючи свій контроль на все Об'єднане Королівство (прим. автора).

викладав в інтернет фотографії своїх забав. Зокрема, сцену розправи над цуцням, якого він з особливою жорстокістю вбив, а потім, відрізавши йому голову і покрасувавшись перед камерою, з'їв. Крім того, на сторінці 20-річного шкуродера красувалися його фото з нацистською символікою, а статуси в контакті рясніли екстремістськими гаслами і закликами вбивати тварин, бомжів і дітей: "Сьогодні ще раз переконався, що собака не тільки друг людини, але і гарний шашлик" [85].

Ми не випадково підкреслили, що благополучний сімейний клімат, ще не є гарантією становлення особистості молодої людини на принципах гуманізму та високої моралі. З точки зору психоаналізу, основою психічного розвитку є не інтелектуальна сфера, а емоції та мотиви людини; пізнавальний ж розвиток є як би наслідком мотиваційного [86]. Тобто дитяча психіка більш чутлива ніж доросла до зовнішніх факторів впливу, які особливо загострюються за часів соціальних потрясінь.

Саме в такі часи з'являються:

- комсомольці, які без тіні докору відбирають власність у «куркулів-глітаїв», прирікаючи до голодної смерті цілі родини, громлять і плундрують священні для батьків релігійні установи та цінності;
- гітлер'югенд*, члени якого почали з активної участі у ескалації насильства на вулицях німецьких міст, зокрема, нападів на кінотеатр, де демонструвався антивоєнний фільм та погромах єврейських крамниць;
- хунвейбіни*, які розбили чимало «собаких голів», не тільки противників «Великого кормчого», а просто представників інтелігенції, у тому числі й своїх учителів;
- червоні кхмери*, за часів правління яких було знищено майже 2 млн жителів Камбоджі тощо.

* Гітлер'югенд (нім. *Hitler-Jugend*) — молодіжна нацистська воєнізована організація, гасло якої - «Кров і честь» (нім. *Blut und Ehre*) - головний кадровий резерв НСДАП. Створена у березні 1922 року як Молодіжна Федерація націонал-соціалістів, приналежність молоді Німеччини до «Гітлер'югенду» була обов'язковою. Заборонена 10 жовтня 1945 року (прим. автора).

* Хунвейбіни (кит. 紅衛兵 - червоні вартові) — члени створених у 1966–1967 роках бойових груп та загонів студентської і шкільної молоді в Китаї, за допомогою яких Мао Цзедуну вдалося провести «Культурну революцію» (прим. автора).

Однак ці агресивні молодіжні об'єднання з'являються та діють не у вакуумі, їх оточує доросле населення, у тому числі педагоги, батьки, родичі, їх знайомі тощо. Тому виникає слушне запитання: чому дорослі люди дозволяли тоді, а часом дозволяють і нині руйнувати психіку своїх нащадків, роблячи з них моральних виродків?

Відповідь полягає у тому, що за умов тоталітаризму доросле населення поділяється на певні групи:

- **перша** - це ініціатори створення агресивних, підконтрольних ним молодіжних угруповань з метою встановлення або підтримання в країні тоталітарного режиму (близьке оточення В.Леніна, Й.Сталіна*, А.Гітлера, Мао-Цзедуна*, Пол Пота* та інших диктаторів), а також послідовники і провідники в життя їхніх ідей;

- **друга** - це частина дорослого населення, яка підпала під вплив ідеологічної пропаганди та підтримує діяльність верхівки тоталітарного режиму та яка, як правило, складає більшість електорату держави;

- **третья** - це частка громадян, на яких не подіяла масована пропаганда тоталітаризму, та яка, в свою чергу, поділяється на осіб, що чинять активний супротив, як правило з ризиком для життя, та тих, які зайняли нейтральну позицію. Стосовно наслідків нейтралітету за таких обставин чудово висловився М Німеллер* у притчі «Коли вони прийшли...»:

* Червоні кхмери(кхмер. ខ្មែរក្រហម) — маоїсько-націоналістичний рух у Камбоджі, що захопив та утримував владу у країні в 1975—1979 роках, який значною мірою поповнювався дітьми у віці 12-15 років, які втратили батьків і ненавиділи мешканців міст як «посібників американців» (прим. автора).

* Сталін Йосип Віссаріонович (спр. прізвище — Джугашвілі, груз. იოსებ ჯუღაშვილი; 1879 — 1953) — державний, політичний і військовий діяч СРСР, правління якого супроводжувалося встановленням диктаторського режим (прим. автора).

* Мао Цзедун (к 毛澤東; 1893—1976) — китайський політичний лідер і теоретик маоїзму, засновник Китайської комуністичної партії (прим. автора).

* Пол Пот (спр. прізвище Салот Сар, кхмер. សុខ សាវណ្ណ; 1925— 1998) - камбоджійський політичний і державний діяч, лідер «червоних кхмерів», правління якого супроводжувалося масовими репресіями і голодом, призвело до загибелі, за різними оцінками, від 1 до 3 млн. людей (прим. автора).

* Мартін Фрідріх Густав Еміль Німеллер (нім. *Emil Gustav Friedrich Martin Niemöller*; 1892 — 1984) — протестантський теолог, лютеранський пастор, виступав проти нацизму та мілітаризму, Президент Всесвітньої ради церков (прим. автора).

«Коли нацисти прийшли за комуністами, я залишався безмовним. Я не був комуністом. Коли вони садили соціал-демократів, я промовчав. Я не був соціал-демократом. Коли вони прийшли за членами профспілки, я не протестував. Я не був членом профспілки. Коли вони прийшли за євреями, я не обурився. Я не був євреєм. Коли вони прийшли за мною, не залишилось нікого, хто б заступився за мене» [87].

Виходячи з викладеного, на наш погляд, доцільно більш детально розглянути методологію та основні засоби психологічного впливу на свідомість як молоді, так і дорослих людей.

2.5. Утворення підконтрольних владі дитячих та молодіжних організацій як форма державного психологічного впливу

Одним із найважливіших загальнодержавних завдань лідери тоталітарних режимів завжди вважали виховання нової людини, яка б без вагань та роздумів була б провідником їх безглузвих та утопічних ідей. Розуміючи, що адекватна доросла людина, з достатнім рівнем знань та життєвим досвідом, ці ідеї не сприйме, зусилля, як правило, спрямовуються на створення людини нового покоління, з цинічним і нерідко злочинним використанням наявного «людського матеріалу».

О. Фадєєв* з цього приводу писав: «Під час громадянської війни відбувається відбір людського матеріалу, все вороже змінюється революцією, все нездатне до теперішньої революційної боротьби, що випадково потрапило в табір революції, відсівається, а все, що піднялося зі справжніх коренів революції, з мільйонних мас народу, загартовується, зростає, розвивається в цій боротьбі. Відбувається величезна переробка людей» [88].

*Фадєєв Олександр Олександрович (1901 — 1956) — російський письменник громадський діяч, лауреат Сталінської премії першого ступеня (прим. автора).

Ю.Олеша* урочисто проголошував: «Я хочу придушити в собі друге "я", третє, і всі інші "я", що випливають з минулого, я хочу знищити в собі дрібні почуття. Якщо я не можу бути інженером стихій, то я можу бути інженером людського матеріалу. Це звучить голосно? Нехай. Голосно я кричу: Хай живе реконструкція людського матеріалу, всеохоплююча інженерія нового Миру!» [89, с. 8].

З цією метою проводилися навіть різноманітні медично-психологічні й соціологічні дослідження та практичні заходи.

Оскільки в Кремлі усвідомлювали, що, як зазначає вітчизняний психолог О. Коваль, «особливо вразливими до впливів є "слабкі" соціальні групи, а саме, молодь» [90, с. 3], в СРСР було побудовано цілу ієрархічну систему дитячих та молодіжних організацій:

- Жовтєнята, до якої входили діти віком від 7 до 9 років, гуртами яких керували ватажки з числа піонерів або комсомольців школи;

- Всесоюзна піонерська організація імені В.І.Лєніна - організація для дітей віком від 10 до 15 років, утворена за зразком скаутського руху. Однак піонерський рух відрізнявся від скаутського за суттєвими аспектами: система мала всеосяжний державний характер і ставила собі на меті ідеологічну індоктринацію* дітей та їхнє виховання в якості громадян, цілковито відданих комуністичній партії та радянській державі;

- Всесоюзний Ленінський комуністичний союз молоді (ВЛКСМ) або Комсомол — комуністичний рух молоді віком від 16 до 28 років – резерв КПРС.

На початковій стадії запровадження цієї системи процедура вступу до цих організацій супроводжувалася суворим відбором за ознаками

*Олєша Юрій Карлович (1899— 1960) — радянський письменник, драматург, поет, сатирик та кінорежисер (прим. автора).

* Індоктринація (від лат. *in* — всередину і *doktrina* — вчення, теорія, доктрина) суспільства — це наповнення свідомості широких мас населення вигідними для правлячого прошарку змістом масової свідомості в соціальному, ідеологічному, політичному й психологічному плані у формі системи переконань, образів, установок і стереотипів (прим. автора).

соціального походження, ідейної спрямованості та відданості цілям правлячої партії. Однак згодом вступ до відповідних дитячих організацій став обов'язком всіх дітей, а відмова від цього була свідченням принаймні нелояльності до радянської влади й ставила під загрозу, зокрема, отримання вищої освіти.

Організаційними засадами зазначеної системи були:

- відмова від самостійності у прийняття рішень
- якнайбільша єдність і найсуворіша централізація
- неприйняття психологічного впливу методом діалогового спілкування, натомість політичне та організаційне керування з боку вищих за ієрархію політичних установ.

Преса і весь організаційний апарат дитячих та молодіжних організацій повинні використовуватися не для критики керівництва, а для виховання у їх членів свідомості, що вони є майбутніми відповідальними членами однієї комуністичної партії.

У всіх ланках системи панував непохитний закон: у радянській школі жоден командир «зірочки», голова ради загону не може бути обраний інакше як за згодою класного керівника, будь-який голова ради піонерської дружини - інакше як за вказівкою адміністрації школи, а голова комсомольського осередку — ще й за узгодженням з райкомом комсомолу. Підхід дуже правильний з точки зору соціального конструктора: те, що засвоєно і спостерігалось в дитинстві, сприймається потім як норма, без критики. Майбутні будівники комуністичного суспільства з малечі привчалися голосувати одноголосно та за командою і вважати природним бути членами організації, в якій від них, як від рядових учасників, рівним рахунком нічого не залежить, а будь-яка ініціатива повинна бути схвалена «на верхах» [91].

Деякий дисонанс у чітко організовану та регламентовану діяльність піонерії внесла свого часу книга А.Гайдара* «Тимур і його команда»[92].

*Гайдэр Аркадий Петрович (спр. прізвище — Голіков; 1904 — 1941) — колишній чекіст, потім російський радянський дитячий письменник-прозаїк (прим. автора).

Дійсно, «команда» була по суті таємною від дорослих організацією, за прикладом скаутів допомагала старим та немічним безкорисливо, без дозволу контролюючих органів і навіть утворила самосуд над тамошніми хуліганами, і, головне, герої книги ніяким чином не возвеличували мудре керівництво комуністичної партії та її вождя, якому, як відомо, радянські піонери повинні були завдячувати за їх щасливе дитинство. Натомість, не зважаючи на явну крамолу першоджерела, рух тимурівців був привабливий та набув широкого розповсюдження, однак досить швидко підпав під каток номенклатури і перетворився у нудні періодичні кампанії збору металолому та макулатури.

Досвід Країни Рад щодо запровадження системи психологічного впливу та контролю над розумом і душею зростаючого покоління залюбки переймали інші тирані XX сторіччя.

Так за часів рейху німецьку молодь у віці від 10 до 18 років було поділено на вікові групи гітлерюгенду: хлопчики від 10 до 14 років - юнгфольк*; з 14 до 18 років - власне гітлерюгенд; дівчатка у віці від 10 до 14 років - юнгмедельбунде*; від 14 до 18 років - "Бунд Дойчера Медель". Як і в СРСР, процедуру прийому і виховання членів гітлерюгенд було ретельно відрегульовано, кожний хлопчик, який досяг десятирічного віку, зобов'язаний був зареєструватися в Імперської молодіжної штаб-квартирі. Після ретельного вивчення відомостей про дитину і його сім'ї, де особлива увага приділялася його "расовій чистоті", він вважався "вільним від ганьби" і зараховувався в молодшу вікову групу.

Ті, хто досяг 18-річного віку, молоді люди могли вступати в націонал - соціалістичну партію і потім в СА або СС. З 19 років молоді нацисти несли обов'язкову 6-місячну трудову повинність в спеціальних трудових таборах, де освоювали якусь професію і привчалися до суворої дисципліни. Потім слідувала дво - трирічна армійська служба в лавах вермахту. Таким чином,

*Юнгфольк (нім. *Deutsches Jungvolk*) — молодша вікова група організації гітлерюгенд, члени якої іменувалися пимпфами (прим. автора).

* Союз дівчаток (нім. *Jungmadelbund*) - молодша вікова група жіночої молодіжної організації Союз німецьких дівчат, яка входила до складу гітлерюгенду (прим. автора).

під пильним нацистським контролем постійно перебувала німецька молодь у віці від 10 до 21 року, а за лічені роки збройні сили Німеччини перетворювали новобранців у справжню машину для вбивств [93, с.144 - 145].

Гітлер сформулював виховні критерії нацизму: "Нам не потрібні інтелектуальні вправи. Знання руйнівні для моєї молоді ... На нашу думку, молодий німець майбутнього повинен бути струнким і спритним, швидким як хорт, гнучким як шкіра і твердим як крупівська сталь" [94].

Ставку на неосвічену молодь зробив свого часу і Голова Мао. Першими хунвейбінами були дванадцяти-тринадцятирічні учні середніх шкіл, які мали на руках червоні пов'язки з жовтими знаками "Хун Вей Бін" і які атакували університет Цинь-хуа. Незабаром до них приєдналися діти різного віку, студенти і, найважливіше, члени Молодіжного союзу КПК, які, зі схвалення Мао, збунтувалися проти свого офіційного керівництва, і чий банди заволоділи вулицями. «Нам потрібні рішучі люди, молоді, без особливого освіти, які займають тверді позиції і політичний досвід, щоб взяти справу в свої руки», - сказав він. «Коли ми почали революцію, ми були всього лише двадцятичотирирічними хлопцями, а керуючі в той час ... були старі і досвідчені. Вони були більш вченими, але ми несли істину» [95].

Червоні кхмери також вели жорстоку боротьбу з "пережитками" минулого: закривалися школи, лікарні, фабрики. Була скасована грошова система, всі релігії були заборонені, вся приватна власність конфіскована. Почалося планомірне знищення членів релігійних громад, інтелігенції, торговців, колишніх чиновників, а також всіх, хто висловлював хоч найменшу незгоду з політикою червоних кхмерів [96, р. 236].

Дуже схожими є також засоби психологічного впливу, які застосовуються для придушення можливого зовнішнього та внутрішнього спротиву:

- постійні марширування під звуки духових інструментів та барабанів для стимулювання емоційно-вольової сфери психіки учасників дійства та

використання як засіб агітації, оскільки оточуючі обов'язково звертали увагу на джерело сильного, ритмічного звуку, зокрема, від піонерських чи гітлерюгенівських горнів та барабанів або хунвенбінівських гонгів та флейт;

- показові величезні багаття, на яких спалювали як неприйнятні для ідеології Рейху книги, так і заборонені маюстами товари (рулони шовкової і парчевій тканини, золоті та срібні прикраси, шахи, старовинні скрині й шафи, гральні карти, нічні сорочки, фраки, циліндри, пластинки з джазом і всілякі твори мистецтва);

- публічні приниження ворогів народу, наприклад, куркуля, бо у нього було дві корови, або капіталіста, оскільки той «мав гарнітур з дивана і двох крісел» [97, с. 69];

- мальовничо зображені Дж.Оруеллом* «п'ятихвилинки ненависті» [98] у відношенні до постійних ворогів - імперіалістів, євреїв, класових ворогів, геїв, фашистів або комуністів чи пацифістів, ревізіоністів, бандерівців - неважливо кого, важливо лише те, щоб вони були;

- нетерпимість до релігій в цілому та до їх моральних установ, зокрема (не убий, шануй батька свого тощо), натомість - заохочення доносів на батьків, родичів, сусідів та просто знайомих .

Не заіржавіли ці засоби й у цьому ХХІ сторіччі, й ми маємо змогу завдяки удосконаленим засобам зв'язку спостерігати урочисту процедуру знищення санкційних продуктів, багаття з книжок українською мовою або з «екстремістською кримськотатарською», з яких палії, як правило, не можуть й рядка прочитати, пропагандистське відео, на якому дорослі бойовики проводять вишкіл дуже юних новобранців, перекошені від гніву обличчя, які закликають до ядерного бомбування фашистів, які засіли у Києві, Вашингтоні чи Анкарі. З цього приводу ще у 30-ті роки минулого сторіччя

* Оруелл Джордж (англ. *George Orwell*, справжнє ім'я Ерік Артур Блер, англ. *Eric Arthur Blair*; 1903 - 1950) - британський письменник і публіцист, автор культового антиутопічного роману «1984», ввів в політичну мову термін «холодна війна», який отримав в подальшому широке вживання (прим. автора).

влучно висловився Х. Лонг*, який зазначив, що «фашисти майбутнього будуть називати себе антифашистами» [99].

Доктор психологічних наук, професор М.Варій вирізняє низку методів психологічного впливу на свідомість особи:

дезінформація (обман) - це спосіб психологічного впливу, який полягає в навмисному наданні такої інформації, що вводить їх в оману щодо дійсного стану справ;

маніпуляція свідомістю - це своєрідне панування над духовним станом людей, управління їхньою поведінкою шляхом нав'язування їм ідей, установок, мотивів, стереотипів поведінки, вигідних суб'єкту впливу;

чутки - це недостовірні чи частково достовірні нічим іншим не підтверджені повідомлення про які-небудь події, що виходять від однієї особи чи групи осіб і усно передаються від однієї особи до іншої;

демонстрації – вплив на людей через демонстрацію певних засобів як зовнішнього психічного впливу (мітинги, демонстрації, марші-протести, громадянська непокоря, голодування тощо);

психологічна інверсія - подання інформації, яка акцентує увагу на протилежних, полярних явищах, особистостях, вчинках, діях, майбутніх результатах, станах тощо;

контекстна суперечність - суть якої полягає в тому, що в позитивний за визначенням контекст вставляється негативне повідомлення;

переміщення емоцій – коли емоції, які виникли в одній ситуації, обстановці чи у ставленні до певного об'єкту, переносяться на інший об'єкт чи ситуацію, що не пов'язані з першими причинно-наслідковими зв'язками;

"мозкова атака" - створення психологічного тиску на людей у певний (короткий) період одночасно різними способами, прийомами й засобами;

* Лонг Хьюї Пірс (англ. Huey Pierce Long; 1893 - 1935) - американський політичний діяч, сенатор від штату Луїзіана, був відомий під прізвиськом «Морський цар» (англ. *The Kingfish*) (прим. автора).

образи - формування у людей розумових і чуттєвих образів явищ, ідей, думок і поглядів за єдиним зразком;

психологічний контраст - виражає різку зміну акцентів у ході виборчої кампанії, тобто емоційності, поглядів, думок, ідей, дій тощо;

психологічні ефекти - внесення часткових, дозованих змін у комплексі "несвідомість-підсвідомість-свідомість", внаслідок чого людина повинна внести зміни у свої погляди;

штампи - використовується для нав'язування певних поглядів за допомогою різних штампів: висловлювань, гасел, тверджень, прислів'їв, приказок тощо;

крадіжка гасел – коли в гасло суперника вносять певний зміст, і воно повертається до громади з новим психічним зарядом, уже спрямованим проти нього. Класичний приклад: запозичення більшовиками популярного есерівського гасла «Земля – селянам, фабрики – робітникам, мир – народам».

нейролінгвістичне програмування - виражається специфічною побудовою тексту розмови чи виступу, який ґрунтується на спеціально підібраних словах, психологічно доцільною їх розстановкою, синхронізацією, акцентуацією тощо;

психолінгвістичне програмування - специфічна побудова та реалізація усного виступу як зовнішнього психічного з використанням спеціально підібраних слів, виразів, змісту, інтонації, пауз, наголошень, голосу, його мелодійності й тембру, жестів, міміки, пантоміміки, контрастних емоцій та іншого;

"від дверей до дверей" - полягає в агітації через обхід квартир і безпосередній контакт з мешканцями [100, с. 9].

Розглянемо більш детально деякі з них.

Ще чіткіше, зазначає І.Зимняя, визначає роль проблеми людини в розвитку науки Б. Ананьєв, на думку якого, диференціація, поглиблення вивчення людини і в той же час інтеграція всіх досліджень у цій області сприяють тому, що проблема людини стає загальнонауковою. Ця ж тенденція

глобалізації проблеми людини була намічена і в області педагогічного знання ще К. Ушинським у праці «Людина як об'єкт виховання. Досвід педагогічної антропології», де на основі визначення ієрархії наук, що вносять свій вклад у виховання людини, відзначалася провідна роль психології [100, с. 9 - 10].

У цьому контексті педагогічна психологія є об'єднуючим та взаємно проникаючим фактором різних засобів пізнання людини, які розроблені природознавчими та суспільними науками.

Трансформація соціуму в латентнокерований натовп є найбільш бажаним для тоталітарної влади та водночас найбільш небезпечним для особистості, результатом психологічного впливу, для досягнення якого застосовуються практично всі, зазначені раніше, його прийоми та засоби.

Роз'яснення причин виникнення цього феномену свого часу надав Г.Лебон*, який писав, що «всі володарі світу, всі засновники релігій або держав, апостоли всіх вірувань, видатні державні люди завжди були несвідомими психологами, інстинктивно розуміють душу натовпу і часто - дуже вірно. Саме завдяки цьому розумінню, вони й ставали володарями натовпу. Наполеон прекрасно збагнув психологію мас тієї країни, в якій царював, але часто виявляв повне нерозуміння психології натовпу інших народів і рас. Тільки тому що він не розумів цієї психології, він і міг вести війну з Іспанією і Росією, яка завдала його могутності удар, від якого він загинув» [101, с. 105]. Тобто, як зазначав С.Рубинштейн, вказував на те, що значущість особи визначається індивідуальним заломленням в ній загального [102, с. 242].

«Елементи свідомого, які утворюють душу раси, - констатував Лебон, - саме і являються причиною подібності індивідів цієї раси, що відрізняються один від одного головним чином елементами свідомого, тим, що складає плід виховання або ж результат виняткової спадковості. Найкращі несхожі між собою по своєму розуму люди можуть володіти однаковими

* Ле Бон Гюстав* (фр. *Le Bon Gustave*; 1841-1931), видатний французький психолог, соціолог та історик (прим. автора).

пристрастями, інстинктами і почуттями; і в усьому, що стосується почуття, релігії, політики, моралі, прихильностей і антипатій тощо. Між великим математиком і його шевцем може існувати ціла прірва з точки зору інтелектуального життя, але з точки зору характеру між ними часто не помічається ніякої різниці або ж дуже невелика. Ці загальні якості характеру, які керовані несвідомим і існуючі в майже однаковій степені в більшості нормальних індивідів раси, поєднуються разом у натовпі. У колективній душі інтелектуальні здібності індивідів і, отже, їх індивідуальність зникають; різнорідне потопас в однорідному, і беруть верх несвідомі якості» [101, с. 106].

«Саме такий зв'язок пересічних якостей у натовпі, - продовжував вчений, - і пояснює нам, чому натовп ніколи не може виконувати дії, які потребують піднесеного розуму. Рішення, що стосуються спільних інтересів, прийняті зборами навіть знаменитих людей у галузі різних спеціальностей, мало усе-таки відрізняються від рішень, прийнятих зборами дурнів, так як і в тому і в іншому випадку поєднуються не які-небудь видатні якості, а тільки пересічні, які зустрічаються у всіх. У натовпі може відбуватися накопичення тільки дурості, а не розуму. «Весь світ», як це часто прийнято говорити, ніяк не може бути розумнішим за Вольтера, а навпаки, Вольтер розумніший, ніж «весь світ», якщо під цим словом розуміти натовп» [101, с. 106 - 107].

«Таке ж приблизно становище індивіда, що становить частку натхненного натовпу. Він уже не усвідомить своїх учинків, і в нього, як у загипнотизованого, одні здатності зникають, інші ж доходять до крайнього ступеня напруги. Під впливом навіювання такий суб'єкт буде здійснювати відомі дії з нестримною стрімкістю; в натовпі ж ця нестримна стрімкість проявляється ще з більшою силою, так як вплив навіювання, однакового для всіх, збільшується шляхом взаємності. Люди, що володіють досить сильною індивідуальністю, щоб протидіяти навіюванню, в натовпі занадто нечисленні, і тому не в змозі боротися з течією» [101, с. 108].

Загальновідомо, що необхідною умовою розвитку свідомості є вільна воля людини. Вільна людина по-справжньому самоактуалізується, стає особистістю, коли може слідувати своїм ціннісним орієнтаціям. Особистість є одночасно носієм існуючих суспільних відносин та індивідуальної свободи. Крім того, особистість завжди представлена в конкретному й історичному бутті та знаходиться з ним у суперечливій діалектичній єдності.

«Отже, зникнення свідомої особистості, перевага особистості несвідомої, однаковий напрямок почуттів і ідей, обумовлений навіюванням, і прагнення перетворити негайно в дії викликані ідеї - ось головні риси, що характеризують індивіда в юрбі. Він вже перестає бути самим собою і стає автоматом, у якого своєї волі не існує. Таким чином, стаючи часткою організованого натовпу, людина спускається на кілька сходинок нижче по сходах цивілізації. В ізолюваному положенні він, бути може, був би культурною людиною; в натовпі - це варвар, тобто істота інстинктивна. У неї виявляється схильність до сваволі, буянства, лютості, але також і до ентузіазму і героїзму, властивим первісній людині, подібність з яким ще більш підсилюється тим, що людина в натовпі надзвичайно легко підкоряється словам і представленням, що не зробили б на нього в ізолюваному положенні ніякого впливу, і робить вчинки, явно суперечні і його інтересам, і його звичкам. Індивід у натовпі - це піщинка серед маси інших піщинок, здійснюється і що буря вітром. Завдяки саме цій властивості натовпу, нам доводиться інший раз спостерігати, що присяжні виносять вирок, який кожен з них окремо ніколи б не вимовив; ми бачимо, що парламентські зборів погоджуються на такі заходи і закони, які засудив би кожен з членів цього зібрання в окремо. Члени Конвенту, взяті окремо, були освіченими буржуа, що мали мирні звички. Але, з'єднавшись у натовп, вони вже без жодного коливання брали найлютіші пропозиції та відсилали на гільйотину людей, зовсім невинних; на довершення вони відмовилися від своєї недоторканності, всупереч своїм власним інтересам, і самі себе карали» [101, с. 109].

З усього вищесказаного вчений робить висновок, що натовп в інтелектуальному відношенні завжди нижче ізольованого індивіда, але з погляду почуттів і вчинків, що викликаються цими почуттями, він може бути чи краще, чи гірше його, залежно від обставин. Все залежить від того, якому вселянню кориться натовп. Саме цю обставину випускали абсолютно з уваги всі письменники, які вивчали натовп лише з точки зору його злочинності [101, с. 109].

Отже, можна визначити, що для деградації народів, які дали світові видатних гуманістів Конфуція, Ж.Ж.Руссо, Вольтера, Й.В.Гетте, Е.Канта, Л.Толстого, Ф.Достоевського та інших, перетворення їх у натовп з людожерськими намірами потрібно:

по-перше, загипнотизувати його відповідною ідеєю, і чим абсурдніша така ідея, тим краще, наприклад, вищість арійської раси або сучасна велична місія повернення «історичних російських територій»;

по-друге, внести у голови елементів натовпу почуття несправедливої та гіркої образи, яку нібито було нанесено народу, наприклад Версальським договором або Біловезькою угодою;

по-третє, законодавчо ізолювати особистостей, які володіють досить сильною індивідуальністю, щоб противитися навіюванню.

Характерно, що саме у такий спосіб ізолювалась опозиція нацистському режиму в Німеччині після приходу до влади А.Гітлера. Так, Законом проти утворення нових партій від 14 липня 1933 року було встановлено, що:

«1. У Німеччині існує в якості єдиної політичної партії НСНРП.

2. Якщо хтось буде вживати заходів до підтримання організаційної структури будь-якої іншої політичної партії або до створення нової політичної партії, той піддається покаранню – гамівним будинком до3-х років» [103].

Для порівняння: з 9 травня 2013 року в Російській Федерації набув чинності закон, згідно з яким за публічні заклики до порушення територіальної цілісності РФ каратимуть. Під дію цього закону підпадає і

Крим, який Росія вважає вже своєю територією, й тому будь-яка критика Кремля щодо його захвату буде вважатися кримінальним злочином [104];

по-четверте, розбурхати націоналістичні почуття та стійку відразу до ненависного зовнішнього ворога, зваливши на нього провину за незадовільний рівень життя населення доведеного до жебрацького стану корупцією та волюнтаристичною економічною політикою влади. Такими ворогами російської нації за радянських часів були євреї-космополіти та світовий імперіалізм, а зараз до них додано «недобитих бандерівців», американських «піндосів», геїв, які, як переконана завдяки зусиллям російських ЗМІ значна частина громадян РФ, складають більшість населення європейської спільноти тощо.

У цьому контексті, на наш погляд, доцільно детально розглянути феномен націоналізму як суспільно-політичного та виховно-патріотичного явища та його вплив на формування особистості.

За визначенням німецького філософа Й.Гердера*, під поняттям «націоналізм» варто розуміти напрям політики, базовим принципом якого є принцип визнання цінності нації як найвищої форми суспільної єдності та її первинності в державотворчому процесі. На його думку, у своїй основі націоналізм «проповідує вірність і відданість своїй нації, політичну незалежність і роботу на благо власного народу, об'єднання національної самосвідомості для практичної захисту умов життя нації, її території проживання, економічних ресурсів, духовних цінностей та ґрунтується на національне почуття, яке споріднене патріотизму» [105, с. 59].

«Націоналізм, - писав Іван Франко, — це любов до всього людства виражена в конкретних справах на благо своєї нації. Все, що йде поза рамами нації, се або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді би прикрити свої змагання до панування одної нації над другою, або хворобливу сентиментальність фантастів, що раді би широкими «вселюдськими» фразами покрити своє духовне відчуження від рідної нації» [106, с. 416].

*Йоган Готтфрід Гердер(нім. Johann Gottfried Herder; 1744 – 1803) німецький філософ (прим. автора).

Послідовно на цій основі почала формуватися й теорія національного самовизначення, тобто право кожного народу на визволення й утворення власної самостійної держави або добровільне влаштування взаємин з іншими державами на основі федерації чи автономії.

Вітчизняний історик, професор Г.Касьянов поділяє феномен націоналізму за інтенсивністю його еволюції на такі стадії:

— *елементарно-зародкова*, у ході якої на усвідомленому рівні проявляється елементарна захисна реакція спільноти у випадку виникнення зовнішньої загрози її біологічному існуванню, території;

— *емоційно-культурницька*, коли особистість відчуває емоційний зв'язок зі своєю спільнотою — її мовою, культурою, традиціями, інститутами, історією тощо;

— *раціонально-доктринальна*, коли націоналізм остаточно виходить з рівня підсвідомості у сферу свідомості, а прагматичні міркування стають головними мотивами, якими керується особистість у своїх стосунках зі спільнотою, нацією, хоча при цьому початковий імпульс усе ж таки має суто емотивну природу. Націоналізм цього типу остаточно набуває політичної форми, а інколи на доктринальному рівні перетворився на імперіалізм;

— *ідеологічна*, яка, на відміну від попередніх, характеризується перетворенням націоналізму на штучну конструкцію, коли суб'єктивні прагнення уявляються як об'єктивна реальність, турбота про буття нації, про єдність національної території, гордість або біль з приводу успіхів чи негараздів нації, переживання і сподівання щодо її майбутнього стають складовими ідеології, яка є загальноприйнятою і усвідомленою більшістю населення і яка стає предметом цілеспрямованої пропаганди;

- *ірраціональна*, яка здебільшого виникає внаслідок національних поразок, принизливих умов мирних угод (німецький націоналізм у 1930 – 40 роках, російський панславізм напередодні Першої світової війни та пов'язаний з ностальгією за Радянським Союзом) [107, с. 216].

«У першій половині XX століття, - пише суддя Конституційного Суду України у відставці Андрій Стрижак, - з'явилась окрема наукова дисципліна – електоральна географія, (географія виборів), як напрям політико-географічних досліджень, пов'язаний з виявленням територіальних (просторових) особливостей (закономірностей) поведінки населення в зв'язку з виборами до основних представницьких органів державної влади і місцевого самоврядування. Її виникненню як самостійної допоміжної дисципліни треба французькому географу А.Зігфриду*, який вперше дослідив феномен «екологічної асоціації»* та встановив наявність безпосереднього зв'язку між природними особливостями і результатами голосування в західній частині країни» [108, с. 358].

«Кожна партія або,точніше, кожна політична тенденція, - писав Андре Зігфрід, - має свою привілейовану територію; легко помітити, що подібно до того, як існують геологічні або економічні регіони, існують також політичні регіони. Політичний клімат можна вивчати так само, як і клімат природний. Япомітив, що не зважаючи на оманливу видимість, громадська думка в залежності від регіонів зберігає певну сталість. Під мінливою картиною політичних виборів можна простежити глибші і постійні тенденції, що відображають регіональний темперамент» [109, р. 34 - 35].

Отже, націоналістичну ідеологію як засіб психологічного впливу у процесі формування правосвідомості на особистості, у тому числі під час навчання та виховання молоді, не потрібно ототожнювати з пропагандою людиноненависницької ідеології великодержавного шовінізму*, тобто ідеї національної зверхності представників чи то арійської раси, чи то «руського

*Зігфрід Андре (анг. *Andre Siegfried*; 1875 - 1959), видатний географ французького походження(прим. автора).

* Екологічна асоціація (англ. - *Ecological Association*), - міжнародна асоціація вчених, технологів, інженерів та інших зацікавлених груп, що беруть участь в усіх наукових і технологічних аспектів навколишнього середовища, а також у застосуванні методів, спрямованих на сталий розвиток(прим. автора).

*Шовінізм (фр.*chauvinism*) — пропагування національної переваги на чужих етнічних територіях (на територіях іншої етнічної спільноти) одним народом (нацією) іншим народам (націям). У ширшому значенні — це ідеологія, яка пропагує національну перевагу однієї нації над іншими й обґрунтовує «право» на дискримінацію та пригнічення інших націй(прим. автора).

миру» та закликами щодо необхідності їх захисту на чужих етнічних територіях.

2.6. Вплив молодіжної субкультури на формування правосвідомості особистості

Поняття молодіжної культури, зазначає німецький соціолог К.Мюллер, було впроваджене реформаторським педагогічним крилом руху „Wandervogel”*, найвизначнішим представником якого був Г. Вінекен*. У сенсі освітньої революції „молодіжна культура” була протиположною існуючим ієрархічним структурам батьківського дому та школи. Нова педагогічна ідея покликана була визначити принцип партнерських стосунків „учень – учитель” або „діти – батьки”. Тому підкреслювалася самоцінність молодіжної фази, яка, за Вінекеном, відіграє для дітей значну роль. Як важливу причину виникнення громадянського молодіжного руху варто назвати суспільну ситуацію буржуазії на межі століть. Швидка індустріалізація Німеччини принесла із собою суспільні зміни, в яких середній клас відчував загрозу з двох боків: зі сторони індустріально-технологічної через тенденцію до монополізації та зі сторони дедалі сильнішого робітничого класу [110, с. 215].

Обидва ці суспільні явища, на думку вченого, поставили під загрозу цінності та норми буржуазії, що, з точки зору молоді, вело до відкриття життєвого горизонту. Ідентифікація із традиційними життєвими проектами батьків була усе складнішою, оскільки втрачала цілісність внаслідок „швидких соціальних та нормативних змін”. Позаяк дорослий світ не міг більше допомогти у віднайденні „цієї” нової ідентичності, молодь була узалежнена від вільних секторів, попередньо не зайнятих дорослими. У цих

*Вандерфогель (нім. *Wandervogel* – перелітнатия) – загальна назва німецьких молодіжних груп, ідеологією яких було позбавлення від обмежень суспільства та повернення до природи і свободи (прим. автора).

*Вінекен Густав (нім. *Wyneken Gustav*; 1875 - 1964) – німецький педагог, автор проектів реформ шкільної освіти і виховання молоді, які ґрунтувалися на філософських ідеях класичного ідеалізму (прим. автора).

вільних секторах молодь однієї вікової категорії намагалася замінити застарілий ціннісний канон старшої генерації. Рух „Wandervogel” був середовищем, де могла відбуватися необхідна для досягнення ідентичності робота, а також випробування нових життєвих можливостей та ідей однодумців [110, с. 216].

К.Мюллер також зазначає, що оскільки на стадії виникнення концепція молодіжної культури була тісно пов'язана із буржуазним молодіжним рухом, головна увага молодіжних досліджень доволі довго була зосереджена на проблемах розвитку буржуазної молоді: „Ця орієнтація знайшла свій вираз у конотаціях* поняття молодіжної культури. „Молодіжну культуру”, яка розвивалася у колі „Wandervogel”, ототожнювали із молоддю або навпаки, простір для молоді, який розвивався у реальному історичному часі, ототожнювали із цією культурою. Тому дикі банди молоді із робітничого середовища та різні форми організованої культури цієї молоді доволі довго перебували поза увагою творців концепції молодіжної культури” [110, с. 216].

Остаточно термін „молодіжна субкультура” увійшов у обіг у соціологічних дослідженнях, які проводилися у ФРН після Другої Світової війни. Тлумачні словники визначають його як особливу сферу культури, суверенне цілісне утворення всередині пануючої культури, що відрізняється власним ціннісним ладом, звичаями, нормами, які закріплюються в особливих рисах поведінки людей, свідомості, мові [111, с. 10].

Історичний досвід показує, що ці тенденції загострюються у періоди соціальних потрясінь. Наприклад, у Німеччині об'єднанню молоді (у переважній більшості була вихованою гітлерюгендом) у певні групи за інтересами сприяло повоєнне лихоліття та розчарування у ідеях націонал-соціалізму. Так само в СРСР, активізація процесу формування молодіжних

*Конотація (лат.*co(n)*)— префікс, що означає об'єднання, сумісність і *notatio*— позначення) — сумарне чи totale значення слова, як описове, так і емоційне. У лінгвістиці використовується для опису супутнього емоційно-експресивного значення мовної одиниці, яке пов'язане з описовим значенням та яке доповнює його(прим. автора).

субкультур прийшла на роки так званої «перебудови», коли похитнулася монопартійна політична система та віра у світле комуністичне майбутнє.

Хоча існують і певні відмінності. Так, німці зуміли знайти в собі сили до визнання помилок та покаяння у скоєних злочинах проти людства, а радянські комуністи до останнього чіплялися за догми свого вчення, не визнаючи ні злочинів проти своїх співвітчизників, ні проти інших народів. Не знайшла підтримки у пострадянському соціумі й концепція національного примирення, як це мало місце у Іспанії, апрогресивні починання нового керівництва розбивалися об формалізм решток старої влади на місцях, як це було, наприклад, в Україні та колишніх союзних республік Середньої Азії.

Пострадянська молодь тих часів відреагувала на такий стан поділом на дві великі групи організацій, які у народі та ЗМІ отримали назви «формали» та «неформали». До перших відносилися комсомол, піонерія та жовтенята, які стрімко втрачали вплив та прихильників, до других – привабливі своєю новизною та демократичністю (принаймні зовнішньою) «молодіжні субкультури».

«Бум «неформалитету», - пише російський соціолог М.Кофірін, - призвів до того, що численні дослідження молодіжних об'єднань як би відштовхуються від іміджу неформалів, в масовій свідомості прийняв форму стереотипу. В основному приділяється увага типологізації і класифікації, ніж поглибленому аналізу. Головним чином вивчаються формальні політизовані і суспільно корисні молодіжні спільноти, які все більш активно беруть участь в перебудові. Неформальні ж підлітково-молодіжні групи за місцем проживання залишаються «в тіні», навмисно підтримуючи свій напівлегальний статус. Під неформальною групою ми розуміємо певний тип молодіжної спільноти, що виник і існує заради задоволення потреб та інтересів його членів, чия діяльність не регламентована правовими документами і не підзвітна державним і громадським організаціям» [112, с. 82].

При цьому варто погодитися також і з вітчизняним політологом В.Куліком, що неформальний молодіжний рух є ширшим соціальним явищем ніж молодіжна субкультура та у свою чергу є частиною середовища “андеграунду”*, тобто системи молодіжних субкультур і неорганізованої молодіжної діяльності у взаємозв’язку між собою і з суспільством загалом.

«Деякі дослідники вважають, - продовжує вчений, - що неформальний молодіжний рух, андеграунд і молодіжні субкультури – це явища одного порядку, чи взагалі – терміни, тотожні за своєю суттю. Однак, на мій погляд, ці поняття відрізняються. Андеграунд – це контркультурне середовище, до якого належать не тільки молодіжні субкультури, але й специфічні спільноти людей, які за віком не підпадають під поняття “молодь”. Окрім того, андеграунд – це не тільки середовище культурних ініціатив, але явище як соціальне, так і політичне. Він відбиває ту суспільну активність, що не вписується в загальну соціальну і політичну систему. Молодіжні субкультури є передовими спільнотами андеграунду та фактично визначають його характер і напрям» [113, 127 - 128].

Як нерідко зазначається у літературі, прискоренню процесу формування альтернативних молодіжних спільнот сприяли також дезадаптація молоді, невміння увійти в трудовий чи навчальний колектив, конфлікти в родині та з оточенням [114, с. 339]. У цьому контексті можна погодитися з російським культурологом В.Бабахом, який зазначає, що «типовою ситуацією особистісного сприйняття умов життя, соціального середовища є стан непевності основної частини населення, в тому числі й молоді, щодо перспектив свого життя, свого місця в стихії суспільних змін»[115, с. 56].

На наш погляд, дослідження феномену молодіжної субкультури з метою розробки та запровадження адекватних заходів виховання та навчання молоді

*Андегра́унд (англ.*underground*— підпілля), андеграундна культура — сучасний термін на позначення альтернативної культури, яка виражається за межами, встановленими засобами масової інформації(прим. автора).

у таких умовах, у межах державної соціально-молодіжної загальнодержавної політики повинно бути спрямовано на вивчення:

- **по-перше**, емпіричних та психологічних причин намагання представників різноманітних субкультур показати свою індивідуальність, сказати сірій масі: “Я — особистість”, кинути виклик світу з його нескінченними буднями та зрівнялівкою [116, с. 2];

- **по-друге**, соціальних, політичних та матеріальних обставин, наслідком яких є стала тенденція зростання кількості підлітків, які кожного дня у всіх країнах світу приймають ту чи іншу субкультуру;

- **по-третє**, суті та змісту цього культурно-психологічного феномену, теоретичних засад та практичних прийомів спілкування з представниками субкультур у реальному житті.

Існують декілька концепцій класифікації молодіжних субкультур, за однією з яких вони поділяються на ті, що сповідують:

втечу від суспільства - замкнуті інституції, тобто такі, у яких члени угруповань живуть та існують замкнуто і відокремлено;

внутрішнє протистояння із суспільством - це інституції, члени яких не схвалюють правил соціуму але діють у його межах.

За іншою концепцією серед субкультур виділяються:

естетичні, тобто ті, що пасивно відрізняється від культури соціуму;

опозиційні, що протистоять певним суспільним інститутам або звичаям.

Мають місце й інші підходи до вирізнення сучасних субкультурних утворень, зокрема, за рівнем освіти, віком і місцем проживання. «Субкультурна спрямованість, - зазначає у цьому аспекті М.Кофірін, - проявляється у молодих людей у віці 16-17 років переважно в містах мегаполісах, де достатньо розвинена інфраструктура соціальних зв'язків, які дають реальну можливість вибирати цінності та форму поведінки в суспільстві» [112, с. 83].

Інколи термін «молодіжна субкультура» пов'язують із поняттям «молодіжна контркультура», виходячи з притаманного діяльності практично всіх складових цієї культури протестного забарвлення. Однак варто погодитися з О.Якубою*, що молодіжна контркультура – це об'єднання молоді, що має всі ті елементи культури, що й субкультура, але чий норми та цінності перебувають в активній чи пасивній опозиції до існуючих у суспільстві норм і цінностей [113, с. 128].

На наш погляд, феномен молодіжної субкультури потрібно розглядати у трьох аспектах: культурологічному, антропологічному та психологічно-соціальному.

З культурологічної точки зору молодіжні субкультури — це частина культури суспільства, прихильники якої мають своє уявлення про культурні цінності, яке відрізняється від загальноприйнятих у соціумі;

з точки зору **антропології** - це група людей у межах соціуму з відмінними моральними стандартами та моделями поведінки;

з точки зору **психології** – це прояв властивого молоді нігілістичного відношення до визнаних у соціумі канонів соціально-психологічних відносин між поколіннями, спроба у протестній формі самоствердитися як особистість, яка не сприймає загальновизнані методи і форми соціалізації.

«Поняття «субкультура», - слушно зауважує доктор політичних наук, професор М.Головатий, - як науковий термін є досить широким та багатоскладовим, це система норм та цінностей, що відрізняє групу від більшості суспільства» [117, с. 33].

Концепцію системності субкультури підтримують й інші вчені, оскільки вбачається, що сучасне суспільство, яке базується на розподілі праці та соціальної стратифікації, породжує тим самим систему різноманітних напрямних субкультур, які базуються на:

* Якуба Олена Олександрівна (1929–2002) – визначний український вчений-соціолог, доктор філософських наук, професор, одна з організаторів соціологічної науки в колишньому СРСР та в Україні(прим. автора).

- сукупності деяких негативно інтерпретованих норм та цінностей традиційної культури, що функціонують як культура злочинного прошарку суспільства;

- особливій формі організації людей (частіше за все молоді) – автономне цілісне утворення усередині панівної культури, яке визначає стиль життя та мислення її носіїв і відрізняється своїми звичаями, нормами та комплексами цінностей;

- трансформовану професійним мисленням систему цінностей традиційної культури, яка набула своєрідного світоглядного забарвлення;

- дистанціювання від змістовних, сутнісних, фундаментальних закономірностей суспільного розвитку, визначення початковим пунктом засвоєння культури її форму та утворення багатогранності молодіжної субкультури;

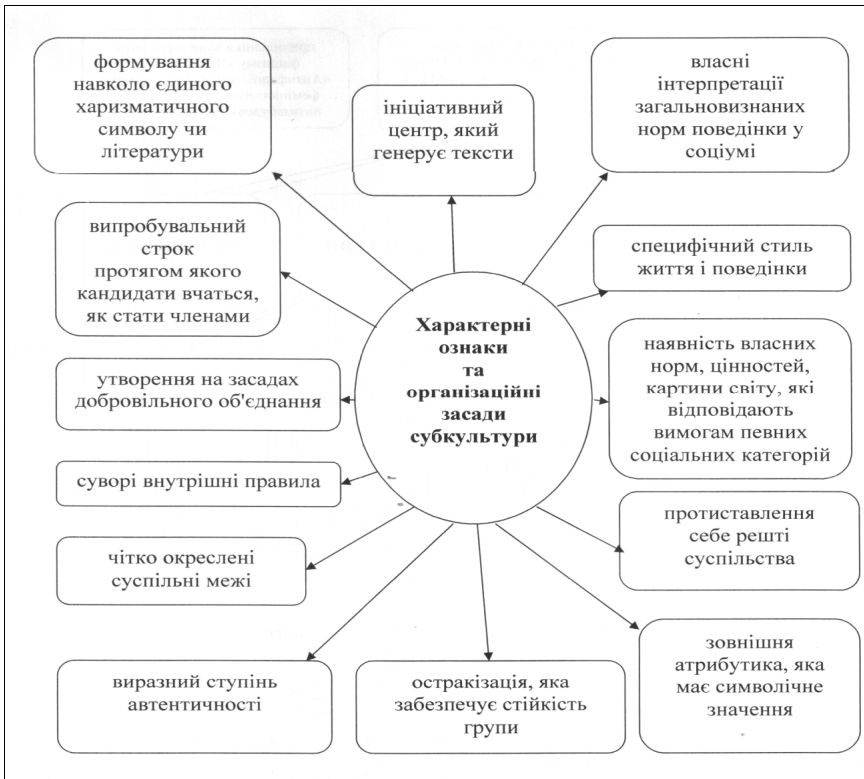
- використовується для подальшого збагачення й розвитку культури суспільства [118, с. 8].

Таким чином, молодіжна субкультура – це часткова, відносно когерентна система усередині загальної системи культури, котра, як і будь-яка культура, є динамічною системою, зміни якої на кожному новому часовому проміжку віддзеркалюють здатність даної системи, з одного боку, відповідно реагувати на зовнішні та внутрішні процеси, а з іншого, адаптуватися до змінюваних зовнішніх та внутрішніх умов свого існування. Зважаючи на цей факт, можемо сказати, що відповідні зміни суспільства та системи культури в цілому призводять до трансформацій молодіжної субкультури, особливо її цінностей [119, с. 20].

У цьому контексті вбачається, що більш логічно розглядати феномен молодіжної субкультури як систему культур, які поділяються на підсистеми за характером їх відносин із загальноновизнаними критеріями поведінки у соціумі та які можуть мати елементи нижчого рівня (див. мал. № 4).

У свою чергу субкультура є елементом систем вищого рівня – культурних середовищ національного та міжнародного рівня.

Як вбачається із запропонованої схеми, систему сучасної субкультури складають підсистеми, які умовно можна поділити на непротестні та протестні.

Мал. 4. Характерні ознаки та організаційні засади субкультури

До перших належать різноманітні спортивні секції, хореографічні або вокально-інструментальні ансамблі, гуртки з малювання, прикладних мистецтв, рукоділля тощо. Їх особливістю є те, що заняття проходять під керівництвом дорослих, які, як правило, не тільки досягли значних успіхів у своїй справі, а й володіють педагогічними навичками та знаннями у галузі педагогічної психології. Чи правильно відносити ці організовані групи

молоді до субкультурних, адже, на перший погляд, вони за своїми ознаками більше схожі на формальні?

На наш погляд, так, оскільки:

по-перше, за роки, що минули з часів краху радянської молодіжної політики, поняття «формальна молодіжна організація» себе вичерпало і практично зникло з вживання;

по-друге, сучасні організації такого типу (за виключенням, можливо, воєнно-патріотичних) знаходяться, як правило, поза впливом політичних поглядів та догм, який обов'язково мав місце у їх прототипах радянських часів;

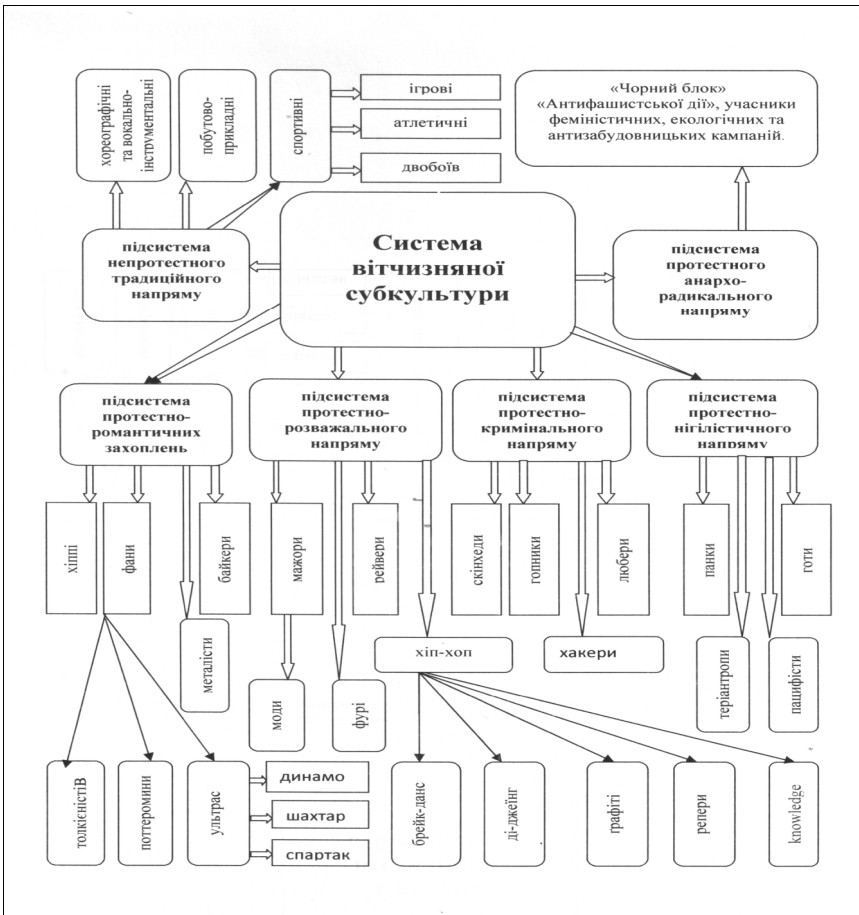
по-третє, виходячи зі значення префіксу «суб»*, субкультура не є повноцінної культурою*, тому це поняття, як не яке інше, підходить до визначення непротесних молодіжних угруповань, оскільки вступаючи до секції або гуртка, підліток, юнак чи дівчині, тільки починають довгий і тернистий шлях до висот справжньої культури, чи то фізичної, чи то будь-якої іншої.

До другої групи відносяться підсистеми протестного романтичного, розважального, кримінального, нігілістичного та анархічно-радикального спрямування.

Вбачається за недоцільне у цій главі детально розглядати окремі елементи зазначених підсистем, оскільки історія виникнення, ідеологія, зовнішні ознаки та атрибути панків, хіпі, байкарів, скінхедів тощо, детально описані у спеціальній літературі та публікації у ЗМІ. До того ж це не є предметом цього дослідження.

*Суб (лат. *sub* під) перша складова частина складних слів (префікс), що означає: розташований внизу, під чим-л. або близько чого-л., напр.: субтропіки, субстратосфери; підлеглий, напр.: субінспектор; неосновний, неголовний, напр.: суборенда (прим. автора).

*Культура (лат. *Culture* — обробляти) — сукупність матеріальних та духовних цінностей, створених людством протягом його історії; історично набутий набір правил всередині соціуму для його збереження та гармонізації (прим. автора).

Мал. № 5. Система сучасної вітчизняної субкультури.

Ми не випадково підкреслили, що зазначена класифікація субкультур є умовною, насамперед через те, що не існує чітких меж не тільки між елементами всередині підсистем, а й між елементами різних підсистем і навіть між самими підсистемами. Добре підготованого у секціях східних двобоїв чи боксу юнака радо зустрінуть й гопники, й скінхеди, до того ж мали місце випадки, коли самі секції були лише прикриттям для угруповання кримінального напрямку, й навпаки - вправний брейк-дансер може бути окрасою сучасного танцювального гурту.

Метою застосування запропонованого системного підходу для розподілення елементів сучасної вітчизняної субкультури як складової загальної культури соціуму є:

по-перше, узагальнення характерних ознак та умов формування молодіжних організацій з ознаками субкультури;

по-друге, розробка, апробація та впровадження загальних, а також конкретизованих для певних підсистем педагогічних та психологічних методик соціалізації молоді, яка певний проміжок часу знаходиться під впливом протестних субкультурних ідеологій;

по-третє, руйнування стереотипу, за яким представники субкультур поголовно є злочинцями, наркоманами, моральними та інтелектуальними виродками. Історичний досвід західних молодіжних субкультур доказує, що у їх лавах в молоді роки перебували непересічні особистості - майбутні відомі політики, державні, громадські діячі та талановиті представники культури і мистецтва, наприклад:

- Президенти США Ричард М. Ніксон та Ліндон Б. Джонсон, віце-президент США Спіро Агню, кандидат в Президенти Джордж Мак Говерн та директор ФБР Джей Е. Хувер;

- письменники Уільям С. Берроу, Чарльз Буковскі; Дік Грегорі, Кен Кизи та Олдос Хаксл;

- видатні художники Енді Уорхол, Гарі Грімшоу та Рік Гріффін;

- ідеолог мирних протестів проти засилля влади Махатма Ганди та його послідовник Мартин Лютер Кінг молодший;

- видатні співаки та музиканти Джордж Гаррісон та Джон Леннон (члени групи «Бітлз»), Нейл Янг, Боб Ділан та Боб Марлі;

- політичний та громадський діяч Анджела Девис;

- видатний антрополог Карлос Кастанеда;

- політичний оглядач, чия чесність була поза сумнівом, Уолтер Кронкайт;

- натураліст та еколог Леопольд Альдо;

- видатний дитячий психолог доктор Бенджамін Спок;
- кіноакторка та активіст антивоєнного руху Джеймс Фонда та багато інших [120].

Тому немає ніяких сумнівів, що серед сьогоденних хіпі, панків, фанів, фурі або реперів є майбутні філософи, політичні та громадські діячі, письменники та майстри культури, чия доросла діяльність за умови терпимості щодо неординарності особистості та вчасної підтримки з боку суспільства прославить Україну;

по-четверте, формування громадської думки про неприпустимість поділу молодіжних організацій на «чистих» та «нечистих», тобто таких, які дотримується встановлених дорослими норм моралі та правил поведінки, та таких, які ставлять їх під сумнів. Демократизація суспільних відносин в нашій державі, на щастя, відправила у небуття радянські методи боротьби з нетрадиційною поведінкою молоді, на кшталт примусової стрижки стиляг або застосування до них адміністративного арешту.

Але це тільки перші кроки у цьому напрямі, громаді необхідно призвичаїтися до думки, що осудними можуть бути лише дії, які відповідно до чинного законодавства визнано правопорушенням, при цьому це стосується як погромів іноземців з боку скінхедів, так і корупції керівництва спортивної секції або хореографічного гурту.

Висновки до розділу 2

1. Процес формування особистості - це цілеспрямований вплив на індивідуума з метою засвоєння ним правил поведінки, необхідних для інтеграції у суспільство.

2. Педагогічна психологія — це галузь психологічної науки, яка досліджує психологічні проблеми виховання й навчання особистості — основних механізмів спрямованої соціалізації людини. Більш змістовно відображає суть цього поняття концепція, згідно з яким педагогічна психологія вивчає психологічні закономірності навчання і виховання

людини, досліджує формування в учнів (студентів) мислення, вивчає проблеми управління процесом засвоєння методів і навичок інтелектуальної діяльності; визначає психологічні чинники, які впливають на успішність процесу навчання; вивчає взаємостосунки між педагогом і учнями та стосунки в учнівському колективі; індивідуально-психологічну різницю між учнями, психологічні особливості навчально-виховної роботи з дітьми, які мають відхилення в психічному розвитку; досліджує психологічну специфіку роботи з дорослими в процесі їхнього навчання.

3. Дослідження історії розвитку вітчизняної педагогічної психології необхідно починати з періоду Київської Русі, оскільки історичні джерела свідчать про високий рівень навчання дітей за тих часів. Київська Русь виховала цілу когорту педагогів та філософів, які не тільки зважали на морально-психологічні якості дітей у процесі навчання і виховання, а й були авторами педагогічних творів, які хоча й зазнали впливу античної та західноєвропейської філософій, відзначалися своєю оригінальністю, відображаючи психологічні особливості укладу суспільного життя соціуму тих часів

4. У запорізьких козаків існувала особлива, власна система формування здорового способу життя. Козацька педагогіка як невід’ємна складова української народної педагогіки систематизувала в собі вироблені віками та адаптовані з часом традиції виховання тіла і духу молоді на глибинних цінностях православної віри».

5. Шкільне навчання ніколи не починається на порожньому місці, воно завжди опирається на певну стадію розвитку дитини. Процеси навчання і розвитку не зустрічаються вперше у шкільному віці, вони фактично пов’язані один з одним з перших днів життя дитини. Дошкільне навчання, яке сприяє формуванню уявлень, суттєво відрізняється від шкільного, яке має справу з засвоєннями знань. Розвиток правосвідомості відбувається в самому процесі становлення особистості, коли школяр поступово перетворюється в учня, тобто в особу, що змінює й удосконалює самого себе.

6. До нагальних проблемних завдань вітчизняної педагогіки варто віднести необхідність удосконалення процесів навчання і розвитку, перевиховання й перенавчання, локалізацію семантичної сфер психологічних проблем дитини, психопрофілактику антисоціальної поведінки окремих учнів, адаптацію цих процесів до викликів сучасної цивілізації (насамперед духовних та екологічних).

7. Проблема психологічного впливу виступає як стрижнева, «результуюча» проблема в психології та одночасно як системоутворююча категорія, яка багато в чому визначає цільову перспективу (пошук законів управління психічними явищами), прикладний потенціал, суспільне обличчя психологічної науки, пов'язане з дієздатністю виявлених в ній законів, їх застосовність до соціальної практики.

8. Одним із найважливіших загальнодержавних завдань лідери тоталітарних режимів завжди вважали виховання нової людини, яка б без вагань та роздумів була б провідником їх безглузвих та утопічних ідей. Розуміючи, що адекватна доросла людина, з достатнім рівнем знань та життєвим досвідом, ці ідеї не сприйме, зусилля, як правило, спрямовують на створення людини нового покоління з цинічним і нерідко злочинним використанням наявного «людського матеріалу».

9. Необхідною умовою розвитку правосвідомості є вільна воля людини. Вільна людина по-справжньому самоактуалізується, стає особистістю, коли може слідувати своїм ціннісним орієнтаціям. Особистість є одночасно носієм існуючих суспільних відносин й індивідуальної свободи. Крім того, особистість завжди представлена в конкретному й історичному бутті та знаходиться з ним у суперечливій діалектичній єдності.

10. Демократизація суспільних відносин у нашій державі відправила у небуття радянські методи боротьби з нетрадиційною поведінкою молоді, на кшталт примусової стрижки стиляг або застосування до них адміністративного арешту. Але це тільки перші кроки у цьому напрямі, громаді необхідно призвичаїтися до думки, що осудними можуть бути лише

дії, які відповідно до чинного законодавства визнано правопорушенням, при цьому це стосується як погромів іноземців з боку скінхедів, так і корупції керівництва спортивної секції або хореографічного гурту.

Література до розділу 2

1. Павленко В. Н. Культурно-историческое развитие психических процессов и теория поэтапного формирования умственных действий / В.Н.Павленко // Вопросы психологии, №1, 1995. – С. 53–60.
2. Лосев А.Ф. Типы античного мышления / А.Ф. Лосев // Философия. Мифология. Культура. - М.: Политиздат, 1991. - С. 453-473.
3. Поняття особистості в психології та фактори її формування: [електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://studopedia.org/6-105035.html> (Дата доступу 2018, 06, 05).
4. Ahrensdoerf Peter J. The death of Socrates and the life of philosophy: an interpretation of Plato's Phaedo / Peter J. Ahrensdoerf. — SUNY Press, 1995. — 238 с.
5. Платон. Собрание сочинений в 4 т./ Платон. -Пер. с древне- греч.; Общ. ред. А. Ф. Лосева, В.Ф.Асмуса, А. А. Тахо-Годи; Авт. вступ. ст. и ст. в примеч. А. Ф. Лосев; Примеч. А. А. Тахо-Годи. — М.: Мысль, 1994.— Т. 3. — 654 с.
6. Гегель Г.В.Ф.. Соч. Т. 10. Лекции по истории философии / Г.В.Ф.Гегель. Книга вторая. М.: Партиздат, 1932. - 454 с.
7. Філософія: курс лекцій. У 2 ч. Ч. 1. Історія світової та української філософії / [уклад. О. П. Бойко]; Державний вищий навчальний заклад “Українська академія банківської справи Національного банку України”. - Суми : ДВНЗ “УАБС НБУ”, 2010. — 187 с.
8. Свангеліє від Івана — останнє з 4-х Євангелій Нового Заповіту, написане улюбленим учнем Ісуса Христа— Іваном Богословом: [електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://allbible.info/bible/sinodal/joh/1> (Дата доступу 2018, 07, 12).
9. Гоббс Т. Сочинения в двух томах / Томас Гоббс. - Академия наук СССР, Институт философии. – М.: Из-во «Мысль», 1991. – Т. 2. – 731 с.
10. История политических и правовых учений: Учебник для вузов / Под общ. ред. акад. РАН, д. ю. н., проф. В. С. Нерсесянца. — 4-е изд., перераб. и доп. — М.: Норма, 2004. — 944 с.
11. Мірандола Джованні Піко делла. Промова про гідність людини / Джованні Піко делла Мірандола. - З латини переклав Н. Назаров, редакція Ростислава Паранька // Всесвіт. — 2013. — № 11/12. — С. 44-63.
12. Франк, С.Л. Духовные основы общества: Введение в социальную философию / С.Л. Франк. - Paris : YMCA Press, 1930. —311 с.
13. Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2-х томах/ Н.Полонська-Василенко. - 3-е вид. – К.: Либідь, 1995. – Т. 2. - 608 с.
14. Власова О.І. Педагогічна психологія: Навч. посібник / О.І.Власова. – К.: Либідь, 2005. – 400 с.
15. Сергєєнкова О. П., Педагогічна психологія: Навч. посіб. / О.П.Сергєєнкова, О.А.Столярчук, О.П. Коханова, О. В. Пасєка. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – 168 с.
16. Степанов О.М. Педагогічна психологія: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / О.М. Степанов. - К.: Академвидав, 2011. – 416 с.
17. Педагогічна психологія: [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.virtual.ks.ua/students/3428-educational-psychology.html> (Дата доступу 2018, 04, 27).

18. Щокін Г.В. Основи психологічних знань: Уч. посібник - 4-е вид., стереотип. / Г.В.Щокін. - К.: МАУП, 2001. - 128 с.
19. Проблеми загальної психології: шляхи розвитку ідей Г.С.Костюка. - К.: АП і СВ, - 2014. - Вип. 41. - 216 с.
20. Видра О. Г. Вікова та педагогічна психологія. Навч. Посіб / О.Г. Видра. - К.: ЦУЛ, 2011. - С. 7 - 9.
21. Короткий історичний нарис виникнення і становлення педагогічної психології: [електронний ресурс]. - Режим доступу: http://pidruchniki.com/1842112037174/psihologiya/korotkiy_istorichniy_naris_viniknennya_stanovlennya_pedagogichnoyi_psihologii (Дата доступу 2018, 07, 12).
22. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество / Питирим Сорокин. - пер. с англ. - Общ. ред., сост. і предисл. А.Ю.Согомонова. - М.Политиздат, 1992. - 543 с.
23. Поліщук В.М. Вікова і педагогічна психологія: навч. пос. / В.М.Поліщук. - Суми: Універс-ка книга, 2010. - 352 с.
24. Розенова М.Предмет і основні проблеми педагогічної психології / Марія Іванівна Розенова: [електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://osvita.ua/school/method/psychology/1664> (Дата доступу 2018, 09, 02).
25. Міленіна Г. С. Виховання для життя: соціалізація особистості в педагогіці С. Русової і М. Монтессорі / Г.С. Міленіна // Вісн. Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка. - 2010. - № 52. - С. 170 - 171.
26. Кравченко Т.В. Феномен соціалізації та форми його прояву / Т.В.Кравченко // Нова пед. думка. - 2008. - № 2.- С. 53-56..
27. Поніманська Т.І. Люди і я. Світ дорослих як чинник соціалізації особистості дитини / Т.І.Поніманська. //Дошкільне виховання. - 1999. - № 8. - С. 14 -17
28. Москаленко В.В. Соціалізація особистості: монографія / В.В.Москаленко. - К.: Фенікс, 2013. - 540 с.
29. Сухомлинський В.О. Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості / В.О.Сухомлинський / Вибр. твори: у 5 т. - Т. 1. - К. : Рад. школа, 1976. - 202 с.
30. Введення в психологію/Под ред., А. В Петровського. - М.: Академия, 1996.- С.81. 496 с.
31. Савчин М. В. Педагогічна психологія: Навчальний посібник / М. В. Савчин - К.: «Академвидав», 2007. - 424 с.
32. Вахтеров В. П. Предметный метод обучения/ В.П.Вахтеров. - 5-е изд., доп. и испр. - М.: Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1918. - 387 с.
33. Історія розвитку педагогічної психології: [електронний ресурс]. - Режим доступу: http://studopedia.su/1_15886_Istoriya-rozvitku-pedagogichnoi-psihologii.html (Дата доступу 2018, 05, 23).
35. Поучення Володимира Мономаха. (переклад Л.Махновця) //ПСРЛ. — Т. 1. Лаврентьевская летопись. — Л., 1926. — 240-256.
36. Пудалов Б. М.Литературная история 1-й («древнейшей») редакции Измарагда / Б.М.Пудалов.// Древняя Русь. Вопросы медиевистики. 2000, № 1, - С. 76-94.
37. Савельева Н.В., Турилов А.А. Златоструй/ Н. В. Савельева, А. А. Турилов // Православная энциклопедия. Том XX.— М.: Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», 2009. — 752 с.
38. Культура Київської Русі: [електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.litopys.com.ua/encyclopedia/organ-zats-ya-derzhavnogo-mekhan-zmu/kultura-ki-vsko-rus>(Дата доступу 2018, 06, 12).
39. Устав о скитской жизни. Предание Старца Нила Пустынника своим ученикам; и всем полезно его иметь: [електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://omolenko.com/biblio/nil-sorskiy.htm?p=11#toc10> (Дата доступу 2018, 06, 12)..
40. Домострой: [електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://lib.pravmir.ru/library/readbook/1976> (Дата доступу 2018, 06, 12).

41. Золочевський В.В. Українська козацька педагогіка про фізичне виховання й загартування особистості / В.В. Золочевський // Засоби навчальної та науково-дослідної роботи. – 2008. – Вип. 28. – С. 45.

42. Навчання та вишкіл у козаків: [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kozaku.in.ua/statt-pro-kozakv/76-navchannia-ta-vishkl-u-kozakv.html> (Дата доступу 2018, 07, 14).

43. Золочевський В.В. Творче застосування вітчизняного педагогічного досвіду організації фізкультурно-масової роботи зі студентською молоддю / В.В. Золочевський // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. – Запоріжжя. – 2010. – № 9 (62). – С. 44 - 49.

44. Історія української школи і педагогіки: Хрестоматія / Укл. О. О. Любар; за ред. В. Г. Кременя. - К.: Знання, 2005. – 767 с.

45. Пашковець М., Пляс Я. Легенди “Степових дзвіночків” або Країна Мамаїв-характерників / Микола Пашковець, Ярослав Пляс. - Київ – 2014. – 40 с.

46. Езотеричні глибини характерництва: [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.spadok.org.ua/charakternytstvo/ezoterychni-glybyny-charakternytstva> (Дата доступу 2018, 03, 17).

47. Що ж таке характерництво: [електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk-ua.facebook.com/notes/що-ж-таке-характерництво> (Дата доступу 2018, 03, 17).

48. Сковорода Г.С. Благодарний Еродій / Г.С.Сковорода // Антологія педагогічної мисли Української ССР. М.: Педагогіка 1988. - С. 143-151.

49. Год Б.В. Особливості формування «істинної» людини в філософсько-педагогічній спадщині Г. Сковороди/ Б. В. Год // Гуманізація навчально-виховного процесу: наук. вісн. Слов'янського пед. ун-ту. – 2009. – Випуск XLVII. – № 47. – С. 146-150.

50. Сковорода Г. Листи до Якова Правицького/ Г. Сковорода. – Твори у 2-х т. – Т. 2. : Трактати. Діалоги. Притчі. Переклади. Листи / [Укр. наук. ін-т Гарвардського ун-ту, Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка НАН Укр.]. – К.: Обереги, 1994. – С. 360 – 375.

51. Хрестоматія з історії дошкільної педагогіки: Навч. посіб./ За заг. ред З. Н. Борисової. - К.: Вища школа, 2004. – 511 с.

52. Макогоненко Г.П. Николай Новиков и русское просвещение XVIII века/ Г.П.Макогоненко. — М.-Л.: Гослитиздат, 1951/1952. — 544 с.

53. Новиков Н.И.: видавець читання для серця й розуму: [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lessons.com.ua/n-i-novikov-vidavec-chitannya-dlya-sercya-i-rozumu> (Дата доступу 2018, 03, 17).

54. Філософська думка в Україні: Біобібліогр. словник / Авт. кол.: В. С. Горський, М.Л.Ткачук, В.М.Нічик та ін. — К.: Унів. вид-во «Пульсари», 2002. — 244 с.

55. Поліщук В.М. Вікова і педагогічна психологія: навчальний посібник / В.М.Поліщук. – Вид. 3-тє, виправ. – Суми: Університетська книга, 2010. – 352 с.

56. Выготский, Л.С. Педагогическая психология / Л.С. Выготский; под ред. В.В.Давыдова. - М.: Педагогика, 1991. - 480 с.

57. Кочеткова Т.Н. Взаимосвязь эволюции взглядов М.Я. Басова и развития отечественной психологии / Татьяна Николаевна Кочеткова // Вестник Томского государственного университета. - №3 (56). – март 2012. - С.157-162.

58. Столяренко О.Б. - Психологія особистості: Особистість у теорії діяльності О.М.Леонтьєва / О.Б. Столяренко [електронний ресурс]. – Режим доступу: http://b-ko.com/book_115.html (Дата доступу 2018, 03, 17).

59. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л.Рубинштейн. - Составители, авторы комментариев и послесловия А.В.Брушлинский, К.А.Абульханова-Славская СПб: Издательство "Питер", 2000. – 720 с.

60. Абдалина Л. Профессионализм педагога: компоненты, критерии оценки /Л.Абдалина, И.Бережная // Высшее образование в России, 2008. - № 10, - С.146 – 148.

61. Гессен С.И. Основы педагогики. Введение в прикладную философию / С.И. Гессен. - Отв. ред. и сост. П.В.Алексеев. — М.: "Школа-Пресс", 1995. - 448 с.
62. Ананьев Б. Г. Педагогические приложения современной психологии: хрестоматия по возрастной и педагогической психологии / Б. Г. Ананьев // Работы советских психологов периода 1946–1980 гг. [под ред. И. И. Ильева, В. Я. Ляудис]. – М., 1981. – 432 с.
63. Самарин Ю. Очерки психологии ума: Особенности умственной деятельности школьников / Ю.Самарин Ю. М. Изд-во Академии педагогических наук, 1962. – 504 с..
64. Махмутов М.И. Проблемное обучение. Основные вопросы теории / М.И. Махмутов. - М.: Педагогика, 1975. - С.246 – 258.
65. Бабанский Ю.К: [электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.koob.ru/babanskiy> (Дата доступа 2018, 03,17).
66. Ярмаченко Н.Д. Педагогическая деятельность и творческое наследие А.С. Макаренки / Н.Д. Ярмаченко. – К.: Рад. шк., 1989. – 191 с.
67. Сухомлинский В. О. Вибрані твори: в 5 т. / В. О. Сухомлинський. – К.: Видавництво „Радянська школа”, 1976. – Т.2: Як добитися, щоб слово вихователя доходило до серця вихованця. – 1976. – 669 с.
68. Нікітіна О. Розвиток концепції навчальної діяльності у психологічних дослідженнях ХХ ст. / Олена Нікітіна // КДПУ ім. В. Винниченка. - Наукові записки вип. 107 (2). – С.45 – 52.
69. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте. (Психологическое исследование) / Л. И. Божович. - М., «Просвещение», 1968. - 464 с.
70. Формирование учебной деятельности школьников / Под ред. В. Давыдова, Й.Ломпшера, А. Марковой. – М.: Педагогика, 1982. – 216 с.
71. Якунин В.А. Педагогическая психология: Учебн. пособие / Европ. Ин-т экспертов / В.А. Якунин. – Спб.: Изд-во Михайлова В.А., 1998. – 639 с.
72. Машбиц Е. И. Психолого-педагогические проблемы компьютеризации обучения/ Машбиц Е.И. – М.: Педагогика, 1988. – 192 с.
73. Несколько месяцев дождик не мог смыть кровь женщины-мамы", - лектор от Путина продолжает пугать уральских детей «распятым мальчиком»: [электронный ресурс]. – Режим доступа: http://censor.net.ua/video_news (Дата доступа 2018, 03,17).
74. Ковалев Г.А. Три парадигмы в психологии - три стратегии психологического воздействия / Георгий Алексеевич Ковалев // Журнал «Вопросы психологии» № 3 (87) - С.41 - 50.
75. Сидоренко Е. В. Личностное влияние и противостояние чуждому влиянию / Е.В.Сидоренко // Психологические проблемы самореализации личности. – СПб.: СПбГУ, 1997. – С. 123 – 142.
76. Ярема Н.Ю. Навчально-методичний комплекс з дисципліни «Психологічний вплив та маніпулятивна поведінка» / Н.Ю. Ярема. - К.: НАВС. – 46 с.
77. Куликов В.Н. Прикладное исследование социально-психологического воздействия / В. Н. Куликов // Прикладные проблемы социальной психологии. – М.: Наука, 1983. – С.158 – 172.
78. Куликов В.Н. Теоретические и прикладные проблемы психологического воздействия / В.Н. Куликов // Проблемы психологического воздействия: Межвузовский сборник научных трудов. – Иваново, 1979. – С. 5 - 30.
79. Кабаченко Т.С. Методы психологического воздействия / Татьяна Сергеевна Кабаченко – М.: Педагогическое общество России, 2000. – 539 с.
80. Немов Р.С. Психология. Словарь-справочник / Р.С.Немов. — М.: ВЛАДОС-ПРЕСС, 2003.— Т. 2.— 352 с.
81. Решетина С.Ю., Смолян Г.Л. Информационно-психологическая безопасность личности (контуры проблемы) / С.Ю.Решетина, Г.Л. Смолян // Проблемы информационно-психологической безопасности. — М., 1996. - С. 42 - 45.

82. Печчеи А. Человеческие качества / Аурелио Печчеи. – Перев. с англ. Вступительная статья Гвишиани Д.М. - М.: Прогрес, 1984. – 340 с.
83. Детская жестокость: [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.oracle-today.ru/articles/76409> (Дата доступу 2018, 05, 21).
84. Серийные убийцы и жестокость к животным: По материалам сборника "Жестокость к животным и насилие над личностью": [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vita.org.ru/library/education/serial-killers-and-animal-abuse.htm> (Дата доступу 2018, 05, 21).
85. За террористов "ЛНР" воюет маньяк-нацист из Санкт-Петербурга: "Реж бомжей, щенков и детей!": [електронний ресурс]. – Режим доступу: http://censor.net.ua/photo_news/292301 (Дата доступу 2018, 05, 21).
86. Психоаналітична концепція дитячого розвитку (З. Фрейд, К. Юнг, А. Адлер): [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua-referat.com> (Дата доступу 2018, 05, 21).
87. Німеллер М. Коли вони прийшли... / Мартін Німеллер: [електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Коли_вони_прийшли (Дата доступу 2018, 05, 21).
88. Кунарев Андрей. Человеческий материал. Во имя чего были принесены в жертву герои романа Александра Фадеева "Разгром" / Андрей Кунарев // Учительская газета: [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ug.ru/old/01.04/t12.htm> (Дата доступу 2018, 05, 21).
89. Олеша Ю. Человеческий материал / Ю. Олеша. - М.: Эксмо, 2008. – 606 с.
90. Коваль О.А. Маніпулювання релігійною свідомістю: сутність і засоби: автореф. дисс. ... кандидата психол. наук / О.А. Коваль. – К.: Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, 2006. – 18 с.
91. Психология совка: [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://chupin.ru/library/2012.11%20sapojnik> (Дата доступу 2018, 05, 21).
92. Гайдар А. Тимур и его команда. - М.: Самовар, 2014.
93. Расс К. Человеческий материал. Немецкие солдаты на Восточном фронте / Кристоф Расс; [пер. с нем. А.Л. Уткина]. – М.: Вече, 2013. – 496 с.
94. Васильченко Андрей История гитлерюгенда / Андрей Васильченко: [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://e-libra.ru/books/236773-istoriya-gitleryugenda.html> (Дата доступу 2018, 05, 21).
95. Страны Азии и Африки во второй половине XX — начале XXI века: Китай: [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://knowhistory.ru/831-strany-azii-i-afriki-vo-vtoroy-popolvine-xx-nachale-xxi-veka.html> (Дата доступу 2018, 05, 21).
96. Chandler David "The Tragedy of Cambodian History / David Chandler. – Yale, 1992, - 396 p
97. Базильбаев А. Чотири роки в хаосі. Про так звану культурну революцію в Сінцзяні. -- Алма-Ата, 1978. С. 69.
98. Оруелл Д. 1984 / Джордж Оруелл. Перекл. з англ. – М.: АСТ, 2014 – 351с.
99. Когда Россия станет фашистским государством, то фашизм в ней будут именовать «особой русской духовностью»: [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rotozeev.net/page/tcitata-cherchillia-pro-fashistov-budushchego> (Дата доступу 2018, 06, 21).
100. Варій М.Й. Політико-психологічні передвиборчі та виборчі технології. Навч. метод. посібник / М.Й. Варій. - Київ, Ельга, Ніка-Центр, 2003. – 400 с.
101. Лебон Г. Психология народов и масс / Гюстав Лебон, пер. с фр. — М.: Академический проект, 2011. — 238 с.
102. Рубінштейн С.Л. Онтологія людського життя / С.Л. Рубінштейн // Проблеми общей психології. - 2-е вид. - М., 1976. – 463 с.
103. Закон проти утворення нових партій від 14 липня 1933 року // Історія держави та права зарубіжних країн. – Хрестоматія. - К.: Ін Юре. – 2002.- 716 с.

104. Федеральний закон Російської Федерації № 433-ФЗ був прийнятий Державною Думою РФ 20 грудня 2013, схвалений Радою Федерації 25 грудня, підписаний президентом Росії 28 грудня: [електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_158525 (Дата доступу 2018, 04, 26).
105. Баган О. Націоналізм і націоналістичний рух. Історія та ідеї / О. Баган. — Дрогобич: Відродження. 1994. - 192 с.
106. Франко, І. Вибрані твори: в 3-х т. / І. Франко. - 2-ге вид., доп. - Дрогобич: Коло. - Т. 2: Проза, драматургія. - 2005. - 712 с.
107. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму: Монографія / Георгій Володимирович Касьянов. — К.: Либідь, 1999, - 352 с.
108. Стрижак А. А. Вибірче право в Україні: Історія і сучасність / А. А. Стрижак. — К.: Логос, 2012. — 448 с.
109. Siegfried Andre. Geographyboutique des cinq continents / Andre Siegfried. — Paris.: La Pascal. — 1952. — 337 p
110. Мюллер К. Молодіжні субкультури / Кай Мюллер. - Незалежний культурологічний часопис «І». - № 24. — 2002. — 257 с.
111. Кон И. С. Социология молодежи / И. С. Кон. — В кн.: “Краткий словарь по социологии”. — М., 1988. — 96 с.
112. Кофурин Н. В. Проблемы изучения неформальных групп молодежи / Н. В. Кофурин // Социологические исследования — 1991. - № 1. - С. 82 — 85.
113. Якуба О. Молодіжні рухи та їх базова типологізація // Незалежний культурологічний часопис «І». - № 24. — 2002. — С. 127 — 128.
114. Кулік В., Голобуцька Т., Голобуцький О. Молода Україна: Сучасний організований молодіжний рух та неформальна ініціатива / В. Кулік, Т. Голобуцька, О. Голобуцький. — К.: Центр дослідження проблем громадянського суспільства, 2000. — 460 с.
115. Бобахо В. А. Современные тенденции молодежной культуры: конфликт или преемственность поколений? / В. А. Бобахо, С. И. Левкова // Общественные науки и современность. — 1996. — № 3. — С. 56 — 60.
116. Ми такі різні. Молодіжні субкультури: путівник по інтернет-ресурсам / Уклад. Є. А. Шевченко; ОКЗ «Харківська обласна бібліотека для юнацтва». — Харків, 2015. — 19 с.
117. Головатий М. Ф. Соціологія молоді: курс лекцій / М. Ф. Головатий. — К.: МАУП, 2006. — 304 с.
118. Доренко О. В. Молодежь и культура / О. В. Доренко. — Киров: Масс, 2000. — 120 с.
119. Азе А. А. Формирование духовной культуры студенческой молодежи / А. А. Азе, Н. А. Бегега, В. И. Казачков. — К.: Вища шк., 1990. — 110 с.
120. Знаменитые хиппи, друзья хиппи и их враги: [електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://www.hippy.ru/az/p147.htm>. (Дата доступу 2018, 04, 26).

Розділ 3. Філософсько-правові особливості трансформації освітнього процесу в Україні

3.1. Національна освіта та педагогіка Радянської України

3 грудня 1919 року в центральних та східних регіонах України остаточно утвердилася радянська влада. Прагнучи побудувати суспільство, яке складається з неантагоністичних класів пролетаріату та трудового селянства, ідеологи соціалістичної пертурбації* керувалися концепцією примата інтересів соціуму над інтересами індивідуума. Відповідно й правосвідомість у їх розумінні визначалася не як риса характеру особистості, а як абстрактна суспільна субстанція. Як зазначала у цьому контексті О.Лукашева, правосвідомість при соціалізмі - це «форма суспільної свідомості, що є системою поглядів, переконань, оцінок, уявлень, настроїв і почуттів даного класу або суспільства, визначених матеріальними умовами їх життя та спрямована на встановлення правового режиму в суспільстві, який би відповідав інтересам і цілям цього класу» [1, с. 97].

Саме тому українська радянська влада, не маючи чіткого плану розбудови системи освіти в Україні, усю свою діяльність спрямувала на ліквідацію старої системи освіти, відокремлення школи від церкви, формування нового апарату управління освітою за російським зразком. Так, у травні 1919 року було видано «Положення про єдину трудову школу УРСР», в основу якого було покладено однойменне положення чинне в Радянській Росії. Воно передбачало запровадження безплатного і спільного навчання дітей обох статей із восьми років; загальноосвітній і політехнічний характер освіти, заборону релігійного виховання; запровадження продуктивної праці дітей. Скасовувалися перевідні та випускні іспити, домашні завдання, п'ятибальна система оцінювання знань [2, с. 249].

Було активізовано роботу у напрямі ліквідації неписьменності серед представників національних меншин, для чого організовувалися курси з російською, польською, німецькою, єврейською та іншими мовами навчання.

* Пертурбація – лат. *commotio* - хвилювання, збудженість, - раптове та різке порушення нормального ходу чого-небудь, що викликає розлад, сум'яття (прим. автора).

Згідно результатів перепису населення 1926 р., рівень грамотності німецького населення досягав 79,4 %, єврейського – 78,8 %, грецького – 71,4%, російського – 63,7 %, польського – 52,4 %. Серед українців рівень писемності населення у той час досягав 48,9 %[3]. За даними Центрального статистичного управління, в Україні в 1929/30 навч. році налічувалося 3579 національних шкіл, з яких 1539 – російських, 786 – єврейських, 628 – німецьких, 381 – польська, 121 – молдавська, 73 – болгарські, 16 – грецьких, 15 – чеських, 10 – вірменських, 8 – татарських, 2 – ассирійські [4].

Радянська влада, оголосивши боротьбу з неписьменністю і керуючи її проведенням, одночасно використовувала цю кампанію для розширення й зміцнення свого впливу серед багатонаціонального населення України, формування його політичної та правової свідомості згідно із завданнями соціалістичного будівництва [5, с. 75].

У червні 1920 року було видано постанову наркомату УРСР «Про запровадження в життя єдиної трудової школи», аналогічну попередньому урядовому положенню. Єдина трудова школа була семирічною і поділялася на два ступені — перший (чотири класи) і другий (три класи). Після закінчення школи другого ступеню діти могли продовжити навчання у професійно-технічних школах і технікумах. Таким чином було реалізовано освітню концепцію Народного комісара освіти Г.Гринька*, палкого прихильника американської моделі освіти, яка в той час базувалася на матеріальному концептуальному підході та ідеях прагматизму*. Саме за

*Гринько Григорій Федорович (1890 — 1938) — український педагог, політичний і державний діяч, Народний комісар освіти України (1920 - 1923 рр.), жертва Сталінського терору (прим. автора).

* Йдеться про два напрями підготовки фахівців - «формальний» і «матеріальний», які виникли у Західній Європі та США ще в XIX ст. «Формальний» напрям, розроблений німецьким філософом психологом і педагогом І.Гербартом (нім. *Johann Friedrich Herbart*; 1776 - 1841), характеризувався спрямуванням на виховання гармонійно розвинутої особистості. «Матеріальний», висунутий англійським філософом і соціологом Г.Спенсером, (англ. *Herbert Spencer*; 1820 — 1903), обстоював суто практичну

відсутність професійного напрямку він піддавав критиці російську систему освіти. Запропонована система професійної освіти та соціального виховання була підтримана на Першій Всеукраїнській нараді з питань народної освіти у березні 1920 року і затверджена на Другій Всеукраїнській нараді в серпні 1920 року [6, с. 7 - 8].

Наприкінці 1920 року в Україні діяло близько 22 тисяч шкіл, де навчалось 2,250 млн. учнів. Майже в половині шкіл навчання вже відбувалося українською мовою. Для порівняння варто вказати, що в 1914/15 навчальному році існувало 19,6 тисяч загальноосвітніх шкіл і серед них не було жодної української [7, с. 304].

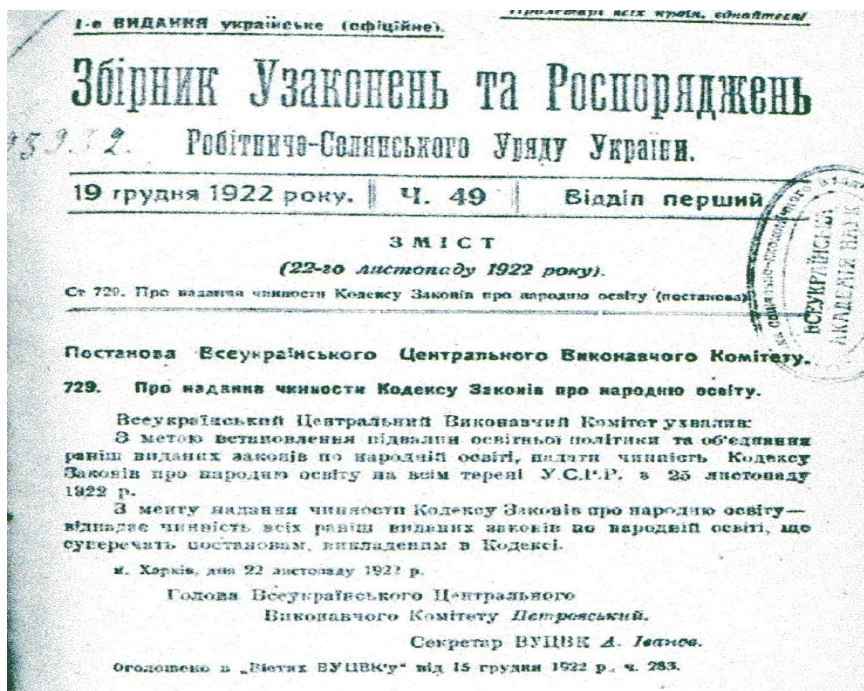
Побудова українським Наркомосом на чолі з Г.Гриньком власної системи освіти спричинила численні теоретичні дискусії на цю тему з керівництвом Наркомосу РСФРР, зазначає вітчизняний педагог, академік Національної академії педагогічних наук О.Сухомлинська. Концептуальні суперечки між А.В.Луначарським*, який очолював російську освітню галузь, та наркомом освіти України не приводили спочатку до компромісного рішення з наближення освітніх систем двох республік. Проте результатом концептуальної полеміки стала поява в українського наркома прибічників серед його російських колег - Б.Г.Козелева*, О.Ю.Шмідта*.

підготовку фахівців, виходячи з ідеї прагматизму. «Матеріальний» напрям набув значного поширення в США й Німеччині на початку XX ст. і саме тому дістав назву так званої американської моделі освіти (прим. автора).

*Луначарський Анатолій Васильович (1875— 1933) — російський письменник, журналіст, марксист, політик-більшовик, нарком освіти РСФСР (1917—1929), академік АН СРСР (прим. автора).

* Козелев Борис Григорович (1892 – 1936) - профспілковий діяч, організатор проф.-тех. освіти. чл. РСДРП з 1910, брав участь у розробці теоретич. основ і створення системи проф. освіти в Рад. Росії, належав до прихильників монотехнічної освіти (прим. автора).

*Шмідт Отто Юлійович(1891 — 1956) — математик, астроном, геофізик, дослідник Арктики, дійсний член АН УРСР, був автором ідеї, творцем і головним редактором 1-го видання «Большой Советской Энциклопедии» (прим. автора).

Мал. №6. Постанова Центрального Виконавчого комітету Робітниче-Селянського Уряду України «Про надання чинності Кодексу законів про народну освіту» [8, с. 849]

Дискусія між представниками двох концептуальних напрямів відбулася й на першій партійній нараді з питань народної освіти (31 грудня 1920 р. —4 січня 1921р.), на якій прибічники професійно-технічної освіти для досягнення компромісу з adeptами загальноосвітнього підходу зробили значно менше поступок, ніж їхні опоненти. Саме тому Г.Гринько пізніше писав, що ця нарада «відіграла... величезну роль для розвитку системи освіти в Україні» [9, с. 34].

Але, продовжує О.Сухомлинська, незабаром досягнутий на партійній нараді концептуальний компроміс був нищівно розкритикований В.І.Ленінім у статті «Про роботу Наркомосу», надрукованій у лютневому номері газети «Правда» (1921 р.). Полеміка про реформування освіти набула нового

розвитку й забарвлення, а саме політичного, на цей раз у серії газетних статей. Край полеміці поклало рішення пленуму ЦК РКП(б), що відбувся 25 лютого 1921 р., про звільнення О.Шмідта з роботи у Наркомосі Росії. Так, удавшись до відвертого адміністрування, партійне керівництво РСФРР зірвало досягнутий раніше компроміс між представниками двох підходів до реформування освіти. Дискусія з суто освітньої перейшла у партійну площину [9,с. 35].

22 листопада 1922 року Центральний Виконавчий комітет Робітничо-Селянського Уряду України ухвалює постанову «Про надання чинності Кодексу законів про народну освіту», відповідно до якої, зокрема: *«З менту надання чинності Кодексу Законів про народну освіту – відпадає чинність всіх раніш виданих законів по народній освіті, що суперечать постановам, викладеним у кодексі»*. Кодекс складався з преамбули та чотирьох книг.

Згідно з преамбулою, яка складалася з 33 параграфів, освітянська діяльність в УСРР повинна була здійснюватися виключно на засадах, встановлених цим Кодексом.

Окрім, безумовно, прогресивних на той час ідей, наприклад, щодо організації мережу дошкільних закладів з метою *«поліпшення умов працюючих та визволення жєнщини-робітницї»*(§ 9); організації широкого *«фахового та спеціально-наукового»* навчання для юнацтва і молоді (§ 10); проголошення соціального виховання та навчання у *«профшколах і курсах до 17-ти літнього віку включно, загальним, обов'язковим, безоплатним й сукупним для обох полів»* (§ 17); забезпечення *«людності всіх націй і національних меншостей, що Україну залюднюють, виховання та навчання їхньою рідною мовою»* (§ 24), зокрема, зазначалося, що:

- *«Виховання та освіта підростаючого покоління, як і рівно-ж і всієї працюючої людності, та організація наукової праці становлять одно з ґрунтовних завдань Української Соціялістичної Радянської Республіки і здійснюється через Народний Комісаріят Освіти»* (§ 1);

- «Мета радянського виховання та освіти є визволення працюючих мас з під ярма духовної неволі, розвиток їхньої свідомості, створення нового покоління людей комуністичного суспільства з психологією колективізму, з крицевою волею, суспільно-необхідною кваліфікацією та матеріалістичним світоглядом, побудованим на доконечним розумінні законів розвитку природи та суспільства» (§ 2);

- «Завдання органів виховання й освіти є – бути зняряддям диктатури пролетаріату в справі знищення класового суспільства й утворенню нового, провідником засад комунізму та ідейно-організуючого впливу пролетаріату на напівпролетарські та непролетарські шари працюючих мас з метою виховання каменярів нового комуністичного суспільства» (§ 3);

- «В підвалину побудови виховальних та культурно-освітніх закладів Радянської Республіки мусять лягти:

а) процес праці, як підбудова виховання та пізнання;

б) розмаїтість життєвих потреб, як мета виховального процесу та

в) практика – скерована не лишень на пояснювання світу, але й на зміну його»; (§ 5);

- «Всі знання, науки та мистецтва на всіх щаблях виховального та освітнього процесу повинні бути овсім не самою для себе, замкненою в собі самоціллю, але мусить служити засобом, скерованим на здійснення вищезазначених завдань та мети» (§ 6);

- «З огляду на величезне значіння науки в справі налагодження життя та праці майбутнього соціалістичного суспільства, Радянська держава ставить за своє завдання – планову організацію науково-дослідної праці, що веде до перемоги людини над матерією, простіром та часом й до розуміння законів суспільного розвитку. Опанування методами наукового досліджу мусить рівночасно вести до вироблення суцільного науково-матеріалістичного світогляду, що в найвищому синтезі об'єднує математичні, природничі й суспільні науки, - скеровану на пізнання світу теорію та скеровану перебудову світу революційну практику» (§ 15);

ВСТУП.

§ 1. Виховання та освіта підліткового покоління, як рішуче і невід'язно відірвано від життя, так і організація наукової праці становлять одне з групових завдань Української Соціалістичної Радянської Республіки і здійснюються через Народний Комісаріат Освіти.

§ 2. Мета релігійного виховання та освіти є відстоювання прагнень мас ширшого духовного зросту, розвитку їхньої самостійності, створення нового покоління людей комуністичного суспільства з повільнішою колективізацією, з кращим знанням, суспільно-необхідною кваліфікацією та з матеріалістичним світоглядом, побудованим на докопаних розумінні законів розвитку природи й суспільства.

дистанції пролетаріату в справі зміцнення класового суспільства та утворення нового, провідником асесат комунізму та ідейно-організаційного плану пролетаріату на навігаторські та ценопротестарські шарі працюючи має в меті виконання доконалих кампаній нового комуністичного суспільства.

§ 3. *Всі згоди* в сараї виходили й осіли так тієї та згоди, як і. Дорослі люди, буди докозано погодили в грунтовних задоволеннях соціалістичній революції, мають походили з життєвих умов та інтересів. Протягом, мають цілий аспект в народом будівництвом та державним будівництвом Радикальним.

8.3. В підставному побудови національних та культурно-освітніх закладів Галицької Республіки мусите дати:

- а) процес праці, як підбуда виконання й підання;
- б) розкритість життєвих цінностей, як мета виконавчого процесу;
- в) практична-сферична те діяльність на позитивний світ, аде й

на зміну його, і на зміну як націоналістичній свідомості, так і

§ 6. Інші знання, науки та мистецтва на всіх шаблах Експериментального та освітнього процесу повинні бути осягні. Не єдиний для себе, а саме по собі самозвичка, але мусить слугувати засобом, споро-
внянню на здійсненні вищезгаданих завдань, та мист.

§ 8. Кожному громадянину України, який має право на виборчий вплив, держава гарантує можливість участі в управлінні державними справами, а саме:

§ 8. Щодо виборчого впливу громадян України, який має право на виборчий вплив, держава гарантує можливість участі в управлінні державними справами, а саме:

§ 9. За дітя подоланням аналізують умов соціального виконання дітей прокурорів та викладачів жіночій дитини. всіма заходами поширюється мережа дошкільних закладів (дитячих будинків, садків

акція) та провадитися державне постачання дітей харчами, одягом і обувкою.

§ 10. Для розвитку й могоді вів 13-літнього віку організується широке фізичне та спортивне — парове плавання, скеровано на підготовку їх до активного прикладного життя й творчості, як кваліфікованих та несхожих розвинених свідомих громадян.

жінки забезпечує їх на весь час перебування у вищій школі. Галичина Дер-
матуралізм утриманням.

§ 12. В цілях організації вищої школи й підготовка науковців робітників у полімієвих приладних технологіях організовується доступ до аналогів вищої школи для всіх працівників, що бажають вивчитися; притягаються й підготовляються до вивчення діяльності вент, спираючі до того адміністративні й усебічні підрозділи підприємства.

у зв'язку з тим, що в Україні не було жодної держави, яка б могла би захистити її від агресії німецьких військ.

У § 13. Цю до-договірну угоду Республіка та зазначені Народні майдани в подальшій своїй діяльності громадяни Радянської Республіки в комуністичному дусі, у всебічному співробітництві з владою та партією будуть до загальної справи боротьби проти фашизму і імпериалізму.

§ 14. Для зміцнення скерованої на досягнення цілі цілі, агітацій та пропаганди воєн працюючим дається широкий доступ до всіх скарбів науки та мистецтва.

§ 13. Організація на негосподарстві заклади науки в сфері залюднення лісів та праці майбутнього соціалістичного суспільства. Радянська держава ставить на своєму шляху — планує організацію науки — *вільної праці*, що веде до переможі людини над матерією, простором і часом і до впровадження вільної суспільного розвитку. Органі-

Виявляючи методами наукового досліджування, зокладно, розвинути, об'єктивні, вироблення сущального науково-матеріалістичного світогляду, що в загальному світі об'єднує математичні, природничі й суспільні науки, — спорувавши на вікізачині світу *теорію* та спорувану на вербу добу світу *революційну властивість*.

« § 18. Згідно з викладеними завданнями й цілями, на базі існуючих вишколів та освітніх елементів, встановлюються такі системи різноманітної освіти: соціальне виховання дітей, фізична освіта молоді та молоді, наукове праця та політична освіта дорослих, що взаємно одні одних доповнюють і обслуговують й утворюють єдину організацію суспільства.

§ 17. Соціально-виховання дітей та молоді в професіонах і на курсах до 17-ти літнього віку викладає оголошуються загальним, спеціальним, базовим і в сукупності для обох полов.

§ 13. Управління та постачання державних навчально-виховальних закладів та підготовки державних кадрів.

8.20. Всі індивідуальні, колективні й наукові установи та організації повинні виконувати завдання, пов'язані з науковими дослідженнями, розробкою та впровадженням нових технологій, а також з одержанням від продукційних колективів частини прибутку, що отримують від реалізації своїх винаходів.

...на підставі наказу, складеного на основі й під
наказом Народного Комісаріату Освіти, як наведеного кермуючого
і контролюючого державного органу освіти.

Згідно з цими засадами та принципами положеннями 767 статей Кодексу, зокрема, було встановлено таке:

Книга перша «Організація керування і постачання по народній освіті» (ст.ст. 1 – 153)

«Загальне керування справою Народньої Освіти і найвищий догляд за всіма навчально-виховальними та культурно-освітніми науковими та мистецькими закладами та організаціями в УСРР належить Народному Комісаріату Освіти, а на місцях Губерніяльним та Повітовим Відділам Народної Освіти» (ст. 1).

Варто звернути увагу на те, що, хоча автори Кодексу були прихильниками американської моделі освіти, вже в перших його рядках вони категорично утверджують необхідність керування та догляду над справою народної освіти з боку держави, а не допомоги з організаційних, матеріально-технічних та фінансових питань, як це передбачається зазначеною моделлю. Суть такого догляду й керування можна зрозуміти зі змісту повноважень чиновного складу відділів освіти. Наприклад: *«Головний інспектор має право давати підвідомчим йому установам та особам обов'язкові щодо виконання адміністративні й господарські розпорядження навчально-організаційні та методологічні вказівки, а в невідкладних випадках – проводити прийом, звільнення та пересовування вчительського й технічного персоналу з додержанням усталених що до цього правил» (ст. 71);*

Книга друга «Соціальне виховання дітей» (ст. ст.154 – 286)

«Найвище піклування про всіх дітей та недолітніх до 18 років віком тяжить на державі і здійснюється Наркомпросом та Наркомздравом. Наркомпрос провадить соціальне виховання у відношенні до дітей до 15 років й організовує соціальний захист прав та інтересів недолітніх (ст. 154); соціальне виховання налагоджується й проводиться на всьому терені Республіки по планах та під безпосереднім керівництвом і доглядом Головоцвику» (ст. 158), на який покладається «турбота про охорону всіх недолітніх не виключаючи тих, що знаходяться на піклуванні своїх батьків» (ст. 160).

Ця концепція, на перший погляд, була просякнута щирою турботою про захист прав неповнолітніх, тим більше що дитяча безпритульність тих часів була гострою та болючою проблемою, однак, де-факто, було закладено законодавчі засади антигуманної політики більшовицьких ідеологів щодо відриву дітей від сімей з метою виховання покоління Павликів Морозових*, здатних заради утопічних ідей відрікатися батьків та свого роду.

Як зазначала у цьому контексті одна із засновників міжнародного жіночого руху О. Коллонтай*: «Сім'я перестає бути потрібною. Вона не потрібна державі тому, що домашнє господарство вже не вигідне... воно без потреби відволікає робітників від більш корисної справи» [11, 17 - 18]. Знищення класу домогосподарок, руйнування також і міської родини, поширення жіночої професійної зайнятості створило ґрунт для успіху ідеологічної боротьби з "патріархальщиною" й "дрібнобуржуазною родиною", з "пережитками капіталізму" у сфері шлюбу й родини, з "звільненням" жінки - пролетарки від "гніта" кухні, пелюшок, міщанського затишку, від чоловічого "всевладдя" [12].

До цих кроків, що наближають "відмирання родини" [13, с. 437] при комунізмі", треба додати й те, що потім іменувалося "лівацькими перегинами" – створення вільного цивільного шлюбу поряд з офіційним і традиційним (церковним), волю вільних статевих відносин від любові ("без черемшини") і т.п. У тридцяті роки відношення держави до родини змінилося. Якщо двадцяті роки у всіх західних підручниках з політології й економіки йменуються марксистською атакою на родину взагалі, а не на її "буржуазні форми", то в часи репресій родина була оголошена «ячейкою» соціалістичного суспільства, але такою, коли на перше місце кожен член

* Павло Трохимович Морозов (Павлик Морозов 1918 - 1932) - радянський школяр, учень Герасимівської школи Тавдинського району Уральської області, в радянських часів здобув популярність як піонер-герой, який протистояв куркульству в особі свого батька і поплатився за це життям (прим. автора).

*Коллонтай Олександра Михайлівна (1872— 1952) — учасниця революційного руху у Російській імперії, політичний діяч, перша у світі жінка-посол, учасниця міжнародного жіночого руху, публіцист, дипломат (прим. автора).

родини повинен ставити інтереси суспільства, а не "вузькі" інтереси сімейного побуту [12].

З цього випливало, що діти повинні виховуватися в спеціальних цілодобових навчальних закладах – інтернатах, максимально ізольовані від впливу батьків. Саме так уявляли собі навчально-виховний процес молодого комуністичного покоління й відомі радянські письменники-фантасти брати Стругацькі* («Важко бути богом», «Жук у мурашнику», «Стажери», «Хвилі гасять вітер»), І.Єфремов* («Туманність Андромеди») та інші.

Натомість видатні педагоги, починаючи з античних часів, були переконані, що належне виховання та освіту молодь може отримати лише у тісній співпраці батьків та школи. Так, К.Ушинський писав: «Віддаючи дітей на руки вихователів або віддаючи їх до навчального закладу, батьки, певна річ, не позбавляються цим священного обов'язку стежити за вихованням. Але для цього батьки повинні мати здорові й ясні поняття про те, чого вони можуть вимагати з одного боку від вихователя або навчального закладу, а з другого — від своїх дітей. Нагляд за самими оцінками, переходами з класу в клас та екзаменаційними атестаціями дуже недостатній.

Батьки вибирають рід виховання для своїх дітей, вибирають вихователя або заклад, визначають шлях у житті. Для всього цього треба мати ясні й здорові поняття про ознаки різних нахилів у дітей, знати вимоги та мету різних видів виховання та навчання, вміти добрати та оцінити вихователя, знати виховні заклади, їхні курси, їхні вимоги, їхню мету, вміти оцінити їхні якості та вади. Все це далеко не такі, легкі речі, якими здаються на перший погляд.

*Стругацькі Аркадій та Борис — видатні радянські письменники, співавтори, сценаристи, класики сучасної наукової та соціальної фантастики, предки батька Стругацьких походять з Херсонської губернії, а матері — з Полтавської губернії (прим. автора).

* Єфремов Іван Антонович (1908 - 1972) - російський радянський письменник-фантаст, учений-палеонтолог, д.б.н., професор, творець тафonomie; філософ-косміст і громадський діяч. Лауреат Сталінської премії другого ступеня (прим. автора).

Ми не говоримо вже про ті випадки, де батьки самі є, цілком чи почасти, вихователями своїх дітей. У цих випадках їх стосується все те, що сказано власне про вихователів. Але батьки завжди є почасти вихователями своїх дітей і кладуть перше насіння майбутніх успіхів чи не успіхів виховання» [14, 20].

Книга третя «Професійна та спеціально-наукова освіта»

(ст. ст.287 -637)

«Основним завданням профосвіти є:

а) продукція всіх видів кваліфікованої робочої сили, необхідної для відбудови народного господарства та для соціального будівництва;

б) скерування всієї культурно-освітньої роботи по ідеологічних шляхах керуючої класи – пролетаріату» (Ст. 287).

Ще одна суто ідеологічна концепція, прийнята на озброєння прихильниками комуністичної ідеї, яка з одного боку полягала у необхідності задоволення потреби у кваліфікованих фахівцях в усіх галузях народного господарства, а з другого – ґрунтувалася на обмеженні кругозору «людського матеріалу» пануючою більшовицькою ідеологією. Іншими словами трансформація Павликів Морозових у слухняних робітників, що покірно марширують *«по ідеологічних шляхах керуючої класи»*.

Натомість, як зазначав В.Сухомлинський, «гармонійний всебічний розвиток людини, освіченість духовне багатство, моральна чистота - все це досягається тільки за тієї умови, коли поряд з інтелектуальною, моральною, естетичною та фізичною культурою людина досягає високого щабля культури праці, трудової творчості [15, с. 292].

Книга четверта «Політична освіта й виховання дорослих»

(ст. ст. 638, 767)

«Політична освіта й виховання дорослого населення УСРР, становлячи обов'язок держави, здійснюється останньою в особі Головного Політично-освітнього комітету (Головполітосвіти) його органів на місцях (ст. 638); «приватна ініціатива в справі політичної освіти й виховання дорослих у всіх

його формах і проявах припускається лише з відома та дозволу Головополітосвіти та його місцевих органів і ними систематично контролюється» (ст. 641).

Вожді пролетаріату чудово розуміли, що перевиховати дорослу людину у дусі їх утопічних ідей набагато складніше ніж молодь, оскільки треба примусити її відмовитися від своїх «буржуазних, міщанських або приватних власницьких пережитків». Тому контролю підлягала діяльність *клубів та сільянських будинків* (ст.ст.640- 661); *екскурсій, виставок, музеїв* (ст.ст.662 – 680), *книгозбірні* (ст.ст. 681- 700), *школи радянсько-партійної освіти* (ст.ст. 701 – 705); *школи ліквідації неписьменності* (ст.ст.706 – 712); *агітаційні пункти* (ст.ст. 713 - 717); *видавництво* (ст. ст. 718 – 722); *мистецтво в системі політичної освіти та виховання* (ст.ст. 722 – 727); *театральне й музичне мистецтво* (ст.ст. 728 – 743); *відобразне мистецтво* (ст.ст. 744 - 758); *кінематографія* (ст.ст. 759 – 767) [16].

У березні 1919 р. радянський уряд України оголосив нові правила прийому до вузів. За рахунок заснування нових і перепрофілювання існуючих навчальних закладів у 1920 р. відчувалась гостра потреба в учительських кадрах, тому відкривалися педагогічні інститути, технікуми [16].

З метою «оробітничення» студентського контингенту пріоритет у прийомі надавався вихідцям із сімей робітничої і сільської бідноти. Від них не вимагалось довідок про закінчення середньої школи, плата за їх навчання скасовувалася, вони забезпечувалися стипендією. Усе це надавало молоді робітничого і селянського походження реальну можливість для навчання. Однак такі студенти не мали первинних знань. Вузи почали запроваджувати так звані «нуль-семестри» — тримісячні підготовчі курси [17].

До них абітурієнтів брали за рекомендаціями партійних, комсомольських і профспілкових організацій. Коли виявилось, що для більшості студентів «правильного» соціального походження тримісячної підготовки замало, почалася організація робітфаків (робітничих факультетів).

У них студенти отимували знання за програмою середньої школи з предметів, яких вимагав профіль вузу [18].

Натомість курс на інтенсивне збільшення кількісних показників у освіті призводив до зниження якості навчання. Адже викладачами часто ставали випадкові люди. Щоправда, радянський уряд вважав за необхідне певною мірою використати висококваліфіковані кадри дореволюційних установ, але завбачливо затаврував їх як «буржуазних спеціалістів». Цих людей у будь-яку мить можна було ізолювати від суспільства як носіїв чужої ідеології. Небажання миритися з новими порядками у вузах розглядалося як саботаж. У таких випадках влада діяла «революційними» методами. 24 травня 1920 р. наркомат УРСР видав постанову про мобілізацію професорсько-викладацького складу. Кожен мав працювати там, де йому вкажуть [19].

«А ні за кордоном, а ні в дореволюційній Росії, - писав заступник голови Укрголовпрофосвіти Я.Ряппо, - не існувало послідовної системи Педагогічної Освіти. Університети фабрикували молодих людей з історико-філологічних, фізико-математичних і природничо-історичних дисциплін, але без усякої педагогічної підготовки, а Педагогічні Вчительські Інститути й курси готували педагогів, але без достатніх знань» [20]. «Звертає на себе увагу також підхід до підбору викладачів і студентів ІНО* з точки зору розуміння й прийняття ними важливості свого педагогічного покликання, - підкреслював він, - у відношенні викладацького складу раціональним є залишення в ІНО лише тих, хто свою роботу цілевідповідно координує з основним завданням інституту – з підготовкою працівників освіти й робить науку засобом для цієї підготовки; ...до зарахування в студенти ІНО повинні допускатися тільки ті, про кого по закінченні першого перевірконого триместру буде з'ясовано, що вони мають схильність до педагогічної діяльності; необхідно позбавити ІНО від ролі курсів контрабандної підготовки в різні ВУЗ'и» [21, с. 108].

*ІНО – інститут народної освіти (прим. автора).

Я.Ряппо з цього приводу зазначав, що причини такого стану полягали не тільки у браку висококваліфікованих кадрів, які б володіли українською мовою, або відсутністю навчально-методичної літератури українською мовою та мовах національних меншин у вищих педагогічних закладах, а й у жорсткому контролі з боку партійних та владних структур за вузівською інтелігенцією, який на початку 1930-х років привів до штучної дискредитації тієї частини професорсько-викладацького складу, що підтримувала політику українізації та намагалася підготувати максимальну кількість учительських кадрів для українських та національних загальноосвітніх шкіл [23, с. 15].

Ідею українізації освіти поділяли й наркоми освіти УСРР О.Шумський*, М.Скрипник*. Зокрема, за ініціативою О.Шумського було ухвалено постанову ВУЦВК “Про забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвитку української культури” (1927), в якій закріплювалася норма про рівноправність мов усіх національностей, що населяли територію України [25, с. 1].

«Українізація досягла своєї кульмінації, - зазначає український педагог Л.Медвідь, - під час перебування на посаді наркома освіти Миколи Олексійовича Скрипника. Так, у 1929 році понад 80% загальноосвітніх шкіл вели навчання виключно українською мовою. Було побудовано 2 тисячі нових шкіл. До 1933 року в Україні було ліквідовано неписьменність серед осіб віком 15–30 років. М.Скрипник затвердив новий український правопис, що сприяло усуненню з української мови російських впливів» [26, с. 255]. «Політика українізації, - продовжує вона, - дала змогу піднятися новій генерації українських педагогів, учених, письменників і поетів, які залишили яскравий слід в українській культурі, сприяла всебічній активізації духовного життя українців, насамперед завдяки освіті» [26, с. 256].

*Шумський Олександр Якович (1890— 1946) — український політичний діяч, з вересня 1924 по лютий 1927 — нарком освіти УСРР, активно проводив політику українізації.

*Скрипник Микола Олексійович (1872— 1933) — український радянський партійний і державний діяч, був активним провідником українізації України (прим. автора).

«Протягом 30 років* у галузі національної політики сталися кардинальні зміни, - пише вітчизняний історик О.Рєга, - а саме – починає згортатися українізація, змінюється політика щодо національних меншин. В галузі освіти зокрема це проявилось у різкій і необґрунтованій критиці діяльності навчальних закладів, а також національних районів у місцях компактного проживання національних меншин.

Як наслідок, робота радянських і державних органів з національними меншостями необґрунтовано обмежувалася, а іноді і зовсім припинялася. Навчальні заклади, де викладання здійснювалося німецькою, польською, єврейською та іншими мовами, були переведені на українську або російську мови. Національні адміністративно-територіальні райони проживання національних меншин були розформовані. Згорання роботи серед національних меншин не було випадковим.

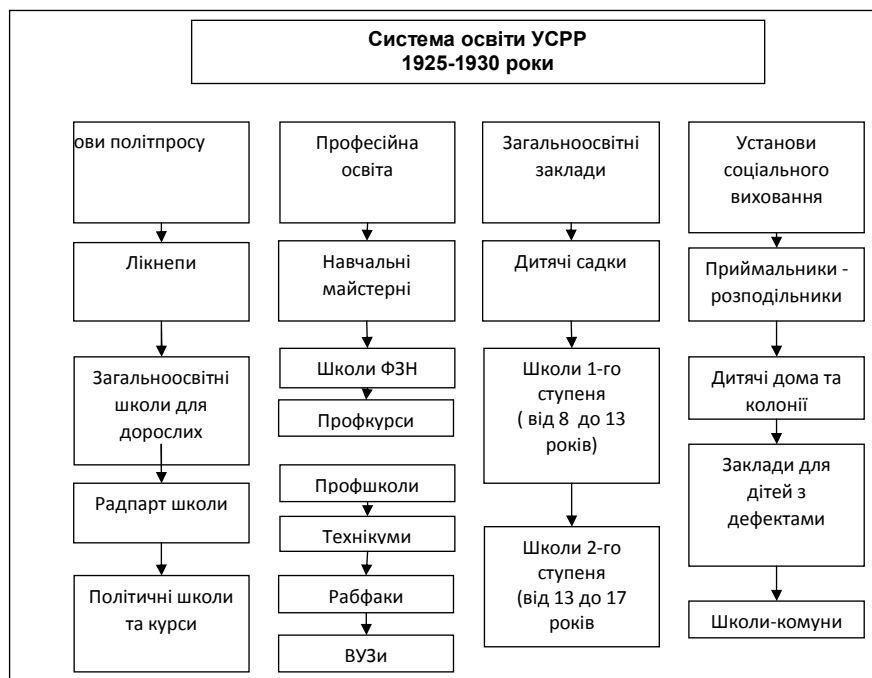
Такі дії з боку керівництва втілювали в життя сталінську концепцію „розв’язання“ національного питання, якою передбачалося штучне підштовхування націй до „дострокового“ злиття, їх прискореної асиміляції» [27].

У цьому контексті варто погодитися з висновком вченого про те, що «з початку 30-х років „етнічний ренесанс“ в Україні поступово зводиться нанівець. Державна політика стосовно національних меншин зазнає кардинальних негативних змін... розвиток освіти національних меншин можна представити у вигляді таких етапів:

- 1) подолання русифікації, процес українізації і, як наслідок, відкриття культурно-освітніх закладів для національних меншин (1921– 1924 рр. XX ст.);
- 2) розвиток та піднесення культурно-освітніх закладів для національних меншин (1924 – початок 30-х рр. XX ст.);
- 3) згорання та знищення національно-культурного будівництва стосовно національних меншин (1933 – 1938 рр. XX ст.)» [27].

*XX століття (прим. автора).

До початку Великої Вітчизняної війни в м. Києві працювало 149 шкіл, в яких навчалося 96495 учнів. Заняття в школах проходили у три зміни. У 1941 році в м. Києві працювало 4058 учителів, функціонувало 104 дитячих садки, в яких виховувалося 8200 дітей, 19 дитячих будинків, в яких було 2455 вихованців [28].

Мал. № 9. Система освіти в УСРР 1925 – 1930 роки (за О. Регою) [27]

Після нападу фашистської Німеччини на Радянський Союз вже 27 червня 1941 року було прийнято постанову уряду СРСР "Про порядок вивезення і розміщення людських контингентів і цінного майна" [29]. Згідно з нею в перші дні війни почалася евакуація з Києва вищих та низки середніх навчальних закладів, наукових установ, десятків тисяч населення, особливо дітей та підлітків.

На окупованій території України, руйнуючи мережу радянських шкіл, окупанти на перших порах почали відкривати свої початкові, так звані народні школи. При цьому в директиві рейхскомісара України про умови відкриття початкових шкіл від 12 січня 1942 року зазначалося: «Кількість вчительських сил для проведення скороченого навчання треба обмежувати... всі створені більшовиками органи шкільного контролю й вчителі старших класів звільняються...» [30, с. 252].

Робота педагогічного персоналу в «народних» школах регламентувалася нормативною інструкцією, зміст якої зводився до того, що «винні в будь-якому більшовицькому впливі в межах школи, будуть покарані на смерть» [31, с. 71].

Вчителям шкіл було роздано газету, щоби вони проштудіювали статтю "Школа". Вона відкривалась епіграфом А.Гітлера: "Те, що необхідно далі зробити, - це змінити наше виховання. Сьогодні ми страждаємо від зайвої освіти. Цінують лише знання, але надто розумні - вороги дії. Те, що нам необхідно, - це інстинкт і воля" [30, с. 253].

Поки не з'являться нові навчальні плани і підручники, вводиться так зване «вільне» навчання. Воно обмежується читанням, письмом, рахуванням, фізкультурою, іграми, виробничою та ручною працею. Мова навчання українська або, відповідно, польська. Російську мову викладати більше не треба. Навчання в народних школах проводилось за букварями, книгами для читання, іншими підручниками, складеними у фашистському дусі, без урахування традицій української культури. На уроках батьківщинознавства всіляко вихвалялась "Велика Німеччина" [30, с. 253].

Натомість 21 січня 1942 року, за розпорядженням Е.Коха*, в Рейхскомісаріаті України діючі вищі навчальні заклади підлягали закриттю. Виняток становили лише медичні, ветеринарні, сільськогосподарські, технічні факультети і природничо-наукові спеціальності [32, с. 107].

*Кох Еріх (нім.*Erich Koch*; 1896—1986) — німецький державний діяч, вищий партійний функціонер НСДАП, воєнний злочинець (прим. автора).

Викладацькі сили підлягали відповідній перевірці щодо політичної благонадійності, а їхня дослідницька діяльність також підлягала особливому наглядові [33, с. 77].

«Основні положення економічної політики нацистів на окупованій території України, - зазначає український історик С. Власенко, - були розроблені заздалегідь і містилися у “Зеленій папці” рейхсмаршала Г.Геринга*. Директиви “Зеленої папки” стосувалися структури та функцій військово-господарських органів управління, регламентували їхню діяльність щодо економічного забезпечення вермахту та населення Німеччини» [34, с. 17].

У записці А.Розенберга* А.Гітлеру* про політику на Україні від 16 березня 1942 року зазначалося, що «...ніякого штучного інтелектуального розвитку населення, а збереження його як робочої сили; повна незаінтересованість в тому, що відбувається всередині» [33, с. 97].

Виходячи з викладеного, є всі підстави стверджувати, що у роки війни 1941-1945 років шкільництво в Україні могло реально функціонувати лише у двох умовах:

по-перше, в евакуації, зокрема, оперативна група Наркомосу України разом з Наркомосом Росії влаштували в деяких школах РРФСР, куди були евакуйовані учні з України, класи і групи з українською мовою навчання. Використовувалися навчальні плани і програми шкіл України, вчителями працювали педагоги, евакуйовані з Києва та інших українських міст;

*Герінг Герман (нім. *Hermann Wilhelm Göring*; 1893 — 1946) - німецький політичний, державний і військовий діяч часів Третього Рейху, рейхсміністр авіації, рейхсмаршал, найближчий соратник Адольфа Гітлера, другий після Гітлера військовий і економічний керівник Третього рейху, один з головних військових злочинців нацистської Німеччини, та організаторів нацистського терору в Німеччині та на окупованих Німеччиною територіях. Засуджений на Нюрнберзькому процесі до смертної кари через повинуваття; перед стратою покінчив життя самогубством (прим. автора).

*Розенберг Альфред (нім. *Alfred Ernst Rosenberg*; 1893 – 1946) - німецький державний і політичний діяч російського походження, один з найбільш впливових членів та ідеологів Націонал-соціалістичної німецької робітничої партії, вироком Нюрнберзького трибуналу оголошений одним з головних військових злочинців (прим. автора).

*Гітлер Адольф (нім. *Adolf Hitler* справжнє прізвище Шкільгрубер нім. *Schicklgruber*; 1889 – 1945) — політичний та державний діяч Німеччини, рейхсканцлер від 1933 до 1945 року, один із ідеологів національного соціалізму (прим. автора).

по-друге, в місцях непідконтрольних окупаційним властям радянські партизани утворювали школи, які працювали за радянськими програмами.

Натомість вояки УПА також відкривали "лісові школи", що працювали в надзвичайно складних умовах й відповідно могли лише надати елементарні знання учням та в основному проводити військову підготовку.

Так, пише вітчизняний історик С.Ткаченко, вже «в 1943 році на Волині і в Карпатах організуються Старшинські Школи УПА, в яких молодь виховувалась у дусі любові до народу і України та виробляла військові традиції. Націоналісти використовували всі легальні можливості для підготовки навчених військових кадрів. Військові школи чи курси часто організовували під виглядом професійних курсів сільськогосподарських робітників, спортивних клубів тощо» [35, с. 201].

Водночас, як зазначає полковник УПА В.Галаса*, ці «вишколи являли собою не військові, а більшою мірою освітньо-політичні, курси-вишколи давали кадрам ОУН необхідні знання, стимулюючи самонавчання, активізували роботу підпілля. Вона стала більш конкретною, підвищувався її політичний і культурний рівень» [36 с. 38].

З визволення території України від окупантів почалася відбудова шкіл, яка здійснювалася в умовах розрухи, збільшення кількості безпритульних дітей, відсутності вчительських кадрів, приміщень для занять.

Особливо гостро в цей період стояла проблема бездоглядності та безпритульності дітей [37], оскільки у роки війни сотні тисяч дітей втратили батьків, їм потрібно було забезпечити нормальні умови життя, виховання та навчання.

З цих питань протягом 1942 – 1943 років Рада Народних Комісарів (РНК) СРСР прийняла низку постанов, у тому числі «Про влаштування дітей, які залишилися без піклування батьків» [38], «Про посилення заходів боротьби з дитячою безпритульністю, бездоглядністю і хуліганством» [39],

*Галаса Василь (1920— 2002)— діяч українського національно-визвольного руху, провідний член ОУН, полковникУПА (прим. автора).

згідно з якими було створено мережу дитячих будинків, а також здійснювалися заходи щодо працевлаштування старших підлітків. Підтримуваний державою, поширився рух усиновлення дітей — сиріт; працювали численні інтернати, групи з продовженим днем. З метою охорони та зміцнення здоров'я дітей було відкрито дитячі їдальні, піонерські табори та дитячі майданчики.

Після звільнення території України вийшла постанова РНК УРСР «Про відновлення роботи шкіл УРСР у 1943/44 навчальному році на території, визволеній від німецьких окупантів» [41, с. 33], відповідно до якої почалося відродження народної освіти та шкіл.

Відновлення діяльності закладів освіти проходило в дуже важких умовах, пов'язаних із зруйнованістю навчально-матеріальної бази всіх закладів освіти, гострою нестачею навчальних приміщень, навчальної літератури, меблів та канцелярського приладдя. Однак попри все, у 1947/48 навчальному році в Києві вже працювали 119 масових шкіл та 2 спеціальні військові школи, а також Суворовське військове училище [40, с. 263 - 264]. В Україні почали з'являтися нові типи навчально-виховних закладів (школи робітничої і селянської молоді, суворовські та нахімовські училища); відкривалися дитячі будинки для дітей-сиріт; запроваджувалися обов'язкові випускні екзамени, нагородження випускників-відмінників золотою і срібною медалями тощо.

Водночас, зазначимо, що у повоєнні роки відбуваються значні деформації в національно-мовній сфері. Навчальні заклади масово переводяться на викладання російською мовою, і відбувається послідовне скорочення кількості шкіл українською мовою.

Також значно посилилась ідеологізація та політизація навчально-виховної роботи вузів УРСР. Ідеологічне та патріотичне виховання нерідко підміняли професійну підготовку студентів. Червоною ниткою у повоєнній суспільній політиці уряду проходила боротьба з космополітизмом, яка наклала свій відбиток на розвиток вищої освіти України. Ідеологічну

підготовку та патріотичне виховання спеціалістів у вузах СРСР забезпечували політична економія та курс марксизму-ленінізму. До викладання цих двох дисциплін були підвищені вимоги. Неодноразово проголошувалася необхідність сумлінного ставлення до викладання марксизму-ленінізму та політекономії, покращення методики їх викладання. Комсомольські та партійні організації пильно стежили за виконанням студентами навчальних програм [41, с. 248].

У звіті комісії управління пропаганди й агітації ЦК ВКП(б) про перевірку стану ідеологічної роботи в Україні від 1 липня 1946 року зазначалося, що «виявлені націоналісти, які виступали під час німецької окупації з погромними фашистськими брошурами І. Крип'якевич, М. Кордуба*, О.Терлецький* та інші мають можливість і зараз із кафедр інститутів проводити свої ворожі теорії» [42, с. 277 - 278].

Зазначалося, що «професор М.Кордуба у своїх виступах наполягав на тому, що на українські землі мали значний вплив Західна Європа (німці, австрійці), одночасно замовчує про вплив і братній зв'язок українського народу з російським, ... університет – не середня школа, тому в ньому можна допускати викладання різних історичних концепцій, а студенти нехай вибирають, яка правильна» [42, с. 285].

У цьому аспекті, на наш погляд, доцільно пригадати слова видатного німецького педагога Г.Кершенштейнера*, який наголосив, що «не може бути жодної інтернаціональної освітньої системи, бо кожна система має відбивати в собі певні ознаки даного народу: його традиції, світогляд, правову систему, господарський лад тощо» [43, р. 251].

*Кордуба Мирон Михайлович (1876— 1947) — український вчений, публіцист, історик, письменник (прим. автора).

*Терлецький Омелян Антонович (1873— 1958) — галицький педагог, громадський діяч і історик, учень М. Грушевського (прим. автора).

*Кершенштейнер Георг Михаель (нім. *Georg Michael Kerschenstener*; 1854— 1932) — німецький педагог, автор теорії громадянського виховання (прим. автора).

У 1951 році було практично завершено перехід на семирічне обов'язкове навчання та намічено заходи щодо поступового здійснення загальної середньої освіти [30, с. 265].

У 1956 році було скасовано плату за навчання в старших класах [44]. Важливим кроком у сфері освіти стало запровадження з 1966 року обов'язкової середньої освіти та скасування обов'язкової професійної підготовки в загальноосвітніх школах [45].

На період 1959-1965 рр.. відповідно до Закону Української РСР "Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР" було намічено:

- перехід до обов'язкової 8-річної освіти для дітей віком від 7 до 15-16 років;

- організацію виробничого навчання і виробничої практики з метою поєднання навчання з продуктивною працею дітей (вся молодь віком 15-16 років повинна була включатися у посильну суспільно-корисну працю);

- структуру основних типів шкіл:

- а) школи робітничої і селянської молоді (вечірні і заочні середні загальноосвітні школи), де працююча молодь, яка має 8 класів, отримує середню освіту і підвищує професійну кваліфікацію протягом 3-х років;

- б) середні загальноосвітні трудові політехнічні школи з виробничим навчанням (11-річні: 8 класів + 3 роки для отримання повної середньої освіти та професійної підготовки в одній із галузей народного господарства);

- в) технікуми й інші середні спеціальні учбові заклади, де на базі 8-річної освіти отримується загальна середня і середня спеціальна освіта [46].

Радою Міністрів УРСР також було затверджено положення, які регламентували діяльність загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних училищ, а також органів управління навчальними закладами [47].

З 1 січня 1974 року "Основи законодавства СРСР і союзних республік про народну освіту" ставили перед школою завдання давати молоді глибокі і

міцні знання основ наук і проголошували перехід країни до обов'язкової загальної середньої освіти.

Згідно з вимогами тих часів текст Основ був перевантажений ідеологічним наповненням, зокрема, згідно з преамбулою: «Метою народної освіти в СРСР в умовах планомірного і всебічного вдосконалення соціалізму, подальшого просування радянського суспільства до комунізму на основі прискорення соціально - економічного розвитку країни є підготовка високоосвічених, творчо мислячих, озброєних глибокими знаннями, всебічно, гармонійно розвинених громадян, переконаних борців за комунізм, вихованих на ідеях марксизму - ленінізму, в дусі непримиренності до буржуазної ідеології і моралі, любові до Батьківщини, гордості за належність до соціалістичної Батьківщини, дружби і братерства народів, свідомого ставлення до праці, відповідальності, організованості та дисципліни, дотримання Конституції СРСР і радянських законів, поваги до правил соціалістичного співжиття, активну участь у громадському і державного життя».

Радянська правова культура як основа правосвідомості «будівника комунізму», за висловом О. Дзьобаня, «зображалася внутрішньо однорідною і не схильною до процесів диференціації. Стійкість і консерватизм пояснюються незмінністю і універсальним характером культурно-правової моделі, що панувала на території слов'янських республік впродовж понад сімдесяти років. У її основі лежала радянська версія марксизму (юридичного економізму), що припускала певне бачення розвитку суспільства, людини, соціальних і культурних інститутів, які замінили суспільні інститути, що існували раніше: докорінній ломці піддалася соціальна стратифікація — «верхи» стали «низами» і, навпаки, порушилися системи правових норм, моралі, цінностей, які існували впродовж тривалого часу» [49, с. 87].

Мал. № 10. Реформа в галузі освіти 1958 року [48]

Радю Міністрів УРСР також було затверджено положення, які регламентували діяльність загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних училищ, а також органів управління навчальними закладами [48].

З 1 січня 1974 року "Основи законодавства СРСР і союзних республік про народну освіту" ставили перед школою завдання давати молоді глибокі та міцні знання основ наук і проголошували перехід країни до обов'язкової загальної середньої освіти. Зокрема, зазначалося, що «на сучасному етапі найважливіше значення набувають підвищення якості навчання і виховання, формування комуністичного світогляду, докорінне поліпшення підготовки молодого покоління до праці, поступове введення в країні загального професійного освіти, забезпечення всіх ділянок комуністичного будівництва кваліфікованими робітничими кадрами і фахівцями, постійне підвищення їх професійного рівня. Успішне вирішення цих великих і відповідальних завдань покликане сприяти прискоренню соціально - економічного розвитку країни на базі науково - технічного прогресу, досягненню вищого світового рівня продуктивності праці, розвитку і дедалі повнішому задоволенню

духовних потреб радянських людей, вдосконаленню соціалістичних суспільних відносин» [51].

Як слушно зауважив з цього приводу О.Дзьобань: «Період 50-80-х рр. XX ст. характеризується широким вивченням розглянутого типу праворозуміння на основі (єдино можливої у СРСР в той час) методології марксизму, розробкою — при збереженні домінанти позитивного права в загальній картині юридичної дійсності — соціальних і соціально-психологічних аспектів правосвідомості й правової культури та їх ролі у механізмі правового регулювання. Саме в цей час остаточно формується етатистсько-нормативістське розуміння правосвідомості та правової культури, що відтворюється сьогодні на пострадянському просторі як одна з парадигм юридичного мислення» [49, с. 14].

Водночас Основи також визначали:

систему народної освіти в СРСР, яка включає дошкільне виховання; загальну середню освіту; професійно-технічну освіту; середню спеціальну освіту; вищу освіту; позашкільне виховання (ст. 5) [51, с. 14];

розподіл компетенції союзних та республіканських органів керівництва освітою (ст. ст. 6, 7, 8, 9);

наукові засади народної освіти (ст. 12);

участь підприємств, установ, організацій, їх трудових колективів у розвитку народної освіти (ст. 13) тощо [50, с. 14].

Згодом було здійснено перехід на навчання дітей з 6-річного віку та на 11-річний термін шкільного навчання; змінювалася структура загальноосвітньої школи (початкова — 1—4 класи, неповна середня — 1—9 класи, середня школа — 1—11 класи); зменшувалася наповнюваність 1—9 класів до 30, 10—11 — до 25 учнів. Проте через економічну кризу в країні ці реформи загальмували.

Водночас не можна не відмітити, що навіть за умов засилля соціалістичних утопічних ідей авторитарної держави у вітчизняній педагогічній науці тих часів під впливом поступового переосмислення

шляхів розвитку освіти, як складової процесу формування особистості, зароджується незвичний для радянського суспільства напрям — педагогіка співробітництва*. Її основна ідея: зробити дитину соратником, одноступенем учителів, вихователів, батьків у своєму вихованні, освіті; зробити її рівноправним учасником педагогічного процесу, відповідальним за його результати. При цьому педагогіка співробітництва зацікавлювала учнів навчальною діяльністю, а не лише її результатами, підвищувала інтерес до знань, привчала до власного вибору. Тобто виховувала новий тип людей, здатних до самостійного мислення, до прийняття власних рішень. У цьому її не лише навчальне і виховне, а й соціальне значення [52, с. 56 - 57].

Новий підхід до дитини як суб'єкта навчально-виховного послідовного і наполегливого процесу формування правосвідомої особистості розвивали видатні вітчизняні вчені у галузі педагогіки та педагогічної психології:

І.О. Буда́к (Покос)*, який тривалий час учителював на селі, поєднуючи вчительську працю з літературною діяльністю*. Обстоював навчання рідною мовою, прищеплював учням любов до української літератури, що викликало незадоволення шкільного начальства. Існують підтвердження, що під час англо-бурської війни (Південна Африка) в 1899–1902 роках І.О. Покос врятував від розстрілу полоненого англійського журналіста В. Черчилля, згодом прем'єр-міністра Великобританії. Завдяки його допомозі потрапив до Англії, де родина В.Черчилля запропонувала І.О. Покосові вступити до Оксфордського університету, але на заваді стало недостатнє володіння англійською мовою [54];

А. Макаре́нко здійснив у педагогічній практиці дослід, який не має прикладів, масового перевиховання дітей-правопорушників у трудовій колонії ім. М. Горького під Полтавою в Куряжі поблизу Харкова і дитячій

*Педагогіка співробітництва - напрям у вітчизняній педагогіці 2-ї половини ХХ ст., - система методів і прийомів виховання і навчання на засадах гуманізму і творчого підходу до розвитку особистості (прим. автора).

*Буда́к Ю́рій Я́кович (справжнє прізвище — *Покос*; 1879 — 1942) — український письменник, журналіст, громадський діяч; також педагог на Полтавщині, жертва Сталінських репресій (прим. автора).

* Про це він розповів у автобіографічному творі “Записки учителя 1899 – 1906”, який друкувався в “Літературно-науковому віснику” за 1909 р. (прим. автора).

комуні ім. Ф.Е. Дзержинського в передмісті Харкова. Розробляв теорію і методику виховання в колективі, теорію сімейного виховання. На думку А.Макаренка, педагогіка є найбільш діалектичною, рухливою, дуже складною і різноманітною наукою. Основними характеристиками його педагогіки є діалектичне розрізнення методики навчання і методики виховання, єдність вивчення дитини та її виховання, єдність виховання дітей і організація їхнього життя, поєднання вивчення основ наук із продуктивною працею учнів, науково організована система всіх впливів, посилення уваги до дитячого колективу. Психологія має бути не основою педагогіки, а продовженням її у процесі реалізації педагогічних закономірностей та ін. Мету виховання А.Макаренко розумів як програму особистості, програму людського характеру («Методи виховання»). На його думку, у виховному процесі має бути загальна програма виховання й індивідуальна корекція до неї залежно від особистості конкретного учня.

Розвиток індивідуальності А. Макаренко пов'язував не тільки зі здібностями людини, але і з темпераментом, і з рисами характеру, із цього приводу зауважував, що мета індивідуального виховання полягає у визначенні перспектив розвитку здібностей людини, формуванні її характеру [55, с. 471 - 472];

В.Сухомлинський, який ставив і вирішував проблему формування в молоді національного і естетичного світобачення. Про один із шляхів успішного розв'язання цієї проблеми він писав, що у душі дітей мають увійти кращі народні традиції та стати святим законом, бо не можна уявити народ без імені, без пам'яті, без історії. У душі українських культурно-історичних традицій учитель констатував, що мудрість є найважливішою прикметою людини. У його працях часто знаходимо вислови: «мудра людська любов», «мудрість жити», «гідність — це мудрість тримати себе в руках»[53].

Педагог цілеспрямовано формувач у кожного вихованця вміння бути маленьким філософом, осмислювати світ через красу природи. Для В.Сухомлинського формування естетичного почуття дитини, її емоційної

культури — основне завдання гуманістичного виховання. А сприйняття й осмислення прекрасного — основа естетичної культури, без якої почуття лишаються глухими до всього високого й благородного. Він писав: «Що було найголовнішим у моєму житті? Не роздумуючи, відповідаю: Любов до дітей»[56];

М. Гудзик, директор авторської експериментальної спеціалізованої І-ІІІ ступенів загальноосвітньої школи-комплексу № 3 у м. Южному Одеської області, діяльність якої ґрунтувалася на диференціації та індивідуалізації навчально-виховного процесу, використанні ресурсу розвивального середовища. Індивідуалізація здійснювалася за трьома видами програм: базовою (за державними стандартами), програмами для обдарованих учнів, персональними програмами для окремих учнів [57];

О. Захаренко, директор авторської школи гуманістичної спрямованості у селі Сахнівка на Черкащині, в якій забезпечувалось оздоровче та позитивно-емоційне суспільне середовище. Учні залучалися до самоконтролю й оцінювання знань. За потребою вони отримували додаткові консультації. Клас поділяли на кілька підгруп, проводилися нестандартні уроки та запроваджувалися додаткові соціальні й матеріальні стимули [58, с. 315 - 316];

В. Шаталов, професор Донецького інституту соціальної освіти, який, як автор технології інтенсивного навчання, реалізував принцип навчання без примусу. Він поєднував наочно-схематичне навчання з диференційованими навчальними завданнями різного рівня складності та обсягу. Учні складають конспекти за опорними сигналами, обирають посильний обсяг завдань. Поступово вдосконалюючись, вони збільшують обсяг завдань, працюючи у своєму індивідуальному темпі. У навчальному процесі використовувалася ціла низка творчо-пошукових, практичних методів [59];

О.Запорожець*, відомий психолог, який простежив основні стадії виникнення у дітей емоційних уявлень. Він стверджував, що емоції складаються в ході практичної діяльності, взаємин дитини з людьми, які її оточують. Підкреслив, що дитина відчуває те чи інше переживання після того, як вона здійснила певний вчинок, позитивно чи негативно оцінений дорослими чи іншими дітьми. Далі дитина переходить до емоційного передбачення наслідків своїх вчинків, їх «програвання» у плані емоційних образів. Це дозволяє їй здійснити певну корекцію поведінки відповідно до очікуваних результатів.

Роль практичної діяльності у розвитку емоційних процесів вчений вивчав на матеріалі сприйняття дітьми казок, він підкреслював, що емоції, викликані діями казкових персонажів, виникають на основі активної «співдії», співпереживання, коли дитина стає ніби учасником хвилюючих її подій.

Головним видом діяльності дошкільного віку О.Запорожець називав гру, яку вважав надзвичайно привабливою для дитини, бо вона є спрямованою на орієнтацію у загадковий світ дорослих. В умовах гри значно зростає можливість засвоєння необхідних навичок, спостерігається вищий, ніж за інших умов, рівень сприйняття, мислення, запам'ятовування. Гра є вагомим засобом розвитку найважливіших психічних властивостей і здібностей дитини. Під її впливом відбувається розвиток загальної здібності до уяви та образного мислення.

Він різко заперечував спроби штучної акселерації* — прискорення розвитку дошкільників, намагання виховувати у них психічні якості, характерні для пізніших етапів розвитку, зокрема для шкільного дитинства.

*Запорожець Олександр Володимирович (1905 — 1981) - відомий радянський психолог, котрий працював у царині виявлення і дослідження закономірностей психічного розвитку дітей раннього і дошкільного віку (прим. автора).

*Акселерація (від лат. *acceleratio* — ускорение) — набагато раніше або швидше формування якогось органу в період ембріонального розвитку порівняно з іншими органами або зародком у цілому. Також прискорений фізичний розвиток людини; прискорення росту і статевого дозрівання дітей і підлітків порівняно з їхніми ровесниками попередніх поколінь. У переносному значенні акселерація — стрімке зростання, збільшення чогось (прим. автора).

На протипагу таким спробам він висунув ідею розширення і поглиблення тих сторін розвитку, що є специфічними саме для дошкільного віку [60, с. 117];

Е.Вільчковський, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України, професор, доктор педагогічних наук. Він та його учні й послідовники опрацювали систему фізичної культури дітей раннього та дошкільного віку, завдання, засоби й методи; розробили методику навчання дітей різних вікових груп вправ із гімнастики та рухливих ігор; підготували рекомендації щодо формування правильної постави, загартування й профілактики плоскостопості [61].

3.2.Світоглядний характер та ідеологія формування правосвідомості особистості у пострадянський період

Питання, пов'язані із дослідженнями світогляду людини як соціально-психологічного феномену та складного духовного явища, що становить ядро особистості, формує основу її життєвої програми, виходячи із сукупності переконань, оцінок, поглядів та принципів, що визначають найзагальніше бачення та розуміння світу, є одвічною філософською проблемою.

З точки зору аксіології як філософського вчення про цінності, світогляд інколи порівнюють з інтегрованою системою, сплавом цінностей, переконань, знань, бажань, поглядів, принципів, життєвих орієнтирів. Так, згідно з Енциклопедією освіти, «світогляд – система поглядів на об'єктивний світ і місце в ньому людини, на ставлення людини до навколишньої дійсності і самої себе, а також обумовлені цими поглядами основні життєві позиції людей, їх переконання, ідеали, принципи пізнання і діяльності, ціннісні орієнтації. Будучи відображенням світу і ціннісним ставленням до нього, світогляд відіграє і певну регулятивно-творчу роль, виступаючи як методологія побудови загальної наукової картини світу» [62, с. 806].

«Ця духовно інтелектуальна, ідеологічна сторона правового виховання, - писав професор С. Алексєєв, - спрямована на обґрунтування правових цінностей для подальшого формування системи світоглядно-ціннісних

орієнтацій людини і суспільства, без яких правова культура неможлива. Інтегральним проявом цієї системи є правовий світогляд, під яким розуміється «система твердих поглядів і установок, заснованих на домінуючій, вищій ролі права в житті суспільства, непорушних підвалинах правової держави... на пріоритетній значущості правових цінностей і культури права» [63, с. 274].

«Онтологічна складова світової точки зору або світогляду, - як слушно зауважує професор Г. Палмер (Техаський університет, США),- є фундаментальною когнітивною орієнтацією індивіда або суспільства, що охоплює всі їх знання, та включає в себе природну філософію; фундаментальні, екзистенційні та нормативні постулати, цінності, емоції та етику тощо»[64, р. 114].

Протягом всього періоду розвитку людства світогляд був первинною формою морально-культурної побудови життєдіяльності суспільства «Світоглядні уявлення людини, - пише професор Г.Пустовіт, - дозволяли реалізовувати гармонійно орієнтовану модель поведінки, не вступати у протиріччя зі сформованими політеїстичними уявленнями про довкілля і місце у ньому людини» [65, с. 26].

Філософсько-правові засади формування світогляду, які на початку цивілізаційного генезису людства ґрунтувалися на міфах, переказах та звичаєвих законах, згодом знайшли своє відображення у догматах основних релігійних течій (християнство, іслам, буддизм тощо).

Наприклад, світоглядні догмати християнства полягають у необхідності виконання особливих обов'язків, встановлених Біблією, натомість Бог наділяє людину конкретними правами, і людина є відповідальною перед Творцем за дотримання та захист як її прав, так і прав інших людей [66].

Життєву силу ісламу надає ще й те, що це не просто віросповідання, а спосіб життя, який визначає світогляд і повсякденну поведінку людей. Ісламський світогляд є монотеїстичний, а сам монотеїзм виражений в ісламі в найчистішому і неспотвореному вигляді. З точки зору ісламу, немає нічого і

нікого, такого, як Бог, і ніщо не можна уподібнити Йому. Бог (Аллах) не має потреби абсолютно ні в чому, але все має потребу в ньому. Аллах знає все і всемогутній. Він всюдисущий, і немає місця, де Його не було б, в яку б сторону ми не повернулися б, все одно будемо стояти перед Ним [67].

Будда-дгарма є релігійно-філософським вченням, що опирається на спільні для індійського світобачення поняття кармий реінкарнації. Мета буддиста: покласти край стражданням та досягти згасання (ніббани) жадоби, злостивості та хибних поглядів, досягаючи при цьому пробудження (бодгі). Буддизм вчить робити добрі та вмілі вчинки, уникати вчинків злих та невмілих, а також очищувати та розвивати розум [68].

Професор Р. Мюллер (Університет Портсмунду, США) вважає, що культуру світогляду можна розділити на три окремі види в залежності від суб'єкта системи виховання:

- перший, шкільний, за принципом: «вина - невинуватість (*guilt – innocence*)», згідно з яким школа зосереджує увагу на дедуктивних міркуваннях щодо причин і наслідків, а проблеми часто розглядаються у формі контрастів (чорне – біле, добро – зло, позитив – негатив тощо);

- другий, домашній, за принципом: «честь - сором (*honor – shame*), яким переважно користуються для навчання дітей робити почесний вибір залежно від ситуації, в якій вони опиняються. Його найважливішим завданням є уникнути сорому і мати гідний вигляд перед іншими людьми;

- третій, суспільно-соціальний, за принципом: «сила – страх (*power - fear*)», який полягає у відповідності світогляду людей із рівнем влади, що може мати як позитивні, так і негативні наслідки. Наприклад, за доброзичливої влади, яку повністю підтримують громадяни, вони користуються всіма правами і свободами, з іншого боку, - безжальний диктатор може використати свою силу для створення культури страху, де його громадяни є безправними та пригнобленими [69].

Не зважаючи на певні розбіжності у підходах до визначення змісту та суті поняття «світогляд», варто відзначити, що загальним для більшості світоглядницьких концепцій є визнання важливості правового виховання у формуванні світосприйняття особистості, її правосвідомості.

Як слушно зауважує у цьому контексті професор Дж. Елкінз (Університет Східної Вірджинії, США), правове виховання та правова (юридична) грамотність є важливою ознакою рівня правосвідомості особистості. «Однак, - застерігає він, - раз по разу виникає проблема з легалізмом, як правовим світоглядом, що вимагає беззаперечного ретельного слідування правилам, незалежно від ситуації. Ця проблема полягає у тому, що соціальні та політичні погляди, імплементовані в правову освіту та право, нібито у прагненні до соціальної справедливості та є майстерно прихованими за фасадом показної нейтральності та об'єктивності. Йдеться про те, що, маскуючи у такий спосіб загальновизнані людські цінності, на яких формується правосвідомість, ті, хто розглядають правову освіту з переважно політичного боку, на відміну від тих, хто навчає або хоче навчатися справжньому закону у його філософсько-правовому розумінні, утворюють лише вузький коридор юридичного світогляду, що дедалі чіткішим стає очевидним на прикладі країн, які тяготіють до авторитарної форми правління» [70, р. 510 - 511].

З цим варто погодитися, оскільки формування світоглядної основи належного правового виховання повинне ґрунтуватися насамперед на усталених суспільно-культурних традиціях, сприйнятті загальновизнаних людських цінностей та морально-етичних норм.

Наприклад, як зазначається у навчальному посібнику з філософії правового виховання: «Світоглядним підґрунтям громадянсько-правового виховання в США служать такі філософські течії, як екзистенціалізм, прагматизм, позитивізм. Ідеологічна стратегія розвитку теорій громадянсько-правового виховання рухається від технократичних до гуманістичних підходів у соціалізації та розвитку особистості» [71, с.91].

Складність перехідного періоду у вітчизняній системі формування світоглядного характеру правосвідомості особистості в процесі виховання та навчання, полягає у кардинальності змін світоглядно-ціннісних орієнтирів. Йдеться про те, як слушно зауважується у вже цитованому підручнику, що перехід від ідеалу і практики соціалістичної держави з притаманним їй принципом «народовладдя» (*rule of men*) до ідеалу і практики правової держави з притаманним їй принципом «панування законів (права)» (*rule of law*), а також офіційна зміна методології праворозуміння (від легістського позитивізму до юснатуралізму та інтегральних концепцій) не призвели до автоматичних змін в теорії та практиці виховання взагалі й правового виховання, зокрема [72, с. 28].

Таким чином, формування правового особистісного, індивідуального світогляду є пріоритетною складовою соціалізації людини у демократичній та правовій державі. При цьому світоглядна функція правового виховання, основними характеристиками сприйняття якої є предметність, цілісність, константність, категоріальність та апперцепція*, полягає у формуванні у людині поваги до загальнолюдських цінностей на тлі належної правової поведінки, правових поглядів, почуттів та орієнтирів.

Однією з таких цінностей у сучасному українському суспільстві споконвіку визнається гуманізм, як воля до діалогу, та комплекс заходів, що розширюють світогляд індивідуальності, нівелюючи природне обмеження особистості, сприяючи розкриттю однієї людини до іншої та до повної відкритості світу.

Саме так, пише професор В. Міллер, «народжується у особистості чудодійна здатність поєднувати у собі світ іншої людини та державу і суспільство як світ культури. У сучасному світі розуміння гуманістичної теорії та практики стає надзвичайно актуальним, оскільки тим підтверджується необхідність не лише інтерналізації правових аспектів

* Апперцепція (лат.*ad* — до і лат.*perceptio* — сприймання) — залежність сприймання від попереднього досвіду особистості (прим. автора)..

індивідуальності, але й організації нашого життя відповідно до гуманістичних принципів. Соціальний порядок у суспільстві підтримується не тільки засобами правових норм, а й успадковується як традиція від одного покоління до іншого» [73, р. 428].

Не заперечуючи необхідність розвитку правової свідомості всіх категорій громадян з метою реалізації гуманістичного світогляду на практиці, варто однак зробити наголос на особливе його значення для тієї частини суспільства, що складається з молодих людей. Юридична (правова) свідомість надає молодій людині можливість генерувати знання про світ, про місце людства в суспільстві та державі, розробляти плани, прогнозувати свою діяльність у соціальному середовищі, усвідомлено протистояти насильству та пригніченню людської особистості в суспільстві, у світі, де безліч думок і оцінок, які часто мають антигуманний характер (агресія, тероризм, організована злочинність тощо).

Саме на таку зміну в ціннісно-світоглядному аспекті методології правознавства звертав увагу академік НАН України В. Я. Тацій: «Сьогодні вкрай необхідно зорієнтувати молодь на поглиблене розуміння значення права як найбільш універсального, легітимного засобу регулювання взаємин між людьми, особою та державою, заснованого на визнанні людини найвищою соціальною цінністю, взаємній відповідальності людини та держави. Саме такий методологічний підхід сприятиме формуванню у студентської молоді оновленого юридичного світогляду, що спирається на міцний фундамент морально-правових якостей, здатних стати на заваді асоціальній поведінці, здійсненню правопорушень» [74, с. 30].

Аналіз структури правовиховного процесу, на думку професора О.Данільяна, може ґрунтуватися на двох світоглядних позиціях, що розрізняються: а) на системно-структурному підході— декларування наміру визнати правове виховання за певне ціле та виділити його складові елементи: «...ті ж самі елементи можуть утворювати різноякісні системи, високоорганізовані та менш організовані, якісні відмінності між якими

зумовлені відмінністю зв'язків між елементами, що входять до системи»; б) на системно-функціональному підході — визнання системності за якісну, функціональну характеристику правового виховання, коли «система — це характеристика впорядкованості об'єкта відносно однієї чи багатьох його функцій» [75, с. 122].

Натомість, на думку С. Гусарєва: «Правове навчання в юридичних навчальних закладах - це окремий вид дій, які пов'язані із процесом отримання правових знань, набуття навичок практичної діяльності, формування юридичного світогляду та з іншими процесами, передбаченими навчальними програмами, кваліфікаційними характеристиками, які дозволяють готувати на достатньому професійному рівні юриста - фахівця своєї справи» [76, с. 33].

Підтримуючи в цілому позиції зазначених авторів, водночас, на наш погляд, необхідно звернути увагу на ще одне важливе завдання правового виховання – протидія правовому нігілізму.

Найнебезпечнішою його формою, як зазначав С.Алексєєв, є відомчий правовий нігілізм, коли встановлені державою приписи не дотримуються державними ж органами, відомчими і посадовими особами, чому знаходяться відповідні пояснення і виправдання («в інтересах народу», «для виконання плану» тощо) [77, с.302].

У цьому контексті можна погодитися з філософсько-правовою концепцією, сутність якої полягає у тому, що «однією з причин того, що українському суспільству став притаманний правовий нігілізм, є тривале існування в тенетах Російської імперії, а згодом — СРСР, для яких було характерним негативне ставлення до права і закону. З огляду на це слід зазначити: значна частина суспільства досі скептично ставиться до думки, згідно з якою закріплені в Конституції цінності можуть прижитися в наших умовах і позитивно впливати на процес існуючих проблем. Цю ситуацію можна подолати лише за умови, що ідея розбудови України як соціальної, правової держави стане цільовою настановою діяльності не тільки політиків і державних діячів, а й суспільства в цілому» [78, с. 530 - 531].

Таким чином, викладені у цьому підрозділі результати філософсько-правового аналізу ролі правового виховання у формуванні світогляду особистості, на наш погляд, доводять таке:

- по-перше, світогляд суспільно свідомої особистості є формою духовно-практичного розуміння цього явища як інтегративної цілісної системи (онтологічна складова);
- по-друге, система світогляду особистості складається у процесі виховання з метою засвоєння юридичних знань, філософсько-правових переконань та орієнтації на загальнолюдські цінності (аксіологічна складова);
- по третє, соціальна продуктивність світоглядних переконань формується у процесі пізнання та сприйняття особистістю не тільки нормативних приписів, а й історико-культурного спадку, морально-етичних правил, звичаїв та менталітету населення, які є основою життєдіяльності соціуму (соціально-політична складова).

3.3. Основні етапи реформування вітчизняної освіти у незалежній Україні

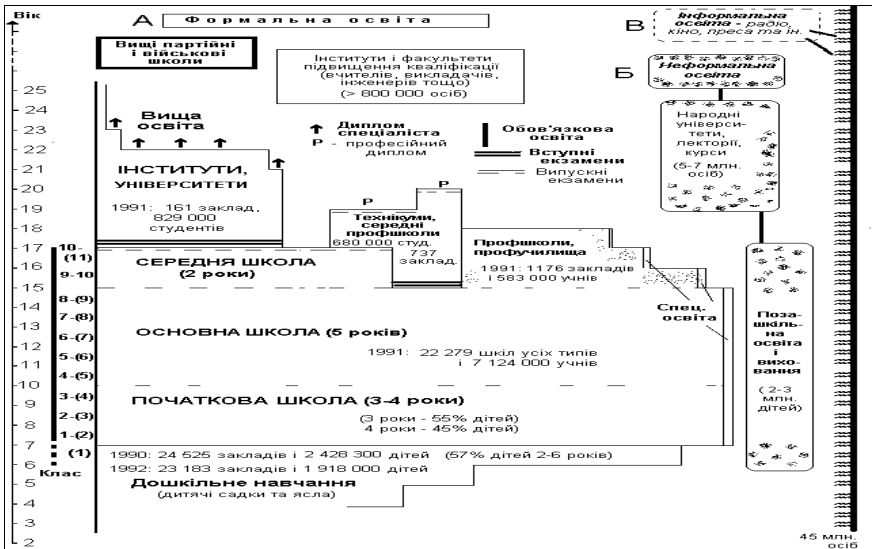
Радянська система освіти, як зазначалося у «Програмі підтримки вироблення стратегії реформування освіти»*, мала три великі скоординовані та повністю державні сектори:

- сектор формальної (обов'язкової) освіти як сукупність спеціалізованих закладів, призначених для систематичного надання визначених державними стандартами знань, вмінь і навичок (початкова і основна школи зі спільною тривалістю навчання 8-9 років, у яких всі діти, незалежно від статі, отримували практично однакову освіту з мінімальною диференціацією, за винятком системи спеціальних шкіл для дітей з особливими потребами, що включали переважно інтернати);
- сектор неформальної освіти як сукупність різноманітних закладів та установ, завданням яких були особливі види навчання (в першу чергу мистецьке, спортивне, військово-технічне тощо) дітей, молоді і дорослих

поза часом перебування їх у закладах формальної освіти чи на робочих місцях. Відвідування закладів неформальної освіти чи участь в організованих ними заходах не було обов'язковими, але на нижчих її рівнях не бракувало прикладів охоплення комплексними виховними заходами чи заняттями практично всіх дітей і підлітків. Майже 30% дітей в Україні наприкінці 80-х років навчалися в тих чи інших позашкільних закладах;

- сектор інформальної освіти як сукупність абсолютно всіх державних засобів впливу на загальне населення, вік якого перевищував 1-2 роки. Його діяльність контролювалася керівництвом СРСР так само детально і послідовно, як і робота двох інших секторів освіти. Законодавчо заборонялося поширення інформації приватними особами, а також діяльність будь-яких неконтрольованих державними органами засобів, інституцій чи закладів [79, с. 17].

Розробники Програми вирізняли декілька послідовних стадій змін і реформ, що відрізняються пріоритетами, формами реалізації та досягнутими результатами:

Мал. № 11. Україна: структура і параметри формального, неформального та інформального секторів системи безперервної освіти (1991/1992 навчальний рік) [79]

- **перша стадія** (1991-93) – протягом якої формувалися нові структури управління освітою та її матеріального і методичного забезпечення, оскільки за радянських часів значна частина середніх і вищих закладів підпорядковувалася безпосередньо Москві. Зокрема, указами Президента України у 1991 р. було створене об'єднане Міністерство освіти України [81], а в 1992 р. – Академія педагогічних наук [82] (нині Національна академія педагогічних наук [83]). Верховна Рада України прийняла основні першочергові освітні закони, що забезпечували правові підстави діяльності державних і недержавних закладів, а Урядом 3 листопада 1993 року прийнято Державну національну програму “Освіта” (Україна XXI ст.);

- **друга стадія** (початок 1995) - прийняття Урядом та міністрами постанов і наказів щодо виконання положень освітніх законів і Державної національної програми “Освіта. Україна XXI ст.” з метою реформування системи підготовки наукових кадрів, введення багатоступеневої вищої освіти, вирішення питання забезпечення освітніх та культурних потреб національно-мовних меншин, завершення процесу деполітизації і деідеологізації системи обов'язкової освіти.

Програмою, зокрема, визначалися такі пріоритетні напрями реформування освіти:

«розбудова національної системи освіти з урахуванням кардинальних змін в усіх сферах суспільного життя України;

забезпечення моральної, інтелектуальної та психологічної готовності всіх громадян до здобуття освіти;

досягнення якісно нового рівня у вивченні базових навчальних предметів: української та іноземних мов, історії, літератури, математики та природничих наук;

створення умов для задоволення освітніх та професійних потреб і надання можливостей кожному громадянину України постійно вдосконалювати свою освіту, підвищувати професійний рівень, оволодівати новими спеціальностями;

забезпечення у кожному навчально-виховному закладі відповідних умов для навчання і виховання фізично та психічно здорової особи;

запобігання пияцтву, наркоманії, насильству, що негативно впливають на здоров'я людей».

Основними шляхами реформування освіти програмою визначалися:

«створення у суспільстві атмосфери загальнодержавного, всенародного сприяння розвитку освіти, неухильної турботи про примноження інтелектуального та духовного потенціалу нації, активізація зусиль усього суспільства для виведення освіти на рівень досягнень сучасної цивілізації, залучення до розвитку освіти всіх державних, громадських, приватних інституцій, сім'ї, кожного громадянина;

подолання девальвації загальнолюдських гуманістичних цінностей та національного нігілізму, відірваності освіти від національних джерел;

забезпечення розвитку освіти на основі нових прогресивних концепцій, запровадження у навчально-виховний процес сучасних педагогічних технологій та науково-методичних досягнень;

відхід від засад авторитарної педагогіки, що утвердилися у тоталітарній державі і спричинили нівелювання природних задатків і можливостей, інтересів усіх учасників освітнього процесу;

підготовка нової генерації педагогічних кадрів, підвищення їх професійного та загальнокультурного рівня;

формування нових економічних основ системи освіти, створення належної матеріально-технічної бази;

реорганізація існуючих та створення навчально-виховних закладів нового покоління, регіональних центрів та експериментальних майданчиків для відпрацювання та відбору ефективних педагогічних інновацій та освітніх модулів;

радикальна перебудова управління сферою освіти шляхом її демократизації, децентралізації, створення регіональних систем управління навчально-виховними закладами;

органічна інтеграція освіти і науки, активне використання наукового потенціалу вищих навчальних закладів і науково-дослідних установ, новітніх теоретичних розроблень та здобутків педагогів-новаторів, громадських творчих об'єднань у навчально-виховному процесі;

створення нової правової та нормативної бази освіти» [80];

- **третя стадія** (1995-96) - період “застою” і часткової втрати досягнутого за попередні роки, який характеризувався як зменшенням фінансових та інших ресурсів державних органів, так і недостатньою реформаторською активністю керівництва Міністерства освіти України;

четверта стадія (1997 - до нинішнього часу), яка характеризується тим, що зміни у системі освіти є наслідком значного (за різними оцінками – в 3-4 рази) зменшення її фінансування з державного бюджету. Проблему браку коштів не змогло розв'язати перенесення відповідальності за забезпечення шкіл на місцеві бюджети і розширення платної освіти у вищих закладах освіти [80].

У цілому аналіз виконання заходів, запланованих програмами та концепціями розвитку вітчизняної освіти, показує, що як Державна національна програма «Освіта» («Україна ХХІ ст.»), так і «Програма підтримки вироблення стратегії реформування освіти» та більшість інших подібних актів, були по суті декларативними документами, оскільки не мали належного фінансового забезпечення.

Натомість за сталими радянськими традиціями, замість невиконаних попередніх програм у червні 2013 року ухвалюється нова – «Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року». Її метою було визначено «прискорення процесу реформування системи освіти на виконання Програми економічних реформ на 2010 - 2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава», затвердження надзвичайно важливих для розвитку освіти державних цільових програм,

зокрема Державної цільової соціальної програми розвитку дошкільної освіти на період до 2017 року, Державної цільової соціальної програми розвитку позашкільної освіти на період до 2014 року, Державної цільової програми розвитку професійно-технічної освіти на 2011 - 2015 роки, Державної цільової соціальної програми підвищення якості шкільної природничо-математичної освіти на період до 2015 року, Державної цільової програми впровадження у навчально-виховний процес загальноосвітніх навчальних закладів інформаційно-комунікаційних технологій «Сто відсотків» на період до 2015 року» [81].

При цьому розробники цієї програми самі підкреслювали, що попередні подібні проекти зазнали фіаско, зазначаючи, що «нинішній рівень освіти в Україні не дає їй змоги повною мірою виконувати функцію ключового ресурсу соціально-економічного розвитку держави і підвищення добробуту громадян. Залишається низькою престижність освіти і науки в суспільстві.

Не повністю задовольняє потреби населення мережа дошкільних і позашкільних навчальних закладів, стан їх навчально-матеріальної бази тощо.

Потребують якісного поліпшення освіта дорослих, діяльність закладів післядипломної педагогічної освіти, структурних підрозділів вищих навчальних закладів, на базі яких здійснюються перепідготовка та підвищення кваліфікації педагогічних і науково-педагогічних працівників.

Актуальними є реалізація в освітніх програмах ідеї посилення ролі сім'ї у вихованні дітей, розширення можливості впливу родин учнів на навчально-виховний процес.

Залишається незадовільним стан фінансового та матеріально-технічного забезпечення системи освіти, низьким - рівень оплати праці працівників освіти і науки» [81].

Однак варто відзначити, що нормативно-правову базу вітчизняної освітньої діяльності все ж таки було утворено, хоча її удосконалення триває й нині.

Головним правовим актом, який визначає засади освітньої політики Української держави, є Конституції України, згідно з якою: «Кожен має право на освіту. Повна загальна середня освіта є обов'язковою.

Держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах; розвиток дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти, різних форм навчання; надання державних стипендій та пільг учням і студентам» (стаття 53) [82].

Згідно з правовою позицією Конституційного Суду України, сформульованою у Рішення від 4 березня 2004 року, визнання права кожної людини на освіту відповідає, зокрема, Загальній декларації прав людини [83](стаття 26)*, Міжнародному пакту про економічні, соціальні та культурні права [84] (стаття 13)*. Суд також зазначив, що освіта в Україні здійснюється

*Загальна декларація прав людини:

«1. Кожна людина має право на освіту. Освіта повинна бути безплатною, хоча б початкова і загальна. Початкова освіта повинна бути обов'язковою. Технічна і професійна освіта повинна бути загальнодоступною, а вища освіта повинна бути однаково доступною для всіх на основі здібностей кожного.

2. Освіта повинна бути спрямована на повний розвиток людської особи і збільшення поваги до прав людини і основних свобод. Освіта повинна сприяти взаєморозумінню, терпимості і дружбі між усіма народами, расовими або релігійними групами і повинна сприяти діяльності Організації Об'єднаних Націй по підтриманню миру.

3. Батьки мають право пріоритету у виборі виду освіти для своїх малолітніх дітей» (стаття 26) (прим. автора).

*Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права:

«1. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають право кожної людини на освіту. Вони погоджуються, що освіта повинна бути спрямовуватись на повний розвиток людської особи та усвідомлення її гідності і повинна зміцнювати повагу до прав людини і основних свобод. Вони, далі, погоджуються в тому, що освіта повинна дати можливість усім бути корисними учасниками вільного суспільства, сприяти взаєморозумінню, терпимості і дружбі між усіма націями і всіма расовими, етнічними та релігійними групами і сприяти роботі Організації Об'єднаних Націй по підтриманню миру.

2. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають, що для повного здійснення цього права:

а) початкова освіта повинна бути обов'язковою і безплатною для всіх;

б) середня освіта в її різних формах, включаючи професійно-технічну середню освіту, повинна бути відкрита і зроблена доступною для всіх шляхом вжиття всіх необхідних заходів і, зокрема, поступового запровадження безплатної освіти;

згідно з законами України "Про освіту" [85], "Про дошкільну освіту" [86], "Про загальну середню освіту" [87], "Про професійно-технічну освіту" [88], "Про вищу освіту" [89] тощо, іншими нормативно-правовими актами, якими, зокрема, вирішуються питання створення мережі навчальних закладів освіти, їх фінансування, оплати праці та встановлення державних соціальних гарантій і пільг для працівників цих закладів [90].

Конституційний Суд України вважає, що «при тлумаченні терміна "доступність" стосовно освіти в державних і комунальних навчальних закладах слід виходити із граматичного визначення слова "доступність" як "доступ для всіх отримати, користуватись, придбати щось", "відповідність силам, здібностям, можливостям кого-небудь"... поняття "доступність освіти" у частині третій статті 53 Конституції України означає створення державою можливостей для реалізації права людини на освіту». При цьому Конституційний Суд України зазначив, що «доступність дошкільної і загальної середньої освіти є гарантією права кожного на здобуття такої освіти, якому кореспондує обов'язок держави забезпечити реалізацію цього права. Доступність вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах полягає у створенні державою відповідних умов для їх функціонування і розвитку, за яких особа змогла б реалізувати своє право на здобуття вищої освіти на основі конкурсного відбору, з урахуванням своїх здібностей та інтересів у вільному виборі типу вищого навчального закладу, напрямку підготовки і спеціальності, профілю навчання.... доступність освіти

с) вища освіта повинна бути зроблена однаково доступною для всіх на основі здібностей кожного шляхом вжиття всіх необхідних заходів і, зокрема, поступового запровадження безплатної освіти;

д) елементарна освіта повинна заохочуватися або інтенсифікуватися по можливості для тих, хто не проходив чи не закінчив повного курсу початкової освіти;

е) має активно проводитися розвиток мережі шкіл усіх ступенів, повинна бути встановлена задовільна система стипендій і повинні постійно поліпшуватися матеріальні умови викладацького персоналу.

3. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, зобов'язуються поважати свободу батьків і у відповідних випадках законних опікунів обирати для своїх дітей не тільки запроваджені державними властями школи, а й інші школи, що відповідають тому мінімуму вимог щодо освіти, який може бути встановлено чи затверджено державою, і забезпечувати релігійне та моральне виховання своїх дітей відповідно до власних переконань.

4. Ніяка частина цієї статті не повинна тлумачитись у розумінні припинення свободи окремих осіб та установ створювати навчальні заклади і керувати ними при незмінній умові додержання принципів, викладених у пункті 1 цієї статті, і вимоги, щоб освіта, яку дають у таких закладах, відповідала тому мінімуму вимог, що його може бути встановлено державою» (стаття 13) (прим. автора).

за конституційно-правовим смыслом необхідно розуміти так, що нікому не може бути відмовлено у праві на освіту, і держава має створити можливості реалізувати це право» [90].

Безоплатність здобуття громадянами освіти, вважає Суд, забезпечується «фінансуванням навчальних закладів цих форм власності за рахунок державних і місцевих бюджетних асигнувань згідно з визначеними законами та іншими правовими актами нормативами їх фінансового і матеріально-технічного забезпечення, що, однак, не виключає можливості фінансування галузі освіти за рахунок розвитку позабюджетних механізмів залучення додаткових коштів, як це визначено законодавством про освіту» [90].

У іншому Рішенні від 21 листопада 2002 року Конституційний Суд України виклав свою позицію щодо фінансування витрат на забезпечення загальноосвітніх закладів засобами навчання та навчальним обладнанням, яка полягає у тому, що обов'язок створити умови для здобуття повної загальної середньої освіти в державних і комунальних навчальних закладах Конституцією України покладено на державу. Виходячи з того, що безоплатність і доступність повної загальної середньої освіти в державних і комунальних навчальних закладах пов'язані з її обов'язковістю, держава повинна фінансувати у повному обсязі процес навчання учнів в межах Державного стандарту загальної середньої освіти [91].

У вже цитованому Рішенні від 4 березня 2004 року Конституційний Суд України також зазначив, що положення статті 53 Конституції України «про забезпечення державою безоплатності вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах необхідно розглядати у контексті гарантованого Основним Законом України права на освіту та доступу громадян України до її здобуття в цих навчальних закладах на конкурсній основі. За змістом положень цієї статті здобуття вищої освіти не є обов'язковим... держава створює умови для підготовки кадрів за основними напрямками відповідно до суспільних потреб, на задоволення яких виключно законом про Державний бюджет України визначаються будь-які бюджетні

видатки держави. Виходячи з суспільних потреб та розмірів бюджетних призначень, визначених у законі про Державний бюджет України, формується державне замовлення на підготовку фахівців з вищою освітою за напрямами і спеціальностями відповідних освітньо-кваліфікаційних рівнів. Тому обсяги фінансування вищих державних і комунальних навчальних закладів за рахунок бюджетних коштів пов'язані передусім з підготовкою такої кількості фахівців з вищою освітою, яка визначається щорічно у державному замовленні» [90].

Проте, наголосив Суд, «здобуття освіти в цих закладах не може обмежуватись лише обсягом державного замовлення, фінансовою основою якого є бюджетні кошти. Підготовка фахівців з вищою освітою за напрямами і спеціальностями відповідних освітньо-кваліфікаційних рівнів у вищих навчальних закладах державної і комунальної форм власності може здійснюватися також за рахунок інших джерел фінансування, не заборонених законом, що є додатковим засобом здобуття і забезпечення права на вищу освіту. У законодавстві України визначено, що понад установлений обсяг, який фінансується за рахунок бюджетних коштів, вищі навчальні заклади можуть здійснювати прийом студентів у межах чисельності, обумовленої ліцензією, з оплатою вартості навчання на договірній основі» [90].

Згідно з Конституцією України основи виховання та освіти визначаються виключно законами (п.6 частини першої статті 92), прийняття яких належить до виключних повноважень Верховної Ради України; закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції та повинні відповідати їй (частина друга статті 8).

Законодавство про освіту, як і законодавство у будь-якій іншій галузі суспільного життя, будується за ієрархічною системою та складається з законів та підзаконних актів. Як зазначив у цьому контексті Конституційний Суд України у Рішенні від 9 липня 1998 року: «У поняття "законодавство" включаються як закони та інші акти Верховної Ради України, так і акти Президента України, Кабінету Міністрів України, а в деяких випадках -

також і нормативно-правові акти центральних органів виконавчої влади» [92].

Крім цього, відповідно до припису статті 9 Конституції України чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Стосовно галузі освіти до таких договорів потрібно насамперед віднести Конвенцію ООН про права дитини, в якій, зокрема, наголошено, що

«діти мають право на особливе піклування і допомогу,

сім'ї як основному осередку суспільства і природному середовищу для зростання і благополуччя всіх її членів і особливо дітей мають бути надані необхідні захист і сприяння, з тим щоб вона могла повністю покласти на себе зобов'язання в рамках суспільства,

дитині для повного і гармонійного розвитку її особи необхідно зростати в сімейному оточенні, в атмосфері щастя, любові і розуміння,

дитина має бути повністю підготовлена до самостійного життя в суспільстві та вихована в дусі ідеалів, проголошених у Статуті Організації Об'єднаних Націй, і особливо в дусі миру, гідності, терпимості, свободи, рівності і солідарності» [93].

Науково обґрунтоване керівництво закладами освіти, вважає доктор педагогічних наук, професор С.Ніколаєнко, можливе за дотримання таких принципів управління:

- державотворення, суть якого в тому, що діяльність усіх ланок закладів освіти спрямовується на утвердження і розвиток державності України, піднесення рівня їх діяльності до міжнародних стандартів;

- науковості, що передбачає врахування під час організації навчально-виховного процесу в закладах освіти досягнень педагогіки, психології, методик викладання навчальних предметів, фізіології, гігієни, кібернетики та інших наук, які дають змогу здійснювати цей процес на наукових засадах;

- демократизації, який полягає в тому, що при вирішенні проблем діяльності закладу освіти керівник має зважати на думку членів

педагогічного колективу, батьківської громадськості та учнівського колективу, систематично звітувати про свою роботу перед колективом працівників школи;

- гуманізації, що потребує налагодження гуманних стосунків у ланках взаємовідносин: дирекція — учителі, учні, батьки; учителі — учні, батьки; учителі — учителі; учні — учні; учнівське самоврядування — рядові вихованці; батьки — діти; передбачає формування гуманної особистості гуманними засобами;

- цілеспрямованості, який передбачає постановку перед педагогічним і учнівським колективами близької, середньої й далекої перспектив, розв'язання конкретних завдань для їх досягнення;

- плановості, що потребує чіткого перспективного і щоденного планування усіх напрямів навчально-виховної, організаційно-господарської діяльності закладу освіти з урахуванням його умов та можливостей;

- компетентності, згідно з яким усі педагогічні та інші працівники закладу освіти повинні мати високий рівень професійної підготовки, сумлінно виконувати службові обов'язки. Широка загальна ерудиція, високий рівень професіоналізму, врахування реальних умов праці дають змогу керівникові творчо вирішувати складні педагогічні завдання;

- оптимізації, що полягає у створенні в закладі освіти належних умов для забезпечення його працівникам можливостей для ефективної діяльності;

- ініціативи й активності, який передбачає наявність цих якостей у керівництва закладу освіти та створення умов для творчих пошуків усіма педагогами;

- об'єктивності в оцінці виконання працівниками закладу освіти своїх обов'язків, що передбачає систематичний контроль за діяльністю працівників закладу, об'єктивна оцінка її результатів, гласність і врахування думки педагогічного колективу;

- поєднання колегіальності з персональною відповідальністю, суть якого у тому, що директор школи несе повну відповідальність за навчально-виховну

діяльність перед державними органами, але під час прийняття важливих рішень з питань діяльності школи зобов'язаний урахувати думку членів колективу, якщо вона не суперечить законам України [94].

Як зазначається у спеціальній літературі, основними недоліками вітчизняної системи освіти є недостатня автономія навчальних закладів, неефективність державного фінансування та корупція [95]. Причинами такого стану, на думку Л.Гриневич, є зокрема те, що «освіта залишається чи не єдиною сферою в Україні, що застрягла у радянському минулому з його методами формування особистості, фабричним принципом "всі мають бути однаковими" та знаннєвим підходом - коли на дітей висипають тонну інформації, змушують її завчити, але не пояснюють, як цим користуватись та навіщо воно потрібно» [96].

Отже, можна дійти висновку, що вітчизняна система освіти, як складова процесу формування людської особистості, потребує докорінного реформування.

Першим кроком на цьому шляху було прийняття Верховною Радою України 5 вересня 2017 року Закону України «Про освіту» [97], яким метою освіти визначено всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, її талантів, інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей, формування цінностей і необхідних для успішної самореалізації компетентностей, виховання відповідальних громадян, які здатні до свідомого суспільного вибору та спрямування своєї діяльності на користь іншим людям і суспільству, збагачення на цій основі інтелектуального, економічного, творчого, культурного потенціалу українського народу, підвищення освітнього рівня громадян задля забезпечення сталого розвитку України та її європейського вибору.

Цей Закон визначає правові засади організації та діяльності закладів освіти та був прийнятий на заміну застарілому діючому закону про освіту, від якого відрізнявся рядом новин. До таких варто насамперед віднести встановлення 12-тирічного терміну отримання середньої освіти, надання

більшої автономії школам, зміну правил атестації вчителів та підвищення їх кваліфікації, уточнення повноважень директорів шкіл, а також більш широке впровадження державної мови навчання.

Як зазначає у цьому контексті О. Панич, закон «не може заборонити вчителю писати червоною ручкою або сварити дитину перед усім класом, але він змінює філософію та спосіб мислення, а отже такі речі підуть у небуття, як колись пішли тілесні покарання. "Багато було і негативного у такому авторитарному і дисциплінуючому характері цієї школи. І от оці аспекти школи повинні бути змінені. Хоча зробити це одномоментно неможливо, це тільки з часом, проводячи перекваліфікацію вчителів. Ці стандарти є стандартами європейськими, вони зорієнтовані на формування особистості, щоб діти отримали здатність на практиці ці знання реалізовувати", - пояснила вона» [98].

Зокрема, на відміну від попередника Закон України «Про освіту» 2017 року оперує сучасними термінами та надає роз'яснення щодо окремих понять в галузі освіти, зокрема визначає таке:

автономія - це право суб'єкта освітньої діяльності на самоврядування, яке полягає в його самостійності, незалежності та відповідальності у прийнятті рішень щодо академічних (освітніх), організаційних, фінансових, кадрових та інших питань діяльності, що провадиться в порядку та межах, визначених законом;

академічна свобода – це самостійність і незалежність учасників освітнього процесу під час провадження педагогічної, науково-педагогічної, наукової та/або інноваційної діяльності, що здійснюється на принципах свободи слова, думки і творчості, поширення знань та інформації, вільного оприлюднення і використання результатів наукових досліджень з урахуванням обмежень, установлених законом;

академічна доброчесність - це сукупність етичних принципів та визначених законом правил, якими мають керуватися учасники освітнього процесу під час навчання, викладання та провадження наукової (творчої)

діяльності з метою забезпечення довіри до результатів навчання та/або наукових (творчих) досягнень;

безоплатна освіта – це освіта, яка здобувається особою за рахунок коштів державного та/або місцевих бюджетів згідно із законодавством;

викладацька діяльність – це діяльність, яка спрямована на формування знань, інших компетентностей, світогляду, розвиток інтелектуальних і творчих здібностей, емоційно-вольових та/або фізичних якостей здобувачів освіти (лекція, семінар, тренінг, курси, майстер-клас, семінар тощо), та яка провадиться педагогічним (науково-педагогічним) працівником, самозайнятою особою (крім осіб, яким така форма викладацької діяльності заборонена законом) або іншою фізичною особою на основі відповідного трудового або цивільно-правового договору;

електронний підручник (посібник) – це електронне навчальне видання із систематизованим викладом навчального матеріалу, що відповідає освітній програмі, містить цифрові об'єкти різних форматів та забезпечує інтерактивну взаємодію;

заклад освіти – це юридична особа публічного чи приватного права, основним видом діяльності якої є освітня діяльність;

засновник закладу освіти – це орган державної влади від імені держави, відповідна рада від імені територіальної громади (громад), фізична та/або юридична особа, рішенням та за рахунок майна яких засновано заклад освіти або які в інший спосіб відповідно до законодавства набули прав і обов'язків засновника;

здобувачі освіти – вихованці, учні, студенти, курсанти, слухачі, стажисти, аспіранти (ад'юнкти), докторанти, інші особи, які здобувають освіту за будь-яким видом та формою здобуття освіти;

індивідуальна освітня траєкторія – персональний шлях реалізації особистісного потенціалу здобувача освіти, що формується з урахуванням його здібностей, інтересів, потреб, мотивації, можливостей і досвіду, ґрунтується на виборі здобувачем освіти видів, форм і темпу здобуття освіти,

суб'єктів освітньої діяльності та запропонованих ними освітніх програм, навчальних дисциплін і рівня їх складності, методів і засобів навчання. Індивідуальна освітня траєкторія в закладі освіти може бути реалізована через індивідуальний навчальний план;

індивідуальна програма розвитку – це документ, що забезпечує індивідуалізацію навчання особи з особливими освітніми потребами, закріплює перелік необхідних психолого-педагогічних, корекційних потреб/послуг для розвитку дитини та розробляється групою фахівців з обов'язковим залученням батьків дитини з метою визначення конкретних навчальних стратегій і підходів до навчання;

індивідуальний навчальний план – це документ, що визначає послідовність, форму і темп засвоєння здобувачем освіти освітніх компонентів освітньої програми з метою реалізації його індивідуальної освітньої траєкторії та розробляється закладом освіти у взаємодії із здобувачем освіти за наявності необхідних для цього ресурсів;

інклюзивне* навчання – це система освітніх послуг, гарантованих державою, що базується на принципах недискримінації, врахування багатоманітності людини, ефективного залучення та включення до освітнього процесу всіх його учасників;

інклюзивне освітнє середовище – це сукупність умов, способів і засобів їх реалізації для спільного навчання, виховання та розвитку здобувачів освіти з урахуванням їхніх потреб та можливостей;

кваліфікація – це визнана уповноваженим суб'єктом та засвідчена відповідним документом стандартизована сукупність здобутих особою компетентностей (результатів навчання);

компетентність – це динамічна комбінація знань, умінь, навичок, способів мислення, поглядів, цінностей, інших особистих якостей, що

*Інклюзія (від англ.*Inclusion* — включення) — процес збільшення ступеня участі всіх громадянв соціумі, насамперед тих, що мають труднощі у фізичному чи розумовому розвитку (прим. автора).

визначає здатність особи успішно соціалізуватися, провадити професійну та/або подальшу навчальну діяльність;

освітній процес – це система науково-методичних і педагогічних заходів, спрямованих на розвиток особистості шляхом формування та застосування її компетентностей;

освітня діяльність – це діяльність суб'єкта освітньої діяльності, спрямована на організацію, забезпечення та реалізацію освітнього процесу у формальній та/або неформальній освіті;

освітня послуга – це комплекс визначених законодавством, освітньою програмою та/або договором дій суб'єкта освітньої діяльності, що мають визначену вартість та спрямовані на досягнення здобувачем освіти очікуваних результатів навчання;

освітня програма – це єдиний комплекс освітніх компонентів (предметів вивчення, дисциплін, індивідуальних завдань, контрольних заходів тощо), спланованих і організованих для досягнення визначених результатів навчання;

особа з особливими освітніми потребами – це особа, яка потребує додаткової постійної чи тимчасової підтримки в освітньому процесі з метою забезпечення її права на освіту;

педагогічна діяльність – це інтелектуальна, творча діяльність педагогічного (науково-педагогічного) працівника або самозайнятої особи у формальній та/або неформальній освіті, спрямована на навчання, виховання та розвиток особистості, її загальнокультурних, громадянських та/або професійних компетентностей;

результати навчання – це знання, уміння, навички, способи мислення, погляди, цінності, інші особисті якості, набуті у процесі навчання, виховання та розвитку, які можна ідентифікувати, спланувати, оцінити і виміряти та які особа здатна продемонструвати після завершення освітньої програми або окремих освітніх компонентів;

рівень освіти – це завершений етап освіти, що характеризується рівнем складності освітньої програми, сукупністю компетентностей, які визначені, як правило, стандартом освіти та відповідають певному рівню Національної рамки кваліфікацій;

система освіти – це сукупність складників освіти, рівнів і ступенів освіти, кваліфікацій, освітніх програм, стандартів освіти, ліцензійних умов, закладів освіти та інших суб'єктів освітньої діяльності, учасників освітнього процесу, органів управління у сфері освіти, а також нормативно-правових актів, що регулюють відносини між ними;

суб'єкт освітньої діяльності – це фізична або юридична особа (заклад освіти, підприємство, установа, організація), що провадить освітню діяльність;

якість освіти – це відповідність результатів навчання вимогам, встановленим законодавством, відповідним стандартом освіти та/або договором про надання освітніх послуг;

якість освітньої діяльності – це рівень організації, забезпечення та реалізації освітнього процесу, що забезпечує здобуття особами якісної освіти та відповідає вимогам, встановленим законодавством та/або договором про надання освітніх послуг тощо (ст. 1).

Таким чином, можна дійти висновку, що хоча законодавчу діяльність не можна вважати дослідницькою, цим законом де-факто сформовано понятійний апарат у галузі освіти, який ґрунтується на багаторівневій концепції методологічного знання та передбачає застосування методів пізнання, які характерні для філософії, соціології, економіки, конституційного та інших галузей права, що, безумовно, варто віднести до його позитивних характеристик.

До позитивних характеристик Закону, на наш погляд, необхідно також віднести чітке визначення у ст.10:

- невід'ємних складових системи освіти, якими є:
дошкільна освіта;

повна загальна середня освіта;

позашкільна освіта;

спеціалізована освіта;

професійна (професійно-технічна) освіта;

фахова перед вища освіта;

вища освіта;

освіта дорослих, у тому числі післядипломна освіта (ч. 1);

- рівнів освіти, до яких віднесено:

дошкільна освіта, яка відповідає нульовому рівню Національної рамки кваліфікацій;

початкова освіта, яка відповідає першому рівню Національної рамки кваліфікацій;

базова середня освіта, яка відповідає другому рівню Національної рамки кваліфікацій;

профільна середня освіта, яка відповідає третьому рівню Національної рамки кваліфікацій;

перший (початковий) рівень професійної (професійно-технічної) освіти, який відповідає другому рівню Національної рамки кваліфікацій;

другий (базовий) рівень професійної (професійно-технічної) освіти, який відповідає третьому рівню Національної рамки кваліфікацій;

третій (вищий) рівень професійної (професійно-технічної) освіти, який відповідає четвертому рівню Національної рамки кваліфікацій;

фахова перед вища освіта, яка відповідає п'ятому рівню Національної рамки кваліфікацій;

початковий рівень (короткий цикл) вищої освіти, який відповідає шостому рівню Національної рамки кваліфікацій;

перший (бакалаврський) рівень вищої освіти, який відповідає сьомому рівню Національної рамки кваліфікацій;

другий (магістерський) рівень вищої освіти, який відповідає восьмому рівню Національної рамки кваліфікацій;

третій (освітньо-науковий / освітньо-творчий) рівень вищої освіти, який відповідає дев'ятому рівню Національної рамки кваліфікацій;

науковий рівень вищої освіти, який відповідає десятому рівню Національної рамки кваліфікацій (ч.2);

- у системі позашкільної освіти та освіти дорослих (включно з післядипломною освітою) можуть здобуватися часткові кваліфікації відповідного рівня Національної рамки кваліфікацій.

Часткові кваліфікації, які здобуваються в системі позашкільної освіти, можуть відповідати нульовому - третьому рівням Національної рамки кваліфікацій (ч. 3).

У цьому контексті варто зазначити, що Національна рамка кваліфікацій - системний і структурований за компетентностями опис кваліфікаційних рівнів, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011 року №1341 [99].

Згідно з цією Постановою Національна рамка кваліфікацій призначена для використання органами виконавчої влади, установами та організаціями, що реалізують державну політику у сфері освіти, зайнятості та соціально-трудових відносин, навчальними закладами, роботодавцями, іншими юридичними і фізичними особами з метою розроблення, ідентифікації, співвіднесення, визнання, планування і розвитку кваліфікацій.

Вона впроваджується з такою метою:

введення європейських стандартів та принципів забезпечення якості освіти з урахуванням вимог ринку праці до компетентностей фахівців;

забезпечення гармонізації норм законодавства у сфері освіти та соціально-трудових відносин;

сприяння національному і міжнародному визнанню кваліфікацій, здобутих в Україні;

налагодження ефективної взаємодії сфери освітніх послуг та ринку праці.

Законом також врегульовано питання управління закладами освіти, повноваження керівництва таких закладів, а також фінансування їх

діяльності, атестації, повноваження, порядок діяльності педагогічних та наглядових рад, підвищення кваліфікації та матеріального забезпечення педагогічних працівників.

Окремо, на наш погляд, необхідно звернути увагу на зміст ст. 7 Закону, яким врегульовано питання про мову навчання. Зокрема, за нею, вільний вибір мови навчання є невід'ємним правом громадян України, яке реалізується в рамках цього Закону, за умови обов'язкового вивчення державної мови в обсязі, достатньому для інтеграції в українське суспільство. Громадянам України гарантується право отримання освіти державною мовою і регіональними мовами або мовами меншин. Це право забезпечується через мережу дошкільних дитячих установ, загальних середніх, позашкільних, професійно-технічних і вищих державних і комунальних навчальних закладів з українською або іншими мовами навчання, яка створюється відповідно до потреб громадян згідно із законодавством України про освіту.

Мова навчання національних меншин реалізується через окремі групи або викладання окремих предметів мовою національних меншин. За законом нацменшини зможуть вчитися рідною мовою до 5-го класу, після чого всі предмети (з деякими винятками) будуть викладати тільки українською мовою.

З цього приводу варто зазначити, що саме ст. 7 Закону викликала невдоволення серед частини країн другого світу на міжнародному рівні, представники яких [100], [101] вказують на її невідповідність як Конституції, так і міжнародним зобов'язанням України, таким як Європейська хартія регіональних мов, ратифікованою Україною у 2003 році [102].

Внаслідок неодноразової критики ст. 7 Закону направлена на експертизу до Ради Європи щодо її відповідності європейським стандартам. За очікуваннями, експертиза має тривати півроку, за цей час проводитимуться консультації з країнами-сусідами та донесення позиції, що збереженню культурної ідентичності національних меншин в Україні нічого не загрожує [103].

Висновок Венеційської комісії щодо мовного питання Закону України «Про освіту» було оприлюднено 11 грудня 2017 року. У цьому висновку Комісія підкреслила, що "сприяння посиленню державної мови та її обов'язковість для усіх громадян є законною і навіть похвальною метою держави". Зазначено, що державна мова – чинник єдності та взаєморозуміння в суспільстві.

Водночас, на думку комісії, для виконання сьомої статті закону Україна повинна забезпечити достатню частку освіти мовами меншин у початковій та середній школі. Також Україні радять внести зміни до перехідних положень закону про освіту, забезпечивши довший перехідний період впровадження закону, звільнити приватні школи від нових мовних вимог, а також розпочати діалог з нацменшинами щодо мовного питання в освіті та забезпечити, щоб закон не загрожував збереженню культурної спадщини меншин та "безперервності вивчення мов меншин в традиційних школах" [104].

Міністерство освіти та науки України позитивно відреагувало на рекомендації та розпочало роботу щодо їх імплементації. Зокрема, враховуючи рекомендації, МОН пропонує наступні моделі імплементації статті 7 Закону України «Про освіту», що будуть прописані в Законі України «Про загальну середню освіту», які будуть враховувати освітні потреби дітей різних національних громад, зважаючи на три критерії:

- вразливість мови;
- мовне середовище, у якому проживає меншина;
- мовна група, до якої належить відповідна мова[105].

З цього приводу варто зазначити, що про недоліки у тексті цієї статті Закону України «Про освіту» зазначалося у висновку Головного юридичного управління Верховної Ради України ще у ході дослідження його проекту (див. мал. № 12). Однак, ці зауваження парламентом не було взято до уваги, що, на наш погляд, певною мірою сприяло негативній реакції щодо положень зазначеної статті Закону з боку країн близького зарубіжжя.

Текст ст. 7 Закону України від 5 вересня 2017 року №2145-VIII «Про освіту» // Відомості Верховної Ради України, 2017, № 38-39, ст.380	Витяг із зауважень Головного юридичного управління Верховної Ради України до проекту Закону України «Про освіту»(реєстр № 3491-д), - [електронний ресурс]. – Режим доступу http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=58639
Стаття 7. Мова освіти 1. Мовою освітнього процесу в закладах освіти є державна мова. Держава гарантує кожному громадянину України право на здобуття формальної освіти на всіх рівнях (дошкільної, загальної середньої, професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої), а також позашкільної та післядипломної освіти державною мовою в державних і комунальних закладах освіти. Особам, які належать до національних меншин України, гарантується право на навчання в комунальних закладах освіти для здобуття дошкільної та початкової освіти, поряд із державною мовою, мовою відповідної національної меншини. Це право реалізується шляхом створення відповідно до законодавства окремих класів (груп) з навчанням мовою відповідної національної меншини поряд із державною мовою і не поширюється на класи (групи) з навчанням українською мовою. Особам, які належать до корінних народів України, гарантується право на навчання в комунальних закладах освіти для здобуття дошкільної і загальної середньої освіти, поряд із державною мовою, мовою	11. До статті 7 проекту, якою визначаються основні засадничі приписи щодо мови освіти, зауважуємо таке. Положеннями вказаної статті передбачається встановити, що особам, які належать до корінних народів та національних меншин, забезпечуватиметься право на навчання рідною мовою поряд з українською. При цьому у відповідних положеннях проекту: - вживаються терміни «мова корінних народів», «рідна мова корінних народів» та «рідна мова національних меншин». Відповідні положення є юридично некоректними та потребують додаткового тлумачення, оскільки законодавство не містить визначення відповідних термінів та не містить їх переліки. Відповідно до пункту 2 Закону України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» Україна взяла на себе зобов'язання щодо «мов національних меншин України»; - не визначаються чіткі умови та обсяг вивчення «мов корінних народів», «рідних мов корінних народів» та «рідних мов національних меншин». У проєкті лише йдеться про «створення

відповідного корінного народу. Це право реалізується шляхом створення відповідно до законодавства окремих класів (груп) з навчанням мовою відповідного корінного народу України поряд із державною мовою і не поширюється на класи (групи) з навчанням українською мовою.

Особам, які належать до корінних народів, національних меншин України, гарантується право на вивчення мови відповідних корінного народу чи національної меншини в комунальних закладах загальної середньої освіти або через національні культурні товариства.

Особам з порушенням слуху забезпечується право на навчання жестовою мовою та на вивчення української жестової мови.

2. Заклади освіти забезпечують обов'язкове вивчення державної мови, зокрема заклади професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти - в обсязі, що дає змогу провадити професійну діяльність у вибраній галузі з використанням державної мови.

Особам, які належать до корінних народів, національних меншин України, іноземцям та особам без громадянства створюються належні умови для вивчення державної мови.

3. Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування, насамперед англійської мови, в державних і комунальних закладах освіти.

4. У закладах освіти відповідно до освітньої програми можуть викладатися одна або декілька

належних умов», «створення можливостей» чи «сприяння вивченню» мов. Так, наприклад, не визначено механізм реалізації положення, згідно з яким особам, які належать до національних меншин, іноземцям та особам без громадянства, створюватимуться належні умови для вивчення державної мови (абзац другий частини другої);

- пропонується закріпити на законодавчому рівні дискримінаційні переваги щодо вивчення в державних і комунальних закладах освіти «англійської мови» (частина третя);

- за своїм змістом перше та третє речення абзацу третього частини першої частково дублюють одне одного.

Положення частини четвертої, якими передбачається встановити, що «заклади освіти відповідно до освітньої програми можуть викладати одну або декілька дисциплін двома та більше мовами - державною мовою, англійською мовою, іншими офіційними мовами Європейського Союзу», також потребує суттєвого доопрацювання, оскільки її зміст є неоднозначним та таким, що потребує роз'яснення.

Відповідний законодавчий підхід суперечить вимогам частини другої статті 8 Конституції України, згідно з якою закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй, а також свідчить про відсутність системного унормування,

дисциплін двома чи більше мовами - державною мовою, англійською мовою, іншими офіційними мовами Європейського Союзу. 5. За бажанням здобувачів професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти заклади освіти створюють можливості для вивчення ними мови корінного народу, національної меншини України як окремої дисципліни. 6. Держава сприяє створенню та функціонуванню за кордоном закладів освіти, у яких навчання здійснюється українською мовою або вивчається українська мова. 7. Особливості використання мов в окремих видах та на окремих рівнях освіти визначаються спеціальними законами.	про неповноту правового регулювання суспільних відносин, що не відповідає визначенню України як правової держави, на чому також наголошував Конституційний Суд України (рішення від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005, від 30 вересня 2010 року № 20-рп/2010, від 22 грудня 2010 року № 23-рп/2010).

Мал. № 12. Порівняльна таблиця тексту ст. 7 Закону України «Про освіту» та зауважень Головного юридичного управління Верховної Ради України до його проекту.

На підставі викладено, можна дійти висновку, що вітчизняна законодавча база системи освіти як складової процесу формування особистості в основному відповідає міжнародним стандартам. Водночас потрібно констатувати, що українська освітня діяльність ще, образно кажучи, «стоїть на початку шляху» та потребує продовження реформістських заходів. Так, окрім остаточного врегулювання мовного питання, потребують удосконалення проблеми визначення природних здібностей дитини до певного роду суспільно корисної діяльності, й, відповідно, уникнення перевантаження її учнів знаннями, які навряд чи знадобляться їй у подальшому житті.

У цьому контексті вбачається слушним намір об'єднати вивчення хімії, біології, географії та фізики в один предмет, про що заявила Міністр освіти України Л.Гриневич. За її словами, передбачається, що подібним чином

змінять програми для старших класів (після 9-го) в школах і класах гуманітарного спрямування. «Це можливо в профільній старшій школі, коли діти вибирають гуманітарний профіль і коли їм не вистачає часу на поглиблене вивчення цікавих для них предметів. Це означає, що частина предметів потрібно якимось способом об'єднати, щоб вони все-таки мали загальне уявлення про картину світу, про природні предмети», - пояснила вона та додала, що «існує міжнародний досвід, де природні науки інтегровані в цілісну картину світу, коли людина розуміє природне явище з усіх точок зору» [106].

3.4. Протидія корупційним проявам у системі освіти

Конвенція ООН проти корупції відносить корупційні дії до протиправних та визначає, що «кожна Держава-учасниця вживає таких законодавчих та інших заходів, які можуть бути необхідними для визнання кримінально караними наступних діянь, якщо вони вчинені умисно:

а) обіцянка, пропозиція або надання державній посадовій особі, особисто або через посередників, будь-якої неправомірної переваги для самої посадової особи або іншої фізичної чи юридичної особи, щоб ця посадова особа вчинила будь-яку дію чи утрималась від вчинення дій під час виконання своїх службових обов'язків;

б) вимагання або прийняття державною посадовою особою, особисто або через посередників, будь-якої неправомірної переваги для самої посадової особи чи іншої фізичної або юридичної особи, щоб ця посадова особа вчинила будь-яку дію чи утрималась від вчинення дій під час виконання своїх посадових обов'язків» (ст.15) [107].

Зміст цієї норми міжнародного права конкретизовано у ст. 1 Закону України «Про запобігання корупції», відповідно до якої корупція* визначається як «використання особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, наданих їй

*Корупція від лат. corrumpere — псувати (прм. автора).

службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття такої вигоди чи прийняття обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб або відповідно обіцянка/пропозиція чи надання неправомірної вигоди особі, уповноважений на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, або на її вимогу іншим фізичним чи юридичним особам з метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей» [108].

Близьке за змістом визначення цієї правової категорії надає й Великий тлумачний словник української мови, який трактує корупцію як «діяльність осіб, уповноважених на виконання функцій держави, спрямованих на протиправне використання наданих їм повноважень для одержання матеріальних благ, послуг, пільг або інших переваг; пряме використання посадовою особою свого службового становища з метою особистого збагачення; підкупність, продажність урядовців і громадських діячів» [109, с. 85].

Водночас у наукових колах, цілком слушно, корупцію прийнято розглядати не тільки з точки зору правопорушення, а й як багатоаспектне соціально-політичне явище.

Так, згідно з О.Прохоренком, корупція є

- по-перше, своєрідним відображенням політичних, економічних, ідеологічних та інших соціальних явищ і процесів, які мають місце у суспільстві та державі, і є результатом недосконалого функціонування державних та суспільних інститутів, закономірною реакцією членів суспільства на вади суспільного розвитку;
- по-друге, психологічним явищем, пов'язаним із внутрішнім світом чиновників, які переходять межу моральності на деякий час або залишаються за цією межею назавжди;
- по-третє, певною системою, особливою інфраструктурою повсякденних взаємовідносин, до якої входять представники всіх органів

влади, правоохоронних і контролюючих органів, політичні діячі, керівники підприємств та організацій [110, с. 11 - 12].

Корупційними злочинами відповідно до Кримінального кодексу України вважаються злочини, передбачені статтями

191 (Привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем),

262 (Викрадення, привласнення, вимагання вогнепальної зброї, бойових припасів, вибухових речовин чи радіоактивних матеріалів або заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживанням службовим становищем),

308 (Викрадення, привласнення, вимагання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів чи заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем),

312 (Викрадення, привласнення, вимагання прекурсорів або заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем),

313 (Викрадення, привласнення, вимагання обладнання, призначеного для виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, чи заволодіння ним шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем та інші незаконні дії з таким обладнанням),

320 (Порушення встановлених правил обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів),

357 (Викрадення, привласнення, вимагання документів, штампів, печаток, заволодіння ними шляхом шахрайства чи зловживання службовим становищем або їх пошкодження),

410 (Викрадення, привласнення, вимагання військовослужбовцем зброї, бойових припасів, вибухових або інших бойових речовин, засобів пересування, військової та спеціальної техніки чи іншого військового майна, а також заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем),

210 (Нецільове використання бюджетних коштів, здійснення видатків бюджету чи надання кредитів з бюджету без встановлених бюджетних призначень або з їх перевищенням),

354 (Підкуп працівника підприємства, установи чи організації),

364 (Зловживання владою або службовим становищем),

364⁻¹ (Зловживання повноваженнями службовою особою юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми),

365⁻² (Зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги),

368 (Прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою),

368⁻² (Незаконне збагачення),

368⁻³ (Підкуп службової особи юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми),

368 (Підкуп особи, яка надає публічні послуги),

369 (Пропозиція, обіцянка або надання неправомірної вигоди службовій особі),

369⁻² (Зловживання впливом) цього Кодексу [111].

Згідно з ст. 18 Кодексу службовими особами є особи, які постійно, тимчасово чи за спеціальним повноваженням здійснюють функції представників влади чи місцевого самоврядування, а також постійно чи тимчасово обіймають в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах чи організаціях посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських функцій, або виконують такі функції за спеціальним повноваженням, яким особа наділяється повноважним органом державної влади, органом місцевого самоврядування, центральним органом державного управління із спеціальним статусом, повноважним органом чи повноважною службовою особою підприємства, установи, організації, судом або законом (ч.3).

Як зазначає у цьому контексті К. Бабенко, визнання особи науково-педагогічного працівника як спеціального суб'єкта злочину впливає з положення ч. 2 ст. 18 Кримінального кодексу України, згідно з якою «спеціальним суб'єктом злочину визнають таку особу, яка поряд із

«звичайними», має додаткові ознаки, саме завдяки яким вона й може вчинити відповідний злочин. Таке визначення спеціального суб'єкта в цілому сприймається теорією й практикою, але щодо кількох категорій таких суб'єктів, зокрема тих, що можуть здійснювати такі повноваження залежно від характеру діяльності, яку особа здійснює в конкретний період, існує певна дискусія. Одна з них — це необхідність визначення правового статусу науково-педагогічного працівника як спеціального суб'єкта складу злочину, відповідальність за який передбачена ст. 368 КК України — прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою» [112, с. 184].

Глава 13-А Кодексу України про адміністративні правопорушення до адміністративних правопорушення, пов'язаних з корупцією віднесено діяння, передбачених статтями:

172⁻⁴(Порушення обмежень щодо сумісництва та суміщення з іншими видами діяльності),

172⁻⁵ (Порушення встановлених законом обмежень щодо одержання подарунків),

172⁻⁶ (Порушення вимог фінансового контролю),

172⁻⁷ (Порушення вимог щодо запобігання та врегулювання конфлікту інтересів),

172⁻⁸ (Незаконне використання інформації, що стала відома особі у зв'язку з виконанням службових повноважень),

172⁻⁹ (Невжиття заходів щодо протидії корупції),

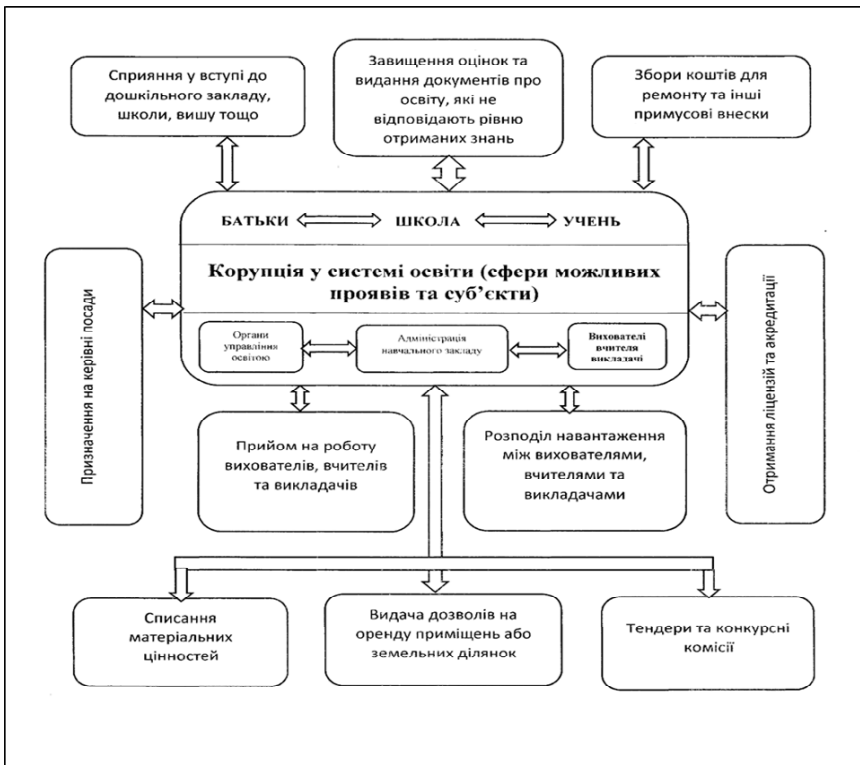
172⁻⁹⁻¹ (Порушення заборони розміщення ставок на спорт, пов'язаних з маніпулюванням офіційним спортивним змаганням),

172⁻⁹⁻² (Порушення законодавства у сфері оцінки впливу на довкілля) [113].

У цьому контексті варто зазначити, що суб'єктами певних складів кримінальних або адміністративних порушень у системі освіти можуть бути не тільки керівники освітньої сфери, вихователі, вчительський та викладацький склад навчального закладу, а й учні, студенти, здобувачі та їх

батьки (наприклад, «Підкуп працівника підприємства, установи чи організації» (ст.354 КК України) або «Пропозиція, обіцянка або надання неправомірної вигоди службовій особі (ст. 369 КК України) тощо). У неправомірній ситуації, коли «один пропонує, а другий бере», тобто класичній формулі хабарництва, дії обох є такими, що суперечать законодавчим та моральним нормам і такими, що формують систему корупційних дій на всіх рівнях навчально-виховної діяльності у соціумі.

При цьому, на наш погляд, не можна втішатися тим, що за даними Центра Разумкова, корупція, на думку респондентів, є менш поширена в освіті ніж медицина, правоохоронних органах, судовій система, державні влада в цілому та політичній сфері [114], оскільки в Україні проблема корумпованості освіти ще лишається надзвичайно гострою.

Мал. № 13. Сфери можливих проявів та суб'єкти корупційних проявів у системі освіти.

Згідно з даними Барометру світової корупції Transparency International* 43% опитаних українців вважають освітню систему «надзвичайно корумпованою», адже 33% опитаних, задіяних в освітньому процесі, протягом року сплачували хабар. Зовсім не корумпованою освітню систему визнали лише 2% респондентів. Це означає, що корумпованість освіти починається з дошкільних закладів, коли вирішується питання зарахування дитини до дитячого садка, продовжується в школі та вищих навчальних закладах [114, с. 63].

За результатами акції "Вони б не мовчали", яку проводить в Україні представництво цієї міжнародної антикорупційної організації, "благодійні внески" у дитячі садочки складають від 150 до 1 тисячі гривень, вступні іспити у виші "коштують" абітурієнтам від 6 тисяч гривень, а дипломні роботи - близько десяти тисяч гривень. За вартість складання одного освітнього модуля в регіональному виші вимагають до 1350 гривень, а за екзаменаційну сесію в технікумі – майже від двох до шести тисяч гривень, за вступ до магістратури відомого вишу, який готує юристів та правоохоронців, у студентів взагалі вимагають хабар обсягом не менш як півтори тисячі доларів [115].

Причини виникнення корупції у сфері освіти, вважає К.Бабенко, умовно можуть бути об'єднані у три групи:

1) об'єктивні причини, до яких належать низький рівень заробітної плати освітян, обмежена кількість місць на бюджетну форму навчання насамперед за престижними спеціальностями або в рейтингових вищих навчальних закладах, недосконалість законодавства, спрямованого на запобігання та протидію корупції;

2) суб'єктивні причини, а саме розчарування й апатія з боку викладачів до навчального процесу, який є ускладненим відповідно до вимог Болонської системи і не приносить достатніх матеріальних винагород; відсутність

*Трансперенсі Інтернешнл (англ.*TransparencyInternational*) — міжнародна громадська організація по боротьбі з корупцієюта дослідженні питань корупції у світі. Заснована 1993року у Берліні (прим. автора).

пошани до викладацької роботи з боку студентів; замовчування студентами випадків давання і вимагання грошової чи іншої матеріальної винагороди;

3) об'єктивно-суб'єктивні причини, зокрема відпрацьовування особою витрат у зв'язку із влаштуванням на викладацьку роботу, недостатні правові та соціальні гарантії захисту освітян [116].

До ризиків виникнення корупційних проявів у діяльності закладів системи освіти, як правило, відносять:

- по-перше, неправомірні відносини у системі координат «родина – дитина – школа», які полягають у такому:

- сприяння у вступі до навчального закладу будь-якого ступеня;

- завищення оцінок рівня знань, засвоєних учнем, у тому числі за результатами зовнішнього незалежного оцінювання (ЗНО), та видача державного акта про освіту, який не відповідає рівню отриманих знань;

- збори коштів або матеріальних цінностей у вигляді подарунків тощо;

- по-друге, неправомірні відносини у системі координат «органи державного управління – адміністрація навчального закладу – виховний та викладацький склад навчального закладу», які складаються у навчальному та поза навчальному складових діяльності начального закладу, зокрема

- призначення на керівні посади;

- отримання ліцензій та акредитування;

- влаштування на роботу вихователя або викладача;

- розподіл навантаження на вихователів або викладачів;

- списання матеріальних цінностей;

- проведення тендерів та конкурсів;

- видача дозволів на оренду приміщень або території, які належать навчальному закладу (див. мал. № 13) тощо.

У цьому контексті варто зазначити, що неправомірні діяння, вчинені при здійсненні функцій навчальних закладів, які віднесені до другої групи, можна кваліфікувати виключно як такі, що підпадають під визначення корупційних. Що стосується неправомірних відносин, суб'єктами яких окрім посадових

осіб стають діти або молоді люди, то вони повинні розглядатися як такі, що негативно впливають на процес формування їх особистості.

Тому, на наш погляд, варто погодитися з К. Бабенком, який зазначає, що «протиправно використовуючи своє право на занесення відмітки про складання навчальної дисципліни й приймаючи за це матеріально-грошову винагороду, науково-педагогічний працівник зловживає своїм правом на одержання диплома встановленого зразка тій особі, яка не виконала своїх обов'язків, передбачених законодавством про вищу освіту. Але фігуру науково-педагогічного працівника, яка схильна до таких дій, не потрібно розглядати тільки як «звичайного» правопорушника. Ураховуючи специфіку місця його роботи, свою ідеологію, поведінкою, він безпосередньо поширює на все оточуюче його середовище, яке, як правило, на 90 % становлять молоді люди, духовний розвиток яких знаходиться в стадії формування й має властивість накопичувати приклади поведінки старших. Фахівці взагалі вважають, що невиконання науково-педагогічним працівником установлених педагогічних обов'язків з навчання та виховання студентів, через бажання вступити у неформальні товарно-грошові відносини з молодими людьми, яких вони повинні вчити та виховувати, треба визнавати антипедагогічною діяльністю з реальними ознаками професійної непридатності та моральної деградації» [116, с. 131 - 132].

Дійсно, великою проблемою для подолання корупції в українській системі освіти залишається високий поріг терпимості до неї серед батьків, учнів та студентів. О. Сидорчук пише: «Якщо примус викладачів купувати у них дипломні вони називають корупцією, то цілком спокійно ставляться до подарунків викладачам на свята або до придбання методичної літератури за примусом професорів, адже вважають, що це допоможе їм успішно скласти іспити». За його словами, соціологічне дослідження серед студентів засвідчило, що «41 відсоток із них оцінюють корупцію як спосіб швидкого і відносно простого розв'язання наявних проблем у навчанні. Також велика частина респондентів просто боїться, що викриття корупції у їхньому виші

негативно вплине на їхнє навчання, тому публічно говорити про це готові лише 8 відсотків студентів, 30 відсотків погодилися про це повідомляти анонімно» [117].

Саме на цю частину молоді та їхніх батьків розраховують ініціатори інформаційної кампанії "Вони б не мовчали" Transparency International Україна. Її координатор О. Тимченко з цього приводу наголошує, що ця міжнародна організація гарантує повну юридичну підтримку викривачам корупції, зокрема в освіті, і домагатиметься, аби всі, хто звернувся на їхню гарячу телефонну лінію, були під захистом Центру захисту викривачів корупції, який має бути створений при Національному агентстві з питань запобігання корупції [115].

«Метою політики України щодо протидії корупційним проявам у системі державної служби, - пише О. Прохоренко, - є

захист інтересів Державного бюджету;

зміцнення економічної і політичної позицій України у світовім співтоваристві;

вдосконалення протидії корупційним проявам;

створення комплексної системи державного контролю за виконанням антикорупційного законодавства;

активізація участі України в розвитку міжнародного співробітництва у сфері протидії корупції;

приведення законодавства України у відповідність з міжнародними нормативно-правовими актами;

забезпечення прав і свобод громадян;

завершення формування громадянського суспільства» [110, с. 72].

В аспекті питання про необхідність розвитку міжнародного співробітництва, на наш погляд, варто звернути увагу на положення ст. 7 Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти корупції, згідно з якою Держави-учасниці «сприяють здійсненню освітніх і навчальних програм, з метою забезпечення того, що ці особи задовольняють вимоги стосовно

правильного, добросовісного й належного виконання державних функцій, а також забезпечують їм спеціалізовану й належну підготовку, щоб поглибити усвідомлення ними ризиків, які пов'язані з корупцією та стосуються виконання ними своїх функцій. Такі програми можуть містити посилання на кодекси або стандарти поведінки у відповідних галузях» (п. d ч. 1) [119].

У цьому контексті, на нашу думку, потрібно позитивно оцінити норми законодавства про освіту, які прийняті останнім часом, зокрема:

- положення ст. 6 Закону України «Про освіту», згідно з якою нетерпимість до проявів корупції та хабарництва визначено як однією з засад державної політики у сфері освіти та принципом освітньої діяльності [97];

- положення ч. 3 ст. 19 Закону України «Про вищу освіту», згідно з якими не може бути членом Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти та Конкурсної комісії особа, яка

за рішенням суду визнана винною у вчиненні корупційного правопорушення - протягом року з дня набрання відповідним рішенням суду законної сили (п.4);

піддавалася адміністративному стягненню за правопорушення, пов'язане з корупцією, - протягом року з дня набрання відповідним рішенням суду законної сили (п.5) [89].

У грудні 2016 року Міністерство науки і освіти України затвердило «План здійснення заходів щодо запобігання корупції у відомстві», яким, зокрема, передбачено впровадження ефективного державного моніторингу та громадського контролю за земельними ділянками та об'єктами державної власності юридичних осіб, що належать до сфери управління МОН, шляхом створення відкритої інформаційної інтерактивної карти таких об'єктів.

Також заплановано запровадити кращий європейський досвід для конкурсного відбору МОН проектів наукових досліджень та наукових розробок, що фінансуються за рахунок бюджетних коштів та спростити процедуру ліцензування освітньої діяльності вищих навчальних закладів та переведення її в електронний формат.

На запобігання корупції також націлено заходи щодо сприяння академічній доброчесності в Україні, зокрема, шляхом запровадження процедури перевірки дисертацій на відсутність або наявність академічного плагіату тощо [120].

План, безумовно, хороший, однак рівень виконання заходів щодо запобігання корупції визначається не наявністю плану, а результатами їх реалізації. Так одним із таких заходів, як зазначалося, було «впровадження ефективного державного моніторингу та громадського контролю за земельними ділянками та об'єктами державної власності юридичних осіб, що належать до сфери управління МОН». Звітуючи про його виконання, Управління з питань державного майна та підприємств МОН доповіло, що протягом року з часу затвердження плану виконано наступні кроки:

1. Внесено зміни до складу робочої групи.
2. Працівниками Державного підприємства «Центр державного земельного кадастру» опрацьовується отримане техніко-економічного обґрунтування для забезпечення розміщення відповідної інформації на інформаційному порталі державного підприємства.
3. Проводиться аналіз і методів подальшого адміністрування веб-ресурсу.
4. У подальшому заплановано ряд зустрічей із представниками Державного підприємства «Центр державного земельного кадастру» для подальшої координації та адміністрування роботи інформаційного порталу [121].

З цього приводу мимо волі згадуються слова М. Жванецького: «Це не боротьба і це не результат».

«Корупція, - слушно зауважує О.Панич, - не є ні причиною, ні наслідком деградації системи освіти, а радше її симптомом. Вона показує, що ефективні механізми задоволення природного попиту на знання поступово зникають завдяки монополюбно-бюрократичній системі управління. **Держава краде у громадян право на освіту, підмінюючи його правом на здобуття**

документа про освіту «державного зразка». В таких умовах подолання корупції вимагає комплексної, складної програми дій. ... Зусилля слід спрямовувати на інституційні зміни у сфері освіти і особливо управління освітою, які мають відбуватися у напрямку посилення академічної і фінансової автономії навчальних закладів, що посилить також і їхню відповідальність. Академічній спільноті варто чіткіше розмежовувати два процеси: виробництва знань та освітніх послуг і обслуговування державно-бюрократичної системи управління з її відірваними від життя приписами і вимогами. Першому слід приділити особливу увагу, одночасно добиваючись мінімізації або навіть ліквідації другого. Необхідне напрацювання механізмів більш чесного і справедливого обміну між споживачами і провайдерами освіти, в результаті якого не формальні документи, а реальні знання та освітні послуги зможуть отримати свою справжню вартість» [122].

У цьому контексті, на наш погляд, варто звернути увагу на досвід грузинських освітян, які слушно вважають, що боротьбу з корупцією у системі освіти треба починати з дошкільної та початкової освіти.

Як пояснила менеджер зі зв'язків з громадськістю міністерства освіти, культури і спорту Аджарії Теа Вадачхорія: «Навчання у першому класі побудоване так, що перші три місяці діти бавляться, а вже потім розпочинають науки, так здійснюється адаптація до школи. Запис у перший клас здійснюється виключно через Інтернет. Першими реєструються брати і сестри дітей, що вже навчаються у школі, та діти вчителів. Решта місць вільні для кожного. Той, хто зареєструється першим, і потрапить у бажану школу. Немає такого, що хтось підійшов до директора з коробкою цукерок. Робимо все аби викоренити корупцію з освіти» [123].

«Система освіти, - доповнив экс-міністр освіти Грузії Д. Шашкін, - до 2003 року була однією з найбільш корумпованих у країні. Діти вступали до ВНЗ завдяки грошам батьків або впливовим родичам, що в принципі було притаманне всім пострадянським країнам. Основні заходи, яких було вжито - ми вивели вступні іспити з компетенції вищих навчальних закладів. Вищі в

Грузії не проводять вступні іспити. Ми організували спеціальний екзаменаційний центр, який створює тести і виконує всю організаційну роботу.

Рівень корупції зведено до нуля. Протягом останніх 5 років, коли ми проводимо єдиний іспит для вступу до ВНЗ, в країні не було жодного випадку, пов'язаного з корупцією. Крім цього, ми сьогодні проводимо й атестаційні іспити з 8 предметів. Ми їх також вивели з компетенції школи. Атестаційні іспити проводяться спеціальним центром у режимі он-лайн, закритого інтернет-зв'язку. Учні дають відповіді в школах. У кожному класі перебувають спостерігачі, а також камера, яка записує відео і аудіо. Діти отримують питання, які комп'ютерна система сама міксує» [124].

Необхідно також звернути увагу на ще один негативний наслідок цих протиправних дій. Корумпованість чиновників сприяє проникненню криміналу до органів влади, що у свою чергу породжує напруженість, соціальну недовіру та є «живильним ґрунтом для розквіту правового нігілізму» [125, с. 227], тобто неповазі до законів з боку громадян, а також їх зневагу не тільки до установ освіти, а й самої держави у цілому.

Висновки до розділу 3

1. Результати філософсько-правового аналізу ролі правового виховання у формуванні світогляду особистості доводять таке:

по-перше, світогляд суспільно свідомої особистості є формою духовно-практичного розуміння цього явища як інтегративної цілісної системи (онтологічна складова);

по-друге, система світогляду особистості складається у процесі виховання з метою засвоєння юридичних знань, філософсько-правових переконань та орієнтації на загальнолюдські цінності (аксіологічна складова);

по-третє, соціальна продуктивність світоглядних переконань формується у процесі пізнання та сприйняття особистістю не тільки

нормативних приписів, а й історико-культурного спадку, морально-етичних правил, звичаїв та менталітету населення, які є основою життєдіяльності соціуму (соціально-політична складова).

2. Згідно з Конституцією України держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах; розвиток дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти, різних форм навчання; надання державних стипендій та пільг учням і студентам.

3. Доступність вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах полягає у створенні державою відповідних умов для їх функціонування і розвитку, за яких особа змогла б реалізувати своє право на здобуття вищої освіти на основі конкурсного відбору, з урахуванням своїх здібностей та інтересів у вільному виборі типу вищого навчального закладу.

4. Безоплатність здобуття громадянами освіти забезпечується фінансуванням навчальних закладів цих форм власності за рахунок державних і місцевих бюджетних асигнувань згідно з визначеними законами та іншими правовими актами нормативами їх фінансового і матеріально-технічного забезпечення, що, однак, не виключає можливості фінансування галузі освіти за рахунок розвитку позабюджетних механізмів залучення додаткових коштів, як це визначено законодавством про освіту.

5. Хоча законодавчу діяльність не можна вважати дослідницькою, законом де-факто сформовано понятійний апарат у галузі освіти, який ґрунтується на багаторівневій концепції методологічного знання та передбачає застосування методів пізнання, які характерні для філософії, соціології, економіки, конституційного та інших галузей права, що, безумовно, варто віднести до його позитивних характеристик.

6. Корупція - це діяльність осіб, уповноважених на виконання функцій держави, спрямована на протиправне використання наданих їм повноважень для одержання матеріальних благ, послуг, пільг або інших переваг; пряме

використання посадовою особою свого службового становища з метою особистого збагачення; підкупність, продажність урядовців і громадських діячів».

7. Причини виникнення корупції у сфері освіти умовно можуть бути об'єднані у три групи:

1) об'єктивні причини, до яких належать низький рівень заробітної плати освітян, обмежена кількість місць на бюджетну форму навчання насамперед за престижними спеціальностями або в рейтингових вищих навчальних закладах, недосконалість законодавства, спрямованого на запобігання та протидію корупції;

2) суб'єктивні причини, а саме розчарування й апатія з боку викладачів до навчального процесу, який є ускладненим відповідно до вимог Болонської системи і не приносить достатніх матеріальних винагород; відсутність пошани до викладацької роботи з боку студентів; замовчування студентами випадків давання і вимагання грошової чи іншої матеріальної винагороди;

3) об'єктивно-суб'єктивні причини, зокрема відпрацьовування особою витрат у зв'язку із влаштуванням на викладацьку роботу, недостатні правові та соціальні гарантії захисту освітян.

8. Для подолання корупційних проявів у системі освіти необхідні об'єднання зусилля законодавчої, виконавчої та судової влади, інститутів громадянського суспільства, кожного правосвідомого учасника виховного процесу.

Література до розділу 3

1. Лукашева Е. А. Социалистическое правосознание и законность / Е. А. Лукашева. - М.: «Юридическая литература», 1973. - 340 с.
2. Положення про єдину трудову школу УСРР// Вільна українська школа. – 1918/19. – № 10. – С. 248–251.
3. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.166. -Оп. 9. - Спр. 121. - Арк. 2.
4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.166. -Оп. 6. - Спр.937. - Арк. 276.

5. Данильченко О. Ліквідація неписьменності серед національних меншостей півдня України в 20-х рр. XX ст. // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С. 74 – 88.
6. Гринько Г.Ф. Наш путь на Запад / Г.Ф. Гринько // Путь просвещения. 1923. № 7 - 8.
7. Гісем О.В., Мартинюк О.О. Історія України. Посіб. для вчителів / О.В Гісем., О.О.Мартинюк. - Х.: Вид-во «Ранок», 2008. — 575 с.
8. Збірник постанов та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1922-1923 рр. - Харьков: Літо-друкарня "Книгоспілки", Нечеченська набер., 14,1922. – 1147 с.
9. Українська педагогіка в персоналіях. XX століття / За редакцією О. В. Сухомлинської / навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів, у двох книгах. - К. : «Либідь», 2005, кн. 2. – 550 с.
10. Збірник постанов та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1922-1923 рр. - Харьков: Літо-друкарня "Книгоспілки". - 14, 1922. – С.850 - 851.
11. Коллонтай А.М. Семья и коммунистическое государство. – М.: Издательство Украинского Центрального Агенства, 1919. – С. 17- 18.
12. Введення в психологію сімейних відносин: [електронний ресурс]. - Режим доступу: https://2psi.at.ua/sim/ps_lekcija_1.doc (Дата доступу 2018, 09, 04).
13. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения , К.Маркс, Ф.Энгельс. – Т. 4. – М.: Политиздат, 1955. – С. 437 - 444.
14. Ушинський К.Д. Про користь педагогічної літератури. Вибрані педагогічні твори / К.Д.Ушинський. –К.: Радянська школа, 1949. - 419 с.
15. Сухомлинский В.А. Избранные педагогические сочинения: В 3-х т. / В.А.Сухомлинский. – Т. 2 / Сост. О.Богданова, В.Смаль. – М.: Педагогика, 1980. – 384 с.
16. Кодекс Законів про Народну Освіту УРСР / Збірник постанов та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – Харків : ДВУ, 1922. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1919-1920 рр. – Харьков: Правительственная типография. Конторская улица № 21-23, 1921. – 790 с.
17. Дерман І. Ліквідація неписьменності серед населення Північного Приазов'я в 20-і – на початку 40-х років XX століття / І. Дерман. - [електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.sworld.com.ua /konfer29/987.pdf> (Дата доступу 2018, 08, 18).
18. Освіта в роки Української революції 1917-1920рр Культура України 1917-1920 рр. - [електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://lektsii.net/1-24922.html> (Дата доступу 2018, 08, 18).
19. Історичний досвід освіти, педагогічного пошуку. Його переосмислення і втілення у концепції сучасної національної освіти. - [електронний ресурс] // Режим доступу: http://studopedia.su/16_182509_Istorichniy-dosvid-osviti-pedagogichnogo-poshuku (Дата доступу 2018, 08, 18).]
20. Доповідна записка Головнопрофосвіти в Раді Народних Комісарів "Об организации Институтов Народного Образования". - ЦДАВОВ. – Ф. 2, оп. 2, спр. 767. – С. 69 73.
21. Ряппо Я. Новый этап реформы педагогического образования / Реформа высшей школы на Украине в годы революции (1920-1924) : сб. статей и докладов / Я. Ряппо. – Харьков: Госиздат Украины, 1925. – С. 98 – 113.
22. Ніколаєнко В.І., Савченко Л.П. Післяреволюційні новації 1920-х років у Харківському технологічному інституті: «пролетаризація», українізація // Х.:Вісник НТУ «ХПІ», 2015. - № 38 (1147). – С. С. 3 - 13.
23. Ряппо Я. П. Загальне навчання на Україні / Я.П. Ряппо // Шлях освіти. – 1925. – № 11. – С. 11-15.
24. Сірополко С. Історія освіти в Україні / Степан Сірополко. – К.:Наукова думка, 2001. – 912 с.
25. Постанова ВУЦВКУ та РНК УСРР «Про забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвитку української культури» // Бюл. Народного комісаріату освіти. — 1927. — 01—15 серпня (№ 30/31). — С. 1 - 11.

26. Медвідь Л. А. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні: навч. посіб. / Людмила Андріївна Медвідь. – Київ: Вікар, 2003. – 335 с.
27. Рега О.О. Розвиток освіти національних меншин України 20 – 30 рр. XX ст. / О.О.Рега. – [електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.mukachevo.net/ua/News/view> (Дата доступу 2018, 08, 18).
28. Державний архів м. Києва, р-4, спр.687, арк. 23, 24, 26.
29. Постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР «Про порядок вивезення та розміщення людських контингентів та цінного майна» від 27 червня 1941 року. – [електронний ресурс].
http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/karatimut_zh_te_scho_narod_buv_pid_nimtsyami_i_musiv_yak_os_zhiti_naseleennya_ukrayini_v_pershi_misya.html (Дата доступу 2018, 08, 18).
30. Тригубенко В.В., Нестеренко Л.С. Освіта і педагогічна думка в Києві за тисяч років. – К.: ТОВ «Кадри», 2002. – 369 с.
31. Болтин Е.А.Немецко-фашистский оккупационный режим. (1941 - 1944). – М., 1965. – С. 386 с.
32. Україна в Другій світовій війні у документах: (1941 - 1942). - Львів, 1998. – Т.2. - С. 107.
33. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. 36. док. і мат. / за ред. П.М. Костриби, С.Д. Пількевича, Ф.П. Шевченка. – К., 1963. – 488 с.
34. Власенко С. І. Аграрна політика німецьких окупаційних властей на території військової зони України (1941 – 1943 рр.). - КНУ ім.Т. Шевченка, 2007. – 19 с.
35. Ткаченко С. Повстанческая Армия: тактика борьбы / С. Ткаченко. - Мн.: Харвест, 2000. -(Серия «Коммандос» под общей редакцией А.Е.Тараса). – 512 с.
36. Галаса В. Наше життя і боротьба. Спогади / Василь Галаса. – Львів: Видавництво "Мс", 2005. – 272 с.
37. ЦДАВО України, ф.166, оп.15, спр.387, арк.153
38. Постановление Совета Народных Комиссаров «Об устройстве детей, оставшихся без попечения родителей» от 23 января 1942 г. // СП и Р СССР. – 1942. - №2. – Ст. 26.
39. Постановление Совета Народных Комиссаров «Об усилении мер борьбы с детской беспризорностью, безнадзорностью и хулиганством» от 15 июня 1943 г. // Справочник по законодательству для прокурорско-следственных и судебных работников. – М. – 1962. – С 515.
40. Вечерняя школа: справочник по вопросам очного и заочного обучения работающей молодежи и взрослых – М.: Педагогика, 1973. – С.32 - 34.
41. Васильчук Т.В. Відновлення вищої педагогічної освіти Української РСР після Великої Вітчизняної війни / Т.В.Васильчук // Наукові праці історичного факультету ЗДУ.– 2003.–Випуск XVI. –С. 248 - 253.
42. Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах. Львівська область. Книга перша. – Львів : Астролябія, 2009. –768 с.
43. Kerschensteiner Georg. Theorie der Bildungsorganisation [Текст] / Georg Kerschensteiner. Berlin und Leipzig 1933. – VIII. - 268 p
44. Україна в період відбудови і розвитку народного господарства (1945 – 1955 рр.), - [електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.kpi.kharkiv.edu/history/navch/kl/l_14.htm (Дата доступу 2018, 02, 03).
45. Особливості культурного розвитку України в XX ст. - [електронний ресурс] - Режим доступу: <http://www.info-library.com.ua/books-text-2842.html> (Дата доступу 2018, 02, 03).
46. Закон Української РСР від 17 квітня 1959 року "Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР" //Відомості Верховної Ради УРСР, 1959. - № 14. -Ст. 1018.

47. Про виконання постанови Верховної Ради Української РСР від 4 липня 1962 р.; "Про хід виконання Закону про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР". - К.: Рад. шк., 1962. - № 18. - С. 125.
48. Реформа в галузі освіти 1958 року: [електронний ресурс]. – Режим доступу: https://studme.org/1376110618219/istoriya/novye_realnosti_vneshney_politiki(Дата доступу 2018, 02, 03).
49. Дзьобань О.П. Вплив традицій на правосвідомість і правову культуру українства / О.П.Дзьобань // Правосвідомість і правова культура як базові чинники державо-творчого процесу в Україні: монографія / Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін. — Х.: Право, 2009. — 352 с.
50. Про виконання постанови Верховної Ради Української РСР від 4 липня 1962 р.; "Про хід виконання Закону про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР". - К.: Рад. шк., 1962. - № 18. - С. 125.
51. Закон СССР «Об утверждении Основ законодательства Союза ССР и Союзных республик о народном образовании (в ред. Закона СССР от 27.11.1985) // Ведомости ВС СССР. - 1985. - № 48. - Ст. 918.
52. Артемова Л. В. Історія педагогіки України : підручник. – К. : Либідь, 2006. – С. 331.
53. Гуманістична дидактика В.О.Сухомлинського. - Харків: ХНПУ, 2005. – С. 56–57.
54. Врятувати Черчілля. Український поет узав у полон майбутнього прем'єра// Історична правда. 24 березня 2011.
55. Ярмаченко М. Д. Макаренко Антон Семенович [Текст] / Ярмаченко М. Д. // Енциклопедія освіти / Головний редактор Василь Кремень.— К.: Юрінком Інтер, 2008.- 1040 с.
56. Педагогические апокрифы. Этюды о В.А.Сухомлинском. - Сост., авт. вступ. ст., коммент. Ольга Васильевна Сухомлинская. – Харків: Акта, 2008.— 437 с.
57. Вікіпедія.
58. Філімонова Т. В. Захаренко Олександр Антонович. — К.: Юрінком Інтер, 2008. — / Т.В.Філімонова // Енциклопедія освіти / Головний редактор Василь Кремень. — К.: Юрінком Інтер, 2008. — 1040 с.
59. Шаталов В. Ф. Педагогическая проза. Из опыта работы школ Донецка. — / В. Ф. Шаталов. — М.: «Педагогика», 1980. — 94 с.
60. Дубовис Д. М., Хоменко К. Е. Вопросы художественного восприятия в трудах А.В.Запорожца (К 80-летию со дня рождения) Д.М.Дубовис, К.Е.Хоменко // Вопросы психологии, 1995.- № 5. - С. 117–123.
61. Вільчковський Е.С. Теорія і методика фізичного виховання дітей дошкільного віку: навч. Посібник / Е.С. Вільчковський, О.І. Курок. – Суми : ВТД "Університетська книга", 2004. – 428 с.
62. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; головний ред. В.Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
63. Алексеев, С. С. Общая теория права: курс лекций: в 2 т. Т. 1 / С. С. Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1981. – 361 с.
64. Palmer Gary B., Toward A. Theory of Cultural Linguistics / Gary B Palmer, A. Toward. - University of Texas Press, 1996. - P.114 (348 p).
65. Пустовіт Г.П. Теоретико-методичні основи екологічної освіти і виховання учнів 1-9 класів у позашкільних навчальних закладах / Г.П. Пустовіт. – Київ-Луганськ : Альма-матер, 2004. – 540 с.
66. Rummel R.J, Death By Government / R.J. Rummel. - New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 1994. - 496 p.
67. Іслам: особливості віровчення та вплив на сучасну світову спільноту. «Релігієзнавство». Мультимедійний курс лекцій: [електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.naiau.kiev.ua/books/mnp_religieznastvo/lec4.html. – (Дата доступу - 30.06.2018).

68. Буддизм як релігійно-філософський світогляд. Студопедія: [електронний ресурс]. – Режим доступу: https://studopedia.ru/16_69550_buddizm-yak-religiyno-filosofskiy-svitoglyad.html. – (Дата доступу - 30.06.2018).

69. Muller R. Honor and Shame / Roland Muller. - Xlibris; 1st edition. From Books Express. - Portsmouth, NH, U.S.A. (2001). <https://en.wikipedia.org/wiki/World_view> - (Датадоступу – 28.06.2018).

70. Elkins J. R. A Humanistic Perspective in Legal Education / James R. Elkins. - West Virginia University College of Law // Nebraska Law Review, 1983 - Volume 62 | Issue 3 Article 3. - P. 493 – 525.

71. Філософія правового виховання : навч. посіб. / А. П. Гетьман, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін.; за ред. А. П. Гетьмана, О. Г. Данильяна. — Х. : Право, 2012. - 248 с.

72. Правове виховання в сучасній Україні : монографія / А. П. Гетьман, Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян та ін.; за ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, О. Г. Данильяна. – Х. : Право, 2010. – 368 с.

73. Miller V.I. Value of humanistic grounds in the field of legal education of youth / V.I. Miller // International Conference on Research Paradigms Transformation in Social Sciences 2014. - Surgut Pedagogic University. – Procedia: Social and Behavioral Sciences 166, 2015. - P. 427 – 433.

74. Тацій, В. Я. Правове виховання студентства як елемент формування правової держави / В. Я. Тацій // Виховання в контексті соціальної адаптації студентства : матер. міжнар. наук.-практ. конф.-сем. керівників виш. навч. закл. тавчених дослідників із проблем виховання студентства в сучасних умовах. – Харків, 7 лист. 2003 р. : у 2 ч. / М-во освіти і науки України, Нар. акад. та ін.; [Редкол. : В. І. Астахова (відп. ред.) та ін.]. – Х. : Вид-во НУА, 2003. – Ч. 1. – С. 30 – 36.

75. Правове виховання в сучасній Україні : монографія / А. П. Гетьман, Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян та ін. ; за ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, О. Г. Данильяна. – Х. : Право, 2010. – 368 с.

76. Гусарев С. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія. - К.: ВІРА-Р, 1999. – 503 с

77. Алексеев С.С. Теория государства и права: учебник для ВУЗОВ / Алексеев С.С. - 3-е издание, М.:Изд. – НОРМА, 2005 – 458 с.,

78. Загальна теорія держави і права: [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПРН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПРН України О. В. Петришина. — Харків: Право, 2009. — 584 с.

79. Програма підтримки вироблення стратегії реформування освіти // Бюлетень Міжнародного фонду «Відродження» - 05/2001. – №1. – 53 с.

80. Державна національна програма “Освіта” (“Україна XXI ст.”) // Освіта. – 1993. – Грудень - № 44-45-46.

81. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року: Схвалено Указом Президента України від 25 червня 2013 року №344/2013 // Офіційний вісник Президента України. – 2013. - № 17. – С. 31. – Ст. 550.

82. Конституція України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1996. - № 30. - Ст. 141.

83. Загальна декларація прав людини. Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року //Офіційний вісник України.- 2008. - № 93. – С. 89. –Ст. 3103.

84. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права. Прийнято 16 грудня 1966 року Генеральною Асамблеєю ООН (Нью-Йорк). Док. ООН A/RES/2200 A (XXI) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_042 //Міжнародний пакт ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР N 2148-VIII від 19 жовтня 1973 року

//[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2148-08> (Дата доступу – 28.06.2018).

85. Закон України «Про освіту» від 23 травня 1991 року № 1060-XII // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. - № 34. - Ст. 451 (Закон втратив чинність на підставі Закону від 5 вересня 2017 року № 2145-VIII).

86. Закон України «Про дошкільну освіту» від 11 липня 2001 року № 2628-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. - № 49. - Ст. 259.

87. Закон України «Про загальну середню освіту» від 13 травня 1999 року № 651-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. - № 28. - Ст. 230.

88. Закон України «Про професійно-технічну освіту» від 10 лютого 1998 року № 103/98-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1998. - № 32. - Ст. 215.

89. Закон України «Про вищу освіту» від 1 липня 2014 року № 1556-VII // Відомості Верховної Ради. – 2014. - № 37-38. - Ст. 2004.

90. Рішення Конституційного Суду України від 4 березня 2004 року № 5-рп/2004 у справі про доступність і безоплатність освіти // Офіційний вісник України. – 2004. - № 11. – С. 72. – Ст. 674.

91. Рішення Конституційного Суду України від 21 листопада 2002 року № 18р-п/2002 у справі про безоплатне користування шкільними підручниками // Вісник Конституційного Суду України. – 2002. - № 6. - С. 3.

92. Рішення Конституційного Суду України від 9 липня 1998 року № 12-рп/1998 у справі про плумачення терміну "законодавство" // Офіційний вісник України. - 1998. - № 32. – С. 59. – Ст. 1209.

93. Конвенція про права дитини, від 20 листопада 1989 року (зі змінами, схваленими резолюцією 50/155 Генеральної Асамблеї ООН від 21 грудня 1995 року). Ратифіковано Постановою ВР від 2 лютого 1991 року № 789-XII. Набуття чинності для України: 27 вересня 1991 р. // Зібрання чинних міжнародних договорів України. – 1990. - № 1. - С. 205.

94. Матеріали до доповіді міністра освіти і науки С. Ніколаєнка на підсумковій колегії МОН України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lib.nau.edu.ua/press/statti/arxiv/2007/mindop.htm> (Дата доступу – 28.06.2018).

95. Орлова І. Реформа освіти в Україні / Ірина Орлова // Проект «Популярна економіка: моніторинг реформ» (№ 8) 17 лютого 2013 року», - [електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.eba.com.ua/static/members_reviews/Case_Study_17_02_2013_UKR.pdf (Дата доступу – 28.06.2018).

96. Гриневич, Л. Українська освіта «застрягла у радянському минулому» / Л. Гриневич, - [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bbc.com/ukrainian/news-40335202> (Дата доступу – 28.06.2018).

97. Закон України «Про освіту» від 5 вересня 2017 року № 2145-VIII // Відомості Верховної Ради України, 2017, № 38-39, ст. 380.

98. Реформа освіти: з українських шкіл зникнуть показові приниження дітей і червоні ручки вчителів, - [електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://tsn.ua/ukrayina/reforma-osviti-z-ukrayinskih-shkil-zniknut-pokazovi-prinizhennya-ditey-i-chervoni-ruchki-vchiteliv-986798.html> (Дата доступу – 28.06.2018).

99. Постанова Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011 року № 1341 «Про затвердження Національної рамки кваліфікацій» // Офіційний вісник України, 2011, № 101, стор. 15, стаття 3700.

100. Румунія стурбована через прийнятий Радою закон про освіту // Українська правда. — 2017. — 7 вересня.

101. «Ніж у спину»: Угорщина розкритикувала український закон про освіту // Українська правда. — 2017. — 8 вересня.

102. Москаль: «Новий Закон про освіту суперечить Європейській хартії регіональних мов, Закону «Про національні меншини в Україні» та міжнародним договорам, укладеним Україною із сусідніми країнами», - [електронний ресурс]. – Режим доступу: http://moskal.in.ua/?category=news&news_id=2964

103. Закон про освіту направлять на експертизу Ради Європи після підписання президентом – ЗМІ», - [електронний ресурс]. – Режим доступу: https://dt.ua/POLITICS/zakon-pro-osvitu-napravlyat-na-ekspertizu-radi-yevropi-pislya-pidpisannya-prezidentom-zmi-254638_.html (Дата доступу – 28.06.2018).

104. Opinion on the provisions of the law on education of 5 september 2017. - Adopted by the Venice Commission at its 113th Plenary Session (8-9 December 2017) on the basis of comments by, - [електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2017\)030-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2017)030-e) (Дата доступу – 28.06.2018).

105. Позиція МОН щодо опублікованого висновку Венеційської комісії, - [електронний ресурс]. – Режим доступу: - <http://novyny.ostriv.in.ua/publication/code-7A03E7FEBB7FB/list-8C72DA5726> (Дата доступу – 28.06.2018).

106. В школах України об'єднують в один предмет фізику, хімію, біологію і географію <https://www.obozrevatel.com/society/v-shkolah-ukrainyi-obedinyat-v-odin-predmet-fiziku-himiyu-biologiyu-i-geografiyu.htm> (Дата доступу – 28.06.2018).

107. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції від 31 жовтня 2003 року // Відомості Верховної Ради України, 2007, № 49 (Конвенцію ратифіковано із заявами Законом № 251-V від 18 жовтня 2006 року // Відомості Верховної Ради України, 2006, № 50, ст.496).

108. Закон України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 року № 1700-VII // Відомості Верховної Ради України, 2014, № 49, ст.2056.].

109. Великий тлумачний словник сучасної української мови / укл. В. Т. Бусел. - Київ : Ірпінь, 2003. – 1427 с.

110. Прохоренко О. Я. Корупція по-українськи: монографія / О.Я. Прохоренко. – К. : НАДУ, 2005. – 166 с

111. Примітка до ст. 45 Кримінального кодексу України від 29 червня 2001 року // Відомості Верховної Ради України, 2001 р., № 25, стаття 131.

112. Прояви корупції в системі освіти: запобігання та протидія: навч.-мет. посіб. / К. А. Бабенко, Н. Г. Діденко, М.В. Кондрашова та ін. — К. : Грамота, 2015. — 184 с.

113. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 року // Відомості Верховної Ради Української РСР, 1984, додаток до № 51, ст.1122

114. Centr Razumkova [Razumkov's center], razumkov.org.ua. Retrieved from: [електронний ресурс]. – Режим доступу: http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=903- (Дата доступу – 28.06.2018).

115. The Anti-Corruption Plain Language Guide / Transparency International – the global coalition against corruption. – Germany : Berlin, International Secretariat, 2009. – 55 p.

116. Бабенко К. А., Лазаренко С. Ж., Корупція в системі вищої освіти: сутність, причини та наслідки / К. А. Бабенко, С. Ж. Лазаренко: [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=812-> (Дата доступу – 28.06.2018).

117. Що заважає подолати хабарництво в українській освіті: [електронний ресурс]. – Режим доступу: http://Що_заважає_подолати_хабарництво_в_українській_освіті/a-18657759 (Дата доступу – 28.06.2018).

118. Прохоренко О. Я. Корупція по-українськи (сутність, стан, проблеми) : монографія / О. Я. Прохоренко. – К. : Вид-во НАДУ, 2005. – 456 с.

119. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції від 31 жовтня 2003 року // Відомості Верховної Ради України, 2007, № 49 (Конвенцію ратифіковано із заявами Законом № 251-V від 18 жовтня 2006 року // Відомості Верховної Ради України, 2006, № 50, ст.496).

120. Наказ Міністерства освіти і науки України від 26 грудня 2016 року № 1645 «Про затвердження Плану здійснення заходів щодо запобігання корупції в Міністерстві освіти і науки України»: [електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://osvita.ua/doc/files/news/538/53850/nmo-1645-2.pdf> (Дата доступу – 28.06.2018)..

121. Звіт про здійснення заходів щодо запобігання корупції в Міністерстві освіти і науки України, затверджених розпорядженням Кабінету Міністрів України від 5 жовтня 2016 р. № 803-р «Деякі питання запобігання корупції в міністерствах, інших центральних органах виконавчої влади», станом на 01.12.2017: [електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/Borotba-z-korupsiyeyu/2018/01/24/stanom-na-01122017.pdf> (Дата доступу – 28.06.2018)..

122. Панич О. Корупція у вищій освіті: вийти з зачарованого кола / Олена Панич // Газета «День» 27 квітня, 2016.

123. Кожен першокласник у Грузії отримує від держави нетбук:[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://wz.lviv.ua/world/123143> (Дата доступу – 28.06.2018).

124. Інтерв'ю міністра освіти Грузії Дмитра Шашкіна: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.osvita.org.ua/articles/717.html> (Дата доступу – 28.06.2018).

125. Герасіна Л. М. Деформації правосвідомості та правової культури сучасного українського суспільства / Л.М.Герасіна, М.І. Панов, М.П. Требін // Правосвідомість і правова культура як базові чинники державо-творчого процесу в Україні : монографія / Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін. — Х. : Право, 2009. — 352 с.

Розділ 4. Філософсько-правове обґрунтування концепції триспідності головних суб'єктів процесу формування людської особистості: сім'ї (родини), школи (навчального закладу) та соціуму (суспільства)

4.1.Правове виховання як визначальний фактор взаємовідносин людської особистості та соціуму

Конституція зобов'язує кожного (тобто людську особу незалежно від віку, соціального статусу, майнового стану тощо)* неухильно дотримуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей та наголошує, що незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності (ст. 68).

У цьому контексті особливого значення, на наш погляд, набуває якісне та своєчасне правове виховання людської особистості з метою формування належної правової культури. Таке виховання має на меті надання особі необхідних юридичних знань для активної участі у життєдіяльності соціуму, виховати повагу до законів та стійке неприйняття антисоціальної та неправомірної поведінки. За змістом його можна визначити як постійно

* прим. автора.

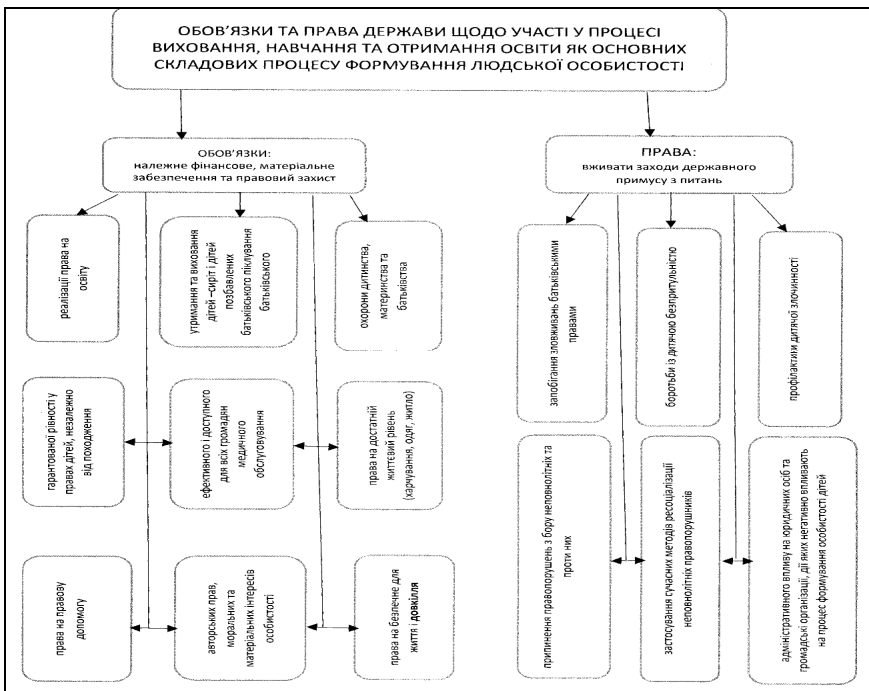
діючий та цілеспрямований процес впливу на правосвідомість людської особистості за допомогою сукупності заходів виховання, профілактики та державного примусу.

«Метою правового виховання, - пише М. Подбerezський, - мусить стати формування «людини правової», яка у свою чергу є фундатором правового суспільства. Саме громадянин, що дотримується правових норм, здатен стати запорукою поступального розвитку демократичної, правової держави та правового суспільства. У свою чергу правове виховання має бути спрямоване на фіксацію у свідомості людини таких настанов, які є своєрідними орієнтирами у повсякденному житті і світоглядно-ціннісним підґрунтям розвитку правового суспільства: - повага до закону та законності, ставлення до них як до вищих соціальних цінностей, без яких неможливо реалізувати себе цивілізованим шляхом, захистити власні права і свободи; - наявність правомірних цілей, планів, намірів у житті, діяльності, вчинках та не сприйняття всього протиправного; - потреба, бажання, навички поводитися правомірно, керуючись стійкими правовими мотивами; - наявність непохитного імунітету до криміногенних спокус; - прагнення допомогти правоохоронним органам у розкритті злочину, сприяти реалізації принципу невідворотності покарання; - намагання утримати інших громадян від правопорушень і спонукання їх до правомірної поведінки; - посильна участь у підтриманні правопорядку на роботі, за місцем навчання або проживання» [1, с. 40].

Таким чином, правове виховання, ґрунтуючись на загальновизнаних принципах права та правової культури демократичного суспільства, здійснюючись за допомогою загальних педагогічних та спеціальних методів, закладає у правосвідомість особистості складові суспільних правовідносин, попереджуючи тим самим про можливість у разі неправомірної поведінки застосування державного примусу у вигляді притягнення до юридичної відповідальності (див. мал. № 14).

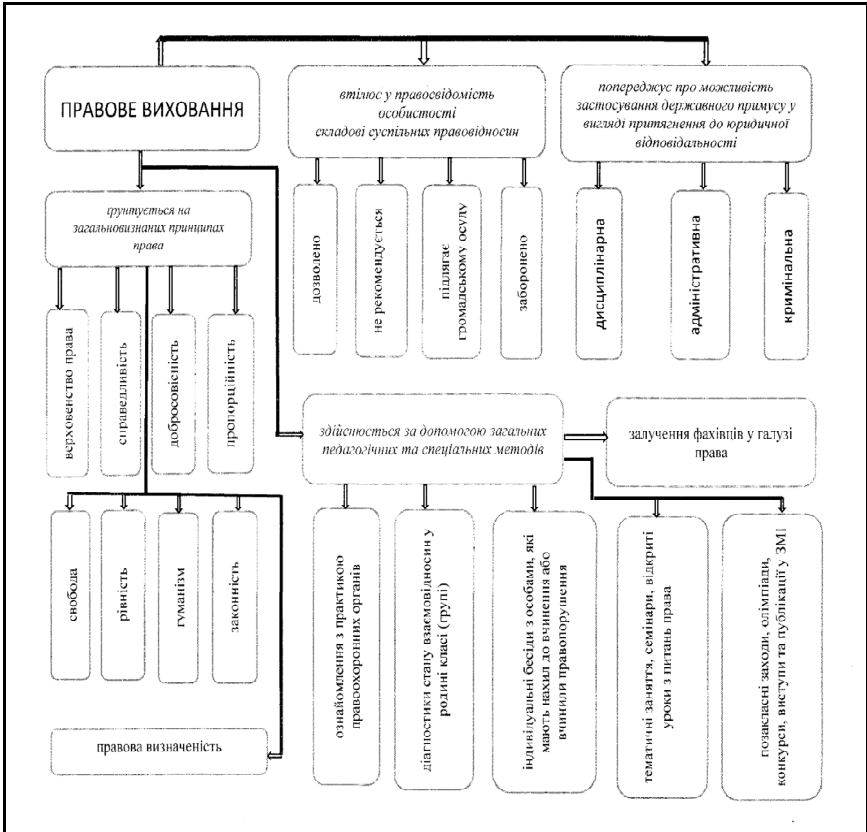
«Правова культура особистості, - зазначає О.Дзьобань, - характеризує рівень правової соціалізації члена суспільства, ступінь засвоєння й

використання їм правових знань у державному й соціальному житті, Конституції й інших законів. Правова культура особистості означає не тільки знання й розуміння права, але й правові судження про нього як про соціальну цінність, а головне — активну роботу щодо його здійснення у царині зміцнення законності й правопорядку. Інакше кажучи, правова культура особистості — це позитивна правова свідомість у дії. Перетворення особистістю своїх здібностей і соціальних якостей на основі правового досвіду — її важлива складова частина. Культурний стиль правомірної поведінки характеризується сталістю дотримання принципів у повсякденному житті, специфікою вирішення життєвих проблем, що виражається в особливостях вибору варіанта правомірної поведінки в межах, які визначені нормами права» [2, с. 33].

Мал. № 14. Обов'язки та повноваження держави щодо формування особистості.

Одним із показників рівня організації правового виховання й відповідно правової культури в суспільстві є втілення у свідомість його членів філософсько-правової концепції, суть якої полягає у тому, що вчинення будь-якого правопорушення має наслідком не тільки пеналізацію*, а й потребує сатисфакції для особи, яка стала жертвою зазначених дій.

Мал. № 15. Завдання, методи та система правового виховання

«Дитина народжується, - зауважує О.Баліцька, - як індивід наділений від народження відповідними біологічними якостями (тобто нормальним людським організмом, включаючи мозок, що здатний до подальшого

* Пеналізація (від лат. *poena* - покарання) (прим. автора).

розвитку), людина стає особистістю по мірі засвоєння соціального досвіду в усіх його проявах: способів і засобів виробництва, духовної та правової культури, прийомів чуттєвого пізнання, абстрактного мислення тощо. Процес формування особистості починається з дня народження і є тривалим, складним, суперечливим, таким, що продовжується протягом усього життя людини. Особистість формується в процесі взаємодії людини з іншими людьми, навчання, виховання та самовиховання» [3, с. 54].

З цим погоджується В.Крутецький, який пише, що «розвиток особистості залежить від спадковості, середовища та виховання. Його джерелом і внутрішнім змістом є такі внутрішні і зовнішні суперечності: процеси збудження і гальмування;

в емоційній сфері — задоволення і незадоволення, радість і горе;

між спадковими даними і потребами виховання (дитина-інвалід завдяки вихованню досягає певного рівня розвитку);

між рівнем розвитку особистості й ідеалом: оскільки ідеал завжди досконаліший за конкретного вихованця, він спонукає до самовдосконалення особистості;

між потребами особистості та моральним обов'язком: щоб потреба не вийшла за межі суспільних норм, вона «стримується» правосвідомістю, як моральним обов'язком людини, сприяючи формуванню здорових матеріальних і духовних потреб особистості;

між прагненням особистості та її можливостями: коли особистість прагне досягти певних результатів у навчанні, а рівень її пізнавальних можливостей ще не достатній, для вирішення суперечності їй потрібно посилено працювати над собою» [4, с. 62 - 63].

Такий підхід до проблеми поновлення порушених прав і свобод людської особистості, найшов своє відображення у багатьох актах міжнародного права, зокрема таких:

Резолюція № 2002/12 від 24 липня 2002 року «Про основні принципи використання програм відновлювального правосуддя в кримінальних справах» [5, с. 106],

Резолюція № 2005/20 від 22 липня 2005 року «Про керівні начала правосуддя у справах із залученням дітей, які є жертвами чи свідками злочинів» [6, с. 201],

Рекомендація (99)19 Комітету міністрів Ради Європи «Про роль посередництва (медіації) при обранні міри покарання» [7, р 244],

«Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою» [8],

Рекомендації Кабінету Міністрів Ради Європи NR (85) «Про становище потерпілого в рамках кримінального права і процесу» [9],

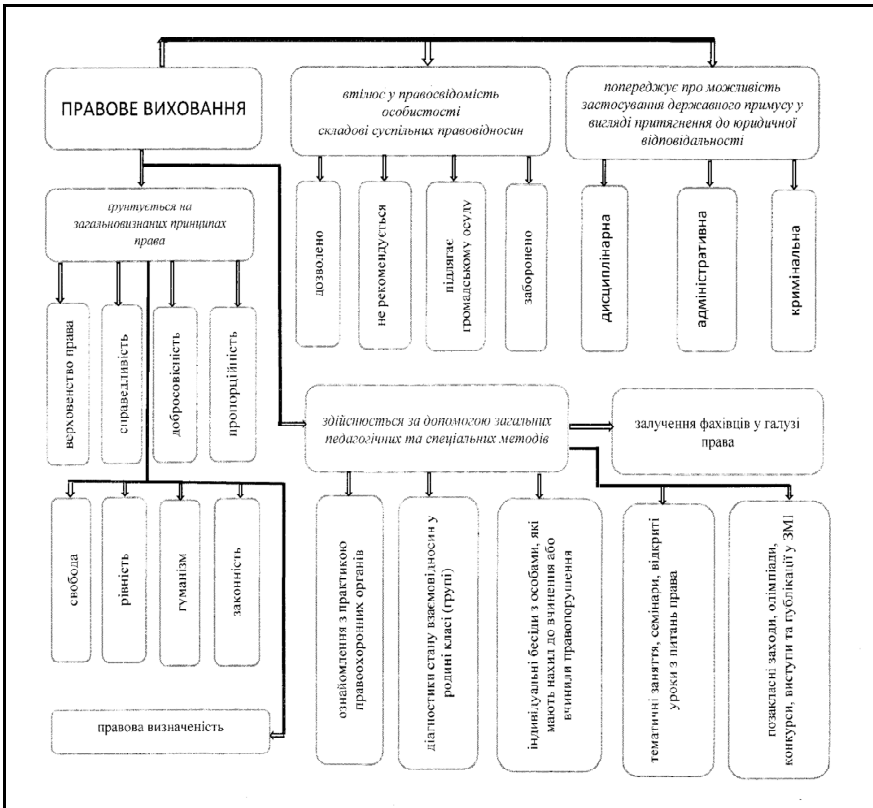
Європейська конвенція «Про відшкодування збитків жертвам насильницьких злочинів» [10], тощо.

В основу цих документів, як зазначає А.Головін, було покладено «концепцію, розроблену американським вченим Говардом Зером, за якою злочин як протиправне та каране діяння необхідно розглядати не тільки з позиції суспільної небезпеки, а в аспекті шкоди, завданої конкретній особі. Відповідно, і покарання злочинця має передбачати, насамперед, відшкодування збитків жертві, а вже потім – суспільну складову покарання» [11, с. 157].

Однак, варто погодитися з А. Головіним, що відновлюване правосуддя все ще є «новелою для вітчизняного кримінального законодавства, яке і досі лишається переважно каральним», хоча, як зазначає вже згадуваний Г.Зер, «оскільки поведінка злочинця часто є результатом його безвідповідальності, то просто повідомити йому про призначення покарання – означає дозволити уникнути від відповідальності, заохочуючи подальшу безвідповідальність. Відповідальність за свої дії – це, по-перше, розуміння і визнання завданої

шкоди, по-друге, дії з відшкодування цієї шкоди. У цьому полягає основний зміст теорії відновлювального правосуддя» [11, с. 158].

При цьому слід зазначити, що сама ця ідея не нова. Як писав ще наприкінці XIX ст. В. Соловйов*, правосуддя має «відповідати чи принаймні мати на увазі рівномірне здійснення трьох прав: права ображеного на захист, права суспільства на безпеку та права винуватця на напоумлення та виправлення» [12, с. 62].

Мал. № 16. Завдання, методи та система правового виховання

*Соловйов Володимир Сергійович (1853 — 1900) — російський філософ з українським корінням, богослов, поет, публіцист, літературний критик; почесний академік Імператорської Академії наук по розряду красивого письменства (прим. автора).

Особливе значення прихильники концепції відновлювального правосуддя слушно приділяють можливості позитивного впливу її заходів на ще остаточно не сформовану особистість неповнолітніх членів соціуму.

Так, Г.Зер як приклад наводить новозеландську систему правосуддя для неповнолітніх, вважаючи за можливе побудови на її основі відновної моделі всієї ювенальної юстиції [13, р.260]. В основу цієї системи новозеландськими правниками покладено розуміння специфіки вікової категорії людства, яка полягає у тому, що молоді люди схильні розглядати право і закони як такі, що сковують їх свободу, та вважають за необхідне протидіяти їм. Ці молоді людські особистості не є втраченими для суспільства, тому для їх ресоціалізації потрібно застосовувати особливі виховні заходи, особливо у разі вчинення ними правопорушень.

З цією метою, як зазначає Г.Зер, наприкінці 80-их років у Новій Зеландії (а згодом і в Австралії) з'явилися Сімейні конференції* - як відповідь місцевого населення маорі на певну ситуацію в цьому регіоні: за загальним визнанням, західний зразок системи правосуддя тут не спрацьовував. Багато маорі стверджували, що по суті він суперечить їх традиціям: система націлена на покарання, а не на вирішення проблеми, кінцеве рішення нав'язувалася, а не приймалося в результаті переговорів, сім'я і громада усувалися від участі в процесі.

У новій системі ювенальної юстиції всі справи щодо неповнолітніх, за винятком деяких насильницьких злочинів, вилучаються з поліції або суду і передаються для вирішення на Сімейних конференціях. Замість слухань у суді координатор у справах неповнолітніх (представник системи соціального забезпечення, а не системи юстиції) влаштовує зустрічі, які включають досить багато учасників, що дозволяє кожному проявити свої почуття, досліджувати факти, знайти рішення проблеми. Значну частину присутніх складають сім'ї правопорушників, до яких можуть приєднатися й далекі

*Сімейні конференції (англ. *Family Group Conferences*, скорочено – *FGCs*) (прим. автора).

родичі, особливо при неповних або неблагополучних сім'ях, приходять і особливо шановані в громаді люди.

Можуть бути запрошені і соціальні працівники, які опікуються цією сім'єю, обов'язково присутній адвокат у справах неповнолітніх, який стежить за дотриманням прав обвинуваченого. Постраждалі теж можуть приводити з собою сім'ї або друзів. Поліція (яка в офіційній системі знаходиться на стороні обвинувачення) теж бере участь в цій зустрічі. Так що зустрічі припускають не просто велике число учасників, але і наявність груп з розбіжними інтересами й очікуваннями [13, р. 260 - 261].

У цьому контексті заслуговують на увагу результати дослідження феномену відновлювального правосуддя, проведеного Дж. Брайтвайтом, який дійшов висновку, що «одним з найпотужніших інструментів громадського контролю є почуття сорому, що буває різним: сором, що таврує, та сором, який возз'єднує наше каральне правосуддя, - писав він, - породжує відчуття сорому, що таврує. Людині навіюють, що хибна не тільки його поведінка, але й він сам є порочним, і це тавро не можна змити. У наслідку, правопорушнику, насамперед молодій людині надзвичайно складно повернутися в суспільство: на ній вічно буде лежати тавро і тому вона зближується лише з собі подібними ... таким чином концепція сорому, що таврує, по суті зводить воедино багато кримінологічних теорій: теорії делінквентних* субкультур, теорії стратифікації та теорії ярликів» [14, р. 59].

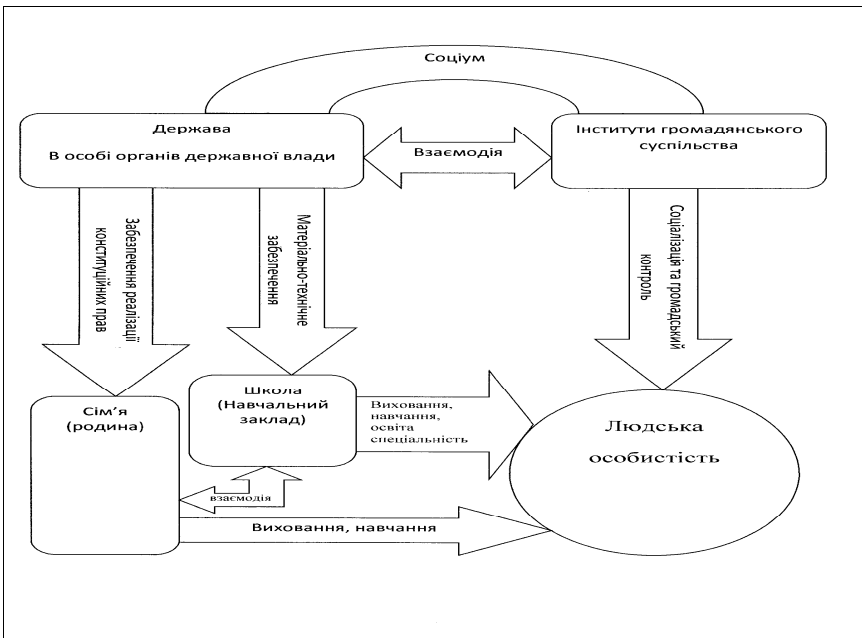
«Натомість,- продовжує Дж. Брайтвайт, - сором, що возз'єднує, засуджує правопорушення, але не правопорушника, більш того, він дозволяє йому повернутися в суспільство. Визнаючи свою провину, відшкодовуючи завдані збитки, правопорушник, особливо якщо це молода людина, у якій все життя ще попереду, відновлює почуття власної гідності і домагається того, що громада бере його назад. Тобто, такий сором дозволяє використовувати правопорушення для виховання злочинця і зміцнення громади» [14, р. 64].

*Делінквентна поведінка (від лат delinquens — «проступок, провина») (прим. автора).

Отже, як стверджує Г.Зер, головна мета відновлювального правосуддя вбачається у необхідності усвідомлення власної відповідальності індивіда за скоєне і потреби у відшкодуванні спричиненої шкоди, «розуміння того, як та кому ти спричинив шкоду, й відшкодування її і є справжньою відповідальністю» [13, р. 262].

Викладене, на наш погляд, дозволяє зробити певні висновки:

- по-перше, формування особистості — особливий процес соціального розвитку людини, який не є виключно процесом засвоєння знань, умінь, способів дій, а включає також становлення її як правосвідомого суб'єкта діяльності, члена соціуму, громадянина держави. Характерною особливістю цього процесу є те, що він є емоційно насиченим, нерідко творчим, проходить за умови свідомої діяльності індивіда, поєднуючи в собі як його індивідуальність та неповторність, так і його загальнолюдські, суспільно значущі риси;

Мал. № 17. Схематичне зображення ролі основних суб'єктів у процесі формування людської особистості

по-друге, рушійною силою цього процесу є виховний вплив сім'ї, школи, суспільства, а його кінцевою метою соціалізація молодої людини як особистості до самостійного дорослого життя в умовах зовнішнього оточення, залучення до активного громадського життя.

Отже, розглянемо більш детально роль кожного із суб'єктів процесу формування людської особистості.

4.2. Роль родини у формуванні правосвідомості особистості

Існує велика кількість підходів до визначення сім'ї та сімейних відносин, на думку Т. Цюркало, що свідчить про складність цих філософського-правових категорій. Звісно, це зумовлено «складним характером сім'ї як соціального утворення, наслідком чого є наявність різноманітних методологічних підходів щодо її вивчення» [15, с. 149].

Дійсно, у соціальних, правових та філософських вченнях існує значна кількість цих понять, які нерідко різняться по суті та за змістом. Наприклад, згідно зі Словником української мови, сім'я - це:

- група людей, що складається з чоловіка, жінки, дітей та інших близьких родичів, які живуть разом; родина;
- первісний осередок багатогранних людських відносин — господарських, моральних, духовно-психологічних, естетичних. І, звичайно, виховних;
- група людей, народів, націй, згуртованих дружбою, спільною діяльністю, спільними інтересами; родина [16, с. 224].

Сім'я або родина — соціальна група, яка складається з людей, які зазвичай перебувають у шлюбі, їхніх дітей(власних або прийомних) та інших осіб, поєднаних родинними зв'язками з подружжям, кровних родичів, і здійснює свою життєдіяльність на основі спільного економічного, побутового, морально-психологічного укладу, взаємної правової та соціальної відповідальності за виховання дітей [17].

Згідно зі ст. 3 Сімейного кодексу України:

Сім'я є первинним та основним осередком суспільства (ч. 1);

Сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки.

Подружжя вважається сім'єю і тоді, коли дружина та чоловік у зв'язку з навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми та з інших поважних причин не проживають спільно.

Дитина належить до сім'ї своїх батьків і тоді, коли спільно з ними не проживає.

Права члена сім'ї має одинока особа (ч. 3);

Сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства (ч. 4) [18].

Популярним серед дослідників феномену сім'ї є також визначення цього поняття, надане:

- А. Харчевим*, за яким «це історично конкретна система взаємних стосунків між подружжям, між батьками та дітьми, мала соціальна група, члени якої пов'язані шлюбними та кровними зв'язками, спільністю побуту та взаємною моральною відповідальністю і соціальна необхідність в якій зумовлена потребою суспільства у фізичному та духовному відтворенні населення» [19, с. 75];

- О. Антоновим, який стверджує, що «сім'я – це заснована на єдиній загально сімейній діяльності спільнота людей, пов'язаних узами «подружжя – батьківства – родинності», в якій відбувається процес відтворення населення і реалізується наступність сімейних поколінь. У ній проходить соціалізація дітей» [20, с. 44];

- В. Кравцем, за яким «сім'я – це точка, де економіка, мораль, обов'язок, кохання, фізіологія, характери і навіть політика переплітаються в єдиний

*Харчев Анатолій Георгійович (1921 — 1987) — радянський соціолог, головний редактор журналу «Социологические исследования» (прим. автора).

клубок, це історично конкретна система взаємин між подружжям, між батьками і дітьми; мала соціальна група, члени якої пов'язані шлюбними чи родинними стосунками, спільністю побуту і взаємною моральною відповідальністю і соціальною необхідністю, в якій обумовлена потреба суспільства у фізичному і духовному відтворенні населення» [21, с. 39] тощо.

У цьому контексті варто зазначити, що вивчення інституту сім'ї, як слушно зауважує О.Шумейко, має свою історію. Цей феномен досліджували вчені від Аристотеля до Ф.Енгельса в межах теорії патріархальної сім'ї, а з розвитком та утвердженням історичного методу дослідження аналізу різних форм подружнього життя антропологі (М. Мід, Леві-Строс та ін.) та соціологи (Т. Парсонс, М.С.Мацьковський та ін., філософи Фуко, Е. Тоффлер та інші) [22, с. 135].

Що стосується більш пізніх визначень сім'ї, продовжує учений, то на початку ХХ століття П. Сорокін* у «Системі соціології» зауважував: «Під сім'єю ми розуміємо (застосовуючи до сучасного населення) легальний союз (часто довічний) чоловіка і жінки, з одного боку, союз батьків і дітей – з другого, союз родичів і свояків – із третього». Водночас «критичне осмислення інституту сім'ї як союзу подружжя, батьків і дітей, рідні і свояків, як господарського цілого приводить дослідника до думки про її посилену кризу». «Уточнюючи поняття «криза», - зазначає Т.Цюркало, - П.Сорокін навів цілий ряд чинників: зменшення кількості шлюбів, зростання кількості розлучень, падіння рівня народжуваності, зростання кількості позашлюбних відносин, послаблення релігійної основи шлюбу, зміни взаємостосунків чоловіка та жінки тощо» [15, с.151].

Послідовник та близький друг П.Сорокіна, К.Ціммерман*, аналізуючи генезис інституту сім'ї у історичному контексті західної цивілізації, дійшов висновку щодо циклічності цього процесу та розробив власну типологію

*Сорокін Пітирим Олександрович(1889 - 1968) — американський соціолог культуролог родом з Росії. Один з основоположників теорій соціальної стратифікації соціальної мобільності (прим. автора).

*Карл Циммерман (англ. *Carle Zimmerman*; 1897 - невідомо) – американський соціолог представник теорії кризи сім'ї як соціального інституту (прим. автора).

сім'ї. В своїх роботах він виділив три типи сім'ї в історії людства, які залежали від типу влади над індивідом, основних, на його думку, соціальних інститутів: держави, сім'ї та церкви:

перший тип - опікунська сім'я, де коло родичів надавав на своїх членів значущий і різноманітний вплив: соціальне, економічне, політичне;

другий тип - атомістична сім'я, де шлюбні зв'язки ослаблені, та мають місце протиріччя між жінками і чоловіками, батьками і дітьми. У сім'ях такого типу, вважав К. Ціммерман, особистість виходить з-під контролю сім'ї, держави та церкви, переслідує індивідуалістичні цілі, що є ознакою занепаду всієї соціальної системи;

третій тип - домашня сім'я, де, не зважаючи на відмирання засад розширеної сім'ї, продовжується зберігатися баланс сил між подружньою сім'єю та іншими соціальними утвореннями. Він відносив до цього типу сім'ї фермерів, де завдяки дотриманню релігійних норм існував моральний порядок. До того ж сім'я такого типу була здатна відтворювати націю, так як в ній було по 3 і більше дітей.

Таким чином, К. Ціммерман обґрунтував проблему дезорганізаційних змін сім'ї, вважав основною причиною її кризи як соціального інституту у відмиранні її традиційних функцій та передачі більшості з них в суспільну сферу [23, р XV].

Схожого висновку дійшов свого часу й У. Огборн*, який у своїх працях з питань трансформації сімейних відносин виділив шість сімейних функцій як сукупність послуг, які сім'я повинна надавати своїм членам:

- афективну, яку він вважав основною, оскільки, на його переконання, стабільність сім'ї головним чином залежить від міцності емоційних зв'язків;
- економічну;
- освітянську та виховну;
- релігійну;

*Огборн Уильям Филдинг (англ. *William Ogborn*; 1886-1959) – американський соціолог, доктор соціології, професор, представник структурного функціоналізму (прим. автора).

- дозвільну;
- захисну.

Натомість, має місце тенденція щодо все більшого переміщення цих функцій до прерогативи соціуму. Так, на його думку:

- сім'я перестає бути виробничим осередком;
- господарсько-побутова все частіше реалізується закладами громадської сфери послуг (члени сім'ї все менше готують їжу вдома, а харчуються в їдальнях і ресторанах; сім'я все частіше користується послугами пральні, а не пере білизну вдома);
- все більшу відповідальність за виховання дітей бере на себе школа;
- релігійне виховання перерозподіляється на користь церкви.

Посилаючися на технічні винаходи і нововведення, У. Огборн став одним із засновників нової концепції розвитку сімейних відношень, яка отримала назву «технологічний детермінізм», суть якої полягала у визнанні технології або технологічного досягнення центральним фактором процесів соціальних змін, у тому числі й в сімейній сфері [24].

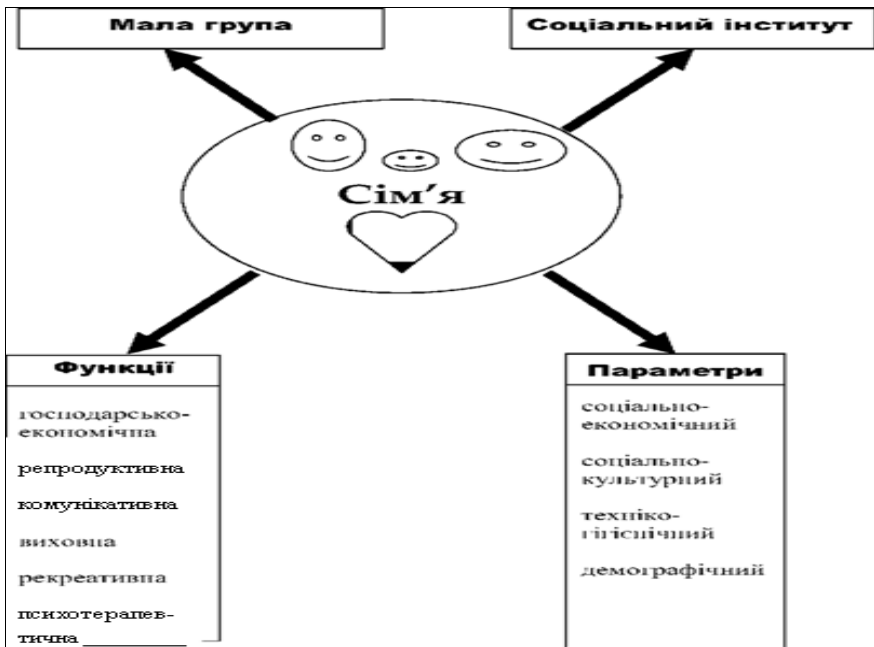
«Класична сім'я, - пише С. Бурова, - це соціальна і емоційно-психологічна цілісність, в яку входять подружжя, їх діти, родичі. А сімейні відносини – це цілий комплекс подружніх, дитячо-батьківських, родинних відносин, які постійно еволюціонують. Відбуваються істотні зміни в шлюбно-сімейній сфері, які, з одного боку, відображають глобальні соціальні зміни, а з іншого - сприяють їм. Це стосується і подружніх, і батьківських, і родинних відносин» [25, с. 4].

Схожої позиції дотримується й Н.Карвацька, як зазначає, що «сім'я – це соціально активна група людей, які пов'язані кровною чи шлюбною спорідненістю на основі взаємної спільності мети, інтересів і моральної відповідальності, які ведуть самостійну господарсько-економічну діяльність, дотримуючись законів і правил, прийнятих у державі. Сім'я утворює основу суспільства, котре стоїть на сторожі її інтересів. Усі релігії також беруть під захист сім'ю, шлюб і всі основні події родинного життя» [26].

Протягом всієї історії людства, як констатує Г.Фесенко, поза сім'єю неможливим було не лише нормальне існування, а й фізичне виживання. І в сьогоднішньому цивілізованому світі людині без сім'ї, якою б благополучною вона не здавалась, важко стати щасливою. Бо саме сім'я задовольняє найрізноманітніші потреби людини, або не задовольняє і робить її нещасною.

На його переконання, сім'я виконує декілька важливих соціологічних функцій:

- по-перше, допомагає людям організувати своє життя (побут, роботу, дозвілля);

Мал. № 18. Сім'я як мала соціальна група та соціальний інститут [28, с. 101]

- по-друге, народження і виховання дітей;

- по-третє, впливає на поведінку людини, її вибір, накладає певні обов'язки: батьки повинні заробляти гроші, щоб годувати дітей, діти повинні вчитися і розвиватися, щоб з часом взяти відповідальність за своє життя;
- по четверте, дисциплінує, змушує з більшою відповідальністю ставитися до життя, продумувати наслідки своїх дій і бездіяльності [27, с. 29 - 30].

Водночас варто погодитися з Л. Шнейдером, який зауважує, що «сімейні стосунки - це не в останню чергу відносини влади: домінування-підпорядкування. Як правило, соціальні психологи пов'язують домінування з прийняттям соціальної відповідальності за дії групи: домінуючий член групи відповідає за успішність виконання спільної справи і, крім того, несе відповідальність за збереження нормальних відносин між членами групи. Крім того, з домінуванням пов'язують імпровізаційну активність і ініціацію дії. Вважається, що найбільш успішними лідерами є особи, які вміють чинити опір соціальному тиску, які прагнуть до досягнень, ризику і отримують задоволення від маніпуляцій іншими людьми. Завдання домінуючою особистості - забезпечення безпеки групи, координація дій її членів для досягнення групових цілей, визначення перспектив життя і розвитку групи і навіювання віри в майбутнє» [29, с. 105 - 106].

Виходячи з викладеного, можна зробити висновок, що сім'я є основним елементом соціуму, який виконуючи афективну, освітянську, виховну та інші важливі соціологічні функції, *de facto*, виступає охоронцем загальноновизнаних людських цінностей та історичної спадкоємності поколінь. Держава, в особі її владних органів, та інститути громадянського суспільства повинні належним чином протидіяти тенденціям, що призводять до так званої «кризи» сім'ї та сімейних відносин, оскільки, як показує історичний досвід, нехтування цими чинниками має наслідком регрес суспільних відносин у соціумі, занепад правової культури та моралі, а також може сприяти

утвердженню тоталітаризму як форми правління, за якої суттєво обмежуються або навіть зводяться нанівець права та свободи людини і громадянина.

Роль батьків у процесі формування правої свідомості дитини є неоціненною та багатогранною. Саме від батьків в першу чергу залежить, чи залишиться їх дитина просто людською істотою, чи трансформується у людську правосвідому особистість – повноцінного та відповідального члена соціуму. На наш погляд, ця батьківська діяльність має два важливих аспекти – біологічно-психологічний та правовий (юридичний). Хоча ці аспекти досить тісно взаємопов'язані, однак кожний із них має свої характерні особливості.

Розглядаючи питання, пов'язані з першим аспектом батьківської діяльності щодо формування особистості дитини, насамперед, необхідно звернути увагу на те, що репродуктивна функція є важливою її складовою, яка проявляється не тільки у здатності виробляти здорове потомство, а й у його соціальній адаптації.

«Потреба в дітях, зокрема її втілення в репродуктивній діяльності, - наголошує І. Пушкарук, - дає можливість людині повною мірою реалізувати себе як особистість, пережити почуття гармонії зі світом, оскільки поява дітей може наповнити життя людини глибоким смислом, допомогти в усвідомленні того, що життя прожито даремно, адже відбулася передача генів наступним поколінням. Сильно розвинена потреба в дітях не вичерпується лише репродуктивною діяльністю людини. Вона продовжує виявляти себе в турботі про своїх нащадків та любові до них» [30, с. 310].

Водночас, як слушно зауважує О. Овчаренко, «батьки відповідають за вибір дитиною життєвої позиції. Народження дитини й необхідність забезпечення їй умов для розвитку спричиняють певну реорганізацію

домашнього життя. Але крім турботи про дітей, роль батьків поширюються й на формування особистості та правової свідомості дитини, світу його думок, почуттів, прагнень, на виховання його власного “Я”. Гармонічний розвиток особистості дитини зв'язано не тільки з присутністю й активною діяльністю кожного з батьків, але й погодженістю їхніх виховних дій. Дитина, що виховується в родині, де особистісними зразками для неї є батьки, одержує підготовку до наступних соціальних ролей: жінки або чоловіка, дружини або чоловіка, матері або батька» [31].

Успішність діяльності батьків щодо формування особистості дитини в умовах різних історичних періодів розвитку соціуму та устрою суспільного життя, як правило, залежить від рівня реалізації засад, принципів певної концепції виховання, яку ще інколи називають «концепція сімейної педагогіки».

«Концепцію сімейної педагогіки, - зазначає І.Зайченко, - зустрічаємо в різноманітних словесних викладах. Але сутність її завжди була одна й та ж: створення системи виховання, яка забезпечувала б всебічний і гармонійний розвиток особистості. Тільки таке сімейне виховання може принести щастя дитині» [32, с. 409]. Наукові основи і основні напрями, вважає учений, ґрунтуються на постулатах аксіологічного філософського вчення про загальнолюдські цінності: боротьбу добра зі злом і його перемогу над останнім, чесність і честь, гідність і любов до людей, працелюбство і вміння бути вдячним. Перші вимоги до особистості людини і її поведінки, як результат сімейного виховання, ми знаходимо вже в біблійних заповідях: не убий, не кради, будь шанобливим до старших тощо [32, с. 409 - 410].

Натомість, як писав А. Макаренко, оскільки виховання дітей починається з того віку, коли ніякі логічні докази і пред'явлення громадських прав взагалі неможливі, його успіх є неможливим без авторитету вихователя,

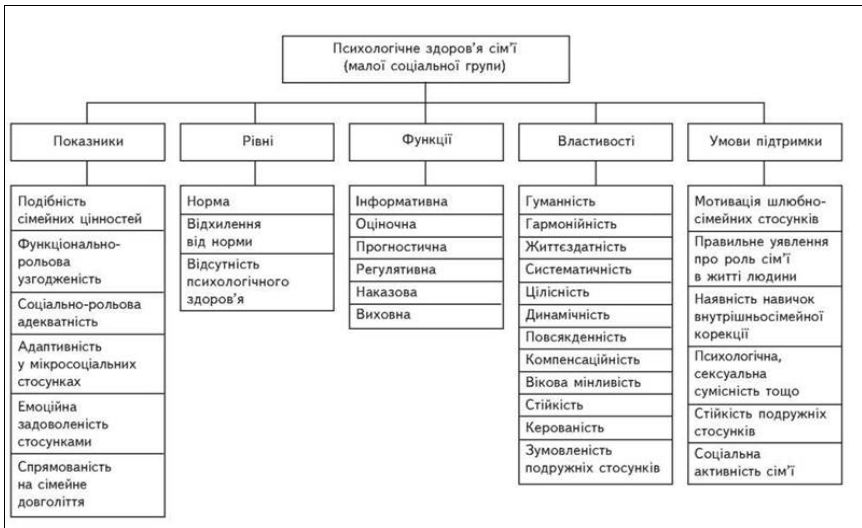
«сам сенс авторитету полягає в тому, що він не потребує ніяких доказів, приймається як безсумнівне право старшого, як його сила і цінність» [33, с. 229].

Якщо життєвий стиль у сім'ї базується на наказі, егоїзмі та взаємній неповазі, надії на виховання в дитини культури поведінки досить мало, наголошував В. Сухомлинський та застерігав проти грубощів у ставленні до дітей, надмірного підвищення голосу, крику, оскільки «там, де крик, — там грубість, емоційна товстошкірість» [34].

Дійсно, авторитет батьків та взаємовідносини в сім'ї мають визначальне значення в процесі формування дитини як людської особистості, зокрема, в контексті побудови своїх майбутніх взаємовідносин зовнішнім оточенням. Саме тому важливими умовами належного сімейного правового та соціального виховання дитини як людської особистості є особистий приклад правової поведінки, загальна здорова атмосфера, дружні взаємовідносини, взаємоповага та, не в останню чергу, батьківська любов до неї.

«Любов до дитини, - як вважає І.Пушкарук, - у своїх двох формах (обумовленій і безумовній) притаманна як батькові, так і матері, і вже в залежності від конкретних умов проявляється в когось з них в певній своїй формі більшою чи меншою мірою. І ми не вважаємо, що можливість любити дитину «умовно» закладена в батьківському началі, а «безумовно» – в материнському.

На наш погляд, любов до дитини як здатність закладена в батьківському началі людини як соціальної високорозвиненої істоти, а «обумовленості» чи «безумовності» ця любов набуде під впливом конкретних обставин життя батька/матері» [30, с. 312 - 313].

Мал. № 19. Структура психологічного здоров'я сім'ї [35]

«Відповідно до основного методологічного принципу системності, - зазначає Н. Потапчук, - сімейні стосунки являють собою структуровану цілісність, елементи якої взаємопов'язані, взаємообумовлені. Це подружні, батьківсько-дитячі, дитячо-батьківські, дитячо-дитячі, прабатьківсько-батьківські, прабатьківсько-дитячі стосунки, ... це складний феномен, складна психічна реальність, яка вивчає структуру стосунків у сім'ї, її аспекти життя та функціонування» [36, с. 475].

У цьому контексті не можна не враховувати, що споконвічна дилема «батьки – діти» як відображення взаємовпливу та взаємовідносин поколінь може мати не тільки позитивне вирішення, а й стати причиною не тільки сімейних, а й соціальних конфліктів.

Так, несприятлива сімейна ситуація (асоціальний спосіб життя батьків, бездоглядність дитини, факти сімейного насильства тощо), як правило, є головними причинами правового нігілізму, девіантної або залежної поведінки дитини, потрапляння під вплив агресивних форм молодіжних субкультур та злочинного світу, несе загрозу здоров'ю, а нерідко й життю

дитини. Чого вата лише поведінка матері, яка дев'ять діб пиячила з «друзями», в той час коли вмирали з голоду зачинені у квартирі її двоє маленьких діток? [37].

«В сім'ях, де процвітає насильство, - пише І. Латипов, - нерідка ситуація, коли будь-хто з родичів все бачить і розуміє, але робить вигляд, що нічого не бачить і не знає. Наприклад, мати, дитина якої піддається сексуальному насильству з боку батька / вітчима ... В тоталітарних державах правило «все знаємо, але робимо вигляд ...» - найважливіша умова їх існування» [38].

У цих та, на жаль, непоодиноких випадках для цивілізованого суспільства характерне обмеження батьківської влади правами та інтересами дитини, що кореспондується з основними постулатами «теорії справедливості» Джона Ролза, яка визначається його власним розумінням ідеї соціального контракту, як різновиду «процедурної інтерпретації кантівської концепції автономії та категоричного імперативу в рамках емпіричної теорії» [39, с. 228].

Таким чином, можна зробити висновок, що успішне здійснення реалізації батьківських прав має свою особливість, яка залежить:

- по-перше, від рівня дотримання їх морально-етичних та духовних зобов'язань перед дітьми, рідними та суспільством в цілому;
- по друге, від реалізації батьківських прав виключно правомірними засобами, тобто такими, що виключають юридичну відповідальність, оскільки, здійснюються в інтересах дитини, ґрунтуються на принципах поваги до прав дитини та її людської гідності.

4.3. Концептуальний аналіз ролі школи як одного з трьох основних суб'єктів формування правосвідомості особистості

Як зазначалося, спеціальна література містить декілька визначень поняття «школа», наприклад, будівля, в якій здійснюється процес навчання, навчальний заклад або їх сукупність тощо. У даному підрозділі цього наукового дослідження поняття «школа» використовується як узагальнена

навчально-виховна установа будь-якої форми власності, в якій, окрім отримання знань, закладаються основи свідомості дитини або молодшої людини, спільно з сімейними та соціально значимими факторами, формується його особистість як повноцінного та суспільно корисного члена соціуму.

«Основою виховання повинна бути й керувати філософська ідея, – наголошував К. Ушинський, – це не питання шкільної дисципліни, дидактики, або правил фізичного виховання, а найглибше питання людського духу – питання життя. Не може бути вихователя, який не має чіткої філософської позиції, не вміє чітко визначити мету виховної діяльності» [40, с. 205].

Суспільне життя, на його переконання, визначає хід і напрям виховання, його завдання і зміст. Основною умовою розвитку філософії виховання як складової соціальної науки – педагогіки, за К. Ушинським, є наступне:

- 1) відповідність його завдань і змісту суспільним потребам;
 - 2) широка участь суспільства у розв’язанні педагогічних проблем.
- «Педагогіка,- на переконання цього видатного вітчизняного педагога, – не наука, а мистецтво, – найбільше, найскладніше, найвище й найнеобхідніше з усіх мистецтв» [40, с. 205].

Дійсно, важливість виховання як багатогранного і складного процесу та обов’язкову складову формування правової свідомості особистості неможливо переоцінити, оскільки *a posteriori** цей процес має на меті залучення дитини до єдиної системи загальнолюдських цінностей, що формувалися протягом тисячоліть генезису людського суспільства, зокрема, це:

- шанобливе ставлення до батьків («шануй батька твого і матір твою, і добре тобі буде, і довго житимеш на землі» [41]);

* Апостеріорі (лат. *a posteriori*) — те, що випливає з досвіду (прим. автора)

- миролюбність та свідома повага до законів («не вбивай, не чини перелюбу, не кради, не свідчи неправдиво проти ближнього твого» [41]);

- толерантність у відношенні до оточуючих людей («не жадай дому ближнього твого, не жадай жони ближнього твого, ані раба його, ані рабині його, ані вола його, ані осла його, ані всякої худоби його, ані всього, що у ближнього твого» [41]);

- дбайливе відношення до природи («у аморальному суспільстві всі винаходи, що збільшують владу людини над природою, - не тільки не благо, але, безсумнівно, й очевидне зло» [42]).

- повага до звичаїв та традицій свого народу («якби надати всім народам на світі вибирати найкращі з усіх звичаїв і звичок, то кожен народ, уважно розглянувши їх, обрав би свої власні») [43];

- служіння суспільству та країні («як тільки служіння суспільству перестає бути головною справою громадян і вони надають перевагу служити йому своїми гаманцями, а не особисто, — держава вже близька до зруйнування» [42]) тощо.

Варто також зазначити, що однією з цілей процесу формування правосвідомості особистості є соціалізація, тобто адаптація особи до умов функціонування соціуму. У цьому контексті соціалізацію ніяким чином не можна ототожнювати з поняттями «навчання» та «виховання». Навчання у широкому розумінні є процес отримання знання, виховання є процесом освоєння норм правової поведінки у суспільстві. Натомість, соціалізація - це імплементація індивіда у механізм функціонування соціуму за допомогою сформованих у ході зазначених процесів, рис, знань та навичок, завдяки яким особистість стає його повноцінним членом.

На наш погляд, переступаючи поріг школи, дитина потрапляє у соціум, тобто соціальне середовище, яке функціонує згідно з певними філософсько-правовими та психологічно-соціальними концепціями. Це середовище можна умовно поділити на три кола соціально значимих сфер (соціумів), які

формуються та функціонують згідно з постулатами аксіологічного та онтологічного філософських вчень.

Перше коло, внутрішнє, у якому не тільки здійснюється навчально-виховний процес, а й під впливом взаємовідносин між його учасниками (див. мал. № 20) формується правова та соціальна свідомість індивіда, тобто визначаються принципи та засади його людської особистості.

Водночас суспільне життя у рамках групи чи класу не може існувати без зіткнення інтересів, звичок, характерів, як сформованих під впливом сімейних відносин, так і набутих під час перебування у зазначеному соціальному середовищі (соціумі). Наслідком таких зіткнень нерідко є виникнення конфліктів. Тобто, як зазначається у спеціальній літературі, «стосунків між суб'єктами соціальної взаємодії, які характеризуються протиборством за наявності протилежних мотивів (потреб, інтересів, цілей, ідеалів, переконань) чи суджень (думок, поглядів, оцінок тощо).

Найбільш поширеними конфліктами такого роду є «учитель – учень»*, «учитель – група учнів»*, «учень – група учнів»*, «учитель – батьки»*. Детальний розгляд причин виникнення конфліктів та засобів їх залагодження не є предметом цього дослідження, а є прерогативою спеціальної науки – конфліктології*.

Водночас не можна обійти увагою те, що часте перебування у перед конфліктній або конфліктній ситуації може негативно вплинути на формування людської особистості, сприяти виникненню таких рис характеру, як правовий нігілізм (зневіра у дієвість правових норм, які захищають права особистості у соціумі), замкнутість, невпевненість у своїх силах,

* Див., наприклад, «Доживемо до понеділка» - радянський художній фільм, знятий взимку-навесні 1967 року режисером Станіславом Ростоцьким (прим. автора).

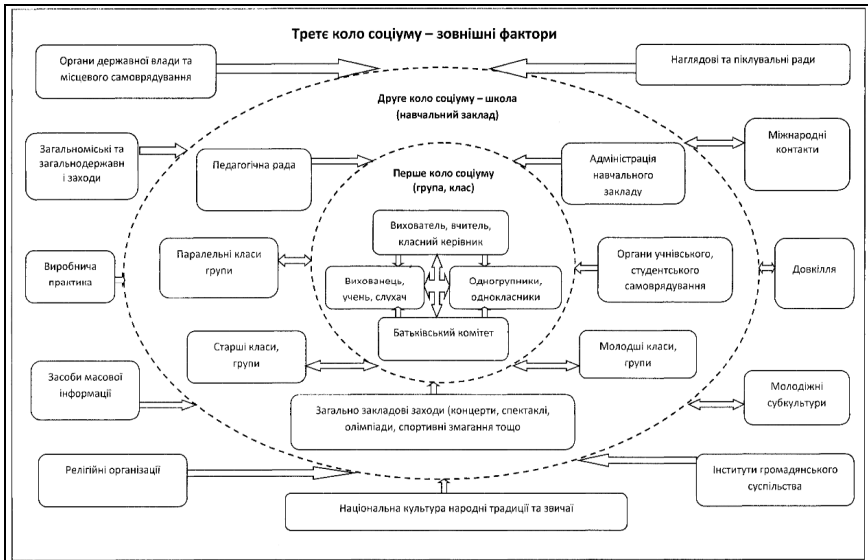
* Там само

* Див., наприклад, «Опудало» - художній фільм Ролана Бикова про шестикласницю, що зуміла вистояти в сутичці з підлістю і зрадою. Фільм знятий в 1983 році за однойменною повістю Володимира Железникова.

* Див., наприклад, «Учитель на заміну» (англ. *Detachment*; дослівно - «відчуженості») - американський драматичний фільм режисера Тоні Кея, який вийшов на екрани в 2011 році (прим. автора).

* Конфліктологія (від *ЛАТ.* *conflictus* – конфлікт та *logos* – вчення) - вчення про конфлікт, його генезис, протікання, наслідки тощо; розділ соціології, а саме політичної соціології, та психології (прим. автора).

некомунікабельність та інші, які у подальшому будуть заважати її соціалізації. Тому попередження, уникнення та вчасне залагодження конфліктних ситуації є важливим фактором успішного вирішення завдань суб'єктів як першого кола, так й інших кіл соціуму.

Мал. № 20. Вплив та взаємозв'язок внутрішніх та зовнішніх кіл соціально значимих сфер (соціумів) на формування особистості у ході навчального процесу

Друге коло соціуму складають суб'єкти, взаємодія між якими та першим колом обмежується рамками навчального закладу, до яких варто віднести керівництво навчального закладу, органи учнівського або студентського самоврядування (див. мал. № 20). До їх функцій відноситься матеріально-технічне та контрольно-методичне забезпечення навчально-виховного процесу соціумів першого кола.

Значний вплив на процес формування правосвідомості дитини або молодшої людини здійснюють відносини учнів (вихованців, студентів) з учнями (вихованцями, студентами) паралельних, молодших або старших

(груп, класів) як у неформальній ситуації (перерви між заняттями або лекціями, у їдальні чи вбиральні), так під час проведення спортивних змагань або заняттях у спортивних секціях, аматорських концертів, спектаклів, спільних лекцій тощо. Специфікою таких відносин є те, що, як правило, з одного боку старші за віком діти зверхньо дивляться на молодших, а з іншого молодші прагнуть бути схожими на старших, та нерідко, не маючи відповідного «імунітету», приймають їх антисоціальну поведінку (паління, лихослів'я, грубість у відношенні до вихователів тощо) за «геройство», що нібито гідне наслідуванню.

«Багато біди мають своїми коренями саме те, - писав В. Сухомлинський, - що людину з дитинства не вчать керувати своїми бажаннями, не вчать правильно ставитися до понять можна, треба, не можна» [44, с. 479].

У цьому контексті важливо, щоб авторитет учителя переважав «авторитет» таких «героїв». Як слушно зазначав В. Даль*, що «вихователю у відношенні моральності сам повинен бути тим, чим він хоче зробити вихованця, принаймні щиро бажати бути таким та усіма силами прагнути до цього» [45].

І нарешті, **третє коло** соціуму (зовнішнє) складається із суб'єктів, які впливають на процес формування правосвідомості людської особистості у ході навчання виховання та отримання освіти на загальнодержавному рівні.

До таких варто віднести:

- органи державної влади, які здійснюють законодавчі та виконавчі функції у галузі навчально-виховної та освітнянської діяльності, а також судовий захист прав суб'єктів такої діяльності. До цієї категорії, на наш погляд, відносяться органи місцевого самоврядування в особи спеціальних комісії та комітетів, наглядових та опікунських рад, уповноважених

*Даль Володимир Іванович (1801 -1872) – письменник, лексикограф (прим. автора).

здійснювати нагляд за дотриманням вимог законодавства із зазначених питань;

- інститути громадянського суспільства тобто харитативні* (благодійні) ініціативні неурядові організації, які заохочують до соціально активного життя на рівні держави, регіонів, району і міста селища тощо, а також професійні асоціації, які діють у межах певної галузі виробництва суспільного продукту або окремого підприємства чи об'єднання підприємств;
- підприємства та установи, в яких проходить виробнича або переддипломна практика.

До зовнішніх, аксіологічних факторів впливу на свідомість дитини потрібно віднести такі:

- **інформацію**, яку вони отримують з Інтернету, телебачення та інших засобів масової інформації. Зокрема, аналіз змісту телевізійних програм популярних каналів показує, що більшість телефільмів, які відносяться до категорії так званих «бойовиків», що заповнили телевізійний ефір, не тільки не можна вважати високохудожніми витворами мистецтва, а й по суті містять пропаганду насильства. Їх головні герої, як правило, це одинаки (колишні поліцейські, спецназівці, «благородні» злочинці тощо), які борються з нібито несправедливістю, *de facto*, є антисоціальними елементами, оскільки привласнюють собі каральні функції держави. При цьому телевізійні портрети членів «бригади», Григорія Котовського, Соньки «Золотої ручки», Мішки Япончика та інших «Робін Гудів» виписані таким чином, що мимоволі викликають у молоді не тільки симпатію, а й навіть негативне відношення до представників влади, які їх переслідують.

Не сприяє формуванню правосвідомості молоді й інформаційна спрямованість ресурсів мережі Інтернет, які часом замінюють об'єктивність на яскраво виражене агітаційне, популістське і навіть агресивне наповнення.

*Харитативний від грецьк. харизма (χάριςμα - «милість, божественний дар, благодать») — наділення особистості властивостями, що викликають високу повагу до неї та безумовну віру в її можливості (прим. автора).

Відсутність злагоджених правових механізмів впливу на інформацію, що представлена в комп'ютерних мережах, дозволяє розміщувати тут матеріали з елементами насилля, рецепти виробництва наркотичних і вибухових речовин тощо.

У світовій мережі можна віднайти прояв відомих механізмів соціального переформатування правосвідомості особистості на користь детермінації злочинності шляхом надання їй указівок протиправного або суперечливого характеру з метою примушення особистості увійти в таку ситуацію, що вимагає і полегшує вибір саме злочинного варіанту поведінки [46, с. 251], а інколи й примушує до суїциду [47];

- релігійні та народні традиції. Відповідно до ч. 3 ст. 35 Конституції України «церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа - від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова». Однак попри це вплив церковних обрядів на процес формування світогляду школярів не можна недооцінювати. За сталими народними традиціями діти та молоді люди охоче беруть участь у різдвяних вертепах, колядують, пасхальних заходах, які проходять у тому числі й у приміщеннях шкіл, оскільки католицькі та православні Різдво та Великдень є офіційними державними святами;

- спілкування з природою. Про те, що природа — величезної ваги виховний фактор, що накладає свій відбиток на весь характер педагогічного процесу, писав свого часу В. Сухомлинський, який вважав, що природа як світ, в якому дитина народжується, пізнає навколишню дійсність і саму себе, полегшує виховну роботу і водночас ускладнює її, бо робить її багатшою, багатограннішою. "Тут, у природі, - наголошував він, - вічне джерело дитячого розуму" [48, с. 18];

- неформальні молодіжні субкультури. Як зазначалося, виникнення та популярність молодіжних субкультур обумовлено впливом на свідомість молоді онтологічних вимірів, зокрема з метою показати свою індивідуальність, сказати сірій масі: «Я — особистість», - кинути виклик світу

з його нескінченними буднями та зрівнялівкою [49, с. 2]. Не варто ігнорувати й того, що прагнення підлітків протиставити себе соціуму не в останню чергу залежить від соціальної та правової атмосфери у школі та вулиці, а також від сімейних, соціальних, політичних та матеріальних обставин.

4.4.Суспільство (соціум): філософсько-правові виміри участі у процесі формування людської особистості

Сучасна наука, розмежовуючи філософсько-правові категорії «суспільство», «країна» та «держава», переважно виходить з того, що вони, хоча й є близькими за змістом, однак не є тотожними. Зокрема, під поняттям «суспільство» розуміється організована сукупність людей, об'єднаних характерними для них відносинами на певному етапі історичного розвитку, поняття «країна», як правило, є відображенням географічного розташування на планеті, а поняття «держава» - її політичного та суспільного устрою.

Суспільство – це динамічна, тобто така, що знаходиться у постійному русі, система, яка у своєму розвитку послідовно проходила певні закономірні етапи, які в філософії фіксуються в цивілізаційних критеріях. Йдеться, зокрема, про філософську доктрину спіралевидного розвитку суспільства, в основу якої покладено один з основних законів діалектики, сформульований Г.Гегелем, – «закон заперечення заперечення», який відображає поступальність, спадкоємність, а також специфічну діалектичну форму розвитку предметів і явищ об'єктивної дійсності [50, с. 136].

Згідно з цією доктриною кожний новий етап цивілізаційного процесу характеризується освоєнням більш високих технологій, що у свою чергу призводить до трансформації суспільних відносин, політично-соціальних, економічних та морально-етичних критеріїв у соціумі, а також посиленням впливу (здебільше негативного) людської діяльності на навколишнє середовище, не в останню чергу в зв'язку зі зниженням рівня духовності людського фактору.

Таким чином, сучасне суспільство, навіть у найдемократичніших за соціальним устроєм країнах, стикається з проблемами, окресленими іншим загальноновизнаним діалектичним законом – «боротьби та єдності протилежностей».

«Ця боротьба, - як зазначається у підручнику з філософії, - завжди передбачає різноякісність елементів у складі певного цілого, оскільки однаково якісні елементи в предметі не взаємодіють. Сутність діалектичної суперечності полягає в тому, що «у взаємовідношенні, взаємозв'язках між протилежностями, коли вони взаємно стверджують чи заперечують одне одного, боротьба між ними служить рушійною силою, джерелом розвитку. Це пояснює рух, розвиток як саморух, саморозвиток, що здійснюється внаслідок дії власних законів. Тому джерело руху, розвитку потрібно шукати не в першооснові чи в якійсь надприродній силі, а в розв'язанні цих суперечностей» [51, с. 109].

До таких протилежностей, на наш погляд, варто віднести такі:

- інтегруюча функція держави - індивідуалізм суб'єктів громадянського суспільства (наприклад, згідно з В. Бабкіним «формування громадянського суспільства має на меті обмеження всеосяжної ролі держави, однак розвиток відносин суспільства і держави є гарантією того, що суспільство стане громадянським, а держава – демократичною») [52, с. 80]);

- потреба у енергоносіях та сировині для промислового виробництва, застосування новітніх технологій – загроза довкілля (наприклад, аварії на ЧАЕС 1986 року, Саяно-Шушенській гідроелектростанції 2009 року та Фукусімі-1 2011 року; техногенні катастрофи на хімічних заводах у індійському місті Бхопал 1984 року та французькому Тулузі 2001 року, вибух на нафтовій платформі *Deepwater Horizon* у Мексиканській затоці 2010 року тощо);

- конституційний принцип рівності громадян у правах - соціальна стратифікація (класове розшарування).

«Клас» як спільнота, згідно з автором класово-статусної моделі М.Вебером, виникає лише у випадках, коли:

- якась людська спільнота об'єднана специфічним причинним компонентом, що стосуються їх життєвих шансів;
- такий компонент представлений виключно тільки економічними інтересами в придбанні товарів або отриманні доходу та обумовлений ситуацією, що складається на ринку товарів або ринку праці [53, с. 149];

Натомість, за дихотомною* класовою моделлю К. Маркса, еволюція суспільства характеризується посиленням класової боротьби та антагонізмом між класами буржуазії та пролетаріату, апофеозом якої є соціалістична революція, яка знищить класовий поділ соціуму [54].

На превеликий жаль, українці повною мірою змогли оцінити всі «принади» впровадження в життя ідей К. Маркса, які їх прихильники завзято культивували за часів Радянської України. При цьому найбільшого утиску з боку радянської влади зазнало селянство (розкуркулення, примусова колективізація, голодомор, фактичне закріпачення, висилка до Сибіру тощо). Це мало наслідком те, що з поновленням державності Україна отримала у спадок конфліктну соціальну ситуацію, за якої замість нібито неантагоністичних класів пролетарів та трудового колгоспного селянства, сформувалися соціальні групи жителів міста та сільської місцевості, які суттєво відрізнялися за рівнем життя, правового та соціального захисту, а також можливостями культурного та освітнього росту. Проголошеного у Програмі КПРС 1961 року «стирання граней між містом і селом», як і більшості волонтаристських, не підкріплених реальним фінансування, проєктів радянських лідерів не відбулося [55].

З викладеного випливає, що суспільство як організована сукупність людей не є однорідною субстанцією, а складається з груп, які навіть у межах

* Дихотомія (грец. Διχотоμία: διχῆ, «надвоє» + τομή, «поділ») - роздвоєність, послідовний розподіл на дві частини, більш пов'язані всередині, ніж між собою. Спосіб логічного поділу класу на підкласи, який полягає в тому, що ділене поняття повністю ділиться на два взаємовиключних поняття (прим. автора).

однієї країни різняться за рівнем правової свідомості, релігійними переконаннями, мовою, традиціями, політичними уподобаннями тощо.

Ці відмінності мають вплив не тільки на формування правосвідомості членів таких груп, а й значною мірою визначають політико-соціальні аспекти життєдіяльності цих частин соціуму[56, с. 136].

Водночас не варто забувати, що навіть найчисельніша електоральна група складається із індивідуумів, тобто людських істот, які у свою чергу різняться за гендерними та віковими ознаками, рисами характеру, рівнем освіти (у тому числі правової), виховання та культури (у тому числі правової), а також іншими складовими людської особистості. Людина не може існувати поза межами соціуму. Навіть славнозвісний Робінзон Крузо*, маючи непогані умови для виживання на безлюдному острові, усіма силами намагався повернутися до суспільства.

«Коли довго дивишся в безодню, - писав Ф. Ніцше, - вона починає дивитися на тебе» [57], так само, як індивід своїми діями впливає на соціум, так і соціум впливає на формування його особистості. Водночас взаємовідносини категорій соціум – індивід мати як позитивний характер (наприклад, громадський осуд паління, аморальної поведінки, пияцтва тощо), так і негативний (наприклад, програмування думок і прагнень людей, їхніх настроїв і психічного стану з метою забезпечення такої поведінки, яка необхідна групі небагатьох власників засобів маніпуляції, що здійснюють такий вплив, переслідуючи свої особисті корисливі цілі).

Правильність цієї концепції, на жаль, підтвердили події останніх років в Криму та Донбасі, які почалися з протистояння на виборах до парламенту та Президента України, однак згодом переросли у збройний конфлікт, який вже призвів до загибелі більш ніж 10 тисяч наших співвітчизників. Використовуючи «ефект натовпу» та засоби маніпуляції свідомістю його учасників, вмілі внутрішні та зовнішні «гіпнотизери» досягли спочатку

*Крузо Робінзон (англ. Robinson Crusoe) - герой одноименного роману англійського письменника Даниеля Дефо (1660-1731), який оповідає про моральне відродження людини в спілкуванні з природою (прим. автора).

електорального розколу України. Для цього, як зазначено у Законі України від 18 січня 2018 року [58], в умовах постійного психологічного впливу з боку ЗМІ Російської федерації, країни агресора, населенню Півдня та Сходу нав'язувалися тези про наявність непримиримих соціально-політичних конфліктів як етнокультурного, так і економічного характеру, між нібито найбільш економічно розвинутим Сходом з його інтернаціональною культурою та відсталим монокультурним Заходом.

У подальшому в хід пішла зброя, полилася кров, і за висловом першого Президента незалежної Української держави: «Маємо те, що маємо». Однак історія - живий процес, і від того, як ми вчинимо зараз, залежить, яким буде майбутнє [59, с. 360].

На наш погляд, переростання суто політичного протистояння регіональних фінансово-промислових еліт у збройний конфлікт, не в останню чергу, сприяли відсутність професійно організованої протидії цим негативним тенденціям з боку центральної влади та очевидні недоліки щодо реалізації державою, у особі її органів влади, повноважень в галузі забезпечення процесу формування правосвідомості особистості як повноправного та толерантного члена демократичного, правового та соціального суспільства.

4.5. Особлива роль інститутів громадянського суспільства у процесі формування правосвідомості особистості

Під терміном «громадянське суспільство» прийнято розуміти систему інститутів поза межами державних та комерційних, яка забезпечує самоорганізацію та розвиток населення, тобто сукупність громадянських і соціальних інституцій і організаційних заходів, які формують базис реально функціонуючого суспільства у протизвагу і доповнення виконавчих структур держави (незалежно від політичної системи).

Питаннями, пов'язаними з визначенням сутності цього філософсько-правового та соціального феномену і його впливу на формування правової

свідомості особистості в контексті дотримання загальновизнаних у соціумі правил поведінки, поваги до моралі, етики, терпимості до релігійних вподобань та інших цінностей, споконвіку переймалися найкращі мислителі людства. За античних часів завдяки працям Сократа, Аристотеля, Платона, Цицерона та інших утвердилася концепція, за якою важливою характеристикою громадянського суспільства є демократичній устрій держави, а найважливішою його функцією є забезпечення членам соціуму рівних прав.

За середньовіччя ці питання знайшли свій розвиток у роботах багатьох видатних філософів. Так, пише М. Торфул, що Г.Гегель, на відміну від Канта, якому належить ідея абстрактного всезагального служіння людству і категоричного імперативу, обґрунтував поняття «обов'язок», в якому виявляються моменти всезагального, особливого й одиничного в їх органічній єдності. Держава втілює момент всезагального, «громадянське суспільство» (сфера економічних відносин) - особливого, сім'я - одиничного. Доброчесний громадянин, за переконанням філософа, повинен бути зразковим сім'янином, старанним працівником, право свідомим та законотримачем підданим держави. Формою самореалізації абсолютного духу на останній фазі його розвитку, за Г.Гегелем, є моральність, яку філософ вважав субстанцією і рушійною силою всіх матеріальних і духовних суспільних відносин [60, с. 88].

У сучасному філософському, правовому та соціальному розумінні громадянське суспільство визначається так:

- по-перше, як історичний етап у розвитку людського суспільства, його конкретна якісна характеристика;
- по-друге, як сфера самовиявлення і реалізації потреб та інтересів правосвідомих індивідів через систему відносин (правових, економічних, соціальних, релігійних, національних, духовних, культурних).;
- по-третє, як система, структурними елементами якої є організації (політичні партії, громадські об'єднання, асоціації) та різні об'єднання

(професійні, творчі, спортивні, конфесійні тощо), що охоплюють всі сфери суспільного життя і є своєрідним регулятором та гарантом дотримання прав, свобод та законних інтересів людини [61].

Згідно з періодизацією генезису поняття та сутності феномену громадянського суспільства, запропонованою С.Дробязком, визначаються п'ять етапів цього процесу:

1-й етап - зародження у Давній Греції – у VI ст. до н.е. з початком демократичних перетворень, ініційованих Солоном* та продовжених Периклом*;

2-й етап - розширення кола суб'єктів громадянського суспільства і діапазону їх ускладнених відносин у Давньому Римі;

3-й етап - утвердження англійського парламентаризму:

1) прийняття Великої хартії вольностей*;

2) розширення прав особистості згідно з Петицією про право*, Актом про краще забезпечення свободи підданого та про попередження ув'язнень за морями* та Біллем про права*;

*Солон (грец.Σόλων, 640 до н. е.—558 до н. е.) — афінський політик, айсимнет, реформатор і законодавець, елегійний поет доби архаїки, один із «семи мудреців». Заклав основи Афінської демократії (прим. автора).

*Перикл (грец.Περικλῆς 495 до н. е.— 429 до н. е.) — державний діяч, стратег, оратор і полководець у Стародавніх Афінах. Період правління Перикла називають «золотим століттям Афін», визнаючи його добою найвищого внутрішнього розквіту Греції (прим. автора).

* Велика хартія вольностей - грамота, підписана 15 червня 1215 року англійським королем Іоанном Безземельним (англ. John, 1166 -1216) на вимогу баронів, духовенства і жителів міст. Обмежувала права і владу короля на користь аристократії, надавала привілеї лицарям, купцям, міському населенню. Найважливішою була стаття 39, в якій наголошувалося, що «жодна вільна людина не буде заарештована й ув'язнена чи позбавлена майна, чи оголошена поза законом, чи вигнана... інакше, як згідно із законним вироком рівних та із законом країни (прим. автора).

*Петиція про право (англ. *Petition of Right*) — законодавчий акт, поданий королю Карлу Івід імені обох палат англійського парламенту 28 травня 1628 року. Його також називають «Другою великою хартією» (прим. автора).

**Habeas Corpus Act*— законодавчий акт, прийнятий парламентом Англії 27 травня 1679 року, складова частина Конституції Великої Британії. Визначає правила арешту та притягнення до суду обвинуваченого в злочині, надає суду право контролювати законність затримання та арешту громадян, а громадянам — вимагати початку такої процедури (відомої під латинською назвою *Habeas Corpus*). Повна назва закону — «Акт про краще забезпечення свободи підданих та про попередження ув'язнень за морями (прим. автора).

*Біль про права 1689 — акт англійського парламенту 1689 року про обмеження прав короля, який забороняв королю без згоди парламенту видавати нові закони і припиняти чинні закони, стягувати податки, тримати в мирний час та проголошував свободу парламентських дебатів, виборів і подачі петицій (прим. автора).

4-й етап - удосконалення засад громадянського суспільства, яке започаткувала французька Декларація прав людини і громадянина*;

5-й етап - сучасний, який продовжується і зараз та пов'язаний із падінням диктаторських, фашистських, тоталітарних і авторитарних режимів [62, с. 21].

У цьому контексті варто погодитися з М.Гультаям, який зазначає, що «парадигма суспільства радянського зразка не передбачала можливості утворення однієї з характерних інституцій конституціоналізму – інститутів громадянського суспільства. Будь-яке, не передбачене та не регламентоване політичним керівництвом країни, об'єднання громадян для захисту своїх прав або контролю за діями органів влади, не кажучи вже про висування вимог демократичних перетворень, з метою врятувати український народ від політичної, економічної та духовної катастрофи (наприклад, Український національний фронт*, «Демократичний союз соціалістів»*, «Боротьба за суспільну справедливість»*, «Партія боротьби за реалізацію ленінських ідей»*, «Українська Гельсінська спілка»* тощо) миттєво ставала об'єктом прискіпливої уваги з боку «компетентних органів» із відповідними наслідками» [63, с. 195 - 196].

Таким чином, варто констатувати, що реальна розбудова громадянського суспільства в Україні почалася лише з поновленням її

*Декларація прав людини і громадянина (фр.*Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen*) — історичний французький документ, прийнятий постановою Французьких Національних зборів 26 серпня 1789, визначає документальна пам'ятка Великої французької революції (прим. автора).

*Український національний фронт (УНФ), утворений наприкінці 1964 року на західноукраїнських землях. Ініціаторами його створення були Дмитро Квицько, Зиновій Красівський, Михайло Дяк і Мирослав Мелень. До своєї організації вони намагалися залучати переважно представників селянства (прим. М.Гультая).

*«Демократичний союз соціалістів» був утворений у 1964 році Одеській області та порушував питання про надання суверенітету Україні (прим. М.Гультая).

*«Боротьба за суспільну справедливість» організація утворена на Миколаївщині у 1969 році. (прим. М.Гультая).

*«Партія боротьби за реалізацію ленінських ідей» утворено у Луганську в 1964 році (прим. М.Гультая).

*«Українська Гельсінська спілка» утворена в листопаді 1976 р. До неї увійшли відомий письменник Микола Руденко (керівник групи), письменник-фантаст Олесь Бердник, відомі правозахисники та колишні політичні в'язні Левко Лук'яненко, Іван Кандиба, Оксана Мешкота ін. Згодом до членів УГГ приєднався генерал-майор у відставці, українець за походженням Петро Григоренко, який представляв інтереси організації у Москві. Всього в складі Української Гельсінської групи було 10 чоловік (прим. М.Гультая).

державності, чому сприяло набуття вітчизняних соціумом таких характерних ознак (рис), закріплених у Конституції:

- проголошення України демократичною, правовою та соціальною державою (ст. 1);
- розподіл державної влади на законодавчу, виконавчу та судову (ч. 1 ст.6);
- дія принципу верховенства права (ч. 1 ст. 8);
- соціальна спрямованість державної політики (ст. 46), як зазначив у цьому контексті Конституційний Суд України у Рішенні від 25 січня 2012 року, що «однією з ознак України як соціальної держави є забезпечення загальносуспільних потреб у сфері соціального захисту за рахунок коштів Державного бюджету України, виходячи з фінансових можливостей держави, яка зобов'язана справедливо і неупереджено розподіляти суспільне багатство між громадянами і територіальними громадами та прагнути до збалансованості бюджету України. При цьому рівень державних гарантій права на соціальний захист має відповідати Конституції України, а мета і засоби зміни механізму нарахування соціальних виплат та допомоги - принципам пропорційності і справедливості» [64];
- рівність усіх форм власності (ч. 4 ст. 13);
- запровадження загальнодержавного механізму захисту прав та основоположних свобод людини і громадянина, елементами якого є органи законодавчої, виконавчої влади, система правосуддя та Конституційний Суд України.

Одним із завдань цього механізму є реалізація принципу рівності усіх людей у їх правах і свободах, що, як зазначив Конституційний Суд України у Рішенні від 12 квітня 2012 року, означає «необхідність забезпечення особам рівних правових можливостей як матеріального, так і процесуального характеру для реалізації однакових за змістом та обсягом прав і свобод. У

правовій державі звернення до суду є універсальним механізмом захисту прав, свобод та законних інтересів фізичних і юридичних осіб» [65];

- заборона привілеїв та дискримінації громадян за будь-якими ознаками (ч. 2 ст. 24);

- періодичність виборів до органів державної влади та місцевого самоврядування на основі вільного загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування(ст. 72);

- добровільність об'єднання у громадські організації (ч. 4 ст. 36) тощо.

Таким чином, на наш погляд, варто погодитися з Ю.Яковенко, який, опираючись зокрема на думку відомого західного соціолога Е. Шилза, визначає, що громадянське суспільство:

- по-перше, є частиною суспільства відокремленою і незалежною від держави;

- по-друге, забезпечує права індивідів і, зокрема, право власності;

- по-третє, є сукупністю багатьох незалежних економічних одиниць, які діють незалежно від держави і конкурують одна з одною [66, с. 18].

«У вужчому сенсі, - продовжує учений, - під громадянським суспільством розуміють сферу добровільних організацій та неформальних зв'язків, в які вступають індивіди і групи в публічній діяльності. Цю сферу відрізняють, з одного боку, від діяльності влади, з іншої, від сфери ринкової економіки, яка, втім, є економічною основою громадянського суспільства. З цієї причини громадянське суспільство іноді називають «третім сектором», який в демократичних країнах є проміжною ланкою між громадянами і державою. Тобто громадянське суспільство – це царина, в якій громадяни вирішують конкретні проблеми, тут здійснюється представництво їхніх інтересів, ведеться суспільно значуща діяльність, тобто громадянами береться на себе відповідальність за спільне благо» [66, с. 19].

Потрібно також зазначити, що громадянське суспільство в особі своїх

інститутів, окрім функції, за висловом Е. Липинського, «посередника між державою і суспільством та між індивідом і державою» [67, s. 99], реалізує й інші важливі для життєдіяльності соціуму функції, до яких насамперед потрібно віднести такі:

- формування інститутів громадянського суспільства для захисту прав, свобод та законних інтересів особи від свавілля влади та недопущення узурпації влади з боку державних діячів та політичних партій;

- здійснення громадянського контролю за належним виконанням органами державної влади своїх обов'язків, який полягає, зокрема, у створенні правозахисних громадських об'єднань, спрямуванні колективних та індивідуальних звернень до органів державної влади та органів місцевого самоврядування тощо;

- участі у заходах, спрямованих на захист довкілля, пам'яток архітектури та культури, народних традицій та звичаїв, яка реалізується у формі участі громадських інститутів у реалізації державних екологічних програм, створення екологічних фондів, їх співпраці з міжнародними неурядовими екологічними організаціями, рухами;

- активної участі у формуванні людської особистості на засадах загальноновизнаних людських цінностей, яка має забезпечуватися належним рівнем вихованням, кваліфікації та компетентності фахівців - учасників громадської діяльності;

- залучення молоді до занять спортом, сприяння молодим талантам у галузі культури та мистецтва, як протидії свідомій та несвідомій пропаганді культу насилля, яка останнім часом займає значний обсяг кінопрокату, телевізійного ефіру, Інтернету та інших форм інформаційного впливу на людську свідомість (див. мал. № 21).

Питання, які мають опосередковане відношення щодо участі інститутів громадянського суспільства в процесі формування людської особистості, регулюються, зокрема, такими законами України:

«Про молодіжні та дитячі громадські організації», відповідно до ст.3 молодіжні та дитячі громадські організації утворюються і діють на засадах добровільності, рівноправності їх членів, самоврядування, законності та гласності, зокрема (ч. 1):

молодіжні та дитячі громадські організації зобов'язані доводити до відома громадськості відомості про свою діяльність у формах, що не суперечать законодавству (ч. 2) [68];

«Про професійних творчих працівників та творчі спілки», згідно з ч.3 ст. 3 до принципів та основних напрямів діяльності цих спілок, зокрема, віднесено:

розвиток національної культури та мистецтва, розроблення і втілення в життя культурно-мистецьких заходів, організація творчих конкурсів, виставок, авторських вечорів, прем'єр, фестивалів тощо;

виховання творчої молоді, оволодіння нею досягненнями національної та загальнолюдської культури;

пошук талантів серед молоді та сприяння їх творчому розвитку [69];

«Про благодійну діяльність та благодійні організації», відповідно до ч. 2 ст. 3 сферами благодійної діяльності є освіта (п. 1);охорона здоров'я (п.2); екологія, охорона довкілля та захист тварин (п. 3); опіка і піклування, законне представництво та правова допомога (п. 5); соціальний захист, соціальне забезпечення, соціальні послуги і подолання бідності (п.6); спорт і фізична культура (п. 9); права людини і громадянина та основоположні свободи (п. 10) [70];

«Про волонтерську діяльність», ч. 3 ст. 1 визначено, що волонтерська діяльність здійснюється, зокрема, за такими напрямами:

надання волонтерської допомоги з метою підтримки малозабезпечених, безробітних, багатодітних, бездомних, безпритульних, осіб, що потребують соціальної реабілітації (абз. 2);

здійснення догляду за хворими, особами з інвалідністю, саодиокими, людьми похилого віку та іншими особами, які через свої фізичні, матеріальні чи інші особливості потребують підтримки та допомоги (абз. 3);

надання допомоги громадянам, які постраждали внаслідок надзвичайної ситуації техногенного чи природного характеру, дії особливого періоду, правових режимів надзвичайного чи воєнного стану, проведення антитерористичної операції, у результаті соціальних конфліктів, нещасних випадків, а також жертвам злочинів, біженцям, внутрішньо переміщеним особам (абз. 4);

надання допомоги особам, які через свої фізичні або інші вади обмежені в реалізації своїх прав і законних інтересів (абз. 5);

сприяння уповноваженому органу з питань пробації у здійсненні нагляду за засудженими та проведенні з ними соціально-виховної роботи (абз. 10) [71];

«Про свободу совісті та релігійні організації», згідно зі ст. 6

- державна система освіти в Україні відокремлена від церкви (релігійних організацій), має світський характер. Доступ до різних видів і рівнів освіти надається громадянам незалежно від їх ставлення до релігії (ч. 1).

- не допускається обмеження на ведення наукових досліджень, у тому числі фінансованих, державою, пропаганду їх результатів або включення їх до загальноосвітніх програм за ознакою відповідності чи невідповідності положенням будь-якої релігії або атеїзму (ч. 2).

- громадяни можуть навчатися релігійного віровчення та здобувати релігійну освіту індивідуально або разом з іншими, вільно обираючи мову навчання (ч. 3);

- релігійні організації мають право відповідно до своїх внутрішніх настанов створювати для релігійної освіти дітей і дорослих навчальні заклади

і групи, а також проводити навчання в інших формах, використовуючи для цього приміщення, що їм належать або надаються у користування (ч. 4);

- викладачі релігійних віровчень і релігійні проповідники зобов'язані виховувати своїх слухачів у дусі терпимості і поваги до громадян, які не сповідують релігії, та до віруючих інших віросповідань (ч.5) [72];

«Про соціальні послуги», складовою яких відповідно до абз. 4 ч. 4 ст. 5 визначено соціально-педагогічні послуги, які полягають у виявленні та сприянні розвитку різнобічних інтересів і потреб осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах, організації індивідуального навчального, виховного та корекційного процесів, дозвілля, спортивно-оздоровчої, технічної та художньої діяльності тощо, а також залученні до роботи різноманітних закладів, громадських організацій, заінтересованих осіб [73] тощо.

Водночас, як зазначено у Указі Президента України «Про затвердження Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016 - 2020 роки» від 26 лютого 2016 року, законодавча база функціонування інститутів громадянського суспільства ще лишається недосконалою, що «створює штучні бар'єри для реалізації громадських ініціатив, утворення та діяльності окремих видів організацій громадянського суспільства, розгляду та врахування громадських пропозицій органами державної влади, органами місцевого самоврядування». До того ж, зазначається в Указі, недостатнім є «рівень гармонізації законодавства України із законодавством Європейського Союзу та врахування кращого міжнародного досвіду у сфері розвитку громадянського суспільства».

Такий стан справ, констатує глава держави, призвів, зокрема, до того, що:

- більшість організацій громадянського суспільства не має доступу до державної фінансової підтримки через її обмежений обсяг, незастосування

прозорих конкурсних процедур та надання необґрунтованих переваг окремим видам організацій громадянського суспільства; реалізацію програм (проектів, заходів), розроблених організаціями громадянського суспільства, для виконання (реалізації) яких надається фінансова підтримка держави, ускладнюють надмірно короткі строки, протягом яких вона надається, та необґрунтованої обмеження на види витрат, які можуть бути профінансовані за рахунок бюджетних коштів;

- недостатніми є стимули щодо здійснення організаціями громадянського суспільства підприємницької діяльності, спрямованої на вирішення соціальних проблем (соціальне підприємництво), долучення таких організацій до надання соціальних послуг зі сприяння у працевлаштуванні та професійної підготовки соціально вразливих верств населення;

- відсутня єдина державна інформаційно-просвітницька політика у сфері сприяння розвитку громадянського суспільства.

До заходів щодо виправлення стану, який склався у галузі законодавчого забезпечення функціонування інститутів громадянського суспільства, згідно з Указом, зокрема, віднесено:

- стимулювання волонтерської діяльності, у тому числі опрацювання питання щодо участі України в Європейській конвенції про довгострокову волонтерську службу;

- запровадження механізму здійснення благодійної діяльності шляхом надсилання благодійних телекомунікаційних повідомлень;

- включення до навчальних програм загальноосвітніх, професійно-технічних, вищих навчальних закладів курсів і тем з питань розвитку громадянського суспільства;

- запровадження підготовки в системі вищої та післядипломної освіти фахівців з менеджменту неурядових організацій;

- забезпечення надання методичної, консультативної та організаційної допомоги органам державної влади, органам місцевого самоврядування з

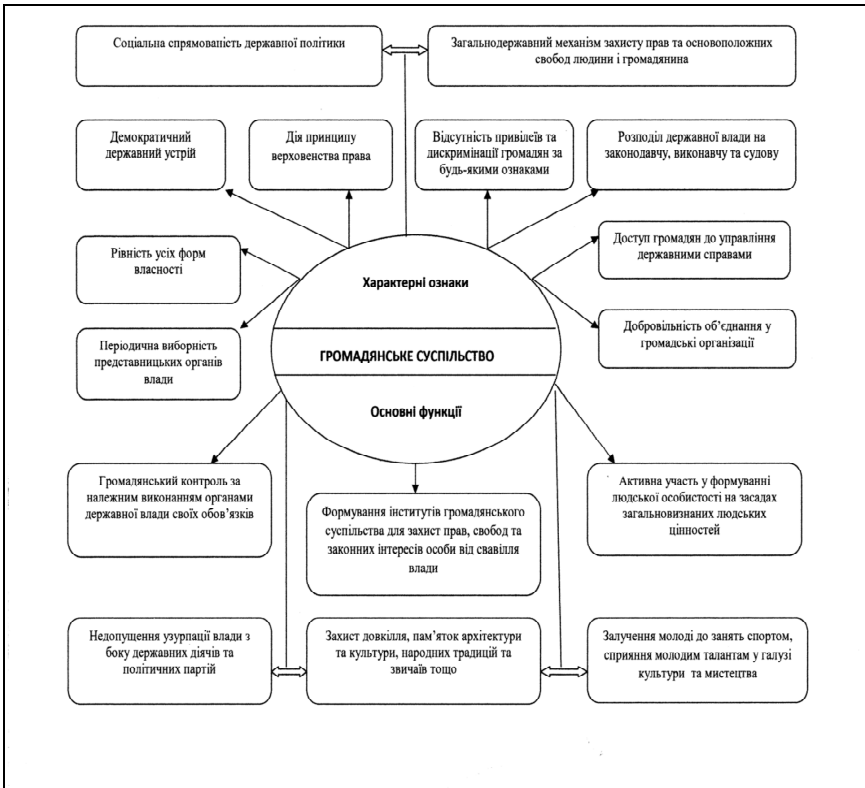
питань взаємодії з організаціями громадянського суспільства, розвитку громадянського суспільства;

- проведення просвітницьких заходів та соціальної реклами з питань взаємодії з організаціями громадянського суспільства, розвитку громадянського суспільства;

- стимулювання наукових досліджень, публікацій та просвітницьких заходів у сфері розвитку громадянського суспільства і міжсекторальної співпраці [74].

Отже, спираючись на викладене, можна дійти висновку, що громадянське суспільство здійснює свої функції в інтересах суспільства та з метою його задоволення. Наданий базисний набір функцій громадянського суспільства, які реалізуються в особі його інститутів, не є вичерпним та може постійно доповнюватися у зв'язку з появою нових викликів у суспільстві. Головною ознакою цього суспільства, за висловом А.Брегеди, є забезпечення «широких прав людини, у вільному виборі нею різноманітних форм економічного й політичного життя, форм ідеології та світогляду, у можливості пропагувати й обстоювати свої інтереси, погляди та переконання» [75, с. 156].

Водночас варто зазначити, що положення правових актів, якими врегульовані питання, пов'язані з участю інститутів громадянського суспільства у процесі формування правової свідомості особистості, як правило, лише опосередковано окреслюють шляхи вирішення проблем у цій важливій сфері життєдіяльності суспільства. Тобто вони не складають систему правових норм, які б визначали повноваження та обов'язки громадських організацій у загальнодержавній справі формування належного рівня правосвідомості, комунікабельності, толерантності, культури поведінки, освіченості та інших складових особистості як повноправного учасника життєдіяльності соціуму.

Мал. № 21. Характерні ознаки та основні функції громадянського суспільства

4.6.Обов'язки та права держави щодо формування особистості як повноправного члена демократичного, правового та соціального суспільства

Обов'язки та повноваження держави в особі її органів державної влади щодо формування особистості як повноправного члена соціуму визначаються Конституцією і законами демократичної, правової та соціальної держави України.

Зокрема згідно зі ст. 3 Конституції України:

«Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави».

«Набуття Україною незалежності та її подальше становлення як правової, демократичної держави, - слушно у цьому контексті зауважує В. Овчаренко, - зумовило необхідність формування принципово нової системи законодавства, незаангажованої догматами отриманої у спадок радянської системи права. Відповідно потребували заміни й деякі застарілі правові концепції, терміни та поняття. Зокрема, концепція примату державних інтересів над приватними поступилася конституційній доктрині щодо спрямованості діяльності держави на гарантування та захист прав і свобод людини і громадянина» [76, с. 62].

Ця конституційна доктрина знайшла своє відображення та розвиток в інших положеннях Основного Закону України згідно з якими, зокрема:

- «кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості» (ст. 23);

- «кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується;

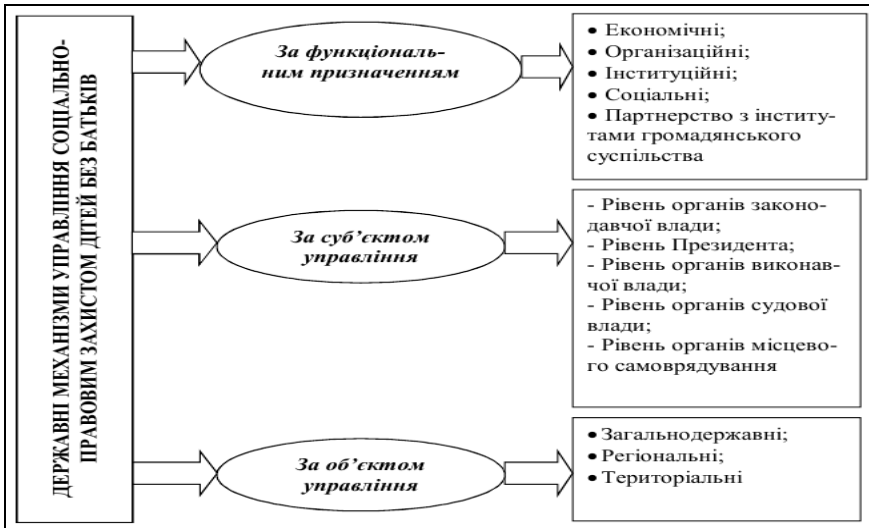
- держава створює умови для повного здійснення громадянами права на працю, гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізовує програми професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб» (ст. 43).

Особливу увагу законодавець приділив захисту прав дітей на належне виховання та освіту як основним складовим процесу формування особистості в умовах демократичного та правового суспільства. Так, згідно Конституції:

- «діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним;

- будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються за законом;

- утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, покладається на державу. Держава заохочує і підтримує благодійницьку діяльність щодо дітей» (ст. 52);

Мал. № 22. Державні механізми управління соціально-правовими механізмами дітей, які позбавлені батьківського піклування (за Ю.Харченком) [77]

У розвиток цих конституційних принципів ст. 10 вже згаданого Закону України «Про охорону дитинства» дітям, зокрема, гарантується право на державний захист від усіх форм насильства:

від усіх форм фізичного і психічного насильства, образи, недбалою і жорстокого поведінки з нею, експлуатації, включаючи сексуальні зловживання, у тому числі з боку батьків або осіб, які їх замінюють;

від втягнення у злочинну діяльність, залучення до вживання алкоголю, наркотичних засобів і психотропних речовин;

від залучення до екстремістських релігійних психічно-культових угруповань та течій, використання її для створення та розповсюдження порнографічних матеріалів, примушування до проституції, жебрацтва, бродяжництва, втягнення до азартних ігор тощо (ч. 2).

Мал. № 23. Державна система опіки та виховання дітей, позбавлених батьківського піклування [78]

Крім цього, згідно з цією статтею Закону:

- держава через органи опіки і піклування, служби у справах дітей, центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді у порядку, встановленому законодавством, надає дитині та особам, які піклуються про неї, необхідну допомогу у запобіганні та виявленні випадків жорстокого поведіння з дитиною, передачі інформації про ці випадки для розгляду до відповідних уповноважених законом органів для проведення розслідування і вжиття заходів щодо припинення насильства (ч. 3);

- дитина вправі особисто звернутися до органу опіки та піклування, служби у справах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді,

інших уповноважених органів за захистом своїх прав, свобод і законних інтересів (ч. 4).

Згідно зі ст. 53 Конституції України, у якій сказано:

- кожен має право на освіту;
- повна загальна середня освіта є обов'язковою;
- держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах; розвиток дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти, різних форм навчання; надання державних стипендій та пільг учням і студентам;
- громадяни мають право безоплатно здобути вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі;
- громадянам, які належать до національних меншин, відповідно до закону гарантується право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства (ст. 53).

Як роз'яснив Конституційний Суд України у вже цитованому раніше Рішенні від 4 березня 2004 року Положення частини третьої статті 53 Конституції України: "Держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах". У контексті частин першої, другої, четвертої зазначеної статті необхідно розуміти так:

- доступність освіти як конституційна гарантія реалізації права на освіту на принципах рівності, визначених статтею 24 Конституції України, означає, що нікому не може бути відмовлено у праві на освіту, і держава має створити можливості для реалізації цього права;
- безоплатність освіти як конституційна гарантія реалізації права на освіту означає можливість здобуття освіти в державних і комунальних навчальних закладах без внесення плати у будь-якій формі за освітні послуги

визначених законодавством рівня, змісту, обсягу і в межах тих видів освіти, безоплатність яких передбачена частиною третьою статті 53 Конституції України;

- безоплатність вищої освіти означає, що громадянин має право здобути її відповідно до стандартів вищої освіти без внесення плати в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі (частина четверта статті 53 Конституції України в межах обсягу підготовки фахівців для загальноосвітніх потреб (державного замовлення) [79].

Конституція України покладає на державу також інші обов'язки, належне виконання яких органами державної влади та місцевого самоврядування покликане сприяти формуванню свідомості індивіда як повноправного суб'єкта суспільних взаємовідносин у демократичній, правовій та соціальній державі, зокрема, гарантувати кожній людській особистості її право:

- на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло (ст. 48);

- на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ч. 1 ст. 49);

- на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди (ст. 50);

- на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ч. 2 ст. 54);

- на професійну правничу допомогу (ч. 1 ст. 59)

- знати свої права і обов'язки, для чого закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення у порядку, встановленому законом (ч.ч. 1, 2 ст. 57) тощо.

4.7. Особливості процесу формування правосвідомості окремих верств населення в сучасному українському суспільстві (на прикладі жителів сільської місцевості)

Конституція України 1996 року є втіленням правосвідомості й культури українського народу, які сформувалися під впливом суперечливих економічних, соціальних, політичних та інших факторів.

З одного боку це історичні традиції українського суспільства, в якому права людини, суспільні та індивідуальні цінності не займали гідного місця як в суспільній свідомості, так і в діяльності держави. З іншого - можна говорити про нестабільну ситуацію в суспільстві як наслідок несформованості громадянського суспільства, за неналежного рівня правосвідомості громадян, наявності проявів їх правового нігілізму та інфантилізму.

При цьому варто відмітити ще й наявність суттєвих відмінностей правової свідомості жителів міст та сільської місцевості, особливої території держави, населення якої являє собою особливу групу та має свої соціальні, економічні та культурні особливості, а також своє розуміння правових цінностей, що становлять фундамент теорії знань та етики.

Правова цінність, як її трактував автор теорії цінностей Г. Ріккерт*, це «щось безвідносне у відношенні до буття та до пізнаючого дійсність суб'єкта. Те, що відноситься до цінності та те, що людина такою вважає – різні речі» [81, с. 324]. Подібні погляди висловлював і М. Вебер*, але при цьому він пояснював цінність як установку та інтерес певної історичної епохи. Ввівши поняття «ідеальний тип», мислитель тісно пов'язував його з категорією цінності [81, с. 105].

Природно, що для кожної людини існують свої, власні цінності. З одного боку це, дійсно, індивідуально, але з іншого – мають бути загальновизнані пріоритети, які повинні захищатись суспільством. На що спрямовані дії людини, які цінності вона захищає чи відстоює та як їх розуміє, свідчить про те, яка у неї ціннісна орієнтація.

*Ріккерт Генріх (нім.*Heinrich John Rickert*; 1863— 1936) — німецький філософ, один з основоположників баденської школи неокантіанства (прим. автора).

*Вебер Макс (нім.*Max Weber*; 1864 - 1920) — німецький соціолог, економіст і правознавець, один із засновників соціологія науки (прим. автора).

На сьогодні у правосвідомості українського селянина з одного боку можна спостерігати пріоритет цінностей держави, а з іншого - пріоритет цінності особистості, її прав і свобод. Тому якщо вести мову про правові цінності, що формуються у правосвідомості окремого селянина, то на них великий вплив здійснюють ті протиріччя, які панують у суспільній свідомості.

Безпосередній вплив на життєві цінності українського селянства здійснюють цілі та інтереси суспільства, ідеологічні установки, моральні та правові норми, що панують у ньому, соціальні цінності. У період соціальної трансформації можна говорити про “переоцінку цінностей” у свідомості українських селян. Мова йде про такі процеси, коли давно відомі факти і поняття починають осмислюватись по-іншому, здобувають нове значення, стають значимими або втрачають її. Тому можна говорити про те, що цінності є відносними, хоча у людській свідомості вони залишаються абсолютними. До цього варто додати генетичну пам'ять українського селянства, яка, хоч і походить із часів автохтонної хліборобської культури часів Трипільської та Черняхівської культури, однак зазнала суттєвого негативного впливу від багаторічного кріпацтва за часів перебування під владою Російської імперії.

Важливим компонентом ціннісної самосвідомості українських селян є їх життєві орієнтації. Вони формуються в свідомості та залежать від того, як людини відносяться до оточуючого її світу та подій, які у ньому відбуваються, яке значення вони мають для людини, наскільки корисними, необхідними та доцільними вони є.

Сьогодні люди зневірилися у таких цінностях як свобода, рівність, справедливість не в останню чергу у зв'язку із постійним продовженням мораторію на продаж належних їм земельних паїв, що є обмеженням конституційного права власності громадян на землю тощо.

Знецінення їх у людській свідомості призводить до порушення правових норм наслідком чого є зростання протиправних явищ у суспільстві. Селянин

не вважає протиправним проникнути в чуже угіддя, скористатися не належними йому знаряддями праці, тощо. Проведене дослідження довело, що рівність на сьогодні у свідомості селян є чимось «зайвим та непотрібним» для пересічного громадянина. Спостерігаючи відношення до людей із різним рівнем матеріальних статків, у їх свідомості зростає впевненість у тому, що «хто багатий – той і правий», що є недопустимим у правовій державі. Соціальна нерівність є вагомим фактором у цьому.

Питання свободи та справедливості є похідними від категорії рівності та розглядаються як такі, що відсутні у суспільстві. Мешканці українського села зневірилися у законності прийнятих рішень органами влади, вони впевнені, що будь-яке питання можна вирішити, якщо у людини є для цього достатні матеріальні ресурси, вони не розраховують на допомогу держави у здійсненні господарської діяльності, не розуміють значення права для соціуму. Найважливішими цінностями для них сьогодні є престижна робота, кар'єра у місті, де людина має значно більше можливостей, добробут, визнання у суспільстві. Тоді як правопорядок, законність, свобода, справедливість, не згадуючи вже про моральні норми, не розглядаються мешканцями села як належні та базові.

Так у процесі анкетування серед жителів сіл центрального регіону України було встановлено, що у дорослого населення віком від 35 до 50 років рівень правосвідомості значно вищий у порівнянні з сільською молоддю віком від 18 до 25 років. І справа тут не лише у життєвому досвіді. Доросле населення цікавиться ситуацією у державі та власному регіоні. Незначний відсоток свідомо розуміє значення законів для розвитку правової держави та вірить, що може впливати (якщо є така можливість) на правову свідомість молоді. Дана категорія зазначає про низький відсоток заходів, направлених на підвищення рівня правової свідомості мешканців села [83]. Звичайно, рівень правової свідомості сільської інтелігенції: сільських лікарів, вчителів, працівників сільських рад - значно вищий ніж тих жителів, які не задіяні у вказаних сферах. Негативним є те, що відсоток сільської інтелігенції у томі

чи іншому селі незначний. Інше ж доросле населення не прагне інтелектуально зростати, не прагне до закріплення у соціумі правових цінностей та не розуміє своєї ролі у вихованні підростаючого покоління.

У свою чергу сільська молодь віком від 18 до 25 років свій рівень правової свідомості оцінює як середній та подекуди низький, вважає, що у міської молоді вищий рівень правової свідомості, так як останні мають більше можливостей в отриманні правових знань та в містах проводиться більше заходів, направлених на підвищення рівня правової свідомості. Незначний відсоток молоді зазначають про необхідність правового виховання молоді, розуміють свою роль та необхідність брати участь у розбудові держави, шляхом участі у виборах (як приклад). Серед молоді спостерігається надмірна емоційність, амбітність, посилена чутливість. Це пов'язано не лише з віком, а й з впливом на їх свідомість інших чинників, таких як засоби масової інформації, які активно пропагують нігілізм, індивідуалізм, прагматизм, цинізм. Вони протиставляються колективізму, соціальній справедливості, гуманності, лояльності. В результаті у свідомості молодшої людини виникає конфлікт цінностей. І якщо не підвищувати правову свідомість молоді, це призведе до вкрай негативних наслідків [84].

На питання про роль держави у веденні господарства 40% опитаних зазначило, що вони не відчують підтримки фермерства від державних структур, тому питання що стосуються їх діяльності не ініціюють в органах влади та місцевого самоврядування (24%) або ініціюють, хоча й безрезультатно (21%). Майже усі опитані впевнено заявляють про значну роль фермерів у розвитку українського села, адже вони сприяють не лише зайнятості сільського населення, а й раціональному та дбайливому використанню земель, розвивають інфраструктуру сільської місцевості. Рівень правової культури та правової свідомості впливає на фермерську діяльність. Хоча 12% опитаних зазначило, що інколи не обов'язково виконувати усі норми закону, що не впливає на кінцевий результат [86].

Таким чином, вочевидь необхідно вживати заходи, які направлені на підвищення рівня правової свідомості сільського населення. Це стосується не лише його молодого покоління, а й осіб, які можуть та повинні впливати на правосвідомість молоді, які покликані її формувати.

Потрібно розробити державну програму, яка направлена на підвищення рівня правосвідомості українських фермерів, у ході якої проводити ряд тренінгових програм та програм професійної освіти, що буде сприяти розвитку фермерства в Україні, зокрема проводити навчальні програми для фермерів із роз'яснення основних норм у аграрній, земельній сфері та сфері господарювання. Для цього варто активно залучати засоби масової інформації, пропагувати законослухняність, повагу до права, необхідність дотримання та виконання правових норм. Як результат, має стати поступова зміна ментальності українських громадян. Звичайно, це складний шлях, і для досягнення поставленої мети потрібно, щоб змінилося не одне покоління, але в кінцевому результаті ми зможемо побудувати справді демократичну, соціальну, правову державу, в якій буде не лише визнаватись, а й діяти принцип верховенства права, в якій стан законності та правопорядку буде взірцевим для інших.

Висновки до розділу 4

1. Формування особистості — особливий процес соціального розвитку людини, який не є виключно процесом засвоєння знань, умінь, способів дій, а включає також становлення її як суб'єкта діяльності, члена соціуму, громадянина держави. Характерною особливістю цього процесу є те, що він є емоційно насиченим, нерідко творчим, проходить за умови свідомої діяльності індивіда, поєднуючи в собі як його індивідуальність та неповторність, так і його загальнолюдські, суспільно значущі риси.

2. Рушійною силою процесу формування людської особистості є виховний вплив сім'ї, школи, суспільства, а його кінцевою метою - соціалізація молодшої людини як особистості до самостійного дорослого життя в умовах зовнішнього оточення, залучення до активного громадського життя.

3. Сім'я є основним елементом соціуму, який, виконуючи афективну, освітянську, виховну та інші важливі соціологічні функції, *de facto*, виступає охоронцем загальновизнаних людських цінностей та історичної спадкоємності поколінь. Держава, в особі її владних органів, та інститути громадянського суспільства повинні належним чином протидіяти тенденціям, що призводять до так званої «кризи» сім'ї та сімейних відносин, оскільки, як показує історичний досвід, нехтування цими чинниками має наслідком регресу суспільних відносин у соціумі, занепад культури та моралі, а також може сприяти утвердженню тоталітаризму як форми правління, за якої суттєво обмежуються або навіть зводяться нанівець права і свободи людини і громадянина.

4. Основою правового виховання повинна бути й керувати філософська ідея – це не питання шкільної дисципліни, дидактики, або правил фізичного виховання, а найглибше питання людського духу – питання життя. Не може бути вихователя, який не має чіткої філософської позиції, не вміє чітко визначити мету виховної діяльності

5. Соціалізацію ніяким чином не можна ототожнювати з поняттями «навчання» та «виховання». Навчання у широкому розумінні є процес отримання знання, виховання є процесом освоєння норм поведінки у суспільстві. Натомість соціалізація - це імплементація індивіда у механізм функціонування соціуму за допомогою сформованих у ході зазначених процесів, рис, знань та навичок, завдяки яким особистість стає його повноцінним членом.

6. Переростання суто політичного протистояння регіональних фінансово-промислових еліт у збройний конфлікт, не в останню чергу,

сприяли відсутність професійно організованої протидії цим негативним тенденціям з боку центральної влади та очевидні недоліки щодо реалізації державою, у особі її органів влади, повноважень в галузі забезпечення процесу формування особистості як повноправного і толерантного члена демократичного, правового та соціального суспільства.

7. Якісне та своєчасне правове виховання людської особистості з метою формування належної правової культури має особливе значення. Таке виховання має на меті надання особі необхідних юридичних знань для активної участі у життєдіяльності соціуму, виховати повагу до законів та стійке неприйняття антисоціальної та неправомірної поведінки. За змістом його можна визначити як постійно діючий та цілеспрямований процес впливу на правосвідомість людської особистості за допомогою сукупності заходів виховання, профілактики та державного примусу

8. Положення, якими повинні бути врегульовані питання, пов'язані з участю інститутів громадянського суспільства у процесі формування особистості індивіда, не складають систему правових норм, які б чітко та однозначно визначали повноваження та обов'язки громадських організацій у загальнодержавній справі формування належного рівня правосвідомості, комунікабельності, толерантності, культури поведінки, освіченості та інших складових особистості як повноправного учасника життєдіяльності соціуму.

9. Формування правової свідомості людської особистості, здатної протистояти негативним викликами сучасної складної соціально-політичної та економічної ситуації в країні та в цілому у світі, повинно стати прерогативою державної політики в галузі навчання виховання та отримання освіти.

10. Суть та зміст концепції триєдності головних суб'єктів процесу формування правосвідомості людської особистості - сім'ї (родини), школи (навчального закладу) та соціуму (суспільства) - повинні лягти у основу відповідної державної програми, основні напрями розробки та реалізації якої

полягають, зокрема, в удосконаленні вітчизняного законодавства, що регулює взаємовідносини між зазначеними суб'єктами.

11. Завданням зазначених нормативно-правових актів повинно бути створення на державному рівні належних законодавчих, соціально-побутових, навчально-виховних та педагогічно-освітніх умов для фізичного, розумового, морального, трудового, художньо-естетичного розвитку людської особистості, особливо дітей та молоді, формування їх культури поведінки і духовності, правової і екологічної культури, гідної повноправного члена демократичного, правового та соціального суспільства.

Літературат до розділу 4

1. Подберезський М. Педагогічні аспекти правової соціалізації особистості / М. Подберезський // Новий колегіум. - 2001. - № 1-2. - С. 40 - 44.
2. Дзьобань О.П. Вплив традицій на правосвідомість і правову культуру українства / О.П.Дзьобань // Правосвідомість і правова культура як базові чинники державо-творчого процесу в Україні: монографія / Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін. — Х.: Право, 2009. — 352 с
3. Баліцька О.П. Теоретичні підходи до типізації персоналу як однієї із основ кадрового менеджменту / О.П.Баліцька // Міжнародна економіка та менеджмент. Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право № 4 (6 9) 2013. – С.53 – 58.
4. Крутецкий В. А. Психология: Учебник для учащихся пед. училищ. / В.А.Крутецкий— М.: Просвещение, 1980.— 352 с.
5. Резолюция 2002/12 Экономического и Социального Совета, принятая 24 июля 2002 года, (Resolution № 2002/12 Basic principle son the use of restorative jus ticepro gramme sin criminal matters) // Сборник стандартов и норм Организации Объединенных Наций в области предупреждения преступности и уголовного правосудия. – Нью-Йорк: ООН, 2016. – 550 с.
6. Руководящие принципы, касающиеся правосудия в вопросах, связанных с участием детей – жертв и свидетелей преступлений (резолюция 2005/20 Экономического и СоциальногоСовета от 22 июля 2005 года, (Resolution №2005/20 Guidelineson Justicein Matter sinvolving Child Victimsand Withnessesof Crime) //Сборник стандартов и норм Организации Объединенных Наций в области предупреждения преступности и уголовного правосудия. – Нью-Йорк: ООН, 2016. – 550 с.
7. Recommendation No. R (99) 19 of the Committee of Ministersto Member States concerning Mediationin Penal Matters (1999) // Police Reform with int he Reform of the wider–OSCE. -Vienna, Austria, 2013. – 256 p.
8. Декларация основных принципов правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою від 29 листопада 1985 року // Организация Объединенных Наций. Генеральная Ассамблея. Официальные отчеты. Сороковая сессия. - Дополнение № 53 (A/40/53). - С. 270-272.
9. Рекомендации Кабинета Министров Совета Европы NR (85) 11 «О положении потерпевшего в рамках уголовного права и процесса» от 28 июля 1985 года: [електронний

ресурс]. - Режим доступу: http://www.lawrussia.ru/texts/legal_745/doc745a274x941.htm (Дата доступу 2018, 08, 12).

10. Европейская конвенция про компенсацію ущербa жертвам кримінальних преступлений. Підписано 24 листопада 1983 року в Страсбурзі // Сборник документов Совета Европы в области защиты прав человека и борьбы с преступностью. - М.: СПАРК, 1998. - С. 81-85.

11. Головін А.С. Захист прав і свобод людини і громадянина єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні / А.С.Головін. - К.:Логос, 2012.- 380 с.

12. Соловьев В.С. Оправдание добра: нравственная философия. Соч.: в 2 т. Т.1 / В.С. Соловьев - М.: Мысль, 1988. - 892 с.

13. Zehr H., Lenses Ch. A new focus for crime and justice / Howard Zehr Changing Lenses . - Scottsdale, PA: Herald Press, 1990. - 271 p.

14. Braithwaite J. Crime, Shame and Reintegration: Some Reflections on Theory and Criminology / John Braithwaite, Published by Cambridge University Press, 1989. - 227 p.

15. Цюркало Т.І. Дослідження інституту сім'ї в лоні соціально-філософського знання /Т.І.Цюркало //Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка : збірник наукових праць. - 2009. - № 2(26). - С. 148-152.

16. Словник української мови: в 11 т. Том 9 /[ред. кол. : І.К. Білодід (гол.) ... Білодід, І. К., ред. Академія наук Української РСР, 1978. -- 916 с. 1978. — Стор. 224.

17. Електронний ресурс «Вікіпедія (Вільна енциклопедія)» / Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki> (Дата доступу 2018, 08, 12).

18. Сімейний кодекс України (ред. від 8 липня 2017 року) // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2002, № 21-22, ст.135

19. Харчев А.Г. Брак и семья в СССР/ А.Г. Харчев. - М.: Наука, 1979. - 217 с.

20. Антонов А. И. Социология семьи / А. И. Антонов, В. М. Медков. - М. : Изд-во МГУ, «Братья Карич», 1996. - 303 с.

21. Кравець В. П. Теорія і практика дошлюбної підготовки молоді / В.П.Кравець. - К.: Київ. правда, 2000. - 688 с.

22. Шумейко О. В. Основні підходи до дослідження сім'ї в системі соціально-гуманітарного знання / О.В.Шумейко //Журнал «Філософські та методологічні проблеми прав», № 1, 2011. - С.135 - 143.

23. Zimmerman C., FramptonMerle E.A Study of the Sociology of Reconstruction, by Carle / C. zimmerman, Merle E. Newyork: D. Van Nostrand Company, Inc., 1935. - 611 p.

24. William F. Ogburn. The Changing Family. Publ. Amer. Social. Soc., vol.2 3, 1929.

25. Бурова С.Н. Современная семья: крах или друга жизнь? / С.Н.Бурова // Социология. - № 2. - 2015. - С. 4 - 15)

26. Карвацька Н. С. Щаслива сім'я - запорука здоров'я нації / Н. С.Карвацька: [електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://www.bsmu.edu.ua/uk/news/digest> (Дата доступу 2018, 08, 12).

27. Фесенко Г.Г. Конспект лекцій навчальної дисципліни «Етика та естетика» (для студентів 2, 3 курсу денної та заочної форм навчання напрямів «Менеджмент», «Туризм», «Готельно-ресторанна справа») / Г. Г. Фесенко; Харк. нац. акад. міськ. госп-ва. - Х.: ХНАМГ, 2011. - 122 с.

28. Безпалько О.В. Соціальна педагогіка: схеми, таблиці, коментарі: навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / О. В. Безпалько — К.: Центр учбової літератури, 2009. — 208 с.

29. Шнейдер Л.Б. Психология семейных отношений. Курс лекций / Л.Б.Шнейдер. — М.: Апрель-Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. — 512 с.

30. Пушкарук І. До питання про співвідношення понять “батьківський інстинкт” та “батьківська любов”/ І.Пушкарук // Збірник наукових праць : філософія, соціологія,

психологія. – Івано-Франківськ : Видавництво “Плай” ЦІТ Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2009. – Вип. 14. – Ч. 2. – С. 306 - 314.

31. Овчаренко О. В. Роль сім'ї в процесі формування особистості дитини / О.В.Овчаренко: [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sense.at.ua/publ/1-1-0-3>(Дата доступу 2018, 08, 30).

32. Зайченко І.В. Педагогіка: підручник / І. В. Зайченко. 3-тє видання, перероблене та доповнене. – К.: Видавництво Ліра-К, 2016. – 608 с.

33. Макаренко А.С. Виховання в сім'ї // А.С.Макаренко. Вибрані педагогічні твори. – К.-Харків: Радянська школа, 1947. – С. 222 - 282.

34. Сухомлинский В.А. Как воспитать настоящего человека: Советы воспитателям / В.А.Сухомлинский. - Киев : Рад. школа, 1975. - 236 с.

35. Торохтий В.С. Психологическое здоровье семьи и пути его изучения / В.С.Торохтий // Вестн. психосоц. и коррект.-реабилитацион. работы. — 1996. — №3. — С. 36 - 44.

36. Потапчук Н.Д. Виникнення психології сім'ї як науки / Н. Д. Потапчук // Збірник наукових праць НАДПС України серія: педагогічні та психологічні науки. № 4 (73), 2014. – С.465 – 478.

37. У центрі Києва від голоду помер хлопчик: мати замкнула його з сестрою на 9 днів // [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/0/2006/106648> (Дата доступу 2018, 08, 30).

38. Латыпов И. Как из личностей сделать биомассу / Илья Латыпов: [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tumbalele.livejournal.com> (Дата доступу 2018, 08, 30).

39. Ролз Джон. Теория справедливости./ Джон Ролз. - пер. с англ. В.Целищев, В.Карпович, А.Шевченко. - Новосибирск, 1995. - 532 с.

40. Ушинський К.Д. Вибрані педагогічні твори: В 2-х. Пер. з рос. / Редкол.: В.М.Столетов (голов.) та інші. – К.: Рад. школа, 1983. – (Пед. б-ка). Т. 1. Теоретичні проблеми педагогіки / Склад і підгот. до друку Е.Д. Днепров; За ред. О.І. Пискунова (відп. ред.) та ін. - 488 с.

41. Десять Заповідей Божих: Заповідь п'ята: [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bible-lessons.in.ua/dorogovkaz/zapovidi.html>(Дата доступу 2018, 08, 30).

42. Крилаті вирази вислови цитати Про природу / Толстой Л.М.: [електронний ресурс]. – Режим доступу: http://geografica.net.ua/publ/cikavinki/cikavi_geografichni_fakti/aforizmi-pro_prirodu/49-1-0-727(Дата доступу 2018, 08, 30)..

43. Цікаві вислови про "традиції / Геродот Галікарнаський.: [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rivne1.tv/Info/?id=72099>(Дата доступу 2018, 08, 30)..

44. Этюды о В. А. Сухомлинском. Педагогические апокрифы / Ю. В. Телячий // Педагогічний дискурс. - 2011. - Вип. 10. – С. 477-482.

45. Мудрі думки про виховання. Вибране.[електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ped-kopilka.com.ua/blogs/elena-savchenko/mudrye-mysli.html>(Дата доступу 2018, 08, 30).

46. Винарик, Л. С. Информатизация в аспекте социальной трансформации общества / Л.С. Винарик. - Донецк : ЮП, 2004. - 272 с.

47. Новий "Синій кит". Україну захоплює вбивча гра із завдання для дітей Днями одна з жертв "групи смерті" ледь не загинула під Києвом: [електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ru.tsn.ua/ukrayina/novyy-siniy-kit-ukrainu-zahvatyuvaet-ubiyistvennaya-igra-s-zadaniyami-dlya-detey-1056955.html>. (Дата доступу 2018, 08, 30).

48. Сухомлинський В.О. Серце віддаю дітям / В.О. Сухомлинський // Вибрані твори. В 5-ти.-К.: Рад. школа, 1977. – Т.3. - С. 5 - 279.

49. Ми такі різні. Молодіжні субкультури: путівник по інтернет-ресурсам. – Харків, 2015. – С. 2.

50. Тофтул М. Г. Основні закони матеріалістичної діалектики / М.Г. Торфул. — Чернівці, 1970.
51. Філософія: навчальний посібник / С.П. Щерба, В.К.Щедрін, О.А. Заглада. - : Київ: МАУП, 2004. – 216 с.
52. Суспільство громадянське // Політологічний енциклопедичний словник; відп. ред. В.Д. Бабкін. - К.: Генеза, 1997. – 400 с.
53. Вебер М. Основные понятия стратификации // Социологические исследования. 1994. - № 5. - С. 147-156.
54. Маркс К, Энгельс Ф. Соч. 2-е вид. Т. 4. М.: Госполитиздат, 1955.
55. Повсякденне життя українців та побут парт номенклатури // [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://ubgd.lviv.ua/moodle/mod.> (Дата доступу 2018, 08, 30).
56. Левенець Ю. Географія електоральна // Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. — К.: Парламентське видавництво, 2011. — 808 с.
57. Кращі цитати Фрідріха Ніцше про життя, бога і моралі: [електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://poradumo.com.ua/280116-k-125> (Дата доступу 2018, 08, 30).
58. Закон України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» від 18 січня 2018 року № 2268-VIII // Відомості Верховної Ради України, 2018, № 10, ст.54.
59. Стрижак А.А. Виборе право в Україні: (історія і сучасність) / А.А.Стрижак. – К.: Логос, 2012. – 448 с.
60. Тофтул М. Г. Сучасний словник з етики: Словник / М.Г.Тофтул - Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2014. - 416 с.
61. Громадянське суспільство / Електронний ресурс «Вікіпедія (Вільна енциклопедія)» / Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki> (Дата доступу 2018, 08, 30).
62. Дробязко С.Г. Генезис гражданского общества и основные этапы его развития / С.Г. Дробязко // Экономика. Управление. Право (научно-теоретический журнал). – Мінск, 2002. – № 1. – С. 21–23.
63. Гультай М.М. Історичні витоки вітчизняного конституціоналізму: звичаї, традиції, пам'ятки права та філософські концепції: сонографія. – К.:Юрінком Інтер, 2017. – 240 с.
64. Рішення КСУ від 25 січня 2012 року № 3-рп, 2012 у справі за конституційним поданням правління Пенсійного фонду України щодо офіційного тлумачення положень статті 1, частин першої, другої, третьої статті 95, частини другої статті 96, пунктів 2, 3, 6 статті 116, частини другої статті 124, частини першої статті 129 Конституції України, пункту 5 частини першої статті 4 Бюджетного кодексу України, пункту 2 частини першої статті 9 Кодексу адміністративного судочинства України в системному зв'язку з окремими положеннями Конституції України // Вісник Конституційного Суду України— 2012 р., № 2, стор. 25.
65. Рішення КСУ від 12 квітня 2012 року № 9-рп/2012 у справі про рівність сторін судового процесу // Вісник Конституційного Суду України. - 2012 р., № 3, стор. 41.
66. Яковенко Ю. Громадянське суспільство в Україні: Основні характеристики / Ю.Яковенко // «Україна: громадянське суспільство в контексті європейської інтеграції». Відп. ред. Л.Ф.Компанцева, Г.А.Петровська.— Луганськ:Знання, 2004. - С. 18 - 65.
67. Wnuk-Lipiński E.. Demokratyczna konstrukcja z socjologii radykalnej zmiany społeczne / E. Wnuk-Lipiński. - Wyd. Naukowe PWN, Warszawa, 1996. — S. 98–100

68. Закон України «Про молодіжні та дитячі громадські організації» від 1 грудня 1998 року № 281-XIV // Відомості Верховної Ради України, 1999, № 1, ст. 2.

69. Закон України «Про професійних творчих працівників та творчі спілки» від 7 жовтня 1997 року № 554/97-ВР // Відомості Верховної Ради України, 1997 р., № 52, ст. 312.

70. Закон України «Про благодійну діяльність та благодійні організації» від 05 липня 2012 року № 5073-VI // Відомості Верховної Ради України, 2013, № 25, ст.252.

71. Закон України «Про волонтерську діяльність» від 19 квітня 2011 року № 3236-VI // Відомості Верховної Ради України, 2011, № 42, ст.435.

72. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 року № 987-XII // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР), 1991, № 25, ст. 283.

73. Закон України «Про соціальні послуги» від 19 червня 2003 року № 966-IV // Відомості Верховної Ради України, 2003, № 45, ст. 358.

74. Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016 - 2020 роки, затверджена Указом Президента України від 26 лютого 2016 року № 68/2016 //Офіційний вісник України. — 2016 р., № 18, стор. 290, стаття 716.

75. Брегеда А. Ю. Основи політології: Навч. посібник. / А.Ю. Брегеда. — 2-ге вид., перероб. і доп. — К.: КНЕУ, 2000. — 312 с.

76. Овчаренко В. Правові позиції Конституційного Суду України: поняття, суть і можливості перегляду (продовження) / В. Овчаренко // Вісник Конституційного Суду України. - 2013. - № 5. - С. 62 – 71.

77. Харченко Ю.П. Шляхи гармонізації державних механізмів управління соціально-правовим захистом дитинства / Ю.П. Харченко // Проблеми і перспективи економіки та управління. - 2015. - № 1. - С. 214 - 221.

78. Дитячий будинок сімейного типу як форма влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування: [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://revne-school.ucoz.ua/publ/?page2>. (Дата доступу 2018, 08, 30).

79. Рішення Конституційного Суду України від 4 березня 2004 року № 5-рп/2004 у справі про доступність і безоплатність освіти // Офіційний вісник України. – 2004. - № 11. – С. 72. – Ст. 674.

80. Риккерт Г. Границы естествонаучного образования понятий / Г.Риккерт. – пер. Б. В. Марков. - СПб.: Наука, 1997. - 532с

81. Про деякі категорії соціології розуміння // Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / Макс Вебер; перекл. з нім., післям. та комент. О. Погорілого. — Київ, 1998. — С. 104 —156.

82. Стрижак А.А. Виборче право в Україні (історія і сучасність) / А. А. Стрижак. – К.: Логос, 2012. – 2012. – С. 357. (448 с.

83. Бровко Н.І. Правові цінності у свідомості жителів сільської місцевості: філософсько-правовий аналіз / Н.І. Бровко // Філософські та методологічні проблеми права, 2017 - № 1 (13).

84. Бровко Н.І. Взаємозв'язок правових та моральних норм у свідомості українських фермерів / Н.І. Бровко // Науковий вісник Херсонського державного університету Серія «Юридичні науки». - № 3. - 2017: [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lj.kherson.ua/index.php/arkhiv-vidannya?id=279> (Дата доступу 2018, 08, 30)..

РОЗДІЛ 5. Особливості становлення правосвідомості особистості в зарубіжних країнах та перспективи в цьому контексті для України

5.1. Специфіка формування правосвідомості особистості в країнах Європейського Союзу

Європейський Союз (далі – ЄС, Союз)*, утворений у листопаді 1993 року на підставі відповідного договору*, діє через систему наднаціональних інституцій та спільно узгоджених рішень держав-членів.

«Поступовий перехід світової економіки до нового етапу розвитку продуктивних сил, - зауважує з цього приводу вітчизняний педагог, професор М. Скиба, - а саме: від індустріальної, з домінуванням великого механізованого машинного виробництва, до постіндустріальної стадії розвитку, в якій превалюватиме сфера послуг, наука та освіта, висуває на передній план потребу забезпечення виробництва висококваліфікованими кадрами, новими знаннями, технологіями, методами управління. Людина, її інтелектуальний потенціал, стає найціннішим ресурсом постіндустріального суспільства. Зарубіжний досвід економічно розвинутих країн світу доводить, що підвищити рівень конкурентоспроможності країни та поліпшити якість життя населення можливо, створюючи розвинуті освітні системи, збільшуючи людський капітал»[1, с. 230].

Варто зазначити, що активна спільна робота європейських країн у галузі освіти почалася задовго до утворення ЄС у його сучасному вигляді.

Так, ще у 1957 році було ухвалено Договір про функціонування Європейського Союзу, згідно зі статтею 165 розділу XII «Освіта, професійне навчання, молодь та спорт» якого, зокрема Європейський Парламент та Рада, діючи згідно зі звичайною законодавчою процедурою та після проведення консультацій з Економічно-соціальним комітетом та Комітетом регіонів, ухвалюють заходи для сприяння досягненню цілей, зазначених у цій

* Європейський Союз (Євросоюз, ЄС, англ.*European Union, EU*) — економічний та політичний союз 28 держав-членів, що розташовані здебільшого у Європі.

*Договір про Європейський Союз, або Маастрихтський договір (англ.*Maastricht Treaty*) (формально, Договір про утворення Європейського Союзу) було підписано 7 лютого 1992 року в місті Маастрихт (Нідерланди) між членами Європейської спільноти набрав чинності 1 листопада 1993 року.

статті, за винятком гармонізації законів та підзаконних актів держав-членів, а Рада за пропозицією Комісії ухвалює рекомендації [2].

З метою реалізації цих задумів протягом наступних років було розроблено низку програм та проектів. Зокрема, у 1980 році запроваджено інформаційну мережу Еввідіка* з метою кооперації європейських інноваційних ідей та перспективних практик у галузі освіти[3].

У 1985 році Раді Європи презентовано доповідь «Європа народів»* з концепцією про підвищення уваги до проблем освіти і професійного навчання та правового виховання в європейському масштабі[4, с. 11].

З 1986 року починається обмін студентами, викладачами та учнями в рамках реалізації програм Еразмус*, Сократ* та Леонардо да Вінчі* з метою сприяння співпраці між університетами та мобільності студентів у межах ЄС[5, с. 174].

«Отже, - зазначає вітчизняний філософ, професор К.Корсак, - освітня інтеграція в Європі розпочалася з визначення її пріоритетів, якими стали:

- 1) рівність освітніх шансів;
- 2) підвищення якості освіти;
- 3) створення сучасної системи підготовки педагогічного персоналу;
- 4) формування правосвідомості європейця як «громадянина світу»»

[6, с. 49].

* Еввідіка (англ. *Eurydice*) - в давньогрецькій міфології одна з дріад (лісова німфа), відома як дружина легендарного міфічного співця і музиканта Орфея.

* «Європа народів» (англ. *Europe nations*)- походить від назви "Комітету за Європу народів"(англ. *Committee for Europe the nations*), утвореного 1984 році на засіданні Європейської Ради в Фонтенбло. Цей комітет підготував два звіти (1985, 1986), в яких запропонував, зокрема, створення кількох європейських інституцій (напр., єврогромадянства, європейського омбудсмена та ін.), які увійшли до Маастріхтської угоди.

* Еразмус(англ. *Erasmus*) програму названо на честь видатного голландського вченого XV століття, гуманіста і теолога Еразма Роттердамського, який багато мандрував Європою, навчався і працював у різних університетах. Одночасно, назва Erasmus є акронімом, що розшифровується як «Схема дії європейського співтовариства для підвищення мобільності студентів університетів» (англ.*Erasmus - European Community Action Scheme for the Mobility of University Students*).

* Сократ (англ. *Socrates*) - надає для нових лідерів (приблизно у віці 28-45) з різних професій для скликання форуму з метою вивчення сучасних проблем за допомогою експертного діалогу, а також доступу до більш широкого кола програм Аспенського інституту.

* «Леонардо да Вінчі» (англ.*Leonardo da Vinci programme*) — одна з базових програм ЄСв галузі професійного навчання та розвитку. Суть програми полягає в активній підтримці розвитку професійної підготовки, наданні допомоги організаціям ЄС, які прагнуть налагодити партнерство з навчання робочої сили, зокрема взаємодію в реалізації молодіжних учбових програм.

У 1989 році Європейська комісія з питань освіти опублікувала доповідь «Освіта в Європейській Спільноті. 1989 – 1992 рр.», в якій було сформульовано спільні освітні цілі країн-членів ЄС, що полягають у такому:

по-перше, зміцнення серед європейської молоді правосвідомості з питань європейської єдності та розуміння важливості досягнень у сфері демократії, справедливості й поваги до прав людини;

по-друге, підготовка до участі в процесі правового та господарсько-суспільного розвитку ЄС,

по-третє, усвідомлення потреби пізнання історії, правової та загальної культури, господарства й правил співжиття громадян країн-членів[7].

Водночас, як слушно зауважує доктор педагогічних наук А.Василюк, було визнано необхідність збереження освітньої багатоманітності країн ЄС, традицій, притаманних їм, та, виходячи, зокрема, з принципу субсидіарності*, відхилено концепцію уніформізму* освітньої та правої структури [8, с. 15].

У цьому аспекті вбачається логічним, що продовженням політики ЄС у галузі освіти були заходи щодо сприяння освітньому обміну та співпраці між освітніми установами не тільки всередині Союзу, а й поза його межами.

Одним з перших таких заходів була програма «Темпус»*, ідея якої полягає в тому, що окремі університети в Європейському Союзі почали сприяти процесу відновлення вільної та ефективної системи університетів у країнах пострадянського простору як протидія тиску з боку міністерств освіти, які діяли за звичною для них системою організації освіти радянських часів. Згодом, у розвиток цієї програми було запроваджено проект «Еразмус

*Субсидіарність (англ.*Subsidiarity*) — організаційний і правовий принцип, згідно з яким Спільнота (наприклад, ЄС) вдається до будь-яких заходів лише в тому разі, якщо вони ефективніші за відповідні заходи на національному, регіональному або місцевому рівнях (виняток становлять сфери виняткової компетенції Спільноти), означає постійне оцінювання обґрунтованості дій ЄС з погляду наявних можливостей на національному, регіональному та місцевому рівнях.

* Уніформізм (англ. *Uniformity* – однаковість) форма навчання, яка базується на великому обсязі обов'язкових для вивчення предметів.

*Програма «ТЕМПУС» (англ. *TEMPUS: Trans-European Mobility Programme for University Studies*) — схема співпраці між країнами ЄС і країнами-партнерами в галузі вищої освіти, розпочалася 1990 року на підтримку реформи вищої освіти в країнах Центральної та Східної Європи; відтоді вона тричі оновлювалась протягом 2000 – 2006 р.р. («*TEMPUS II*», «*TEMPUS Ibis*» і «*TEMPUS III*»).

Мундус»^{*}, яким передбачалося створення осередків центрів високої якості освіти по всьому світу, залучення найкращих студентів з усього світу до Європи, а також створення атмосфери партнерства між європейськими університетами та тими, які перебувають за межами Союзу.

У сучасних умовах, як зазначає вітчизняний фахівець у галузі державного управління О.Воронько, проблема «збалансування ринку освітніх послуг і ринку праці не може бути вирішена без участі держави. Як відомо, її функції в ринковій економіці спрямовані на здійснення прогнозування та індикаторне планування, проведення грошової та фінансової політики, забезпечення зайнятості населення, сприяння розвитку виробничої й соціальної інфраструктури та розвитку фундаментальної науки»[9, с. 41].

У Європі концепція «суспільства знань» знайшла відображення у пропозиціях щодо спільних дій країн-членів ЄС у сфері освіти, наданих у доповіді Європейської комісії з питань освіти «Про конкретні майбутні завдання для освіти та професійної підготовки у Європі» 2001 року («Освіта і навчання 2010»^{*}) [5, с. 175].

«Зазначена доповідь, - пише вітчизняний освітянин, професор О.Локшина, - стала одним з перших документів, у якому сформовані засади уніфікованої стратегії розвитку освітньої політики ЄС, з урахуванням особливостей національних культурних та освітянських традицій [10].

Таким чином, варто погодитися з доктором педагогічних наук, професором С. Сисоєвою, що «освіта не тільки є найвагомішим важелем впливу на життя суспільства, і вона сама зазнає глибокого реформування разом з його генезисом»[11, с. 254].

^{*} Еразмус Мундус (англ. *Erasmus Mundus*) - програма студентського обміну, створена Європейським союзом з метою підвищення мобільності європейських студентів, і підвищення якості вищої освіти за рахунок фінансування академічної кооперації між Європою і рештою світу. На відміну від програми Еразмус, Еразмус Мундус доступний не тільки європейцям.

^{*} «Освіта і навчання 2010» (англ. *Education and Training 2010*) –програма, затверджена Кабінетом Міністрів ЄС, яка функціонує в рамках відкритого методу координації і включає в себе обмін досвідом і кращими практиками, спільної розробки політики освіти, проведення порівняльного аналізу та оцінки прогресу.

Глобальними тенденціями розвитку європейського освітнього простору, на її думку, стали такі:

прагнення до демократичної системи освіти, тобто доступність освіти для всього населення;

розростання ринку освітніх послуг;

розширення мережі вищої освіти та зміна соціального складу студентів;

пріоритетність фінансування освіти;

постійне оновлення структури та змісту освіти освітніх програм;

впровадження інноваційних технологій навчання;

спрямування на виховання нового покоління правосвідомих особистостей, що усвідомлюють загальнолюдські цінності і живуть за гуманістичними законами [11, с. 254].

Поряд із цим турбота про збереження самобутності та розмаїття культур і народних традицій знаходиться в центрі уваги педагогів країн Європейського Союзу та відображається у наступному:

по-перше, у реформуванні (чи створенні) освіти для меншин (як «традиційних», тобто інонаціональних етнічних груп, що здавна й компактно проживають у межах держави, так і «нових меншин» – іммігрантських громад);

по-друге, у вихованні взаємного культурного розуміння та толерантності між представниками різних етнічних (мовних, релігійних, культурних) груп у суспільстві, для чого здійснюються заходи щодо реформування навчальних програм, підручників та методів навчання для всієї системи освіти (а не лише для меншин)[11, с. 255].

На реалізацію зазначених та інших завдань спрямовані й заходи, передбачені у межах процесу структурного реформування національних систем вищої освіти країн Європи, зміни освітніх програм і потрібних

інституційних якісних перетворень у вищих навчальних закладах Європи, зокрема так званого «Болонського процесу»*.

Поштовхом до радикального реформування європейської системи вищої освіти, як зазначається у спеціальній літературі, стали студентські страйки 1968 року, насамперед Сорбонни*, які призвели до корінних змін у законодавстві європейських країн. Стурбованість європейської громадськості обумовлювалася незадовільною якістю навчання, низькою конкурентною спроможністю випускників вищих навчальних закладів, які суттєво поступалися на ринку праці своїм північноамериканським колегам [12].

Процес перебудови вищої освіти, який прийнято називати Болонським, мав поступовий характер і розвивався від низу до верху: студенти - університети - уряди європейських країн. Її передісторія сягає 1954 року, коли було підписано Європейську культурну конвенцію відповідно до статті 2 якої:

«Кожна Договірна Сторона у міру можливості:

а) заохочує вивчення своїми громадянами мов, історії і культури інших Договірних Сторін і надає цим Сторонам можливості для сприяння такому вивченню на її території;

б) докладає зусиль для сприяння вивченню своєї мови або своїх мов, історії і культури на території інших Договірних Сторін і надає громадянам цих Сторін можливості для такого вивчення на її території»[13].

Як зазначалося також і у доповіді Міжнародної комісії з освіти «Освіта: прихований скарб», яка була представлена ЮНЕСКО у 1997 році: «Ми повинні бути у всеозброєнні, щоб подолати основні протиріччя, які, не будучи новими, стануть головними проблемами XXI ст. Одним із таких

*Болонський процес — процес структурного реформування національних систем вищої освіти країн Європи, з метою створення до 2012 року європейського наукового та освітнього простору задля підвищення спроможності випускників вищих навчальних закладів до працевлаштування, поліпшення мобільності громадян на європейському ринку праці, підняття конкурентної спроможності європейської вищої школи.

* Сорбонна (фр.*Sorbonne*) — університет у Парижі, спочатку богословська школа і притулок для бідних студентів, згодом назва богословського факультету Паризького університету; заснований у 1253 р. Теологом Робером де Сорбоном, духівником Людовика IX Святого. З часом назва «Сорбонна» в розмовній мові стала синонімом всього Паризького університету.

протиріч автори Доповіді назвали протиріччя між небаченим розвитком знань і можливостями їх засвоєння людиною»[14].

У подальшому, як зазначає вітчизняний педагог, професор Т.Левченко, під час святкування 900-ї річниці найстарішого університету Європи у м. Болонья, 18 вересня 1988 року було підписано Велику Хартію університетів*, в якій науково-освітня еліта Європи підтримала фундаментальні принципи подальшого розвитку вищої освіти та науки[15, с. 259].

У Хартії, зокрема, зазначалося, що:

«Ректори європейських університетів, що підписали нижче, ті, що зібралися в Болоньї з нагоди дев'ятисотліття найстарішого в Європі університету за чотири роки до остаточного скасування кордонів між країнами Європейського Суспільства, висловлюючи надію на перспективу розширення співробітництва між усіма європейськими націями, переконані в тім, що народи і держави мають, як ніколи раніше, усвідомити роль, яку університети будуть покликані зіграти у суспільстві, що змінюється і стає все більш інтернаціональним, вважають, що:

1. На завершальному етапі цього тисячоріччя майбутнє людства значною мірою залежить від культурного, наукового і технічного розвитку, зосередженого в центрах культури, знання і досліджень, якими є справжні університети;

2. Завдання університетів із поширення знань серед нових поколінь передбачає, що в сьогодинньому світі вони також повинні служити суспільству в цілому і що правове, культурне, соціальне й економічне майбутнє суспільства вимагає, зокрема, значного внеску в подальшу освіту;

* Велика хартія університетів (лат. *Magna Charta Universitatum*) — документ, який підписали 18 вересня 1988 року в Болоньї ректори європейських університетів, орієнтуючись на перспективу розширення співробітництва в освітній сфері в усьому світі за збалансованими стандартами. В. х. у. підкреслює, що: університет є самостійною установою, яка створює, вивчає, оцінює і передає культуру за допомогою досліджень і навчання; викладання і дослідницька робота в університетах повинні бути нероздільні; свобода в дослідницькій і викладацькій діяльності є основним принципом університетського життя; університет — охоронець традицій гуманізму; університети, особливо європейські, розглядають взаємний обмін інформацією і документацією, а також збільшення кількості спільних проєктів для розвитку освіти, як основний елемент постійного прогресу знань.

3. Університети повинні давати майбутнім поколінням освіту і виховання, що навчає їх, а через них інших, поважати велику гармонію навколишнього середовища і самого життя. Ректори європейських університетів, що підписалися нижче, проголошують перед усіма державами і перед совістю всіх націй основні принципи, що повинні, відтепер і завжди, бути основоположними для університетів.

Основні принципи

1. Університет є самостійною установою усередині суспільств із різною організацією, що є наслідком розходжень у географічній і історичній спадщині. Він створює, вивчає, оцінює і передає культуру за допомогою досліджень і навчання. Для задоволення потреб навколишнього світу його дослідницька і викладацька діяльність повинна бути морально й інтелектуально незалежною від будь-якої політичної й економічної влади.

2. Викладання і дослідницька робота в університетах повинні бути нероздільні для того, щоб навчання в них відповідало потребам, що змінюються, запитам суспільства і досягненням у науковому знанні.

3. Свобода в дослідницькій і викладацькій діяльності є основним принципом університетського життя. Керівні органи й університети, кожний у рамках своєї компетентності, повинні гарантувати дотримання цієї фундаментальної вимоги. Відкидаючи нетерпимість і будучи завжди відкритим для діалогу, університет є ідеальним місцем зустрічі викладачів, що здатні передавати свої знання і володіють необхідними засобами для їхнього удосконалювання за допомогою досліджень і інновацій, і студентів, що мають право, здатність і бажання збагатити свій розум цими знаннями.

4. Університет є хоронителем традицій європейського гуманізму. У здійсненні свого покликання він постійно прагне до досягнення універсального знання, перетинає географічні і політичні кордони і затверджує нагальну потребу взаємного пізнання і взаємодії різних культур»[16].

Згодом у Празі в травні 2001 року було затверджено Празьке комюніке, згідно з яким чисельність країн-учасниць Болонського процесу збільшилася до 33, у вересні 2003 року у Берліні - до 40, а на цей час – до 48, включно з Україною[17, с. 29].

Як зазначається, Болонський процес спрямований на створення спільної Зони європейської вищої освіти. Він не передбачає створення ідентичних систем вищої освіти у європейських країнах, а навпаки, одна із найбільш цінних рис Європи - баланс між несхожістю і єдністю. Скоріше цей процес намагається створити зв'язки, які спрямовані на полегшення переходу людини з однієї освітньої системи до іншої. Тому при забезпеченні подібності систем дипломів, характерні особливості кожної окремої системи освіти повинні бути збережені.

Розвиток всередині Болонського процесу повинен слугувати полегшенню "трансляції" однієї системи освіти до іншої і таким чином збільшити мобільність студентів і викладачів та підвищити можливості працевлаштування по всій Європі[18]. Отже, варто погодитися з висновком вітчизняного вченого, академіка НАПН України В.Кременем, за яким «інтеграційні процеси, як це неодноразово підкреслюється в установчих документах Болонського процесу, поєднано із збереженням та розвитком неповторного національного досвіду, культурної спадщини кожної країни. Отже, «євростандарт» в освіті в жодному разі не означає уніфірмації, нівелювання специфіки освітніх систем європейських країн, а спрямовано на їх взаємне узгодження та гармонізацію з потребами сучасного світу.

Не випадково саме "гармонізація" виступає одним із ключових понять багатьох документів. Сміслові навантаження цього поняття є надзвичайно ємним, адже головною метою виховання та освіти є навчити молоду людину жити в гармонії з навколишнім світом і самою собою шляхом пізнання цього світу, визначення свого місця в ньому, освоєння певного роду діяльності. У

сучасних умовах уміння адаптуватися до швидких змін у всіх сферах людської життєдіяльності, готовність відповідати на виклики сьогодення стає нагальною необхідністю»[19, с. 97].

Таким чином, потрібно визнати, що Болонський процес – це складна система реформаторських заходів в галузі освіти, історичне значення якого полягає у тому, що реалізація цих реформ у кожній з країн-учасників має свої особливості, у тому числі недоліки.

Так, активіст «Спілки ініціативної молоді» О.Каюмова констатує наявність проблем із застосуванням ECTS* та наводить відповідні приклади:

- у Бельгії після запровадження ECTS було відмічено, що протягом 6 місяців еквівалентом курсу французької мови було 0 ECTS;

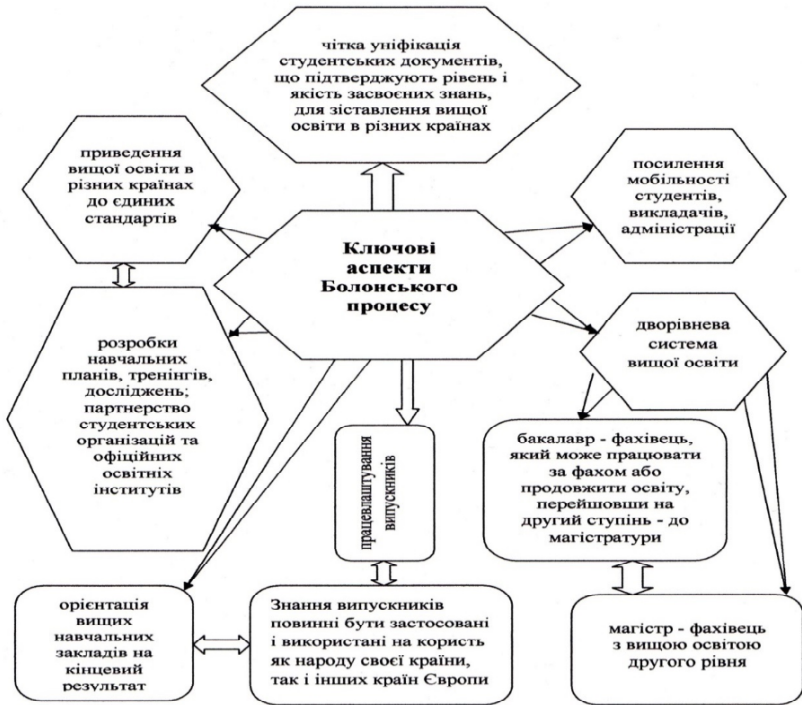
- у Німеччині мали місце випадки, коли керівництво університетів об'єднувало декілька програм в одну без детального аналізу особливостей кожного курсу, що мало наслідком вказування реального навантаження студентів при нарахуванні кредитів тільки в 46% курсів;

- у Македонії до цього часу деякі вважають, що ECTS - кредитна система, яка дозволяє взяти позику в банку, інші - що ECTS запроваджено виключно для того, щоб студенти більше відвідували лекції або щоб професори вводили більше тестувань тощо;

- у Словенії кредити вимірювалися не навантаженням студентів, а професорським навантаженням;

- у Хорватії викладачі та професори сперечалися за кредити, оскільки хотіли, щоб саме за їх дисципліну виставляли максимальну кількість балів, з метою підвищення статусу предмета та відповідно - викладача на факультеті тощо [20].

* ECTS (англ. *European Credit Transfer and Accumulation System* - Європейська система переведення і накопичення балів) - загальноєвропейська система обліку навчальної роботи студентів при освоєнні освітньої програми або курсу. На практиці система ECTS використовується при переході студентів з одного навчального закладу до іншого на всій території Європейського союзу та інших, хто сприйняв цю систему, європейських країн (прим. автора).

Мал. № 24. Ключові аспекти Болонського процесу (за В.Вікторовим) [21]

Кількість оцінок у шкалі оцінювання ECTS, як пояснює у цьому аспекті вітчизняний фахівець з державного управління А.Люта, є компромісною. Менша кількість оцінок надала б замало інформації, більша кількість оцінок означала б певні уточнення, яких не існує, та спричинила б збільшення механічної роботи при виставленні оцінок.

Також нерідко зазначається, що незважаючи на те, що на Берлінській конференції міністрів вищої освіти Європи (2003 року) було підтримано принцип участі студентства в Болонському процесі і зазначено, що лише активна участь усіх партнерів у процесі може забезпечити його довгостроковий успіх, наразі все більше студентів констатують, що вищезазначені заяви так і залишилися заявами на папері.

У більшості країнах ситуація не змінилась, а країнах Данії, Австрії, Німеччини та Швейцарії ситуація навпаки погіршилася. Тільки в деяких країнах, таких як Балтійські країни, Фінляндія, Бельгія, Словенія та Македонія ситуація дещо змінилась на краще[20].

5.2. Освіта та виховання молоді в деяких країнах, які не входять до Європейського Союзу

Сучасна система освіти Сполучених Штатів Америки суттєво відрізняється від європейської насамперед відсутністю загальної державної системи освіти та децентралізацією [22, р. 9].

Зокрема, хоча центральна влада у цій галузі представлена Департаментом освіти, освітньою радою та уповноваженою особою відповідальною за шкільну освіту, прийняттям та впровадженням у дію законів для державних і приватних шкіл займається виключно законодавчий орган штату, який самостійно визначає структуру системи освіти на своїй території, кількість років навчання, джерела та обсяги фінансування*. При цьому, якщо федеральних коштів не вистачає, штат має повноваження спрямовувати на потреби освіти кошти, отримані з податку на нерухомість [23, с. 13].

У загальному вигляді американська система освіти складається з дошкільних установ (дитсадки, підготовчі дошкільні центри), початкової школи, молодшої (неповної) та старшої (повної) середньої освіти, вищої спеціальної та повної (бакалавр) освіти, а також післядипломної (без наукового ступеню, магістр та доктор наук) освіти.

Вища освіта Америки є багатоступеневою, а мережа навчальних закладів ефективно забезпечує спадкоємність її різних рівнів. На відміну від шкіл,

* Згідно зі статтею X "Поправок і доповнень до Конституції США"(1791) «повноваження, не надані цією Конституцією Сполученим Штатам і не заборонені нею ж окремим штатам, залишаються відповідно за штатами або за народом».

приватних університетів у США більше, ніж державних, вартість навчання в них може кардинально відрізнятись, однак, залежно від оцінок, студенти можуть отримати гранти від держави чи самого вишу

Для вступу в коледжі або університети абітурієнти заповнюють форму заяви, унікальну для кожної школи. Успішний вступ до коледжу визначається декількома факторами, включаючи високий середній бал (GPA), престижність спеціальності, факультативні дисципліни і результати вступних іспитів, а також серйозні спортивні досягнення.

Хоча вступних іспитів американці зазвичай не складають, рішення про прийом студента до вишу, у більшості випадків, приймають на підставі його шкільних оцінок, документів, співбесід, у США таки існує два вступних іспити: *SAT** і *ACT**. Майже всі коледжі приймають і той, і інший, але SAT нерідко являється обов'язковим. Для успішного вступу також необхідно відправити письмовий твір (тема і критерії визначаються конкретними коледжами) [24, с.31].

У Сполучених Штатах Америки, як зазначається у спеціальній літературі, в країні із загальноновизнаним демократичним облаштуванням та законодавчим дотриманням прав людини, генезис системи освіти базується на концептуальних підходах до ідеї „Освіта для всіх”*. Водночас варто зазначити, що йдеться лише про концепцію загальновідомої програми ЮНЕСКО, основним завданням якої є захист права на освіту для людей з обмеженими фізичними можливостями та ліквідація неписьменності. Американська ідея рівного доступу до освіти виникла у результаті тривалої

**SAT Reasoning Test* (а також «*Scholastic Aptitude Test*» і «*Scholastic Assessment Test*», дослівно «Академічний оцінний тест») - стандартизований тест для прийому до вищих навчальних закладів в США, розробляється і управляється некомерційною організацією College Board, неурядовою організацією, створеною в 1900 році для координації зусиль коледжів і університетів США в питаннях, пов'язаних з вступом студентів до програм навчання.

**ACT (American College Testing)* - стандартизований тест для вступу до коледжів та університетів США, а також при переході з одного в інший. Вперше був проведений в листопаді 1959 року Евереттом Ліндквістом як конкурента до SAT. Історично складається з чотирьох тестів: англійська, читання, математика і наукове міркування.

* Програма ЮНЕСКО "Освіта для всіх" (англ. *Education For All - EFA*) об'єднує програми та підпрограми, спільною метою яких є сприяння здійсненню права на освіту для всіх як у плані рівного доступу до освіти, так і в плані можливостей успішного навчання.

боротьби демократичних сил проти расизму та були органічно перенесені на проблеми осіб з порушеннями розвитку, які перебували на той час у системі соціальної расової сегрегації, яка панувала в американському суспільстві та мала глибоке історичне коріння[25].

Канада є не тільки однією з найбільш безпечних і привабливих для проживання країн у світі, а й такою, що не поступається цим країнам за рівнем освіти. Освітню систему цієї північноамериканської країни складають дошкільна, початкова, середня, вища та післядипломна освіти.

Як і в США, управління вищою освітою в Канаді децентралізоване і входить у сферу відповідальності уряду певної провінції чи території (10 провінцій і 3 території). Як наслідок, вступні, навчальні та випускні вимоги навчальних закладів у кожній із провінцій можуть мати деякі відмінності. Загалом, вища освіта в Канаді характеризується високими стандартами викладання, всесвітньо визнаними якісними навчальними програмами та особливо тісним зв'язком між освітою і бізнесом у Канаді [25].

Під безпосереднім контролем федерального уряду знаходиться навчання осіб, що не підпадають під юрисдикцію провінційних властей: корінні жителі, військовослужбовці та члени їхніх сімей, а також в'язні федеральних виправних закладів. Так, Міністерство у справах Півночі індіанців утримує школи в індієських резерваціях і переказує кошти на навчання корінних жителів у державних школах, якими відають окремі провінції. Міністерство національної оборони фінансує школи для дітей військовослужбовців як у Канаді, так і за її межами. Крім цього вона відає трьома військовими коледжами, які випускають офіцерів і мають право присвоювати ступені та звання. Нарешті, федеральне відомство у справах виправних закладів забезпечує повний діапазон (від початкової до вищої професійно технічної) освіти людям, які відбувають покарання, а також має спеціальні програми для неписьменних та малописьменних [26, с. 68].

Система освіти в Канаді опирається на так звану практику Inclusion (навчання всіх дітей, серед яких – діти з обмеженими здібностями), хоча в Канаді є спеціалізовані школи та класи для дітей з обмеженими здібностями.

У Канаді також передбачено низку програм, що дозволяють поєднувати навчання і легальну роботу за фахом. Для цього потрібно провчитися 2-3 семестри, а аспірантам – тільки один. Організації приймають студентів на роботу на термін від 4 до 12 місяців. Завдяки цій системі безліч молодих фахівців знаходять спочатку тимчасову, а потім і постійну роботу.

Після останнього етапу присвоюють ступінь доктора наук за умови проведення наукового дослідження і різних публікацій протягом двох років, а також певної академічної роботи в університеті протягом одного року.

Охочим отримати другу вищу освіту в Канаді надається великий вибір спеціальностей. Обов'язковою вимогою при вступі на другу вищу освіту є наявність диплома бакалавра, знання англійської (підтверджене іспитом) і проходження певного тесту.

Післядипломні програми відрізняються від загальних, які дають вищу освіту в Канаді вузькоспеціалізованим студентам із різним рівнем підготовки. Їх тривалість може становити від одного до двох років і залежить від напрямку і навчального закладу. За вартістю вони також істотно різняться. Після закінчення подібних програм видається дозвіл на роботу, що дає право залишитися в країні на кілька років і працевлаштуватися за отриманою спеціальністю. Також можна піти вчитися до магістратури, проте такою можливістю зазвичай не користуються, а відразу починають шукати роботу.

Отже, вища освіта в Канаді дає багато позитивних результатів і можливостей, задовольняючи різні потреби і смаки. Тому тут можна для всіх знайти відповідний варіант для навчання, познайомитися з новою культурою і розширити свій світогляд [27, с. 36].

Британська система освіти розвивалася протягом багатьох століть і є досить вимогливою щодо якості навчання. Для кожного громадянина у віці

від 5 до 16 років освіта є обов'язковою. Кваліфікації, отримані в Сполученому Королівстві, визнаються в усьому світі.

Середня освіта в Англії для дітей до 16 років є обов'язковою. Всі державні та приватні школи вчать дітей з 11 до 16 років і цілеспрямовано готують до іспитів (зазвичай із 7-9 предметів) на отримання загального свідоцтва про середню освіту* або національного свідоцтва про професійну кваліфікацію*. Після цього учні можуть залишити школу і почати працювати або продовжити навчання до 18 років [28, с. 41].

Після закінчення середньої школи учні складають 2 або 3 екзамени, які необхідні для вступу до університету чи коледжу

Деякі батьки з метою кращої підготовки дітей для вступу до вищих навчальних закладів обирають незалежні школи, навчання в яких платне, але вважається, що вони дають кращу освіту і хороші можливості для роботи, найстаріші з них Ітон*, Харроу* і Редбі*.

Існують декілька спеціальних програм підготовки молоді для вступу до вищого навчального закладу:

-A-levels - класична британська програма останніх двох років середньої освіти у Великобританії та підготовки до університету має вузьку спеціалізацію. На початку дворічного курсу учень вибирає від 3 до 5 предметів, як правило, ті, що школяр планує вивчати в університеті.

* Загальне свідоцтво про середню освіту (англ. *General Certificate of Secondary Education - GCSE*).

* Національне свідоцтво про професійну кваліфікацію (*General National Vocational Qualification - GNVQ*).

* Ітонський коледж (англ. *Eton College*, повна назва: *The King's College of Our Lady of Eton beside Windsor*) — приватна британська школа для хлопчиків, заснована у 1440 році королем Генріхом VI. За час свого існування коледж випустив 19 прем'єр-міністрів Великобританії, у тому числі Девіда Камерона. Ціна за навчання — 24 490 фунтів стерлінг на рік, однак в Ітоні навчаються 1300 студентів, деякі не платять за навчання, будучи почесними королівськими стипендіатами.

* Школа Харроу або Харроу (англ. *Harrow School*) - одна з найвідоміших і найстаріших британських публічних шкіл для хлопчиків, заснована в 1571 році в роки правління королеви Англії Єлизавети I, на кошти багатого фермера Джона Ліона і в 1615 році відкрита в невеликому містечку Херроу, в декількох милях на північний захід від Лондона [1]. Серед випускників особливо виділяти таких особистостей, як Уїнстон Черчілль, Джордж Г. Байрон, Роберт Піль, Бенедикт Камбербетч, Генрі Дж. Пальмерстон-перший, прем'єр-міністр Індії Джавахарлал Неру тощо.

* Школа Редбі (англ. *Rugby School*) - британська публічна школа, яка є головною визначною пам'яткою однойменного міста в графстві Уорікшир. У школі навчається близько 830 хлопчиків у віці від 11 до 18 років. Також в школі навчаються і дівчатка, була заснована в 1567 р на кошти місцевого купця Лоуренса шерпіффом, який розбагатів на поставках овочів для королівського двору.

Зарахування до університету відбувається за результатами випускних іспитів[29, с. 254].

Програма *International Baccalaureate* прийшла до системи середньої освіти Великобританії з континентальної Європи та у порівнянні з традиційною програмою дає більш різностороннє навчання. Учні вибирають 6 предметів, які будуть вивчати протягом наступних двох років. Школярам потрібно не тільки успішно скласти іспити, а й пройти додаткові курси з розвитку критичного мислення та вміння писати есе[30].

Foundation — альтернативна підготовча програма, спеціально розроблена для іноземних студентів. Вона триває 1 рік і готує до вступу майже в усі британські університети. Такі програми доступні як при університетах, так і в спеціалізованих незалежних підготовчих коледжах[31].

Професійна освіта (*Further Education*) включає в себе курси професійної підготовки і деякі курси для здобуття вищої освіти (ступеня бакалавра). Термін «*професійна освіта*» використовується, щоб позначити курси для тих, хто пішов зі школи у віці 16 років. Навчальні заклади даного напрямку - їх в країні понад 600 - пропонують різні програми навчання, включаючи курси англійської мови, підготовку до отримання загального свідоцтва про середню освіту і A-levels, професійні курси. Крім шкіл, у Британії є *Tertiary Colleges*, що пропонують професійну освіту (*Vocational training*), і є альтернативою програмам *A-Level*. Випускник *Tertiary College* приступає до професійної діяльності, в той час як програми *A-Level* готують до вступу в університет[29, с. 42].

У Великобританії діють більше 100 університетів, включаючи 30 політехнічних вузів, 16 шотландських центральних інститутів і близько 50 коледжів й інститутів, що дають вищу освіту, найстаріші з них Кембридж* і Оксфорд*. Усі університети Великобританії мають високий рівень автономії

*Кембридж (англ.*Cambridge* - міст через Кему) — старе англійське університетське місто та адміністративний центр графства Кембриджшир, є однією з головних складових Oxford-Cambridge Arc.

*Оксфордський університет (англ. *Oxford*) — найстаріший англомовний університету світі, а також перший університет Великобританії, заснований в 1117 році, складається з факультетів 39 коледжів, а

у визначенні курсів, програм і методів навчання. Майже століття система вищої освіти у Великобританії мала бінарну структуру, але у 1992 році з наданням технічним інститутам статусу університетів ці дві ланки вищої освіти об'єднались.

У Великій Британії, як зазначає вітчизняний дослідник сучасних тенденцій генезису навчальних процесів А.Статкевич, розроблено національну стратегію запровадження інформаційно-комунікаційних технологій, яка передбачає за рахунок вмілого та гнучкого їх використання, сприяти засвоєнню учнями відповідних знань і умінь у навчальному процесі. Такий спосіб побудови процесу навчання потребує від студентів опанування набором специфічних навичок, серед яких найбільш важливими є такі:

- використання інформаційних джерел;
- аналізу та інтерпретації отриманої інформації;
- образного й гнучкого використання технологій;
- аргументованого опрацювання інформації;
- критичного судження;
- творчого мислення;
- приймати рішення;
- робити огляд, модифікувати й оцінювати роботу[32, с. 69].

Такий підхід надав можливість створити базис та дидактичне підґрунтя для модифікованого та інтегрованого застосування дистанційного навчання в системі вищої освіти Великобританії. Технологія ДН містить сукупність методів, форм і засобів взаємодії зі студентами в процесі самостійного, але контрольованого засвоєння визначеного масиву знань та потребує ретельної розробки кожної складової.

Суспільне дошкільне виховання у Фінляндії здійснюється у тісному зв'язку із сім'єю, кожна третя дитина до 3-х років і майже всі діти дошкільного віку (за рік до школи) виховуються у закладах системи

дошкільної освіти. Батьки мають широкі можливості щодо безпосередньої участі у роботі дошкільних закладів. Кількість дітей у групах має чіткі обмеження: віком до року — не більше 6-ти осіб, від року до 2-х років — не більше 12-ти, після 3-х років — не більше 20-ти вихованців.

Графік роботи педагогічного персоналу побудований так, щоб весь день з дітьми працювали всі вихователі та няні. Заборонено продаж іграшок військової тематики. У виховній роботі значну увагу приділяють проведенню свят: Дня ООН, Дня незалежності Фінляндії, Дня тата, Дня мами, Дня друга, Різдва, Пасхи, Дня фінської мови, Дня «Калевали» (карело-фінського національного епосу).

Вихователями можуть працювати виключно особи, які здобули спеціалізовану вищу освіту[33, с. 98].

Однією з провідних характеристик сучасної Японії, крім того, що вона високо розвинута, постіндустріальна, комп'ютеризована, високопродуктивна, є те, що вона ще й високоосвічена з високим рівнем правосвідомості як кожного громадянина, так і суспільства в цілому.

Основні права і обов'язки громадян в освітній сфері закріплено у статті 26 Конституції Японії (1946 р.)* згідно з якою: "За законом усі люди повинні мати рівні права на отримання освіти згідно зі своїми здібностями. Батьки, або особи, що їх замінюють, повинні забезпечити можливість отримання загальної освіти, передбаченої законом, всім дітям чоловічої і жіночої статі". Цілі та принципи освіти у відповідності з духом Конституції сформульовані в базовому законі про освіту (1947р.)*.

Зокрема, як зазначає російський історик А.Говоров, Закон визначає головну мету освіти як всебічний розвиток особистості, спрямований на формування громадян, здорових тілом і духом, таких, що люблять правду і

* Конституція Японії (яп. 日本国憲法, にっぽんこくけんぽう, *nippon-ko-kenpo*) — чинний основний закон держави Японія, проголошена 3 листопада 1946 року, набула чинності 3 травня 1947 року, замінила попередню Конституцію Великої Японської Імперії, що втратила чинність після поразки Японії у Другій світовій війні 1945 року.

* Базовий закон про освіту Японії вступив в чинності 31 березня 1947 р

справедливість, цінують особистість, шанують працю і володіють глибоким почуттям відповідальності, наділених незалежним духом будівництва миролюбної держави і суспільства. Серед головних принципів освіти, визначених у Законі, варто відзначити такі:

- рівність можливостей у здобутті освіти;
- 9-річна обов'язкова освіта;
- спільне навчання хлопчиків і дівчаток;
- заборона партійної і політизованої освіти тощо.

Управління освітою здійснюється Міністерством освіти, науки і культури, яке визначає в національних навчальних програмах зміст кожного предмета, кількість навчальних годин для його вивчення на кожному етапі, мінімальну кількість навчальних днів для різних типів шкіл тощо [34, с. 30].

Для Японії характерна висока повага до освіти, навіть культ освіти. Японці називають своє суспільство "суспільством дипломів", де багато важить не тільки рівень навчального закладу, що його видав, але і його престиж. Майже кожне місто, кожне селище і кожне село мають комінкан*, де за сприяння місцевої адміністрації учні організовують своє культурне життя: займаються поезією, живописом, флористикою, кулінарією, організовують чайні церемонії тощо [35, с. 215].

«Освіта в Японії – це культ, який підтримується сім'єю, суспільством та державою, - писав відомий фахівець з культури Далекого Сходу В.Елісєєв*, - освіта сучасного японця визначена преамбулою до «Основного закону про освіту»: «Ми повинні поважати гідність кожного і прагнути формувати особистість, для якої цінностями є правда і мир, широко розповсюдити глибоку освіту, мета якої - створення універсальної індивідуалізованої культури»[36, с. 209].

* Комінкан (яп. 公民 *kōminkan*) - суспільно-освітній центр, де працюють різні курси, призначені для молоді та для дорослих

* Елісєєв Вадим Сергійович (фр. *Vadim Elisseeff*; 1918 - 2002) - історик, викладач, фахівець з історії країн Далекого Сходу.

Принципи навчання та виховання в школі:

1. *Рівність дітей для вчителя*, який не виділяє серед них слабких і сильних, а лише відзначає ледачих та старанних. Немає ні спеціальних програм, як для обдарованих дітей так і для тих, що відстають, ні «другорічників». Вирівнюванню знань допомагають репетитори (дзюку), які більш орієнтовані на індивідуальний підхід.

2. *Дітей привчають уникати прямого суперництва*, оскільки вважається, що перемога одного неминуче означає "втрату обличчя" іншого.

3. *Акцент на повазі до людини і тварин*, симпатії й довготерпіння до інших людей, пошуку істини, здатності відчувати прекрасне і піднесене, володіти самоконтролем, зберігати природу, робити внесок у розвиток суспільства.

4. *Здоров'я дітей*, для чого в кожному навчальному закладі працює цілий колектив медичних працівників: лікар, медична сестра, стоматолог, фармацевт, куратор здоров'я. Особливо ретельно розробляється меню для діточок, розраховується вітамінно-мінеральний склад страв і їх калорійність та рекомендують їх батькам.

5. *Загартовування*, яке полягає в тому, що дитина повинна бути максимально адаптована до природніх умов виживання, тобто взимку стійко переносити холод, а влітку терпіти спеку, що в цілому виправдовує себе.

6. *Привчання до культу чистоти*, що проявляється не тільки в чистих руках, але і в чистому тілі, чистій білизні та одязі, чистому волоссі та зубах.

Як зазначалося, на всіх етапах шкільного навчання існують дзюку - спеціальні приватні школи, що пропонують додаткові заняття для школярів різного віку - від початкової до повної середньої школи.

Академічні дзюку відвідують учні, які прагнуть краще засвоїти шкільну програму, надолужити згаяне через хворобу або невідвідування школи з інших причин, підготуватися до іспитів, у неакадемічних - навчають грі на музичних інструментах, мистецтвам, плаванню або роботі на традиційних японських рахівницях (соробанах) тощо [36, с. 209].

На початку XXI сторіччя в КНР працювало 1590 тис. навчальних закладів усіх ступенів і категорій, серед них 860 тис. звичайних і понад 730 тис. вищих навчальних закладів [37,р.786]. Учні та студентів нараховувалося понад 230 млн. осіб. У навчальних закладах усього було зайнято 16 млн. викладачів, робочих і службовців, з них 12280 тисяч - викладачі. Попри складність китайської мови, використання елементів одного ієрогліфа для позначення різних понять, рівень неграмотності знизився з 80 % у 1949 році до 15% дорослого населення [38].

У результаті проведення реформ у галузі освіти студенти стали набагато вільнішими у виборі професії, а університети отримали більшу самостійність в установленні та регулюванні переліку спеціальностей, залежно від потреб суспільства. Відповідно до результатів опитування, проведеного відділом студентських справ при міністерстві освіти в різних провінціях в 2007 році, як зазначає китайський соціолог Сун Лі, 47,2% випускників уклали або збиралися укласти трудовий договір, 16,8% вступили до магістратури, 3,6% мають намір відкрити свій бізнес, 2,3 % готові виїхати на навчання за кордоном, 4,8% не влаштувалися на роботу. Спеціальності та рівень підготовки випускників теж грають роль. Зазвичай магістрам і вітчизняним лікарям дуже важко знайти роботу, а випускники професійних шкіл або технікумів швидко влаштовуються на роботу, так як потреба в робочих руках вища, ніж у випускниках вузів. Тому проблема працевлаштування колишніх студентів потребує особливої уваги уряду і всього суспільства Китаю, оскільки від якості кадрів залежить модернізація і розвиток країни [39, с. 133].

Сучасну політику КНР щодо цих навчальних установ сформували наступні чинники:

- 1) традиційно патерналістська роль держави, що знаходиться в межах конфуціанської цивілізації, у середині цієї контрольованої центром системи діє могутній приватний сектор, частка якого останніми роками росте;

2) сформована у минулому позиція чисто політичної, але не фінансової підтримки недержавних освітніх установ;

3) ідеологічний поворот від тоталітаризму до офіційно оголошених урядом КНР в кінці XX ст. задач демократизації суспільства, яка має на меті активне залучення громадськості до управління і фінансування освіти[40].

Австралія, разом із США і Великобританією, є визнаним в світі лідером в області освітніх послуг, її вісім університетів входять до числа ста кращих у світі, а отриманий в цій країні диплом визнається в будь-якій розвиненій країні світу і відкриває його власникові шлях до професійної кар'єри.

У цілому австралійська система освіти представляє собою чітку та налагоджену систему взаємозалежних кваліфікацій*

Особливістю австралійської системи вищої освіти є також розвинений сектор дистанційних програм, за допомогою яких 10 з кожних 100 австралійських студентів отримують знання, не покидаючи будинка[41].

5.3. Трансформація процесу освіти та виховання у деяких пострадянських країнах

За радянських часів, зазначає академік Б.Жумагулов, у республіках, які входили до СРСР, була створена система освіти, що включала в себе дошкільну, шкільну, вузівську та фундаментальну наукову форми навчання. Завдяки цьому було досягнуто високого рівня не тільки письменності, а й загальної освіти населення.

Разом з тим мали місце й значні недоліки: навчально-виховний процес було ідеологізовано, недостатня увага приділялася розвитку національних шкіл та міжнародному співробітництву тощо [42, с. 14].

Як наголошувалося у Комплексній програмі науково-технічного прогресу РФРСР на 1986 - 2005 роки, на якість навчання в системі освіти в радянський період негативно впливали такі чинники:

* Австралійські кваліфікації – англ. *Australian Qualifications Framework*.

- недосконала система ресурсного забезпечення в галузі освіти, темпи якого відстають від фінансування матеріального виробництва більш, ніж у 10 разів;

- занижені нормативи питомих капітальних вкладень і неprestижність будівництва установ і навчальних закладів системи освіти [43, с. 19].

Як зауважив з цього приводу російський соціолог А Кінсбурський: «Інституційна організація системи вищої освіти в радянській економіці була підпорядкована логіці наздоганяючої модернізації. Держава розглядала освіту як суспільне благо, що забезпечує високі темпи розвитку і володіє позитивними інституційними зовнішніми ефектами (адаптація до нових умов, прилучення до радянських норм і цінностей життя і т.п.). Орієнтація на побудову соціалістичного суспільства вимагала включення громадських (соціальних) механізмів мобілізації ресурсу праці.

Подібні відносини, з одного боку, дозволяли знижувати трансакційні витрати суб'єктів, вбудовували систему вищої освіти в радянську економічну систему. З іншого боку, подібна система координації суб'єктів вищої освіти на практиці призводила до диспропорцій між попитом і пропозицією робочої сили різного рівня кваліфікаційно-професійної підготовки на тлі неефективних (з точки ринкової зору) механізмів її використання, а також до зниження стимулів відповідального ставлення до навчання у учнів» [44, с. 101].

З ним погоджується доктор історичних наук, професор В.Голдін, який зазначає, що сформована система планування і фінансування освіти була недосконалою:

- фінансування практично не було пов'язане з головним завданням вдосконалення системи освіти, а саме - підвищенням якості навчання;

- в системі планування підготовки фахівців не враховувався територіальний аспект і його раціональне поєднання з галузевим;

- хоча постановою Ради Міністрів СРСР від 27 січня 1978 р №64 було передбачено створення науково обґрунтованої нормативної бази планування

підготовки фахівців, більшість галузевих міністерств і відомств не розробило таких нормативів, тому не були визначені пропорції між інженерами, техніками і робочими. Це ускладнювало проведення прогностичних оцінок потреби в кадрах, як в розрізі галузей, так і по території СРСР [45].

У цьому контексті, на наш погляд, варто погодитися з Б.Жумагуловим, який наголосив, що «зі здобуттям незалежності пострадянськими країнами стала очевидною необхідність реформування всієї освітньої системи, оскільки процеси становлення суверенної держави з новою економікою та новими соціальними інститутами актуалізували проблеми формування національної системи освіти, здатної забезпечити адекватним кадровим потенціалом практично всі сфери і галузі» [42, с. 15].

В умовах модернізації казахського суспільства, зазначає Б.Жумагулов, основними напрямками розвитку освіти Республіки Казахстан є реформування системи освіти, її інтеграція у світовий освітній простір.

Головними завданнями є формування єдиної державної політики в галузі освіти, наукової і науково-технічної діяльності, державної молодіжної політики, створення необхідних умов для отримання якісної освіти, удосконалення організації наукових досліджень, забезпечення охорони прав і законних інтересів підростаючого покоління.

Вчений також виділяє декілька етапів становлення національної моделі освіти за роки незалежності:

перший етап, який характеризується перш за все прийняттям Конституційного закону «Про державну незалежність Республіки Казахстан», Конституції Республіки Казахстан (1993 г. - перша редакція, 1995 р. - друга редакція), законодавчо-нормативні положення якої є обов'язковими для всіх сфер діяльності держави, в тому числі для освіти. Започаткування створення нормативно-правової бази, що регулює соціально-економічні відносини в сфері освіти;

другий етап, знаменний прийняттям довгострокової концептуальної програми «Стратегія Казахстан-2030», одним із напрямів якої визначено

подальший розвиток освітньої системи як одного з пріоритетів, супутніх процвітання, безпеці та поліпшенню добробуту всіх казахстанців;

У цей же період також були прийняті Державна програма «Освіта» (2000), «Стратегія розвитку освіти до 2010 року» (2001), «Державна програма розвитку освіти в Республіці Казахстан на 2005-2010 рр.» (2004).

третій етап починається з прийняттям «Державної програми розвитку освіти в Республіці Казахстан на 2011-2020 рр.» (2011), внесення поправок в закон «Про освіту» (2011 р) та триває по нині[42, с. 16].

У цілому сучасну систему освіти Казахстану складають дошкільне виховання, загальна та професійна середня освіта, а також вища освіта. Незважаючи на вжиті заходи, лишається актуальною проблема якості підготовки фахівців у вищих навчальних закладах та інших освітніх установах. На сьогоднішній день казахські ВНЗ не входять ні в один загальноновизнаний світовий рейтинг (рейтинги Times Higher Education* і Шанхайський рейтинг*). Хоча в цілому в світі простежуються тенденції зростання рейтингів азійських вузів (Токіо, Тайвань, Гонконг та ін.) завдяки величезним інвестиціям в освіту в цих країнах, серед азійських вишів казахські також не змогли увійти в 100 кращих університетів[47, с. 42].

Однією з причин, на думку доктора економічних наук, професора П.Шима, є те, що при платних освітніх послугах бюджет навчального закладу а, отже й заробітна плата викладачів безпосередньо залежать від кількості учнів. Тому керівництво вузів і коледжів не зацікавлені відраховувати невстигаючих учнів. Тут необхідний жорсткий державний контроль за своєчасним відрахуванням невстигаючих учнів з будь-якого курсу навчання, а також за якістю викладання, яке не завжди відповідає висунутим до нього вимогам. Необхідність прийняття таких заходів пояснюється тим, що освіта, незалежно від форм власності, є державною

*Times Higher Education (THE), - еженедельный журнал в Лондоне, с тематикой о новостях и проблемах, связанных с высшим образованием области.

*Академічний рейтинг університетів світу (англ.ARWU) складається в Інституті вищої освіти Університету Шанхай Цзяотун(англ.Shanghai Jiao Tong University) і включає всі основні вищі. Ранжування вишів здійснюється за формулою, яка враховує всі напрями діяльності закладу:

(загальнонародною) справою, оскільки якість освіти є найпершим фактором, що визначає кількість праці, без якого не можна створити споживчу цінність. Якість праці створює імідж і продукції, і підприємства та країни в цілому[47, с. 43].

«Ситуація з низьким рівнем якості освіти, - пише економіст Д. Казаков, - склалася також через відставання розвитку нашої системи освіти від вимог ринку. Після розпаду СРСР казахський бізнес почав активно розвиватися. Найчастіше методом проб і помилок, тому що науковими знаннями про ведення бізнесу володіли одиниці, при цьому система вищої освіти дуже повільно «звикала» до нових умов, і не встигала за розвитком бізнесу. Система освіти, також як і вся економіка, була в кризі. Всі освітні програми і методики викладання застаріли і не відповідали новим умовам вільного ринку. Саме тоді загубилася зв'язка між ВНЗ і ринком праці (до слова, в колишньому СРСР цій зв'язці приділялася дуже велика увага). Як результат, сьогодні стратегією багатьох студентів стало бажання отримати диплом, а потім влаштуватися кудись, і вже там вивчати нову справу і накопичувати потрібні знання. Але, на жаль, при такому підході корисність навчання у ВНЗ у студента дуже низька. Все що студент отримує від такого навчання - формальний диплом і можливість влаштуватися на більш престижну роботу [48].

Згідно зі статтею 49 Конституції Республіки Білорусь кожен має право на освіту; гарантуються доступність і безоплатність загальної середньої та професійно-технічної освіти; середня спеціальна і вища освіта доступна для всіх відповідно до здібностей кожного; кожен може на конкурсній основі безкоштовно отримати відповідну освіту в державних навчальних закладах [49].

Ці конституційні приписи конкретизовано у Кодексі Республіки Білорусь «Про освіту» у статті 3 якого, зокрема, зазначено:

«Право громадян Республіки Білорусь на освіту забезпечується:

розвитком мережі закладів освіти;

створенням соціально-економічних умов для здобуття освіти в державних установах освіти, державних організаціях, що реалізують освітні програми післявузівської освіти, в тому числі безкоштовного;

фінансуванням з коштів республіканського і (або) місцевих бюджетів функціонування державних установ освіти, державних організацій освіти, що забезпечують функціонування системи освіти;

збереженням у державних установах освіти місць, призначених для отримання освіти громадянами за рахунок коштів республіканського і (або) місцевих бюджетів;

встановленням щорічно засновниками державних установ освіти, державних організацій, що реалізують освітні програми післявузівської освіти, контрольних цифр прийому для здобуття освіти за рахунок коштів республіканського і (або) місцевих бюджетів;

створенням умов для отримання освіти з урахуванням національних традицій, а також індивідуальних потреб, здібностей і запитів учнів;

наданням можливості вибору установи освіти, спеціальності, форми отримання освіти, рівня вивчення навчальних предметів, навчальних дисциплін, освітніх областей, тем;

створенням необхідної кількості місць в організаціях для проходження практики, виробничого навчання учнів;

створенням спеціальних умов для отримання освіти особами з особливостями психофізичного розвитку, їх інтеграції в суспільство, соціалізації;

розвитком системи кредитування громадян, які здобувають освіту на платній основі» (стаття 7) [50].

Кодексом також визначено, що «система освіти - сукупність взаємодіючих компонентів, спрямованих на досягнення цілей освіти; цілями

освіти є формування знань, умінь, навичок і інтелектуальне, моральне, творче і фізичний розвиток особистості того, хто навчається; освіта поділяється на основну, додаткову і спеціальну; система освіти включає в себе систему дошкільної освіти, систему загальної середньої освіти, систему професійно-технічної освіти, систему середньої спеціальної освіти, систему вищої освіти, систему післявузівської освіти, систему додаткової освіти дітей та молоді, систему додаткової освіти дорослих, систему спеціальної освіти (стаття 11) [50].

При цьому наступність рівнів освіти, узгодженість освітніх стандартів, навчальних планів і навчальних програм, наявність установ освіти, що забезпечують можливість отримання освіти на декількох рівнях є тими факторами, які повинні забезпечувати єдність і безперервність освіти.

Характерною особливістю освітньої політики Республіки Білорусь є запровадження системи безперервної освіти, під якою, як вважає білоруський економіст, професор О.Гуріна, потрібно розуміти «безперервний процес навчання і виховання в інтересах людини, суспільства, держави, спрямований на збереження, примноження і передачу знань новим поколінням, задоволення потреб особистості в інтелектуальному, культурному, моральному, фізичному розвитку, на підготовку кваліфікованих кадрів для галузей економіки. При цьому непорушною умовою безперервності є орієнтація освітніх технологій на економіку знань, в якій необхідною умовою інновативності і міжнародної конкурентоспроможності виступають кадри, які швидко адаптуються до мінливого зовнішнього середовища» [51, с. 15].

Що стосується післядипломної освіти, то навчання за магістерською програмою триває 1-2 роки, для отримання ступеня в цілому необхідні 5-6 років. Ступінь магістра дає право продовжувати навчання в докторантурі, яка триває 3-4 роки [51, с. 16].

Говорячи про особливості системи освіти в Латвійській Республіці, варто зазначити, що для вирішення завдання гармонізації транспортної освіти на базі сучасних тенденцій розвитку транспорту та транспортної науки в Латвії створена національна асоціація розвитку транспортної освіти. Членами асоціації є Інститут транспорту і зв'язку*, Ризький технічний університет*, Латвійська морська академія*, а також десятки державних і приватних організацій і компаній, що спеціалізуються як в області транспорту, так і в області систем зв'язку та інформаційних технологій[52].

У рамках наукових програм була підготовлена модель гармонізації транспортного освіти, кінцевою метою запровадження якої є створення нового академічного співтовариства як віртуальної мережі транспортних освітніх інститутів.

Наступним кроком у глобалізації освітніх процесів, підвищення компетентності команди педагогів і розробників, а також якості освітнього процесу в цілому може бути створення регіонального віртуального транспортного університету, наприклад за участю університетів країн регіону Балтійського моря.

Об'єктивними умовами такої глобалізації є створення єдиних трансєвропейських транспортних мереж, інтеграція телекомунікаційних та інформаційних систем, створення єдиної європейської наукової зони і зусилля з створення єдиного європейського освітнього простору [53, с. 161].

* Інститут Транспорту та Зв'язку (англ. «Transport and Telecommunication Institute», ТТІ), - акредитований в Латвії вищий навчальний заклад, який готує фахівців з вищою освітою всіх рівнів - бакалавр, магістр, доктор.

* Ризький технічний університет, - найстаріший універсальний технічний університету Латвії, факультети якого пропонують повний спектр технічної освіти в галузі інженерних наук.

* Латвійська морська академія (латиш. Latvijas Jūras akadēmija) - морська академія Латвії, єдиний вищий навчальний заклад країни, де готують морських фахівців.

5.4. Правові (юридичні) міжнародні стандарти в галузі належного захисту прав дитини у процесі формування правосвідомої особистості та їх імплементація у вітчизняну систему законодавства

Нині питання, пов'язані з захистом прав дитини у суспільстві, стали предметом регулювання актів міжнародного права, до яких насамперед варто віднести:

- Загальну декларацію прав людини від 10 грудня 1948 року, якою визначається, що Материнство і дитинство дають право на особливе піклування і допомогу. Всі діти, народжені у шлюбі або поза шлюбом, повинні користуватися однаковим соціальним захистом (ч. 2 ст. 25)[54].

- Конвенцію Організації Об'єднаних націй (ООН) 1989 року, у якій зазначено:

батьки або у відповідних випадках законні опікуни несуть основну відповідальність за виховання і розвиток дитини. Найкращі інтереси дитини є предметом їх основного піклування.(ч. 1 ст. 18);

держави-учасниці вживають всіх необхідних законодавчих, адміністративних, соціальних і просвітніх заходів з метою захисту дитини від усіх форм фізичного та психологічного насильства, образи чи зловживань, відсутності піклування чи недбалого і брутального поведіння та експлуатації, включаючи сексуальні зловживання, з боку батьків, законних опікунів чи будь-якої іншої особи, яка турбується про дитину (ч. 1 ст. 19).

Такі заходи захисту, у випадку необхідності, включають ефективні процедури для розроблення соціальних програм з метою надання необхідної підтримки дитині й особам, які турбуються про неї, а також здійснення інших форм запобігання, виявлення, повідомлення, передачі на розгляд, розслідування, лікування та інших заходів у зв'язку з випадками жорстокого поведіння з дитиною, зазначеними вище, а також, у випадку необхідності, для порушення початку судової процедури(ч. 2 ст. 19) [55];

- Всесвітню декларацію про забезпечення виживання, розвитку та захисту дітей 1990 року, якою проголошено:

всім дітям повинна бути забезпечена можливість визначити себе як особистість і реалізувати свої можливості в безпечних і сприятливих умовах, в середовищі сім'ї або опікунів, що забезпечують їх благополуччя. Вони повинні бути підготовлені до відповідального життя у вільному суспільстві. З ранніх років потрібно заохочувати їх участь у культурному житті їх країн (ст. 15);

економічні умови як і раніше будуть мати великий вплив на долю дітей, особливо в країнах, що розвиваються. Заради майбутнього всіх дітей невідкладно необхідно забезпечити або відновити стійке і постійне економічне зростання і розвиток у всіх країнах, а також як і раніше приділяти пильну увагу якнайшвидшому, всеосяжному і довгостроковому вирішенню проблем зовнішньої заборгованості, з якими стикаються країни, що розвиваються-дебітори (ст. 16) [56];

- Європейську конвенцію про визнання та виконання рішень стосовно опіки над дітьми та про поновлення опіки над дітьми 1980 року відповідно до якої:

дитиною визнається особа будь-якого громадянства, що не досягла 16 років і не має права самостійно вирішувати стосовно місця свого проживання за законодавством місця її звичайного проживання, законодавством її громадянства чи за внутрішнім законодавством запитуваної Держави (пункт «а» ст. 1);

обумовлено запровадження Договірними Державами (членами Ради Європи, які її ратифікували) низки заходів з метою забезпечення визнання та виконання рішень стосовно опіки над дитиною, гарантувати права доступу батьків до дитини, що є нормальним наслідком права на опіку, забезпечувати належне вирішення проблем, що виникають у випадках, коли дітей неправомірно переміщають через державний кордон, а також запровадити механізми для поновлення опіки над дітьми у випадках її свавільного припинення, що сприятиме посиленню захисту дітей, та встановленню

правового співробітництва між компетентними органами Договірних Держав [57].

Аналіз змісту зазначених та деяких інших актів міжнародного права дозволяє визначити основні загальновизнані засоби реалізації прав дитини, до яких варто віднести:

- самозахист, тобто застосування засобів протидії в межах та у випадках, які визначено законом та які не суперечать моральним засадам суспільства;
- захист з боку батьків, який здійснюється у випадках, визначених законом, у зв'язку з цивільною процесуальною недієздатністю дитини та впливає з їх законного та морального обов'язків піклуватися про фізичний, духовний та культурний розвиток дитини;
- звернення до органів опіки та піклування, тобто до спеціальних органів державної влади, до повноважень яких належить організація та здійснення на території обслуговування заходів, спрямованих на поліпшення становища дітей, їх фізичного, інтелектуального і духовного розвитку, запобігання насильства щодо дітей, а також дитячій бездоглядності, безпритульності та вчинення ними правопорушень;
- звернення до суду, тобто позов юридичної або фізичної особи цивільної процесуальної дієздатності з питань захисту будь-якого законного права чи інтересу дитини;
- звернення до громадських організацій, тобто недержавних неприбуткових організацій, створених у порядку, визначеному законом, з метою захисту прав дитини.

Такий підхід до проблеми поновлення порушених прав і свобод людської особистості, знайшов своє відображення у багатьох актах міжнародного права.

Згідно зі ч. 1 ст. 9 Конституції України чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. До таких договорів належать, зокрема, й акти міжнародного права, спрямовані на захист прав і законних інтересів

дитини та які, визнаючи право батьківської влади, водночас встановлюють певні межі її правомірності та соціальної необхідності.

Відповідно до цього Конституцією України визначено:

- батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття (ч. 2 ст. 51);
- діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним (ч. 1 ст. 52);
- будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються за законом (ч. 2 ст. 52);
- виключно законами визначаються основи охорони дитинства, материнства, батьківства; виховання, освіти (п. 6 ч. 1 ст. 92).

Ці основоположні конституційні приписи конкретизовано у положеннях вітчизняних законів та кодексів.

Так, згідно ст. 10 Закону України «Про охорону дитинства» дітям гарантується право на захист від усіх форм насильства, зокрема:

- на свободу, особисту недоторканність та захист гідності. Дисципліна і порядок у сім'ї, навчальних та інших дитячих закладах мають забезпечуватися на принципах, що ґрунтуються на взаємоповазі, справедливості і виключають приниження честі та гідності дитини (ч. 1);

Ст. 12 цього Закону визначено права, обов'язки та відповідальність батьків за виховання і розвиток дитини, які, зокрема, полягають у такому:

- виховання в сім'ї є першоосновою розвитку особистості дитини. На кожного з батьків покладається однакова відповідальність за виховання, навчання і розвиток дитини. Батьки або особи, які їх замінюють, мають право і зобов'язані виховувати дитину, піклуватися про її здоров'я, фізичний, духовний і моральний розвиток, навчання, створювати належні умови для розвитку її природних здібностей, поважати гідність дитини, готувати її до самостійного життя та праці (ч. 1);

- виховання дитини має спрямовуватися на розвиток її особистості, поваги до прав, свобод людини і громадянина, мови, національних історичних і культурних цінностей українського та інших народів, підготовку

дитини до свідомого життя у суспільстві в душі взаєморозуміння, миру, милосердя, забезпечення рівноправності всіх членів суспільства, злагоди та дружби між народами, етнічними, національними, релігійними групами (ч.2);

- батьки або особи, які їх замінюють, несуть відповідальність за порушення прав і обмеження законних інтересів дитини на охорону здоров'я, фізичний і духовний розвиток, навчання, невиконання та ухилення від виконання батьківських обов'язків відповідно до закону (ч.6)[58]

Згідно зі ст. 150 Сімейного кодексу України:

- батьки зобов'язані виховувати дитину в душі поваги до прав та свобод інших людей, любові до своєї сім'ї та родини, свого народу, своєї Батьківщини (ч. 1);

- батьки зобов'язані піклуватися про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток (ч. 2);

- батьки зобов'язані забезпечити здобуття дитиною повної загальної середньої освіти, готувати її до самостійного життя (ч. 3)

- батьки зобов'язані поважати дитину (ч. 4);

- забороняються будь-які види експлуатації своєї дитини (ч. 6);

- забороняються фізичні покарання дитини батьками, а також застосування ними інших видів покарань, які принижують людську гідність дитини (ч. 7).

Крім цього ст. 171 цього Кодексу «Врахування думки дитини при вирішенні питань, що стосуються її життя» містить приписи, згідно з якими:

- дитина має право на те, щоб бути вислуханою батьками, іншими членами сім'ї, посадовими особами з питань, що стосуються її особисто, а також питань сім'ї (ч.1);

- дитина, яка може висловити свою думку, має бути вислухана при вирішенні між батьками, іншими особами спору щодо її виховання, місця проживання, у тому числі при вирішенні спору про позбавлення батьківських прав, поновлення батьківських прав, а також спору щодо управління її майном (ч.2)[59].

Законом України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» визначається таке:

- домашнє насильство - діянн (дії або бездіяльність) фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, що вчиняються в сім'ї чи в межах місця проживання або між родичами, або між колишнім чи теперішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у родинних відносинах чи у шлюбі між собою, незалежно від того, чи проживає (проживала) особа, яка вчинила домашнє насильство, у тому самому місці, що й постраждала особа, а також погрози вчинення таких діянь(абзац 3 ч 1 ст.1);

- запобігання домашньому насильству - система заходів, що здійснюються органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями, а також громадянами України, іноземцями та особами без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, та спрямовані на підвищення рівня обізнаності суспільства щодо форм, причин і наслідків домашнього насильства, формування нетерпимого ставлення до насильницької моделі поведінки у приватних стосунках, небайдужого ставлення до постраждалих осіб, насамперед до постраждалих дітей, викорінення дискримінаційних уявлень про соціальні ролі та обов'язки жінок і чоловіків, а також будь-яких звичаїв і традицій, що на них ґрунтуються (абзац 5 ч.1 ст. 1);

- кривдник, який порушив вимоги спеціальних заходів щодо протидії домашньому насильству, несе відповідальність відповідно до закону(ч. 1 ст. 29)[60].

У Кодексі України про адміністративні правопорушення на захист дитини від насильства спрямовано встановлення відповідальності:

- за вчинення насильства в сім'ї, тобто умисне вчинення будь-яких дій фізичного, психологічного або економічного характеру (застосування фізичного насильства, що не нанесло фізичного болю й не заподіяло тілесних

ушкоджень, погроз, образ або переслідувань, позбавлення житла, їжі, одягу, іншого майна або засобів, на які потерпілий має передбачене законом право, та ін.), внаслідок чого могла бути або була заподіяна шкода фізичному або психічному здоров'ю потерпілого, а також невиконання захисного припису особою, щодо якої він винесений (ст.173²);

- за доведення неповнолітнього до стану сп'яніння батьками неповнолітнього, особами, які їх замінюють, або іншими особами(ст. 180);

- за невиконання батьками або особами, що їх замінюють, обов'язків щодо виховання дітей (ст. 184) [61].

Захист від найбільш небезпечних порушень прав неповнолітніх забезпечує Кримінальний кодекс України, згідно з яким до переліку дій, які можна розглядати як жорстоке поводження з дітьми та за які передбачено кримінальну відповідальність, відносяться :

- експлуатація дитини, яка не досягла віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування, шляхом використання її праці (ст. 150);

- використання батьками або особами, які їх замінюють, малолітньої дитини для заняття жебрацтвом (систематичного випрошування грошей, речей, інших матеріальних цінностей у сторонніх осіб) (ст. 150¹)

- злісне ухилення від сплати встановлених рішенням суду коштів на утримання дітей (аліментів), а також злісне ухилення батьків від утримання неповнолітніх або непрацездатних дітей, що перебувають на їх утриманні (ст.164).

- злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування (ст. 166);

- незаконна посередницька діяльність або інші незаконні дії щодо усиновлення (удочеріння) дитини, передачі її під опіку (піклування) чи на виховання в сім'ю громадян (ст. 169).

Такі заходи захисту, у випадку необхідності, включають ефективні процедури для розроблення соціальних програм з метою надання необхідної підтримки дитині й особам, які турбуються про неї, а також здійснення інших

форм запобігання, виявлення, повідомлення, передачі на розгляд, розслідування, лікування та інших заходів у зв'язку з випадками жорстокого поводження з дитиною, зазначеними вище, а також, у випадку необхідності, для порушення початку судової процедури(ч. 2 ст. 19) [55].

Обов'язки та повноваження держави в особі її органів державної влади щодо формування особистості як повноправного члена соціуму визначаються Конституцією і законами демократичної, правової та соціальної держави України.

Зокрема згідно зі ст. 3 Конституції України:

«Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави».

«Набуття Україною незалежності та її подальше становлення як правової, демократичної держави, - слушно у цьому контексті зауважує В. Овчаренко, - зумовило необхідність формування принципово нової системи законодавства, незаангажованої догматами отриманої у спадок радянської системи права. Відповідно потребували заміни й деякі застарілі правові концепції, терміни та поняття. Зокрема, концепція примату державних інтересів над приватними поступилася конституційній доктрині щодо спрямованості діяльності держави на гарантування та захист прав і свобод людини і громадянина» [62, с. 62].

Ця конституційна доктрина найшла своє відображення та розвиток в інших положення Основного Закону України, згідно з якими, зокрема:

- «кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки

перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості» (ст. 23);

- «кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується;

- держава створює умови для повного здійснення громадянами права на працю, гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізовує програми професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб» (ст. 43).

Особливу увагу законодавець приділив захисту прав дітей на належне виховання та освіту як основним складовим процесу формування особистості в умовах демократичного та правового суспільства, так згідно з Конституцією:

- «діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним;

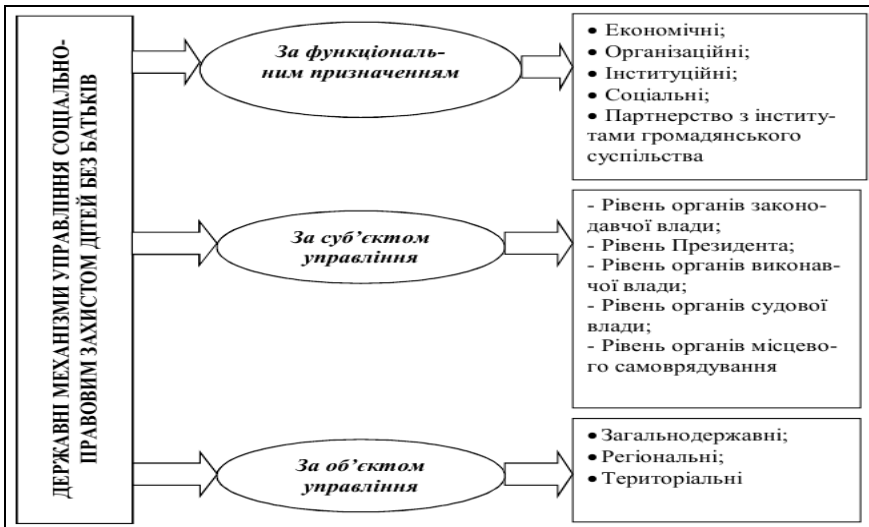
- будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються за законом;

- утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, покладається на державу. Держава заохочує і підтримує благодійницьку діяльність щодо дітей (ст. 52);

У розвиток цих конституційних принципів ст. 10 вже згаданого Закону України «Про охорону дитинства» дітям, зокрема, гарантується право на державний захист від усіх форм насильства, у тому числі:

- від усіх форм фізичного і психічного насильства, образи, недбалого і жорстокого поводження з нею, експлуатації, включаючи сексуальні зловживання, у тому числі з боку батьків або осіб, які їх замінюють;

- від втягнення у злочинну діяльність, залучення до вживання алкоголю, наркотичних засобів і психотропних речовин;

Мал. № 25. Державні механізми управління соціально-правовими механізмами дітей, які позбавлені батьківського піклування (за Ю.Харченком) [63]

від залучення до екстремістських релігійних психічно-культових угруповань та течій, використання її для створення та розповсюдження порнографічних матеріалів, примушування до проституції, жебрацтва, бродяжництва, втягнення до азартних ігор тощо (ч. 2).

Крім цього, згідно з цією статтею Закону:

- держава через органи опіки і піклування, служби у справах дітей, центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді у порядку, встановленому законодавством, надає дитині та особам, які піклуються про неї, необхідну допомогу у запобіганні та виявленні випадків жорстокого поводження з дитиною, передачі інформації про ці випадки для розгляду до відповідних уповноважених законом органів для проведення розслідування і вжиття заходів щодо припинення насильства (ч. 3);

- дитина вправі особисто звернутися до органу опіки та піклування, служби у справах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді,

інших уповноважених органів за захистом своїх прав, свобод і законних інтересів (ч. 4).

Згідно зі ст. 53 Конституції України:

- кожен має право на освіту;
- повна загальна середня освіта є обов'язковою;
- держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах; розвиток дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти, різних форм навчання; надання державних стипендій та пільг учням і студентам;
- громадяни мають право безоплатно здобути вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі;
- громадянам, які належать до національних меншин, відповідно до закону гарантується право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства (ст. 53).

Як роз'яснив Конституційний Суд України у вже цитованому раніше Рішенні від 4 березня 2004 року положення частини третьої статті 53 Конституції України: "Держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах". У контексті частин першої, другої, четвертої зазначеної статті необхідно розуміти так:

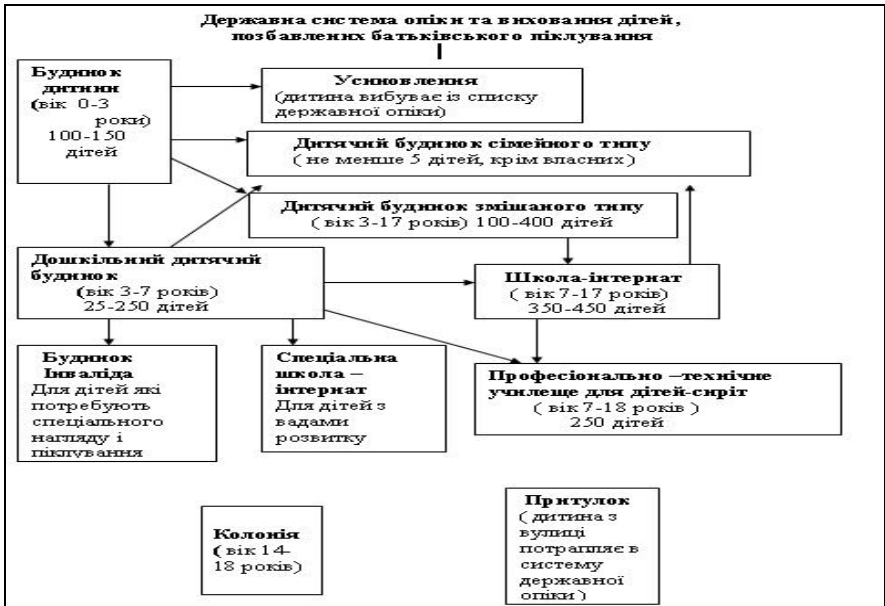
- доступність освіти як конституційна гарантія реалізації права на освіту на принципах рівності, визначених статтею 24 Конституції України, означає, що нікому не може бути відмовлено у праві на освіту, і держава має створити можливості для реалізації цього права;

- безоплатність освіти як конституційна гарантія реалізації права на освіту означає можливість здобуття освіти в державних і комунальних навчальних закладах без внесення плати у будь-якій формі за освітні послуги визначених законодавством рівня, змісту, обсягу і в межах тих видів освіти, безоплатність яких передбачена частиною третьою статті 53 Конституції України.

- безоплатність вищої освіти означає, що громадянин має право здобути її відповідно до стандартів вищої освіти без внесення плати в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі (частина четверта статті 53 Конституції України в межах обсягу підготовки фахівців для загальноосвітніх потреб (державного замовлення))[64].

Конституція України покладає на державу також інші обов'язки, належне виконання яких органами державної влади та місцевого самоврядування покликане сприяти формуванню свідомості індивіда як повноправного суб'єкта суспільних взаємовідносин у демократичній, правовій та соціальній державі, зокрема, гарантувати кожній людській особистості її право:

- на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло (ст. 48);
- на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ч. 1 ст. 49);
- на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди (ст. 50);
- на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ч. 2 ст. 54);
- на професійну правничу допомогу (ч. 1 ст. 59)
- знати свої права і обов'язки, для чого закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення у порядку, встановленому законом (ч.ч. 1, 2 ст. 57) тощо.

Мал. № 26. Державна система опіки та виховання дітей, позбавлених батьківського піклування [65]

5.5. Врахування європейського досвіду при формуванні правосвідомості особистості в навчальних закладах системи правоохоронних органів

Специфіка діяльності працівника правоохоронних органів полягає, зокрема, у тому, що вона формується під впливом соціального, економічного та політичного стану середовища, яке його оточує. Це обумовлює виникненню декількох соціально-психологічних конфліктних ситуативних суб'єктних детермінант, до головних з яких потрібно віднести такі:

по-перше, чи варто у конкретному випадку дотримуватися верховенства права, чи інколи можна керуватися відомим висловом капітана Жиглова «злочин повинен сидіти у в'язниці»;

по-друге, чи є морально-етична сторона свідомості правоохоронця вищою за можливість поліпшити своє матеріальне становище, зокрема, шляхом сумнівних з точки зору закону дій;

по-третє, чи надає статус «охоронця закону» право зневажати законні вимоги та інтереси пересічного громадянина.

Англійський історик Дж. Дальберг-Актон* свого часу сказав, що «будь-яка влада розбещує, абсолютна влада розбещує абсолютно».

Саме тому виховання правосвідомості будь-якого посадовця, який отримав певні владні повноваження, тим більше працівника правоохоронного органу, від дій якого нерідко залежить усунення загрози життю і здоров'ю населення, є важливим завданням суспільства в цілому та відповідних навчальних закладів зокрема. «Правозастосовна діяльність, - як слушно зауважує А.Бондарь, - за своєю суттю є не лише правоохоронною, важливо розуміти, що вона є морально-етичною, що безумовно впливає на правосвідомість осіб, які цю діяльність здійснюють» [66, с. 25].

«Формування правової держави, - пише Р.Андрусишин, - потребує модернізації процесу підготовки правоохоронних кадрів, підвищення рівня їх підготовки з урахуванням розвитку правової системи, зближення правових систем, розширення міжнародного правового співробітництва та меж правового простору, ведення норм і принципів міжнародного права до національної правової системи. Суспільство нині має нагальну потребу у висококваліфікованих юридичних кадрах, зокрема у правоохоронній сфері, які б володіли необхідними юридичними знаннями, були виховані у дусі високих правових ідеалів і загальнолюдських правових цінностей»¹.

Згідно з Рекомендаціями Кабінету Міністрів ЕС, до основних завдань правоохоронців з питань захисту загальнолюдських цінностей в демократичному суспільстві належать такі:

* Джон ́мерих ́двард Дальберг-Актон, 1й барон Актон (англ. *John Emerich Edward Dalberg-Acton, 1st Baron Acton*; 1834 - 1902 - англійський історик і політик.

¹ Андрусишин Р.М. Правове виховання працівників оws: теоретико-правовий вимір/ Р.М.Андрусишин. - Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю: 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. – ЛДУВС. - Львів, 216 – С. 153 (213 с.

захист і повага до фундаментальних прав і свобод людини, закріплених, зокрема, у Європейській конвенції з прав людини;

підтримка громадського спокою та правопорядку у суспільстві, керуючись принципом верховенства права;

попередження та боротьба з злочинністю;

надання допомоги інститутам громадянського суспільства у їх законній діяльності [67].

Водночас варто зазначити, що у відношеннях між країнах ЄС діє організаційний і правовий принцип субсидіарності (від лат. *subsidium*-допомога), згідно з яким Спільнота вдається до будь-яких заходів лише в тому разі, якщо вони ефективніші за відповідні заходи на національному, регіональному або місцевому рівнях (виняток становлять сфери виняткової компетенції Спільноти).

Саме тому в кожній європейській країні існує своя унікальна система підготовки відповідних фахівців для поліції, що склалася під впливом територіальних, історичних, політичних, соціально-економічних чинників і особливостей національних правових систем. У європейських вишах, що готують поліцейських, правове виховання розглядається у взаємозв'язку з іншими компонентами діяльності поліцейської організації, що охоплює і професійну підготовку кадрів.

Так, у ряді європейських країн навчальні заклади поліції знаходяться в межах загальнодержавної системи освіти, в інших країнах підготовка поліцейських кадрів орієнтована на вузько професіональне поліцейське навчання.

Наприклад, підготовка норвезьких поліцейських здійснюється поліцейською академією. Поліцейська академія знаходиться в структурі Національного управління поліції Міністерства юстиції Норвегії. Її ще інколи називають Норвезьким поліцейським університетським коледжем.

Підготовка поліцейських відбувається протягом трьох років, навчальна програма передбачає навчання безпосередньо в академії протягом першого та

третього року навчання. На другому році навчання майбутні поліцейські проходять службову практику в поліцейських округах. Програмою підготовки майбутніх поліцейських передбачено вивчення таких дисциплін, як кримінальне право, кримінальне процесуальне право, цивільне право, адміністративне та дорожнє право, охорона місця події, кримінологія та криміналістика, попередження злочинності, попередження масових заворушень, а також ряд інших дисциплін поліцейської спрямованості. Після закінчення навчання поліцейські отримують диплом бакалавра. Окрім того, під час навчання є можливість пройти додаткові курси. Курси спрямовані на закріплення теоретичних знань та формування професійних навичок залежно від потреб поліцейського округу, де буде проходити подальша служба поліцейського. В академії передбачена також можливість навчання в магістратурі [68, с. 52].

Основний курс підготовки співробітників бельгійської жандармерії триває один рік. Потім практика (один рік) в одному з оперативних (слідчих) відділів. Далі, після 3-х місяців навчання, – іспит. Унтер-офіцери можуть отримати звання офіцера після дворічного курсу навчання, що включає курс підготовки (9 місяців) у школі офіцерів [69, с. 22].

Як зазначив головний інспектор Регіонального центру підготовки Федеральної поліції Бельгії в місті Жюрбіз Марсель Сміт: «Ідеальна модель правової компетенції складається з наступних елементів (рівнів поведінки):

знання, вміння формувати навички, вміння використовувати досвід і здатність сформувати потенціал;

узгодженість дій навчального закладу, поліції та практичної роботи з формування правової компетенції співробітників, заснована на принципі послідовного;

управління людськими ресурсами, що дозволяє відповідно розділити загальну, спеціальну та технічну компетенції поліцейської системи»[69,с. 23].

У цілому європейські поліцейські навчальні заклади дотримуються концепції постійного і безперервного правового та професійного навчання співробітників поліції на всіх етапах їх професійної кар'єри.

Значної уваги також приділяється модернізації навчального процесу. Зокрема, щодо особливостей структурної побудови й організації освітнього процесу Вищої школи поліції Німеччини, як пише В.Бесчасний, «відразу варто наголосити, що в даний час це освітня установа, й організація учбового процесу у ньому структурно реформувалася у зв'язку з переходом у 2006 році до нової форми професійного навчання, відповідної принципам Болонського процесу. Зміни спричинили не тільки перейменування самої освітньої установи, яка раніше називалася Академія управління поліції Німеччини, у Вищу школу поліції, але і реорганізацію учбового процесу: учбові програми набули модульної структури (19 модулів за конкретними напрямками діяльності), був введений кредитний спосіб оцінки отриманих знань»[70, с. 192].

Після входженні Польщі до Євросоюзу у Вищій школі поліції м. Щитно було запроваджено програму професійної підготовки кадрів поліції з таких предметів як міжнародне право, міжнародна взаємодія поліції і міжнародний контроль над злочинністю в рамках ЄС в контексті прав людини і взагалі всієї системи європейського і міжнародного права.

Як зазначив з цього приводу проректор школи, доктор М. Руг: «Для нормальної діяльності офіцер поліції повинен отримувати не тільки спеціальні знання, але і бути юридично освіченою людиною, що дуже важливо в демократичній державі»¹ [71, с. 12].

Як правило, диплом про середню освіту є дійсно зовнішнім (це визнано дипломом середньої школи за межами поліції). Як чоловіки, так і дівчата мають право на навчання в поліцейській школі в усіх країнах, крім

¹ Руг М. Юридические предметы в программе обучения Высшей школы полиции, современное состояние, перспективы развития // Проблемы развития образования, юридической науки и практики: Материалы международной научно-практ. конф., посвященной 45-летию Академии МВД Республики Беларусь / Под общ. ред. И.И.Басецкого. Минск, 2003.

Туреччини, Хорватії та Словенії, де можливість участі в програмі доступна лише для чоловіків. Після закінчення поліцейської гімназії випускники у Нідерландах та Словацькій Республіці можуть негайно почати працювати співробітниками міліції, повністю виконуючи роботу поліції. У Хорватії, Фінляндії, Македонії та Словенії нові працівники міліції отримують професійну підготовку, перш ніж самостійно виконувати роботу поліції. У чотирьох інших країнах (Німеччині, Туреччині, Угорщині та Чехії) випускники повинні зараховуватися до певної форми навчання поліції, перш ніж вони почнуть працювати поліцейськими [72].

За даними опитування, проведеного у рамках програми «*European systems of police education and training*», як правило, програми підготовки міліції коротші за освітні програми; вони можуть бути як короткі, як один день, або довші, ніж рік або більше.

Ступінь середньої школи - це диплом, отриманий після закінчення початкової школи, як правило, після 12-го або 13-го навчального року (в деяких країнах це називається "Гімназія").

Коледж - ступінь, надана коледжем або університетом для закінчення двох років навчання.

Вища професійна освіта - ступінь, надана коледжем або професійним вищим навчальним закладом для завершення трирічної професійної програми навчання (в Німеччині називається "*Fachhochschule*" ступеня).

Диплом бакалавра - ступінь, присуджена коледжем або університетом для людини, яка пройшла ступінь бакалавра (зазвичай 4-5 років).

Ступінь магістра - перший ступінь магістра присуджується університетом (як правило, 2-3 роки навчання за ступенем бакалавра).

Докторський ступінь - найвищий ступінь, що надається університетом (зазвичай 3-4 роки навчання та/або дослідження поза ступенем магістра) [72].

Як зазначає у цьому контексті директор Єльського Центру юстиції М. Кіллетбаум, важливим фактором навчання правоохоронців є засвоєння так званих «принципів процесуальної справедливості», суть яких полягає у

адаптації емпіричних даних, отриманих від дослідження та цілого ряду ідеальних цілей та політичних рішень, до практичної діяльності поліцейських департаментів.

На її думку, до таких принципів належать:

процесуальна справедливість в межах внутрішньої ієрархії поліцейських департаментів;

прозорість діяльності правоохоронних органів та співпраця з інститутами громадянського суспільства та територіальними громадами;

постійні контакти між поліцією та громадськими групами, включаючи групи національних меншин, молодіжних субкультур, іммігрантів, що надає «громадськості голос» і сприяє прийняттю рішень справедливими та нейтральними способами [73, р. 7].

На наш погляд, зазначені принципи тісно пов'язані з вихідною ідеєю європейського громадянського правового виховання, яка полягає у тому, що громадянином не народжуються, а ним стають.

Правове виховання офіцерів поліції в Австрії, Бельгії, Греції, Угорщині, Норвегії, Іспанії, Португалії, Швеції, Фінляндії, Великобританії, пише С.Тихоміров, це безперервний процес, який починається з початкового етапу професійної підготовки; на провідних етапах вводяться спеціалізовані курси для старших офіцерів поліції [74, с.141].

На сьогодні існує декілька розумінь правового виховання, зазначається у юридичній літературі. «У широкому значенні правове виховання особистості — це багатобічний процес впливу на її правосвідомість і правову культуру, який включає вплив суспільного устрою життя, чинного законодавства, юридичної практики, моральної атмосфери, традицій суспільства, освіти та соціального навчання... У вузькому розумінні правове виховання — це спеціальний, організований і цілеспрямований вплив на правосвідомість особи, підвищення рівня правової культури людини, групи людей, суспільства в цілому» [75, с. 31].

Громадянство, слушно зауважує академік НАН України В.Тацій, це конструктивна здатність втручатися або принаймні намір втручатися в життя спільноти. Відповідно до цього один із головних принципів правового виховання — створення знання. Проста передача інформації обумовлює формування пасивних громадян, які сприймають знання як дещо відсторонене від соціальних, економічних та політичних цілей. Коли ж знання стає власним світоглядним надбанням тих, хто навчається, то згодом має сформуватися зрілий, вільний, автономний та активний громадянин [76, с. 85].

«При цьому, орієнтиром у напрямку підвищення якості підготовки майбутніх зарубіжних та вітчизняних поліцейських, - пише Ю. Загуменна, - дедалі частіше стає національно-патріотичне виховання майбутніх офіцерів поліції. Ті цінності та переконання, які були засвоєні під час навчання у виші, будуть визначальною мірою впливати на якість виконання поліцейським професійних обов'язків» [77].

«На протигагу європейській системі підготовки працівників правоохоронних органів, характерною особливістю американської системи вищої юридичної освіти, - пише Г.Климова, - є те, що перевага віддається не запам'ятовуванню та завчанню, а розвиненню мислення і здібності до аргументації. Для досягнення цієї мети юридичні школи застосовують різноманітні методи активного навчання, що сприяє більш ефективному здійсненню правового виховання студентів. Однією з основних форм активного навчання є так званий «казусний метод», сутність якого полягає в такому: обраний конкретний казус (судове рішення) піддають порівняльному і критичному аналізу, виявляють правові принципи, покладені в основу даного рішення, тлумачать рішення, піддають взаємній критиці точки зору один одного тощо» [78, с. 185].

Сформульовані зацікавленими відомствами федеральні програми боротьби з правопорушеннями надаються на розгляд директору Адміністрації сприяння правозастосовної діяльності при міністерстві юстиції

США (АСПД), який уже від імені уряду вносить їх на затвердження до конгресу США. Фінансування узгоджених з конгресом програм здійснюється за рахунок державного бюджету і фондів АСПД. Вона ж несе відповідальність за підготовку професійних кадрів для реалізації федеральних програм боротьби з правопорушеннями [78, с. 190].

Підсумовуючи викладене, можна зробити висновок, що досвід організації ступінчатого навчання та професійної підготовки поліцейських кадрів, особливо керівників поліцейських підрозділів, представляє значний інтерес для вітчизняних навчальних закладів працівників правоохоронних органів.

5.6. Законодавчі та методико-функціональні заходи щодо запровадження концепції триєдності головних суб'єктів процесу формування людської особистості

Ідея про унеможливлення формування достойної людської природи особистості виключно зусиллями окремих суб'єктів цього процесу по суті не нова. Про необхідність залучення родини, школи та громадськості для отримання позитивного результату писали свого часу К. Ушинський, А. Макаренко, В. Сухомлинський і багато інших видатних вітчизняних та зарубіжних педагогів і вихователів. Єдність сім'ї, школи і громадськості села Сахнівки у виконанні завдань морального виховання, формуванні здорового способу життя майбутніх батьків і громадян сталим запорукою педагогічних успіхів О. Захаренка, які нині відомі далеко за межами цього маленького українського населеного пункту [79].

Однак варто відзначити, що найбільшу увагу дослідники феномену правосвідомості людської особистості приділяють вивченню форм та методів об'єднання зусиль родини та школи у процесі її формування. Стосовно третього суб'єкта цього процесу – суспільства – то, як правило, дослідники

ототожнюють його з ближнім поза сімейним оточенням дитини, використовуючи поняття «громадськість» та «громадська думка».

На наш погляд, це дуже звужений підхід до вивчення і визначення шляхів подолання проблем виховання, навчання та отримання освіти, які є головними складовими процесу формування особистості як достойного члена демократичного, правового та соціального суспільства. Йдеться про те, що громада села може впливати на свідомість її членів виключно у межах розуміння моралі та культури поведінки, прийнятих для даної соціальної групи людей, міський двір – в межах двора, виправний заклад – в межах цього закладу. Ці межі можуть суттєво обмежувати морально-етичні та культурні норми поведінки загальноприйняті в масштабах міста, регіону, держави чи об'єднанні держав.

На підтвердження цього висновку можна навести результати досліджень, проведених вже згадуваним А.Зігфрідом, автором специфічного напрямку соціології - «електоральної географії» (див. підрозділ 2.6). За його спостереженнями, для населення певних територій характерно дотримуватися певних політичних уподобань. З цього випливає, що зазначена соціальна група позитивно сприймає й властиві лідерам відповідних політичних партій або течій манери поведінки, висловлювання думок та ставлення до загальнолюдських цінностей.

Однак це не означає, що дані риси характеру та манери поведінки (бійки в парламенті, відверте хамство одного з лідерів Державної Думи РФ – В.Жириновського, наруга над державними символами, релігійні протистояння тощо) схвалюються в цілому у суспільстві, особливо індивідами, які мають імунітет від описаного Г.Лебоном «ефекту натовпу» (див. підрозділ 2.6.). На наше переконання, набуття такого імунітету є одним із головних завдань процесу формування особистості. Йдеться не про протиставлення індивіда соціуму, а про вміння, спираючись на добуті знання та отримане виховання, надавати об'єктивну оцінку життєвій ситуації, мати власну думку про те, що коїться навколо.

Для досягнення цієї мети замало зусиль родини, школи та близького кола громади. Формування людської особистості, здатної протистояти негативним викликами сучасної складної соціально-політичної та економічної ситуації в країні та в цілому у світі, повинно стати прерогативою державної політики в галузі навчання виховання та отримання освіти.

Викладене є суттю та змістом концепції триєдності головних суб'єктів процесу формування людської особистості - сім'ї (родини), школи (навчального закладу) та соціуму (суспільства), яка повинна лягти у основу відповідної державної програми, основні напрями розробки та реалізації якої полягають у такому:

Для цього пропонується внести такі зміни до Конституції України:

1. Ст. 23 Доповнити новою частиною другою такого змісту:

«Держава в особі її уповноважених органів влади та місцевого самоврядування створює умови для формування особистості кожної людини на засадах поваги до загальнолюдських цінностей. Форми та обсяг участі держави у формування людської особистості кожної людини визначаються законом»;

2. Статтю 48 викласти у такій редакції:

«Стаття 48. Кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї та достатні умови для формування особистості дітей на засадах поваги до загальнолюдських цінностей, що включає достатнє харчування, одяг, житло»;

3. Частину третю статті 52 викласти у такій редакції:

«Утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, покладається на державу. Держава створює умови для їх соціалізації та формування особистості на засадах поваги до загальнолюдських цінностей, заохочує і підтримує благодійницьку діяльність щодо дітей»;

4. Статтю 59 доповнити новою частиною другою такого змісту:

«Держава створює умови для підвищення правосвідомості та правової культури населення»;

5. У статті 81:

- частину другу доповнити новими пунктами 7, 8 такого змісту:

«7) Відсутність без поважних причин п'яти та більше пленарних засіданнях протягом однієї чергової сесії Верховної Ради України;

8) Вчинення діянь, щодо яких чинним законодавством передбачена кримінальна або адміністративна відповідальність (нанесення побоїв, пошкодження майна, перешкоджання законній діяльності органів влади та місцевого самоврядування тощо)»;

у зв'язку з чим пункт 7 вважати пунктом 9;

- частину четверту викласти у такій редакції:

«Рішення про дострокове припинення повноважень народного депутата України у випадках, передбачених пунктами 1, 4 частини другої цієї статті, приймається Верховною Радою України, а у випадках, передбачених пунктами 5, 7 і 8 частини другої цієї статті, - судом»;

6. Частину другу статті 88 доповнити новим пунктом 6 у такій редакції:

«6) звертається до суду з клопотанням про припинення повноважень Народного депутата України у випадках передбачених пунктами 5, 7 і 8 частини другої статті 81 цієї Конституції»;

7. Пункт 6 статті 92 викласти у такій редакції:

«6) основи соціального захисту, форми і види пенсійного забезпечення; засади регулювання праці і зайнятості, шлюбу, сім'ї, охорони дитинства, материнства, батьківства; виховання, освіти, культури і охорони здоров'я, процесу формування людської особистості; екологічної безпеки»;

8. Статтю 151¹ викласти у такій редакції:

«Стаття 151¹.Конституційний Суд України вирішує питання:

про відповідність Конституції України (конституційність) закону України за конституційною скаргою особи, яка вважає, що застосований в

остаточному судовому рішенні в її справі закон України суперечить Конституції України;

про відповідність Конституції України (конституційність) законів та інших актів Верховної Ради України, актів Президента України та актів Кабінету Міністрів України, якщо особа вважає зазначені правові акти обмежують право його або членів його родини на вільний розвиток людської особистості.

Конституційна скарга може бути подана в разі, якщо всі інші національні засоби юридичного захисту вичерпано».

На наше переконання, внесення таких змін та доповнень до Основного Закону Української держави сприятиме не тільки захисту прав людини на вільний розвиток особистості, а й підвищить рівень відповідальності народних депутатів, глави держави та уряду за реалізацію ідеологічних засад конституційної законності, які знайшли відображення у приписах ст. 3 Конституції України, згідно з якою:

«Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави».

На наш погляд, за умови політичної волі парламентарів, яким народ України – громадяни Української держави всіх національностей, які проживають на її території – делегував своє невід'ємне право визначати державний устрій та основні засади державної політики, зазначені зміни наблизять суспільство до політичного ідеалу. Тобто, як зазначив Г. Дашутін, до «політичного ідеалу, як уявлення суспільства, держави, класу, соціальної групи, особи про досконалий політичний устрій, про досконалу політичну організацію суспільства, з допомогою яких впорядковані відносини власності, класово-групові відносини через організацію справедливої

системи влади, відносини між націями, народностями, етнічними та релігійними групами, створені рівні умови політичного і духовного та правосвідомого розвитку особи» [80, с. 582 - 583].

Саме тому один із заходів реформування діяльності парламенту, як обличчя незалежної Української держави, спрямований на недопущення брутальної поведінки народних обранців, яка за загальновизнаними правилами повинна бути еталоном моральної етичності та вихованості. Колотнеча у парламенті, хамство та лихослів'я не тільки наносять шкоду іміджу єдиного законодавчого органу, а й негативно впливають на правосвідомість громадян, особливо молоді, як одну з важливих характеристик їх особистості.

По-друге, наступним напрямом зазначеної державної програми повинно бути приведення законів та інших нормативно-правових актів у відповідність до нової редакції Конституції в частині гарантування права людини на вільний розвиток особистості, захист якого від можливих порушень вбачається за доцільне віднести до повноважень Конституційного Суду України.

Завданням зазначених нормативно-правових актів повинно бути створення на державному рівні належних законодавчих, соціально-побутових, навчально-виховних та педагогічно-освітніх умов для фізичного, розумового, морального, трудового, художньо-естетичного розвитку людської особистості, особливо дітей та молоді, формування їх культури поведінки і духовності, правової й екологічної культури, гідної повноправного члена демократичного, правового та соціального суспільства.

Як приклад, можна послатися на досвід вірменських освітян, які слушно вважають, що освіта завжди розглядається як частина державної політики, тому провідні політичні структури держави, зазвичай, виступають як суб'єкти системи освіти.

У зв'язку з цим у Республіці Вірменія була розроблена низка сценаріїв *«Індустрія освіти»** і *«Маленька Вірменія в великому світі»** *«Захисники Вітчизни»* та *«Я - вірменин»*.

У останньому - освіта традиційна, зовнішня (тобто, орієнтує на систему діяльностей у поза вірменському просторі), орієнтована на «сімейні цінності», є так званою «експортною версією» попередніх і відрізняється істотно кращим знанням школярами іноземних мов (російської, англійської, перської) і наявністю в школі жорсткої «піраміди відбору». При деякому бажанні урядових, громадських та наукових кіл, за підтримки з боку внутрішнього і діаспорного бізнесу, при наявності у країни необхідних людських ресурсів кращі випускники такої школи будуть відповідати вимогам постіндустріального світу[81].

Висновки до розділу 5

1. Поступовий перехід світової економіки до нового етапу розвитку продуктивних сил від індустріальної, з домінуванням великого механізованого машинного виробництва, до постіндустріальної стадії розвитку, в якій превалюватиме сфера послуг, наука та освіта, висуває на передній план потребу забезпечення виробництва висококваліфікованими кадрами, новими знаннями, технологіями, методами управління.

2. Надважливим завданням політики ЄС у галузі освіти є зміцнення наукової бази з метою впровадження нового управління, що передбачає залучення надійних наукових знань для визначення довгострокових перспектив та врахування наслідків глобальних змін на місцевому, регіональному та національному рівнях.

* У цій групі сценаріїв процеси глобалізації продовжують розвиватися, що призводить до моделі світу, заснованої на гео економічних балансах і глобальних ринках, а не на геополітичній «безпеці» та регульованих ринках з тенденцією до автаркії (прим. автора).

* Сценарії традиційні, індустріальні і когнітивні, причому ці сценарії можуть реалізовуватися в неофеодалному (постіндустріальному), індустріальному або когнітивному «Великому світі». Останній вибір може бути окреслений в інших координатах: геополітично замкнутий, гео економічних відкритий і геокультурним вільний «Великий світ» (прим. автора).

3. Процес перебудови вищої освіти, який прийнято називати Болонським, – це складна система реформаторських заходів в галузі освіти, історичне значення якого полягає у тому, що реалізація цих реформ у кожній із країн-учасників має свої особливості, у тому числі недоліки.

4. Австралія, разом з США і Великобританією, є визнаним у світі лідером в області освітніх послуг, її вісім університетів входять до числа ста кращих у світі, а отриманий в цій країні диплом визнається в будь-якій розвиненій країні світу і відкриває його власникові шлях до професійної кар'єри.

5. За радянських часів у республіках, які входили до СРСР, була створена система освіти, що включала в себе дошкільну, шкільну, вузівську та фундаментальну наукову форми навчання. Завдяки цьому було досягнуто високого рівня не тільки письменності, а й загальної освіти населення. Разом з тим мали місце й значні недоліки: навчально-виховний процес було ідеологізовано, недостатня увага приділялася розвитку національних шкіл та міжнародному співробітництву тощо.

6. Характерною ознакою правового (юридичного) аспекту батьківської діяльності щодо формування особистості дитини, є те, що нині питання, пов'язані із захистом прав дитини у суспільстві, не є прерогативою окремої держави, а стали предметом регулювання актів міжнародного права.

7. Виховання дитини має спрямовуватися на розвиток її особистості, поваги до прав, свобод людини і громадянина, мови, національних історичних і культурних цінностей українського та інших народів, підготовку дитини до свідомого життя у суспільстві в дусі взаєморозуміння, миру, милосердя, забезпечення рівноправності всіх членів суспільства, злагоди та дружби між народами, етнічними, національними, релігійними групами

8. Набуття Україною незалежності та її подальше становлення як правової, демократичної держави зумовило необхідність формування принципово нової системи законодавства, незаангажованої догматами отриманої у спадок радянської системи права.

9. Конституція України покладає на державу обов'язки щодо сприяння формуванню свідомості індивіда як повноправного суб'єкта суспільних взаємовідносин у демократичній, правовій та соціальній державі.

10. У новій системі ювенальної юстиції всі справи щодо неповнолітніх, за винятком деяких насильницьких злочинів, вилучаються з поліції або суду і передаються для вирішення на Сімейних конференціях.

11. Специфіка діяльності працівника правоохоронних органів полягає, зокрема, у тому, що вона формується під впливом соціального, економічного та політичного стану середовища, яке його оточує.

12. Хоча у кожній європейській країні існує своя унікальна система підготовки відповідних фахівців для поліції, що склалася під впливом територіальних, історичних, політичних, соціально-економічних чинників і особливостей національних правових систем, загальним для європейських вишів, що готують поліцейських, є те, що правове виховання розглядається у взаємозв'язку з іншими компонентами діяльності поліцейської організації, що охоплює і професійну підготовку кадрів.

13. Європейські поліцейських навчальні заклади дотримуються концепції постійного і безперервного правового та професійного навчання співробітників поліції на всіх етапах їх професійної кар'єри, при цьому приділяючи значну увагу модернізації навчального процесу.

14. Важливим фактором навчання європейських правоохоронців є засвоєння так званих «принципів процесуальної справедливості», суть яких полягає в адаптації емпіричних даних, отриманих від дослідження та цілого ряду ідеальних цілей та політичних рішень, до практичної діяльності поліцейських департаментів.

15. На противагу європейській системі підготовки працівників правоохоронних органів, характерною особливістю американської системи юридичної освіти є те, що перевага віддається не запам'ятовуванню та завчанню, а розвиненню мислення і здібності до аргументації. Для досягнення цієї мети юридичні школи застосовують різноманітні методи

активного навчання, що сприяє більш ефективному здійсненню правового виховання студентів.

16. Значний інтерес для вітчизняних закладів навчання та підготовки працівників правоохоронних органів представляє досвід об'єднання зусиль усіх відомств і громадських організацій у боротьбі зі злочинністю, поступове навчання і підготовка поліцейських кадрів, особливо керівників поліцейських підрозділів.

17. Найбільшу увагу дослідники феномену правосвідомості людської особистості приділяють вивченню форм та методів об'єднання зусиль родини та школи у процесі її формування. Стосовно третього суб'єкта цього процесу – суспільства - то, як правило, дослідники ототожнюють його з ближнім поза сімейним оточенням дитини, використовуючи поняття «громадськість» та «громадська думка».

18. Формування людської особистості здатної протистояти негативним викликами сучасної складної соціально-політичної та економічної ситуації в країні та в цілому у світі повинно стати прерогативою державної політики в галузі навчання виховання та отримання освіти. Це є суттю та змістом концепції триєдності головних суб'єктів процесу формування людської особистості - сім'ї (родини), школи (навчального закладу) та соціуму (суспільства), яка повинна лягти у основу відповідної державної програми, основні напрями розробки та реалізації якої полягають у такому:

По-перше, удосконалення вітчизняного законодавства, що регулює взаємовідносини між сім'єю, навчальним закладом, державою і суспільством в цілому, батьками, дітьми, вихователями та педагогами.

По-друге, приведення законів та інших нормативно-правових актів у відповідність до запропонованої редакції Конституції в частині гарантування права людини на вільний розвиток особистості, захист якого від можливих порушень вбачається за доцільне віднести до повноважень Конституційного Суду України.

Завданням зазначених нормативно-правових актів повинно бути створення на державному рівні належних законодавчих, соціально-побутових, навчально-виховних та педагогічно-освітніх умов для фізичного, розумового, морального, трудового, художньо-естетичного розвитку людської особистості, особливо дітей та молоді, формування їх культури поведінки і духовності, правової і екологічної культури, гідної повноправного члена демократичного, правового та соціального суспільства.

Література до розділу 5

1. Скиба М. Основні напрями державного регулювання освіти в Україні // М. Скиба // «Ефективність державного управління». – 2014. – Вип. 38. – С. 230 – 236.
2. Договір про функціонування Європейського Союзу, версія договору станом на 30.03.2010 // Офіційний вісник Європейського Союзу. - 30.3.2010 UA (2010/C 83). - С. 120-121. - 403 с.
3. Проект «Євридика». - [електронний ресурс]. http://www.alleuropa.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=1232 (Дата доступу 2018, 06, 12).
4. Апезова Д.У. Образовательная политика Европейского Союза в условиях глобализации. /Апезова Дилара Урумбаевна. - Кыргызско-Российский Славянский университет. – Бишкек, 2007. – 27 с.
5. Ломакина И.С. Программы ЕС в сфере образования и профессиональной подготовки как способ реализации европейской образовательной политики // Вестник Челябинской государственной академии культуры и искусств. - Выпуск № 2 (30). - 2012. - С. 173 – 178.
6. Корсак К. Європейський простір вищої освіти і Україна у XXI столітті / К. Корсак // Вища школа. – 2005. – № 1. – С. 47 – 56.
7. Прокопенко Л.Л., Шеломовська О.М. Роль Європейського Союзу в створенні та розвитку європейського освітнього простору/ Леонід Львович Прокопенко. Оксана Миколаївна Шеломовська. - [електронний ресурс] Режим доступу: <http://shkolaw.in.ua/mabuldra> (Дата доступу 2018, 06, 12).
8. Василюк А.В. Освітня політика Європейського Союзу / А.В. Василюк // Шлях освіти. – 2007. - № 3. – С. 13 – 17.
9. Воронько О.А. Кадрова політика - універсальний важіль державного будівництва // Вісник НАДУ. - 2004. - № 2. – С. 41.
10. Локшина О. Етапи розвитку стратегії Європейського Союзу у галузі освіти / О.Локшина // Інформаційні технології і засоби навчання. – 2007. – Вип. 2: [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/ejournals/ITZN/em2/emg.html> (Дата доступу 2018, 07, 25).
11. Сисоева С.О., Кристопчук Т.Є. Освітні системи країн Європейського Союзу: загальна характеристика: Навчальний посібник / С.О. Сисоева, Т.Є. Кристопчук. - Київський університет імені Бориса Грінченка. – Рівне: Овід, 2012. – 352 с. – С. 254.
12. Л. Сворцова, Ю. Зворотнєв: [електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.osvita.org.ua/bologna/articles/10.html> (Дата доступу 2018, 04, 23).
13. Європейська культурна конвенція 1954 року //Зібрання чинних міжнародних договорів України. – 2004. - № 4. -Книга 1. – С. 857. – Ст. 934.
14. Образование: сокрытое сокровище (Learning: The Treasure Within): Оsn. положения Доклада Междунар. комиссии по образованию для XXI в. – Изд-во ЮНЕСКО, 1996. – 31 с.
15. Левченко Т.І. Європейська освіта: Конвергенція. Дивергенція: Монографія / Т.І.Левченко. – Вінниця: «Нова книга», 2007. – 656 с.

16. Велика хартия университетів (Magna Charta Universitatum) Болонья, 18 вересня 1988 року: [електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.edupolicy.org.ua/files/Magna-Charta-Universitatum.pdf> (Дата доступу 2018, 04, 23).
17. Козаченко О.І. Болонський процес в дії / О.І. Козаченко // Україна - суб'єкт європейського освітнього простору. - К.: Вид-во Європейського ун-ту, 2005. - С. 29-32.
18. Болонський процес: історія і перспективи розвитку: [електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.osvita.org.ua/bologna/articles/10.html> (Дата доступу 2018, 07, 09).
19. Основні засади розвитку вищої освіти України в контексті Болонського процесу: (Док. і матеріали 2003–2004 рр.). - Т.: ТДПУ ім. В. Гнатюка, 2004. - С. 97. - 147 с.
20. Каюмова О. Труднощі Європи на шляху до "Болонського дива" Спілка ініціативної молоді: Олена Каюмова: [електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.osvita.org.ua/bologna/articles/06.html> (Дата доступу 2018, 08, 30).
21. Вікторов В. Нові моделі управління освітою / В.Вікторов // Вища освіта України. - 2005. - №2. - С.68 - 69.
22. The Constitution of the United States of America. - Wash.: USIA. - 1992. - Р. 9.
23. Варава В. Американська освіта: погляд українського освітянина / В.Варава // Завуч. - 2008. - №1. - С.13 - 15.
24. Fry J. Overview of the US education system / J. Fry, G. Cheng, M. Ноком // Математика: Прилож. к газ. "Первоесент". - 2010. - № 14. - С.31–36.
25. Колупасва А.А. Інклюзивна освіта: реалії та перспективи: Монографія [Текст] / Алла Анатоліївна Колупасва. - К.: «Самміт-Книга», 2009. - 272 с.
26. Грищенко Т. Освітні проблеми в Канаді / Т.Грищенко // Рідна школа. - 1991 - №10. - С. 67-78.
27. Тиунов А. Освіта в Канаді / А.Тиунов // Навчання Сьогодні. - 2002. - № 2 - С. 35–39.
28. Среднее и среднее специальное образование в современной Англии. - К.: Одесса: Вища школа. Главное изд-во, 1985. - 127с.
29. Пономаренко О.Г. Профрієнтаційна робота у системі підготовки молоді до професійної сільськогосподарської діяльності у середніх навчальних закладах Великої Британії / Оксана Григорівна Пономаренко. - Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук, спец.13.00.04 – теорія і методика професійної освіти. - Київ НУБПУ, 2015. - С. 17 (254 с.)
30. Програма International Baccalaureate (IB program). - [електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://prostudy.org/ib.html> (Дата доступу 2018, 09, 12).
31. Primary and secondary education in the UK. - [електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://lektisii.com/9-4993.html> (Дата доступу 2018, 09, 12).
32. Статкевич А.Г. Інформаційно-комп'ютерні технології в системі дистанційного навчання Великої Британії [Текст] / А.Г.Статкевич // Вісн. Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка. - 2006. - Вип. 30. - С. 69-71.
33. Дольто Ф. На стороне ребенка. / Франсуаза Дольто ; [перевод с фр. А. К. Борисовой; предисл. М. М. Безруких]. — Екатеринбург: Рама Паблишинг, 2010. — 423 с.
34. Говоров А.В. Проект базового закона об образовании в контексте проблемы пересмотра Конституции Японии // А. В. Говоров. -Япония, 2007. - ежегодник / РАН, Ин-т востоковедения. -М.,2007. -С. 27–47.
35. Ладанов И.Д. Японцы: этнопсихологический очерк / И.Д. Ладанов, В.А. Пронников. - М.: Гл. редакция восточной литературы издательства «Наука», 1985. -348 с.
36. Елисеефф В. Японская цивилизация / В. Елисеефф, Д. Елисеефф. - Екатеринбург: У-Фактория, 2005. - 497 с.
37. China Statistical Yearbook 2010. - National Bureau of Statistics of China. Beijing: China Statistics Press, 2011. - 1040 p.
38. Китайська система освіти [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.osvita.org.ua/abroad/articles/26.html> (Дата доступу 2018, 03, 23).
39. Сун Ли. Система высшего образования в Китае [Текст] / Ли Сун // Вестник КазНУ. Серия экономическая. № 1 (83). 2011. - С. 132 – 134.
40. Обучение в Китае — шаг к успешному будущему [Електронний ресурс]. - Режим доступу <http://evroportal.ru/obuchenie-za-rubezhom/vse-ob-uchebe-v-kitae-programmyi-etapyi-stipendii/#ixzz43XLhpyoY> (Дата доступу 2018, 03, 23).
41. Австралія: освіта [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://australia.at.ua/index/0-31> (Дата доступу 2018, 03, 23)..
42. Образование Казахстана в годы независимости (1991-2011 гг.) [Текст] / Под общей редакцией академика Б.Т.Жумагулова. - Алматы: Издательство «Ұлағат», 2011. -176 с.

43. Комплексная программа научно-технического прогресса РСФСР на 1986 – 2005 годы. Проблемный раздел Подготовка кадров и образование. М. 1983. - С. 19 – 21.
44. Кинсбургский А.В. Динамика ориентации молодежи на высшее образование // Социологические исследования. 1979.-№ 2. – С. 100-103.
45. Голдин В.И., Журавлёв П.С. Высшее образование и наука в России и в современном мире / В.И.Голдин, С.П.Журавлёв / ПГУ им. М.В.Ломоносова, Архангельск, 2000, / [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://diocese.pomorsu.ru/ScientificLife/Library/psu_rv/art02.htm (Дата доступа 2018, 03, 23).
46. Образование Казахстана в годы независимости (1991-2011 гг.) / Под общей редакцией академика Б.Т.Жумагулова. – Алматы: Издательство «Ұлағат», 2011. - 176 с.
47. Шим П.С. Прогнозирование потребностей в специалистах высшего и среднего профессионального образования как основа для их подготовки / П.С.Шим // Вестник КазНПУ Алма-Аты, 2010. - С. 42 (С.40 - 46).
48. Высшее образование в Казахстане [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.brief.kz/blog/?p=851> (Дата доступа 2018, 03, 23).
49. Конституция Республики Беларусь 1994 года (с изменениями и дополнениями, принятыми на республиканских референдумах 24 ноября 1996 г. и 17 октября 2004 г.) [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.pravo.by/main.aspx?guid=14551> (Дата доступа 2018, 03, 23).
50. Кодекс Республики Беларусь об Образовании от 243-3 от 13.01.2011 г. [Электронный ресурс] Режим доступа: http://kodeksy-by.com/kodeks_ob_ obrazovanii_rb/1.htm (Дата доступа 2018, 03, 23).
51. Гурина Е.В., Серченя Т.И. Подготовка инновационных менеджеров в системе непрерывного образования/ Е. В. Гурина, Т.И.Серченя // Информационно-аналитический журнал «Новости науки и технологий». — Минск: ГУ«БелИСА», 2008. -№ 3(9). – С.14 - 25.
52. Система освіти у Латвії [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://wyr.com.ua/sistema-osviti-v-latviji.html#sthash.9CSuunRL.dpuf> (Дата доступа 2018, 03, 23).
53. Gutmanis A., Kabashkin I., Verpakovska I., Salenieks N.. LaTDEA for Logistics and Education Development // Proceedings of the 7th International Conference “TransBaltica’2002”. 14-15 June 2002, Riga Latvia. – Riga, Latvia, p. 161-163
54. Загальна декларація прав людини Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року // Офіційний вісник України. - 2008 р., № 93, стор. 89, стаття 3103.
55. Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 року(редакція зі змінами, схваленими резолюцією50/155 Генеральної Асамблеї ООНвід 21 грудня 1995 року){Конвенцію ратифіковано Постановою ВР№ 789-XII від 27.02.91 // Зібрання чинних міжнародних договорів України — 1990 р., № 1, стор. 205.
56. Всемирная декларация об обеспечении выживания, защиты и развития детей (Принята Всемирной встречей на высшем уровне в интересах детей, Нью-Йорк, 30 сентября 1990 года): [електронний ресурс]. – Режим доступа: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/decl_child90.shtml l(Дата доступа 2018, 03, 23).
57. Європейська конвенція про визнання та виконання рішень стосовно опіки над дітьми та про поновлення опіки над дітьми від 20 травня 1980 року // Відомості Верховної Ради України. - 2008 р., № 17, стор. 451, стаття 177 {Конвенцію ратифіковано із заявами та застереженням Законом N 135-VI від 06.03.2008}.
58. Закон України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001року № 2402-III (в редакції від 30 листопада 2017 року) // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, № 30, ст.142.
59. Сімейний кодекс України в редакції від 8 липня 2017 року // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2002, № 21-22, ст.135.
60. Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 7 грудня 2017 року № 2229-VIII//Голос України, від 6 січня 2018 року, № 4.
61. Кодекс України про адміністративні правопорушення (в редакції від1 січня 2018 року) // Відомості Верховної Ради Української РСР (ВВР) 1984, додаток до № 51, ст.1122.
62. Овчаренко В. Правові позиції Конституційного Суду України: поняття, суть і можливості перегляду (продовження) / В. Овчаренко // Вісник Конституційного Суду України. - 2013. - № 5. – С. 62 - 71.

63. Харченко Ю.П. Шляхи гармонізації державних механізмів управління соціально-правовим захистом дитинства / Ю.П. Харченко // Проблеми і перспективи економіки та управління. – 2015. - № 1. - С. 214-221. -

64. Рішення Конституційного Суду України від 4 березня 2004 року № 5-рп/2004 у справі про доступність і безоплатність освіти // Офіційний вісник України. – 2004. - № 11. – С. 72. – Ст. 674.

65. Дитячий будинок сімейного типу як форма влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування: [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://revne-school.ucoz.ua/publ/?page2> (Дата доступу 2018, 04, 21).

66. Бондарев А.А. Правовая культура сотрудников полиции в контексте их профессиональной деятельности / А.А.Бондарев // Наука и практика, 2015. - №4. – С. 25 – 27.

67. Recommendation Rec (2001)10 of the Committee of Ministers to Member States on the European Code of Police Ethics, 19 September 2001 available at: <http://www.refworld.org/docid/43f5c7944.html> [accessed 15 July 2018].

68. Фурса В.В. Деякі факти про підготовку поліцейських у Норвегії як можливість запозичення передового досвіду розвиненої країни / В.В. Фурса // Національна поліція Донеччини: проблеми становлення та стратегія розвитку - 2016 : Всеукр. наук.-практ. конф. (Маріуполь, 21 жовтня 2016 р.) : тези доповідей / ДВНЗ «ПДТУ», Головне упр. Нац. поліції в Донецькій області, Донецький юридичний ін-т. – Маріуполь, 2016. – С. 51 – 53.

69. Смит М. Подготовка полицейских в Бельгии // Новые методики подготовки кадров полиции/милиции: Материалы международного семинара.М., 2006. – С.22 – 23.

70. Бесчастний В.М. Перспективи реформування органів внутрішніх справ України крізь призму західноєвропейського досвіду / В.М. Бесчастний // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ, 2011. - № 3. – С. 192.

71. Руг М. Юридические предметы в программе обучения Высшей школы полиции, современное состояние, перспективы развития // Проблемы развития образования, юридической науки и практики: Материалы международной научно-практ. конф., посвященной 45-летию Академии МВД Республики Беларусь / Под общ. ред. И.И.Басецкого. Минск, 2003. – С. 12 – 17.

72. European systems of police education and training / Milan Pagon, Bojana Virjent-Novak, Melita Djuric, Branko . - Policing in Central and Eastern Europe: Comparing Firsthand Knowledge with Experience from the West<<https://www.ncjrs.gov/policing/eur551.htm>>(Дата доступу 2018, 03, 23).

73. Quattlebaum M., Meares T., Tyler T. Principles of Procedurally Just Policing / Megan Quattlebaum, Tracey Meares, & Tom Tyler. -The Justice Collaboratory at Yale Law School, January 2018. – 85 p.

74. Организация воспитательной работы с личным составом органов внутренних дел: курс лекций / С.Н.Тихомиров и др. – М.: ДГСК МВД России, 2012. – 160 с.

75. Правове виховання в сучасній Україні : монографія / А. П. Гетьман, Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян та ін. ; за ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, О. Г. Данильяна. – 2-ге вид., переробл. і допов. – Х. : Право, 2013. – 440 с.

76. Філософія правового виховання : навч. посіб. / А. П. Гетьман, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін. ; за ред. А. П. Гетьмана, О. Г. Данильяна. — Х. : Право, 2012. — 248 с.

77. Загуменна Юлія Олександрівна Національно-патріотичне виховання поліцейських як невід’ємна складова забезпечення внутрішньої безпеки України // Міжнародний науковий журнал Верховенство права, 2017 <http://sd-vp.info/2017/natsionalno-patriotichne-vihovannya-politsejskikh-yak-nevidymna-skladova-zabezpechennya-vnutrishnoyi-bezpeki-ukrayini>(Дата доступу 2018, 03, 23)..

78. Клімова Г.П. Особливості американської моделі правового виховання /Г.П. Клімова // Правове виховання в сучасній Україні Монографія. -Харків: Право, 2010. – С. 175 - 196

79. Захаренко О.А. Енциклопедія шкільного роду: Автобіографічні дані, спогади, роздуми. – Сахнівка. – 2001. – Т. 1-2. – 364 с.; Т. 3-4. – 502 с.

80. Дашутін, Г. П. Політичний ідеал як пізнавальна проблема / Г.П. Дашутін // Держава і право : Зб. науков. праць. - 2005. -№ N28. - С. 581-591.

81. Сценарій для індустрії образования в Армении. - [електронний ресурс].– Режим доступу: www.archipelag.ru/geopolitics/limitroff/armenia/industry (Дата доступу 2018, 08, 06).

ВИСНОВКИ

1. Правосвідомість - багатогранне поняття, яке визначається, зокрема, як сукупність раціональних факторів, які не тільки відображають усвідомлення правової дійсності, але і впливають на неї, формуючи готовність особистості до правової поведінки, завжди викликала особливу увагу з боку мислителів, філософів, вчених-правознавців та інших видатних особистостей в історії розвитку суспільства. Ці питання найшли своє відображення у багатьох пам'ятках філософії, права, моралі, релігії тощо, які увійшли до золотого фонду культурної спадщини людства.

2. Методологію цього дослідження можна визначити як сукупність прийомів, методів та логічної організації пізнання філософських, правових (юридичних), а також психологічних та соціологічних засад процесу формування людської особистості (виховання, навчання та отримання освіти), з метою визначення основних напрямів реалізації результатів цього дослідження.

3. Успішне вирішення завдань, які ставить перед собою дослідник будь-якого соціально-політичного явища, у тому числі пов'язаного з філософсько-правовим баченням формування правосвідомості в особистості в процесі навчання і виховання у їх історичному та сучасному розумінні, багато в чому залежить від правильного розуміння ключових понять та термінів, сукупність яких складає понятійний апарат дослідження.

4. Завданням примітивного навчального процесу було забезпечення функціонування первісного колективу за принципом «старші виховують молодших, молодші, ставши дорослими – турбуються про старших», що є вкрай актуальним в умовах строків життя первісної людини. При цьому дотримання цього принципу обумовлювалося примітивною правосвідомістю, тобто свідомим дотримання встановлених соціумом зачатків звичаєвих законів у вигляді категоричної заборони на різні дії людей, порушення яких повинно спричинити відповідні санкції (табу).

5. Письмова мова або письмо - це «знакова система фіксації мови на площині за допомогою умовних графічних елементів двох вимірів для передавання інформації на віддалі й закріплення її в часі. Найперші спроби письмової фіксації думок і повідомлень виникли ще в первіснообщинному суспільстві (кінець кам'яного віку). Внаслідок культурного розвитку людства зазнало еволюції, у ході якої історично склалися чотири його типи залежно від смислового обсягу графічних знаків: піктографічне, ідеографічне, складове та літерно-голосове».

6. Фундамент Західної цивілізації закладався в античну епоху. Саме античність визнається колискою досягнень, що їх сучасний західний світ вважає основними для культурного розвитку. В цей період у Давній Греції зароджуються одні з перших педагогічних теорій, які залишаються актуальними до сьогодення і досить активно вивчаються науковцями всього світу.

7. У практиці виховання і навчання фахівців з гуманітарних галузей Середньовіччя мав місце превалюючий вплив, що проявлялося у лише вибірковій імплементації античних філософських постулатів, при цьому прилаштованих до християнської доктрини, до допущених релігійною цензурою системи знань, які мали змогу отримувати студенти.

8. Конфлікт між духовною і світською освітою призвів до виникнення нових типів шкіл, зокрема, гільдійських та цехових школи, які утримувалися коштом міського самоврядування (магістрату). У цих школах дітей навчали читати, писати, рахувати, знайомили з основами релігійних знань.

9. Історія політичної і правової думки допомагає зрозуміти, як в боротьбі і зіткненні різних поглядів і позицій одночасно йшов процес розвитку пізнання природи держави і права, поглиблення уявлень про свободу, справедливість і право, закон і законність, про належний громадський і державний устрій, про права і свободи людини, форми і принципи взаємин особистості і влади тощо.

10. Правова свідомість - це сукупність ідей, поглядів, почуттів та традицій, що відображає ставлення людей до правових питань у суспільстві. Розробка та впровадження законів у суспільстві відбувається через юридичну свідомість, оскільки будь-який окремий закон, який розробляється або виконується, повинен відповідати принципам розробника та виконавця закону в його обґрунтуванні та ефективності.

11. Для правильного розуміння соціально-філософської теорії особистості важливо чітко розмежувати поняття «людина», «індивід», «особистість».

12. Теоретико-методологічний та ідеологічний ракурс припускає певні змістовні вимоги до всього простору людських учинків і соціальних інституцій, у тому числі до суспільної та індивідуальної правосвідомості й правової культури. При цьому на перше місце постає деонтологічне бачення світу: прояви духовно-психологічного й соціокультурного життя є своєрідними проєкціями безумовного морального принципу. Звідси й право розглядається насамперед як «закон, що містить у собі вимоги належного» і не може бути чимось принципово іншим, ніж, наприклад, мораль, а правосвідомість — сприймається в якості одного з різновидів, форм категоричного імперативу і являє собою усвідомлення людиною навколишнього світу й самого себе через призму належного».

13. Процес формування особистості - це цілеспрямований вплив на індивідуума з метою засвоєння ним правил поведінки, необхідних для інтеграції у суспільство.

14. Педагогічна психологія — це галузь психологічної науки, яка досліджує психологічні проблеми виховання й навчання особистості — основних механізмів спрямованої соціалізації людини. Більш змістовно відображає суть цього поняття концепція, згідно якої педагогічна психологія вивчає психологічні закономірності навчання і виховання людини, досліджує формування в учнів (студентів) мислення, вивчає проблеми управління процесом засвоєння методів і навичок інтелектуальної діяльності; визначає

психологічні чинники, які впливають на успішність процесу навчання; вивчає взаємостосунки між педагогом і учнями та стосунки в учнівському колективі; індивідуально-психологічну різницю між учнями, психологічні особливості навчально-виховної роботи з дітьми, які мають відхилення в психічному розвитку; досліджує психологічну специфіку роботи з дорослими в процесі їхнього навчання.

15. Дослідження історії розвитку вітчизняної педагогічної психології варто починати з періоду Київської Русі, оскільки історичні джерела свідчать про високий рівень навчання дітей за тих часів. Київська Русь виховала цілу когорту педагогів та філософів, які не тільки зважали на морально-психологічні якості дітей у процесі навчання і виховання, а й були авторами педагогічних творів, які хоча й зазнали впливу античної та західноєвропейської філософії, відзначалися своєю оригінальністю, відображаючи психологічні особливості укладу суспільного життя соціуму тих часів

16. У запорізьких козаків існувала особлива, власна система формування здорового способу життя. Козацька педагогіка як невід'ємна складова української народної педагогіки систематизувала в собі вироблені віками та адаптовані з часом традиції виховання тіла і духу молоді на глибинних цінностях православної віри.

17. Шкільне навчання ніколи не починається на порожньому місці, воно завжди спирається на певну стадію розвитку дитини. Процеси навчання і розвитку не зустрічаються вперше у шкільному віці, вони фактично пов'язані один з одним з перших днів життя дитини. Дошкільне навчання, яке сприяє формуванню уявлень, суттєво відрізняється від шкільного, яке має справу з засвоєннями знань. Розвиток правосвідомості відбувається в самому процесі становлення особистості, коли школяр поступово перетворюється в учня, тобто в особу, що змінює й удосконалює самого себе.

18. До нагальних проблемних завдань вітчизняної педагогіки варто віднести необхідність удосконалення процесів навчання і розвитку,

перевиховання й перенавчання, локалізацію семантичної сфер психологічних проблем дитини, психопрофілактику антисоціальної поведінки окремих учнів, адаптацію цих процесів до викликів сучасної цивілізації (насамперед духовних та екологічних).

19. Проблема психологічного впливу виступає як стрижнева, «результуюча» проблема в психології й одночасно як системоутворююча категорія, яка багато в чому визначає цільову перспективу (пошук законів управління психічними явищами), прикладний потенціал, суспільне обличчя психологічної науки, пов'язане з дієздатністю виявлених в ній законів, їх застосовність до соціальної практики.

20. Одним із найважливіших загальнодержавних завдань лідери тоталітарних режимів завжди вважали виховання нової людини, яка б без вагань та роздумів була б провідником їх безглузвих та утопічних ідей. Розуміючи, що адекватна доросла людина, з достатнім рівнем знань та життєвим досвідом, ці ідеї не сприйме, зусилля, як правило, спрямовуються на створення людини нового покоління, з цинічним, й, нерідко, злочинним використанням наявного «людського матеріалу».

21. Необхідною умовою розвитку правосвідомості є вільна воля людини. Вільна людина по-справжньому самоактуалізується, стає особистістю, коли може слідувати своїм ціннісним орієнтаціям. Особистість є одночасно носієм існуючих суспільних відносин й індивідуальної свободи. Крім того, особистість завжди представлена в конкретному й історичному бутті та знаходиться з ним у суперечливій діалектичній єдності.

21. Демократизація суспільних відносин у нашій державі відправила в небуття радянські методи боротьби з нетрадиційною поведінкою молоді, на кшталт примусової стрижки стилиг або застосування до них адміністративного арешту. Але це тільки перші кроки у цьому напрямі, громаді необхідно призвичаїтися до думки, що осудними можуть бути лише дії, які відповідно до чинного законодавства визнано правопорушенням, при

цьому це стосується як погромів іноземців з боку скінхедів, так і корупції керівництва спортивної секції або хореографічного гурту.

Результати філософсько-правового аналізу ролі правового виховання у формуванні світогляду особистості доводять таке:

- по-перше, світогляд суспільно свідомої особистості є формою духовно-практичного розуміння цього явища як інтегративної цілісної системи (онтологічна складова);

- по-друге, система світогляду особистості складається у процесі виховання з метою засвоєння юридичних знань, філософсько-правових переконань та орієнтації на загальнолюдські цінності (аксіологічна складова);

- по третє, соціальна продуктивність світоглядних переконань формується у процесі пізнання та сприйняття особистістю не тільки нормативних приписів, а й історико-культурного спадку, морально-етичних правил, звичаїв та менталітету населення, які є основою життєдіяльності соціуму (соціально-політична складова).

22. Згідно з Конституцією України держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах; розвиток дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти, різних форм навчання; надання державних стипендій та пільг учням і студентам.

23. Доступність вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах полягає у створенні державою відповідних умов для їх функціонування і розвитку, за яких особа змогла б реалізувати своє право на здобуття вищої освіти на основі конкурсного відбору, з урахуванням своїх здібностей та інтересів у вільному виборі типу вищого навчального закладу.

24. Безоплатність здобуття громадянами освіти забезпечується фінансуванням навчальних закладів цих форм власності за рахунок державних і місцевих бюджетних асигнувань згідно з визначеними законами

та іншими правовими актами нормативами їх фінансового і матеріально-технічного забезпечення, що, однак, не виключає можливості фінансування галузі освіти за рахунок розвитку позабюджетних механізмів залучення додаткових коштів, як це визначено законодавством про освіту.

25. Хоча законодавчу діяльність не можна вважати дослідницькою, законом де-факто сформовано понятійний апарат у галузі освіти, який ґрунтується на багаторівневій концепції методологічного знання та передбачає застосування методів пізнання, які характерні для філософії, соціології, економіки, конституційного та інших галузей права, що, безумовно, варто віднести до його позитивних характеристик.

26. Корупція - це діяльність осіб, уповноважених на виконання функцій держави, спрямована на протиправне використання наданих їм повноважень для одержання матеріальних благ, послуг, пільг або інших переваг; пряме використання посадовою особою свого службового становища з метою особистого збагачення; підкупність, продажність урядовців і громадських діячів».

27. Причини виникнення корупції у сфері освіти умовно можуть бути об'єднані у три групи:

1) об'єктивні причини, до яких належать низький рівень заробітної плати освітян, обмежена кількість місць на бюджетну форму навчання насамперед за престижними спеціальностями або в рейтингових вищих навчальних закладах, недосконалість законодавства, спрямованого на запобігання та протидію корупції;

2) суб'єктивні причини, а саме розчарування й апатія з боку викладачів до навчального процесу, який є ускладненим відповідно до вимог Болонської системи і не приносить достатніх матеріальних винагород; відсутність пошани до викладацької роботи з боку студентів; замовчування студентами випадків давання і вимагання грошової чи іншої матеріальної винагороди;

3) об'єктивно-суб'єктивні причини, зокрема: відпрацьовування особою витрат у зв'язку із влаштуванням на викладацьку роботу, недостатні правові та соціальні гарантії захисту освітян.

28. Для подолання корупційних проявів у системі освіти необхідні об'єднання зусиль законодавчої, виконавчої та судової влади, інститутів громадянського суспільства, кожного правосвідомого учасника виховного процесу.

29. Формування особистості — особливий процес соціального розвитку людини, який не є виключно процесом засвоєння знань, умінь, способів дій, а включає також становлення її як суб'єкта діяльності, члена соціуму, громадянина держави. Характерною особливістю цього процесу є те, що він є емоційно насиченим, нерідко творчим, проходить за умови свідомої діяльності індивіда, поєднуючи в собі як його індивідуальність та неповторність, так і його загальнолюдські, суспільно значущі риси.

30. Рушійною силою цього процесу формування людської особистості є виховний вплив сім'ї, школи, суспільства, а його кінцевою метою - соціалізація молодшої людини як особистості до самостійного дорослого життя в умовах зовнішнього оточення, залучення до активного громадського життя.

31. Сім'я є основним елементом соціуму, який, виконуючи афективну, освітянську, виховну та інші важливі соціологічні функції, *de facto*, виступає охоронцем загальноновизнаних людських цінностей та історичної спадкоємності поколінь. Держава в особі її владних органів та інститути громадянського суспільства повинні належним чином протидіяти тенденціям, що призводять до так званої «кризи» сім'ї та сімейних відносин, оскільки, як показує історичний досвід, нехтування цими чинниками має наслідком регрес суспільних відносин у соціумі, занепад культури та моралі, а також може сприяти утвердженню тоталітаризму як форми правління, за якої суттєво обмежуються або навіть зводяться нанівець права і свободи людини і громадянина.

32. Основою правового виховання повинна бути й керувати філософська ідея – це не питання шкільної дисципліни, дидактики, або правил фізичного виховання, а найглибше питання людського духу – питання життя. Не може бути вихователя, який не має чіткої філософської позиції, не вміє чітко визначити мету виховної діяльності

33. Соціалізацію ніяким чином не можна ототожнювати з поняттями «навчання» та «виховання». Навчання у широкому розумінні є процес отримання знання, виховання є процесом освоєння норм поведінки у суспільстві. Натомість соціалізація - це імплементація індивіда у механізм функціонування соціуму за допомогою сформованих у ході зазначених процесів, рис, знань та навичок, завдяки яким особистість стає його повноцінним членом.

34. Переростання суто політичного протистояння регіональних фінансово-промислових еліт у збройний конфлікт, не в останню чергу, сприяли відсутність професійно організованої протидії цим негативним тенденціям з боку центральної влади та очевидні недоліки щодо реалізації державою, у особі її органів влади, повноважень в галузі забезпечення процесу формування особистості як повноправного та толерантного члена демократичного, правового та соціального суспільства.

35. Якісне та своєчасне правове виховання людської особистості з метою формування належної правової культури має особливе значення. Таке виховання має на меті надання особі необхідних юридичних знань для активної участі у життєдіяльності соціуму, виховати повагу до законів та стійке неприйняття антисоціальної та неправомірної поведінки. За змістом його можна визначити як постійно діючий та цілеспрямований процес впливу на правосвідомість людської особистості за допомогою сукупності заходів виховання, профілактики та державного примусу

36. Положення, якими повинні бути врегульовані питання, пов'язані з участю інститутів громадянського суспільства у процесі формування особистості індивіда, не складають систему правових норм, які б чітко та

однозначно визначали повноваження та обов'язки громадських організацій у загальнодержавній справі формування належного рівня правосвідомості, комунікабельності, толерантності, культури поведінки, освіченості та інших складових особистості як повноправного учасника життєдіяльності соціуму.

37. Формування правової свідомості людської особистості, здатної протистояти негативним викликами сучасної складної соціально-політичної та економічної ситуації в країні та в цілому у світі, повинно стати прерогативою державної політики в галузі навчання виховання та отримання освіти.

38. Суть та зміст концепції триєдності головних суб'єктів процесу формування правосвідомості людської особистості: сім'ї (родини), школи (навчального закладу) та соціуму (суспільства) - повинні лягти у основу відповідної державної програми, основні напрями розробки та реалізації якої полягають, зокрема, в удосконаленні вітчизняного законодавства, що регулює взаємовідносини між зазначеними суб'єктами.

39. Завданням зазначених нормативно-правових актів повинно бути створення на державному рівні належних законодавчих, соціально-побутових, навчально-виховних та педагогічно-освітніх умов для фізичного, розумового, морального, трудового, художньо-естетичного розвитку людської особистості, особливо дітей та молоді, формування їх культури поведінки і духовності, правової і екологічної культури, гідної повноправного члена демократичного, правового та соціального суспільства.

40. Поступовий перехід світової економіки до нового етапу розвитку продуктивних сил від індустріальної, з домінуванням великого механізованого машинного виробництва, до постіндустріальної стадії розвитку, в якій превалюватиме сфера послуг, наука та освіта, висуває на передній план потребу забезпечення виробництва висококваліфікованими кадрами, новими знаннями, технологіями, методами управління.

41. Надважливим завданням політики ЄС у галузі освіти є зміцнення наукової бази з метою впровадження нового управління, що передбачає

залучення надійних наукових знань для визначення довгострокових перспектив та врахування наслідків глобальних змін на місцевому, регіональному та національному рівнях.

42. Процес перебудови вищої освіти, який прийнято називати Болонським – це складна система реформаторських заходів у галузі освіти, історичне значення яких полягає у тому, що реалізація цих реформ у кожній із країн-учасників має свої особливості, у тому числі недоліки.

43. Австралія, разом з США і Великобританією, є визнаним в світі лідером в області освітніх послуг, її вісім університетів входять до числа ста кращих у світі, а отриманий в цій країні диплом визнається в будь-якій розвиненій країні світу і відкриває його власникові шлях до професійної кар'єри.

44. За радянських часів у республіках, які входили до СРСР, була створена система освіти, що включала в себе дошкільну, шкільну, вузівську та фундаментальну наукову форми навчання. Завдяки цьому було досягнуто високого рівня не тільки письменності, а й загальної освіти населення. Разом з тим мали місце й значні недоліки: навчально-виховний процес було ідеологізовано, недостатня увага приділялася розвитку національних шкіл та міжнародному співробітництву тощо.

45. Характерною ознакою правового (юридичного) аспекту батьківської діяльності щодо формування особистості дитини, є те, що нині питання, пов'язані із захистом прав дитини у суспільстві, не є прерогативою окремої держави, а стали предметом регулювання актів міжнародного права.

46. Виховання дитини має спрямовуватися на розвиток її особистості, поваги до прав, свобод людини і громадянина, мови, національних історичних і культурних цінностей українського та інших народів, підготовку дитини до свідомого життя у суспільстві в дусі взаєморозуміння, миру, милосердя, забезпечення рівноправності всіх членів суспільства, злагоди та дружби між народами, етнічними, національними, релігійними групами.

47. Набуття Україною незалежності та її подальше становлення як правової, демократичної держави зумовило необхідність формування принципово нової системи законодавства, незаангажованої догматами отриманої у спадок радянської системи права.

48. Конституція України покладає на державу обов'язки щодо сприяння формуванню свідомості індивіда як повноправного суб'єкта суспільних взаємовідносин у демократичній, правовій та соціальній державі.

49. У новій системі ювенальної юстиції всі справи щодо неповнолітніх, за винятком деяких насильницьких злочинів, вилучаються з поліції або суду і передаються для вирішення на Сімейних конференціях.

50. Специфіка діяльності працівника правоохоронних органів полягає, зокрема, у тому, що вона формується під впливом соціального, економічного та політичного стану середовища, яке його оточує.

56. Найбільшу увагу дослідники феномену правосвідомості людської особистості приділяють вивченню форм та методів об'єднання зусиль родини та школи у процесі її формування. Стосовно третього суб'єкта цього процесу – суспільства – то, як правило, дослідники ототожнюють його з ближнім поза сімейним оточенням дитини, використовуючи поняття «громадськість» та «громадська думка».

57. Формування людської особистості, здатної протистояти негативним викликами сучасної складної соціально-політичної та економічної ситуації в країні та в цілому у світі, повинно стати прерогативою державної політики в галузі навчання виховання та отримання освіти. Це є суттю та змістом концепції триєдності головних суб'єктів процесу формування людської особистості – сім'ї (родини), школи (навчального закладу) та соціуму (суспільства), яка повинна лягти у основу відповідної державної програми, основні напрями розробки та реалізації якої полягають у такому:

По-перше, удосконалення вітчизняного законодавства, що регулює взаємовідносини між сім'єю, навчальним закладом, державою і суспільством в цілому, батьками, дітьми, вихователями та педагогами.

По-друге, приведення законів та інших нормативно-правових актів у відповідність до запропонованої редакції Конституції в частині гарантування права людини на вільний розвиток особистості, захист якого від можливих порушень вбачається за доцільне віднести до повноважень Конституційного Суду України.

CONCLUSIONS

1. Legal consciousness is a multifaceted concept that is determined, in particular, as a set of rational factors that not only reflect the awareness of legal reality, but also influence it, forming the readiness of the individual for legal behaviour, has always attracted particular attention from thinkers, philosophers, scholars, lawyers and other prominent personalities in the history of the development of society. These questions have been reflected in many monuments of philosophy, law, morals, religion, etc., which entered the golden fund of the cultural heritage of mankind.

2. The methodology of this study can be defined as a collection of methods and logical organization of knowledge of philosophical, legal (legal), as well as psychological and sociological principles of the process of formation of the human person (education, training and education), in order to determine the main directions of the implementation of the results of this study.

3. Successful resolution of the tasks posed by a researcher of any socio-political phenomenon, including those associated with the philosophical and legal view of the formation of legal consciousness in the personality in the process of learning and education in their historical and modern sense, in many respects depends on the correct understanding of the key concepts and terms, the totality of which is the conceptual apparatus of the study.

4. The task of the primitive educational process was to ensure the functioning of the primitive collective on the principle of "elderly educate junior, younger, becoming adults - worried about the elders", which is extremely relevant in terms of life of primitive man. At the same time, observance of this principle was

conditioned by primitive legal consciousness, that is, conscious observance of the established by the society of rudiments of customary laws in the form of a categorical ban on various actions of people, violations of which should result in appropriate sanctions (taboos).

5. Written language or letter is a "sign system for locating a plane on a plane with the help of conditional graphic elements of two dimensions for transmitting information at a distance and fixing it in time. The earliest attempts at writing fixation of thoughts and messages arose in the primitive society (the end of the Stone Age). As a result of the cultural development of mankind, it has undergone evolution, in the course of which historically four types have been formed, depending on the semantic volume of graphic signs: pictographic, ideographical, composite, and letter-voiced. "

6. The foundation of Western civilization laid in the ancient era. Antiquity itself is recognized as a cradle of achievements that the contemporary Western world considers to be fundamental to cultural development. During this period in ancient Greece one of the first pedagogical theories emerges, which remain relevant to the present and are actively studied by scientists from all over the world.

7. In the practice of education and training of specialists in the humanitarian branches of the Middle Ages there was a prevailing influence, which was manifested in the only selective implementation of the ancient philosophical postulates, while adhering to the Christian doctrine, to the admitted religious censorship of the system of knowledge that students were able to receive.

8. The conflict between spiritual and secular education has led to the emergence of new types of schools, in particular guild and shop schools, which were held at the expense of the city government (magistrate). In these schools, children were taught to read, write, read, acquainted with the basics of religious knowledge.

9. The history of political and legal thought helps to understand how in the struggle and collision of different views and positions simultaneously the process

of development of knowledge of the nature of the state and law, deepening of ideas about freedom, justice and law, law and law, about the proper social and public order, about human rights and freedoms, forms and principles of the relationship of personality and power, etc.

10. Legal consciousness - a set of ideas, views, feelings and traditions, reflecting the attitude of people to legal issues in society. The development and implementation of laws in society takes place through legal consciousness, since any separate law that is being developed or implemented must comply with the principles of the developer and the executor of the law in its substantiation and effectiveness.

11. For the correct understanding of the socio-philosophical theory of personality it is important to clearly distinguish between the concept of "man", "individual", "personality".

12. The theoretical, methodological and ideological point of view involves certain substantive requirements for the entire space of human actions and social institutions, including social and individual legal consciousness and legal culture. At the same time, the deontological vision of the world appears in the first place: the manifestations of spiritual and psychological and socio-cultural life are peculiar projections of an unconditional moral principle. Hence, the law is considered primarily as a "law containing the requirements of the proper" and can not be something fundamentally different than, for example, morality, and legal consciousness - is perceived as one of the varieties, forms of categorical imperative, and represents awareness of the person of the surrounding world and himself through the prism of the proper. "

13. The process of formation of personality - is a purposeful impact on the individual in order to assimilate them the rules of conduct necessary for integration into society.

14. Pedagogical psychology - a branch of psychological science, which explores the psychological problems of education and training of the individual - the main mechanisms of the directed socialization of man. More substantively

reflects the essence of the concept, according to pedagogical psychology studies the psychological patterns of education and education of a person, explores the formation of students (students) of thinking, studies the problems of managing the process of learning the methods and skills of intellectual activity; defines the psychological factors that influence the success of the learning process; Studying the relationship between teacher and students and relationships in the student community; individual psychological difference between students, psychological peculiarities of educational work with children who have deviations in mental development; Investigates the psychological specificity of working with adults in the process of their learning.

15. The study of the history of development of domestic pedagogical psychology should begin with the period of Kievan Rus, since historical sources indicate a high level of education of children in those times. Kievan Rus brought up a whole cohort of teachers and philosophers who not only considered the moral and psychological qualities of children in the process of education and education, but also were the authors of pedagogical works, which, although they were influenced by ancient and Western philosophies, were marked by their originality, reflecting the psychological features of the layout the social life of society of those times

16. Zaporizhzhya Cossacks had a special, own system of forming a healthy lifestyle. Cossack pedagogy as an integral part of Ukrainian folk pedagogy systematized in itself the centuries-old and adapted traditions of the upbringing of the body and spirit of youth on the deep values of the Orthodox faith over time. "

17. Schooling never starts at a blank place, it always rests on a certain stage of the child's development. Learning and development processes are not found for the first time in school, they are actually linked to each other from the first days of the child's life. Pre-school education, which contributes to the formation of representations, is significantly different from the school, which deals with the learning of knowledge. The development of legal consciousness occurs in the very

process of formation of the individual, when the student gradually turns into a student, that is, a person that changes and improves himself.

18. The urgent problems of domestic pedagogy include the need to improve the processes of education and development, re-education and retraining, the localization of the semantic spheres of the child's psychological problems, psych prophylaxis of the anti-social behaviour of individual students, adaptation of these processes to the challenges of modern civilization (primarily spiritual and environmental).

19. The problem of psychological influence acts as a pivotal, "resulting" problem in psychology and at the same time as a system generating category, which largely determines the target perspective (search laws of mental phenomena management), applied potential, social face of psychological science, related to capacity revealed in it laws, their applicability to social practice.

20. One of the most important national tasks, the leaders of totalitarian regimes have always considered the upbringing of a new person, which, without hesitation and reflection, would be the leader of their meaningless and utopian ideas. Realizing that an adequate adult with sufficient level of knowledge and life experience will not accept these ideas, efforts tend to be aimed at creating a new generation person with cynical and, often, criminal use of the available "human material".

21. A prerequisite for the development of justice is the free will of man. The free person is truly self-actualized, becoming a person when he can follow his value orientations. Personality is at the same time a bearer of existing social relations and individual freedom. In addition, the personality is always represented in a concrete and historical existence and is in him in a contradictory dialectical unity.

21. Democratization of social relations in our state sent to non-existence Soviet methods of combating the unconventional behaviour of young people, such as forced stiletto haircuts or the use of administrative arrest. But these are only the first steps in this direction, the community needs to become accustomed to the

notion that only those actions that, according to the current legislation, are recognized as offenses are pertinent, this applies to both pogroms by foreigners from skinheads and the corruption of the leadership of the sports section or the choreographic group,

The results of the philosophical and legal analysis of the role of legal education in shaping the outlook of the individual proves the following:

- first, the worldview of a socially conscious person is a form of spiritual and practical understanding of this phenomenon as an integrative integral system (ontological component);

- secondly, the system of personality outlook is formed in the process of education in order to assimilate legal knowledge, philosophical and legal beliefs and orientation to universal values(axiological component);

- Thirdly, the social productivity of ideological beliefs is formed in the process of knowledge and perception of the person not only of normative prescriptions, but also of historical and cultural heritage, moral and ethical rules, customs and the mentality of the population, which are the basis of the vital activity of society (socio-political component).

22. According to the Constitution of Ukraine, the state ensures the availability and free of charge of pre-school, full secondary, vocational, and higher education in state and communal educational institutions; development of pre-school, full secondary, extra-curricular, vocational, higher and postgraduate education, different forms of education; providing state scholarships and benefits to students and students.

23. The availability of higher education in state and communal educational institutions is to create the appropriate conditions for functioning and development by the state in which a person could exercise his right to higher education on the basis of competitive selection, considering his abilities and interests in the free choice of type higher educational establishment.

24. Gratuitous access to education by citizens is ensured by financing educational institutions of these forms of ownership at the expense of state and

local budget allocations in accordance with the laws and other legal acts of the standards of their financial and logistical support, which, however, does not rule out the possibility of financing the education sector through development extrabudgetary mechanisms for attracting additional funds, as stipulated by the legislation on education.

25. Although the legislative activity cannot be considered as a research one, the law *de facto* forms the conceptual apparatus in the field of education, which is based on the multi-level concept of methodological knowledge and involves the application of cognitive methods that are characteristic of philosophy, sociology, economics, constitutional and other branches of law that definitely should be attributed to its positive characteristics.

26. Corruption - is the activity of persons authorized to perform functions of the state, aimed at the illegal use of the powers granted to them for the receipt of material goods, services, benefits or other benefits; direct use by an official of his official position for the purpose of personal enrichment; civility, corruption of government officials and public figures ".

27. The causes of corruption in the education sector can be conventionally grouped into three groups:

1) objective reasons, which include low wages of educators, limited number of places on the budget form of training, primarily in prestigious specialties or in rating higher education institutions, imperfection of legislation aimed at preventing and counteracting corruption;

2) subjective causes, namely: disappointment and apathy by teachers in the educational process, which is complicated in accordance with the requirements of the Bologna system and does not bring sufficient material rewards; lack of respect for teaching work by students; prescribing by students the cases of giving and extortion of monetary or other material remuneration;

3) objectively-subjective reasons, in particular: the person's expenses incurred in connection with the placement of teaching work, the lack of legal and social guarantees of the protection of educators.

28. To overcome the corruption manifestations in the education system, efforts must be combined, legislative, executive and judicial, civil society institutions, and every right-conscious participant in the educational process.

29. Formation of personality - a special process of social development of man, which is not exclusively a process of learning knowledge, skills, ways of action, and also includes the formation of it as a subject of activity, a member of society, a citizen of the state. A characteristic feature of this process is that it is emotionally rich, often creative, taking place under the condition of conscious activity of the individual, combining in itself both its individuality and uniqueness and its universal, socially significant features.

30. The driving force behind this process of formation of the human person is the educational effect of the family, school, society, and its ultimate goal is the socialization of the young person as a person to an independent adult life in the conditions of the external environment, involvement in active social life.

31. The family is a key element of society, which, de facto, acts as guardian of universally recognized human values and historical succession of generations by performing affective, educational, educational and other important sociological functions. The state, in the person of its authorities and civil society institutions, must properly counteract the tendencies that lead to the so-called "crisis" of the family and family relations, since, as historical experience shows, the neglect of these factors results in a recession of social relations in society, the decline of culture and morality, and also can contribute to the establishment of totalitarianism as a form of government, in which the rights and freedoms of man and citizen are substantially limited or even nullified.

32. The basis of legal education should be and direct the philosophical idea - it is not a matter of school discipline, didactics, or rules of physical education, and the deepest question of the human spirit is the question of life. There can be no educator who does not have a clear philosophical position, cannot clearly define the purpose of educational activity

33. Socialization in no way should be equated with the concepts of "learning" and "education". Education in the broadest sense is the process of obtaining knowledge, education is a process of mastering the rules of conduct in society. Instead, socialization is the implementation of the individual in the mechanism of functioning of society through the formation of these processes, features, knowledge and skills through which the person becomes his full member.³⁴ The resurgence of a purely political confrontation between regional financial and industrial elites in an armed conflict, not least, was facilitated by the lack of a professionally organized counteraction to these negative tendencies by the central government and the obvious shortcomings in the implementation by the state, in the person of its authorities, of the powers in the area of ensuring the process the formation of a personality as a full and tolerant member of a democratic, legal and social society.

35. The qualitative and timely legal education of a human person in order to form a proper legal culture is of particular importance. Such education aims to provide the person with the necessary legal knowledge for active participation in the life of the society, to raise respect for the laws and to maintain a firm rejection of anti-social and unlawful conduct. By its content it can be defined as a permanent and purposeful process of influencing the legal consciousness of the human person by means of a set of measures of education, prevention and state coercion

36. The provisions that should be regulated by issues related to the participation of civil society institutions in the process of formation of an individual's personality do not constitute a system of legal norms that clearly and unambiguously determine the powers and responsibilities of civic organizations in the national affairs of forming an appropriate level of legal consciousness, communicability, tolerance, culture of behavior, education and other components of the personality as a full participant in the life of society.

37. Formation of the legal consciousness of a human person capable of confronting the negative challenges of the current complex socio-political and

economic situation in the country and in the whole world should become the prerogative of the state policy in education in education and education.

38. The essence and content of the concept of trinity of the main subjects of the process of formation of the legal consciousness of the human person - family (family), school (educational institution) and society (society), which should form the basis of the relevant state program, the main directions of development and implementation of which in particular, in improving the domestic legislation governing the relationship between these subjects.

39. The task of the said normative legal acts should be the creation, at the state level, of the appropriate legislative, social, educational, educational and educational conditions for the physical, mental, moral, labor, artistic and aesthetic development of the human person, especially children and youth, the formation of their culture of behavior and spirituality, legal and ecological culture, worthy full member of the democratic, legal and social society.

40. The gradual transition of the world economy to the new stage of the development of productive forces from the industrial, with the domination of large mechanized machine production, to the post-industrial stage of development, which will dominate the services sector, science and education, highlights the need for production of highly skilled personnel, new knowledge, technologies, management methods.

41. The overriding objective of the EU education policy is to strengthen the scientific base for the introduction of a new management that involves the use of sound scientific knowledge to identify long-term prospects and consider the effects of global change at the local, regional and national levels.

42. The process of restructuring higher education, which is called the Bologna Process, is a complex system of reform measures in the field of education, the historical significance of which is that the implementation of these reforms in each of the participating countries has its own peculiarities, including shortcomings.

43. Australia, along with the United States and Britain, is recognized as the world leader in educational services, its eight universities are among the top 100 in

the world, and the diploma obtained in this country is recognized in any developed country of the world and opens its way to the owner. to a professional career.

44. In Soviet times, in the republics that were part of the USSR, a system of education was created that included pre-school, school, university and fundamental scientific forms of education. Due to this, a high level of not only literacy, but also general education of the population was achieved. At the same time, there were significant disadvantages: the educational process was ideologized, insufficient attention was paid to the development of national schools and international co-operation, etc.

45. A characteristic feature of the legal (legal) aspect of parental activity regarding the formation of the child's personality is that today the issues related to the protection of the rights of the child in society are not the prerogative of a particular state, but became the subject of regulation of acts of international law,

46. The upbringing of the child shall be directed towards the development of his personality, respect for the rights, freedoms of man and citizen, the language, national historical and cultural values of the Ukrainian and other peoples, preparation of the child for conscious life in society in the spirit of mutual understanding, peace, mercy, ensuring the equality of all members of society, friendship and friendship between peoples, ethnic, national, religious groups.

47. The independence of Ukraine and its subsequent formation as a legal, democratic state led to the necessity of forming a fundamentally new system of legislation that was unbundled with the legacies inherited by the Soviet system of law.

48. The Constitution of Ukraine imposes on the state the duties of promoting the formation of the consciousness of the individual as a full-fledged subject of social relations in a democratic, legal and social state.

49. In the new juvenile justice system, all juvenile offenses, with the exception of some violent offenses, are withdrawn from the police or court and passed for decision at Family Conferences.

50. The specifics of the activity of the law enforcement officer is, in particular, that it is formed under the influence of the social, economic and political environment of the environment surrounding it.

56. The researchers focus on the phenomenon of human consciousness justice to study the forms and methods of combining the efforts of the family and the school in the process of its formation. In relation to the third subject of this process, society is, as a rule, researchers identify it with neighbours outside the family environment of the child, using the concepts of "public" and "public opinion".

57. Formation of a human person capable of confronting the negative challenges of the current complex socio-political and economic situation in the country and in the whole world should become the prerogative of the state policy in education of education and education. This is the essence and content of the concept of triune of the main subjects of the process of formation of a human person - family (family), school (educational institution) and society (society), which should form the basis of the corresponding state program, the main directions of which are development and implementation of which are in the following:

First, - improvement of domestic legislation regulating the relationship between the family, educational institution, the state and society as a whole, parents, children, educators and educators.

Secondly, bringing laws and other legal acts in line with the proposed wording of the Constitution in terms of guaranteeing the human right to the free development of the individual, whose protection from possible violations is considered appropriate to be attributed to the powers of the Constitutional Court of Ukraine.

Монографія

Бровко Наталія Іванівна

**ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ
ПРАВОСВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ В ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ І
ВИХОВАННЯ**

Бровко Н.І., кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри
теоретико-правових та соціально-гуманітарних дисциплін,
Білоцерківський національний аграрний університет.

Підписано до друку 23.11.2018

Формат 60х84 1/16 Ум. др. арк. 24,88.

Наклад 300. Зам. 2473

Віддруковано ТОВ «Білоцерківдрук»

09112, Україна, м. Біла Церква, б-р. Олександрійський, 22

УДК 340.12.

ББК 87

*Рекомендовано Вченою радою Національної
академії внутрішніх справ
(протоколом № 17 від 30 жовтня 2018 року)*

Науковий редактор:

М. В. Костицький,

доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України,
член-кореспондент НАПН України, заслужений юрист України

Рецензенти:

Камінська Н.В., доктор юридичних наук, професор;

Гвоздик О.І., доктор філософських наук, професор;

Марчак В.Я., доктор юридичних наук, професор

Бровко Н.І.

Б 87 Філософсько-правові засади формування правосвідомості особистості в процесі навчання і виховання: монографія / наук. ред. М. В. Костицький. Біла Церква: — ТОВ «Білоцерківдрук», 2018. — 432 с.

ISBN 978-617-736768-9

Монографія присвячена дослідженню актуальних питань визначення змісту, суті та закономірностей генезису процесу формування правосвідомості людської особистості. Автор пропонує власну концепцію «родина — школа — соціум» як загальнодержавну програму правового виховання повноправного учасника суспільних відносин у демократичній, правовій та соціальній державі.

Видання розраховане на працівників органів законодавчої, виконавчої та судової влади, органів місцевого самоврядування, науковців та студентів юридичних факультетів вищих навчальних закладів.

УДК 340.12.

ISBN 978-617-736768-9

© Н. Бровко, 2018